

સૌરાષ્ટ્રનું શૂરાગન

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સૌરાષ્ટ્રનું શૂરાતન

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

SAURASHTRA-NU SHURATAN

by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 2015

This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-081-9

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

અર્પણ

ડૉ. જીવરાજ સુખાભાઈ ડાંખરા(મુરત)ને સપ્રેમ

સચ્ચિદાનંદ

સલામ સૌરાષ્ટ્રને! સલામ સૌરાષ્ટ્રની શૂરવીરતાને! સલામ સૌરાષ્ટ્રના પાળિયાઓને અને સલામ એ પાળિયાઓને જીવતા કરનારા કવિઓ, લેખકો, ચારણો, ગઢવીઓ અને બારોટેને!

સૌરાષ્ટ્ર એવી ભૂમિ છે જ્યાં નરરત્નો નીપજે છે. જે ભૂમિ નરરત્નો પેદા કરે તે મહાન જ હોય. ભૂમિને આપણે માતા માનીએ છીએ અને માતાની કૂખ પૂજાય છે. માતા રૂપરૂપનો અંબાર હોય, ચંદ્ર જેવું મુખ હોય, પણ કૂખ ખાલી હોય અથવા કૂખ કુપાત્રો પેદા કરનારી હોય તો તે પૂજાય નહીં. સૌરાષ્ટ્રની હજારો કૂખોએ હજારો નરરત્નો પેદા કર્યા છે. કદાચ એટલાં પૂરા ભારતે પેદા નહીં કર્યા હોય. અતિશયોક્તિ થતી હોય તો વાચક ક્ષમા કરે. ઋષિઓથી માંડીને છેક ગાંધીજી સુધીનો ઇતિહાસ હજારો નરરત્નોથી ઊભરાઈ રહ્યો છે. એવું કોઈ ક્ષેત્ર કે એવો કોઈ વિષય નથી કે જેમાં કોઈ ને કોઈ મહાન નરરત્ન પેદા થયું ન હોય!

અહીં મહાન ઋષિઓ, મહાન રાજવીઓ, મહાન નવાબો, મહાન સેનાપતિઓ, મહાન કવિઓ, ચારણો, ગઢવીઓ, બારોટે, મહાન સાગરખેડુઓ, મહાન ઉદ્યોગપતિઓ, વ્યાપારીઓ, કારીગરો, ગાયકો, વગેરે તો પેદા થયા જ છે; સૌથી અદ્ભુત તો એ છે કે અહીં મહાન બહારવટિયા પણ પેદા થયા છે! જેટલા બહારવટિયા સૌરાષ્ટ્રમાં પેદા થયા છે તેટલા કદાચ પૂરા ભારતમાં પેદા થયા નહીં હોય. ચંબલના ડાકુઓની તુલના સૌરાષ્ટ્રના બહારવટિયા સાથે કરી ન શકાય. બંનેનાં ચારિત્રમાં આકાશપાતાળનું અંતર છે.

સૌરાષ્ટ્રની વચ્ચોવચ ઊંચો ગિરનાર પર્વત છે. ગિરનાર હિન્દુ, જૈન અને બૌદ્ધ - ત્રણે માટે પૂજ્ય છે, કારણ કે ત્રણેનાં તીર્થસ્થાનો અહીં તપી રહ્યાં છે. એમ તો મુસ્લિમોની દરગાહો પણ ઓછી નથી. ગિરનારે અનેક યોગીઓ પેદા કર્યા છે, તો યોગી જેવા સિંહો અને યોગી જેવા બહારવટિયા પણ ગિરનારને શરણે રહ્યા છે. અહીંના સિંહોને લોકો જોગીન્દર કહે છે. તેઓ મર્યાદામાં રહે છે, તેથી તો તેમની વચ્ચે નેસ લગાવીને માલધારીઓ નિર્ભયતાથી રહે છે, પાંચ વર્ષનાં કન્યા અને કિશોર બિન્દાસ્ત હરેફરે છે. શક્તિ અને મર્યાદાનો મેળ દુર્લભ હોય છે, પણ તે અહીં થયો છે.

આવું જ બહારવટે ચઢેલા મોટા ભાગના બહારવટિયાઓનું પણ છે. તેમનામાં અપાર શૌર્ય અને ક્ષમતા હોય છે તોપણ તેઓ બેફામ નથી થઈ જતા, નીતિ-નિયમની મર્યાદામાં રહે છે. આ જ તેમની મહાનતા કહેવાય.

રાષ્ટ્રનું ઘડતર મહાન ચારિત્રોથી થતું હોય છે. સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રે કેટલાયને સાચું બોલવાની પ્રેરણા આપી હશે અને સત્યવાન સાવિત્રીએ કેટલીયે સ્ત્રીઓને મહાન બનાવી હશે. જેની પાસે મહાન નર-નારીનાં ચારિત્રો જ ન હોય તે કદી મહાન ન થઈ શકે. જે લોકો લુચ્ચા-લફંગા અને લંપટ માણસોની કથાઓ વાંચતા હોય તેમની પાસે શી અપેક્ષા રાખી શકાય?

રાષ્ટ્રને સૌથી વધુ શૂરવીર થવાની પ્રેરણા આપનારી કથાઓની જરૂર છે. આપણી પાસે શૂરવીરતાના અખૂટ ગ્રંથ મહાભારત અને રામાયણ છે, પણ મહાભારત તો આપણે લગભગ ખોઈ દીધું છે અને રામાયણને શૂરવીરતાની જગ્યાએ ત્યાગ-વૈરાગ્યના ચોકઠામાં જડી દીધું છે. આપણને વધુ ગમે છે ભાગવત. ભાગવત પ્રેમનો ગ્રંથ છે અને ભાગવતનો કૃષ્ણ-ગોપીઓનો પ્રેમ રસાયણ જેવો છે, બધાને પચી ન પણ શકે. એટલે હજારો સપ્તાહો સાંભળીને પણ લોકો બહાદુર નથી થતા. હા, ‘હરિ! હરિ!’ કરનારાં ભગતડાં ઘણાં થાય છે; જે ખરા સમયે ટકતાં નથી.

ઘડતરમાં ક્યાશ હોવાથી હિન્દુ પ્રજા કમેકમે દુર્બળ અને દબાયેલી થતી ગઈ છે. તેથી તો તેના ઉપર મૂઠીભર બહારના લોકોએ સદીઓ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. ઘડતરની જ ક્યાશ કહેવાય. બહાદુર પ્રજા ગુલામ નથી થતી, પણ કદાચ થાય તો બહુ જલદી ગુલામીનું ધૂંસરું ફેંકી દેતી હોય છે. આપણને તો ધૂંસરું સદી ગયું કહેવાય. આટલી મોટી અને આટલી વિશાળ પ્રજા સદીઓ સુધી ગુલામ કેમ રહી? કારણ કે તેના ઘડતરમાં ક્યાશ રહી ગઈ હશે. સૌથી મોટું ઘડતર ધર્મ કરે છે. હિન્દુ ધર્મના લગભગ બધા જ સંપ્રદાયો ત્યાગ-વૈરાગ્ય-જ્ઞાન-ભક્તિ તો શિખવાડે છે, પણ શૌર્ય કોઈ શિખવાડતું નથી. લગભગ બધા જ શસ્ત્રત્યાગ અને અહિંસાનો ઉપદેશ આપે છે.

એકમાત્ર શીખ ધર્મ જ બહાદુરી શિખવાડે છે અને શસ્ત્રધારી બનાવે છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રજામાં શૌર્યગુણ ઓછો ખીલે તે સ્વાભાવિક છે. તેનું જ પરિણામ ગુલામી કહેવાય.

આ પુસ્તક પ્રજાને શૂરવીર થવાની પ્રેરણા આપવા જ લખાયું છે. મેં વીણી-વીણીને એવા મહાપુરુષો લીધા છે, જેમણે જીવનનાં ઊંચાં મૂલ્યો સાથે બહારવટું કરવું પડ્યું – કરવાની ફરજ પડી. તેમને જીવતાંય આવડ્યું અને મરતાંય આવડ્યું.

આવા સેંકડો લોકોનાં છંદ-દુહા-રાસડા-ગીતો રચાયાં અને ગામેગામ લોકજીભે ગવાતાં થયાં.

આઝાદી પછી લગભગ એવું થયું કે જેઓ બહાદુર હતા જ નહીં અથવા જેઓ જન્મજાત બહાદુરી મેળવતા ન હતા તેમના હાથમાં સત્તાનાં સૂત્રો આવ્યાં. તેઓ આંતરિક શત્રુઓને અને સીમાપારના શત્રુઓને પૂરેપૂરા પહોંચી ન શક્યા, જેથી દેશ અસુરક્ષિત અને અસ્થિર થવા લાગ્યો છે. એવા સમયમાં લોકોનું ઘડતર શૂરવીરતાભર્યું થાય, લોકોના વિચારો અને ચંતિનમાં શૂરવીરતા પ્રગટે એ બહુ જ જરૂરી છે. બધા સંપ્રદાયો પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણેનું અધ્યાત્મ ભલે આપે, પણ સાથેસાથે અનુયાયીઓને બહાદુર પણ બનાવે એ જરૂરી છે. આવનારાં વર્ષોમાં ઘડતરનું આ અંગ જો ખીલી ઊઠે તો દેશ સાચા અર્થમાં બળવાન થશે. પ્રજા બળવાન થાય તો જ દેશ બળવાન થાય.

આ પુસ્તકનો આ જ હેતુ છે. સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી વગેરે અનેક લેખકોનો હું આભારી છું; કારણ કે મૂળ કથાઓ તેમનાં પુસ્તકોમાંથી જ લીધેલી છે, મેં તો ખાલી રંગોળી પૂરી છે. આશા છે, રાષ્ટ્રઘડતરમાં આ નાનો પ્રયત્ન સફળ થશે.

પ્રો. પ્રફુલ્લ મહેતાનો જોડણી સુધારવા માટે આભાર. શ્રી મનુભાઈ શાહ – ગૂર્જરવાળા કાળજી રાખીને તત્પરતાથી મારાં પુસ્તકો પ્રગટ કરે છે અને સસ્તા ભાવે વેચે છે તે બદલ તેમનો આભાર.

અંતે પરમકૃપાળુ પરમેશ્વરની કૃપા વિના મારાથી બે વાક્યો પણ લખી શકાયાં ન હોત. ખરેખર તો આ તેનું જ પ્રદાન છે. તેને લાખ-લાખ વંદન!.

જાણતાં-અજાણતાં થયેલી ક્ષતિઓ માટે ક્ષમાપ્રાર્થના.

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ
પેટલાદ-દંતાલી, પો. બો. નં. 19
જિ. આણંદ ગુજરાત 388450
ફોન: 02697 252480

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

વેબસાઈટ: www.sachchidanandji.org

અંગ્રેજો આવ્યા પહેલાં આ દેશમાં ભારે અરાજકતા હતી. ‘મારે તેની તલવાર’નો ન્યાય ચાલતો. કોઈ સુરક્ષિત કે સલામત ન હતું. નાનાંમોટાં રજવાડાં સતત પરસ્પર નાનીનાની બાબતોમાં લડ્યા કરતાં. સીમાડા નક્કી ન હતા. રાજાશાહી, નવાબશાહી અને નોકરશાહીમાં પ્રજા ઘંટીનાં ત્રણ પડિયાં વચ્ચે પિસાતી રહેતી હતી. પ્રજાજીવનમાં ધર્મસુખ, સમાજસુખ અને રાજસુખ મહત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. આ ત્રણે સુખ દુઃખ બની ગયાં હતાં. વર્ણાશ્રમધર્મ સમાનતાના આધારે વ્યવસ્થા કરતો ન હતો, હજારો સમાજ પોતપોતાની રૂઢિઓ-કુરૂઢિઓ દ્વારા પ્રજાનું લોહી પીતા હતા અને રાજવ્યવસ્થા તો તદ્દન કથળી ગઈ હતી. બળિયાના બે ભાગ જ નહીં, બળિયાનો બધો ભાગ એવો નિયમ કામ કરી રહ્યો હતો, તે સમયની આ વાત છે.

ત્યારે ભાવનગર સ્ટેટની રાજધાની સિહોર હતી, સિહોરની ત્યારે જાહોજલાલી. બ્રાહ્મણોની વસ્તી વધારે અને વિદ્વાનો પણ વધારે હોવાથી સિહોરને સૌરાષ્ટ્રનું કાશી કહેવામાં આવતું. કોઈ નગર જ્યારે રાજધાની બને છે ત્યારે આપોઆપ તેનો ચતુર્મુખ વિકાસ શરૂ થઈ જાય છે. અખેરાજજી ગોહિલ રાજ્ય ચલાવી રહ્યા છે. રાજા વૃદ્ધ થઈ ગયા છે, પણ તેમની પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠા બહુ ઊંચી છે. પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠા હોય તો લોકચાહના હોય અને લોકચાહના હોય તો જ રાજા પ્રજાવત્સલ કહેવાય. રાજા એટલે પ્રજાનાં મા-બાપ. રાજા પ્રજાને મા-બાપની માફક સાચવે. પ્રજાના સુખે સુખી અને પ્રજાના દુઃખે દુઃખી થાય તે જ રાજાને પ્રજા અન્નદાતા કહીને સંબોધતી.

એક દિવસ અખેરાજજી પોતાનો દરબાર ભરીને બેઠા હતા તેવામાં એક ચીંથરેહાલ દલિત રોતો-કકળતો આવ્યો. જ્યાં દરબાર ભરાય તેને બારણાં ન હોય, તેથી બારણાં બંધ કરીને દરબાર ન ભરાય. ચારે તરફથી ખુલ્લું હોય, જેને રાવ-ફરિયાદ કરવી હોય તે ખુશીથી આવી શકે. નેસડા ગામનો દલિત રાડો પાડતો આવ્યો, “બાપુ, બચાવો! બચાવો! મારી દીકરીને બચાવી લ્યો!” સૌરાષ્ટ્રમાં ‘બાપુ’ શબ્દ બહુ-અર્થી છે. તે રાજામહારાજાથી માંડીને બાવા-સાધુઓ સુધી બધાના માટે વપરાય. ત્યારે અસ્પૃશ્યતાનો નિયમ હાડોહાડ પળાય. જે જેટલી વધુ આભડછેટ પાળે તે તેટલો જ વધુ પવિત્ર કહેવાય. પ્રજાનો છેક છેવાડાનો વર્ગ અસ્પૃશ્ય ગણાતો. તેમના સ્પર્શમાત્રથી ઊંજળા ગણાતા લોકોને નાહવું પડતું. તેથી દૂર આંગણામાં ઊભોઊભો પેલો દલિત હાથ જોડીને રોતોરોતો કરગરી રહ્યો હતો. જે કામ પ્રજા પોતે ન કરી શકતી તે રાજ્ય કરી આપતું. ખાસ કરીને પ્રજાના જાનમાલની રક્ષાની પૂરેપૂરી જવાબદારી રાજાની રહેતી. તેથી જ્યારે પ્રજા અસહ્ય સ્થિતિમાં આવી પડે ત્યારે રાજા પાસે ફરિયાદ કરવા જાય. આમ તો રાજાને ફરિયાદ કરવાની કોઈ હિંમત જ ન કરી શકે. લોકો બધું સહન કરી લેતા. પણ જ્યારે અસહ્ય પરિસ્થિતિ થાય ત્યારે જ લોકો હિંમત ભેગી કરીને રાજાને કરગરવા આવતા.

વાત એમ બનેલી કે દલિતની કન્યાને ઘેલાશાના બરવાળા ગામે પરણાવેલી, પણ જમાઈ કપાતર નીકળ્યો. જો જમાઈ સારો હોય તો પુત્ર બરાબર કહેવાય, પણ જો જમાઈ કપાતર હોય તો જમથી પણ ભૂંડો કહેવાય. મોટા ભાગે જમાઈરાજો ગભરુ કન્યા ઉપર જ જમ થતા હોય છે. ગભરુપણું અત્યાચારીને અત્યાચાર કરવા આમંત્રણ આપતું હોય છે. જે લોકો પરાક્રમી અને સ્વમાની હોય છે તેમના ઉપર જલદી કોઈ અત્યાચાર નથી કરતું. કદાચ કરે તો ભયંકર પરિણામ ભોગવવાં પડતાં હોય છે.

કસાઈ જેવા પતિના ત્રાસથી ત્રાસીને પેલી દલિતકન્યા ભાગી ને નેસડા બાપના ઘરે આવી ગઈ હતી. સ્ત્રીનાં બે ઘર હોય છે – એક બાપનું અને બીજું પતિનું. જો પતિનું ઘર સુખદાયી હોય તો સ્ત્રીને બાપનું ઘર યાદ જ ન આવે. પણ જો પતિનું ઘર કસાઈખાનું હોય તો સ્ત્રીને બાપના ઘર સિવાય બીજે ક્યાંય આશરો ન મળે. સ્ત્રી ક્યાં જાય? તેના માટે ત્રીજું એક જ સ્થાન હતું – ગામનો કૂવો. પણ કૂવો તો સાવ છેલ્લું ઘર. માણસ જીવવા માગે છે, મરવા નથી માગતો. જીવવા માટે તે છેલ્લી ઘડી સુધી તરફડિયાં મારે છે. જ્યારે કોઈ ઉપાય બાકી નથી રહેતો હોતો ત્યારે જ તે આત્મહત્યા કરે છે.

દલિતકન્યા બાપના ઘરે નેસડા ભાગી તો આવી, પણ જમાઈ શાંત ન રહ્યો. પત્ની એટલે પોતાનું માણસ. તેના ઉપર ગમે તે કરવાની

પતિને છૂટ હોય. કોઈ કશું બોલી ન શકે. ત્યારે કોઈ કોર્ટકચેરી પણ નહીં. જમાઈએ બે ભાડાના માણસો તૈયાર કર્યા અને પોતાની પત્નીને બળજબરીથી ઉપાડી લાવવા મોકલ્યા નેસડા. ત્યારે આવું જ ચાલતું.

ભાડૂતી માણસોએ લાગ જોઈને કન્યાને ઉપાડી અને ઘોડી ઉપર નાખીને તેઓ બરવાળા તરફ દોડી ગયા. દલિતકન્યા રોતી-કકળતી આવી હતી અને ફરી પાછી તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ રોતી-કકળતી ઉપાડી ગયા. જાણે તેનો પોતાના જીવન ઉપર કોઈ અધિકાર જ ન હોય તેમ ઢોરની માફક અથવા વસ્તુની માફક ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં અહીંથી તહીં લઈ જઈ શકાય.

દલિતો દુર્બળ. આખો મહોલ્લો જોતો રહી ગયો અને પેલા કન્યાને ઉપાડી ગયા. ત્યારે કેટલીયે કન્યાઓ આવી રીતે દબંગો ઉપાડી જતા અને જબરજસ્તી લગ્ન કરી લેતા.

દલિતકન્યાનો બાપ કોઈ ઉપાય ન દેખાતાં દોઝ્યો સિહોર રાજદરબાર ભણી અને ભર્યા દરબાર વચ્ચે તેણે રાવ કરી. અભેરાજજી ઊભા થઈ ગયા. તરત જ પોતાની ઘોડી અને શસ્ત્રો મંગાવ્યાં. ત્યારે તુમારશાહી ન હતી. રાજા પોતે પ્રજાના કામે તત્કાળ હાજર રહેતો.

પ્રૌઢ અભેરાજજીને તૈયાર થતા જોઈને તેમના સગીર કુંવર આતાભાઈ આડા આવ્યા. “બાપુ, તમે નહીં, મને જવા દો.” બાપ-દીકરા વચ્ચે ધીંગાણે ચઢવા ભારે રકઝક ચાલી. એવું કહેવાય છે કે મોદક જમવાના હોય તો બ્રાહ્મણ પહેલો ઘા કરે, પણ ધીંગાણે ચઢવાનું હોય તો રાજપૂત પહેલો ઘા કરે. તે ઉતાવળો થાય. તેનું શૂરાતન તેને ઉતાવળ કરાવે. અંતે પુત્ર આતાભાઈએ ઘોડીની લગામ પકડી ને ઠેકડો મારીને સવાર થઈ ગયો અને ‘એ જાય! એ જાય!’ એમ લોકો બોલતા રહ્યા અને જોતજોતાંમાં ઘોડી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આતાભાઈને દલિત બાપનું એક વેણ કાળજા સોંસરું ઊતરી ગયું હતું: “અમારું દલિતનું કોઈ નહીં!”

કેમ કોઈ નહીં! રાજા તો સૌનો હોય. આખી પ્રજા તેની દીકરી કહેવાય. જોતજોતાંમાં આતાભાઈની ઘોડી પેલા અપહરણકારોની ઘોડીઓ નજીક આવી ગઈ. તે બે અસવારો હતા. એકની ઘોડી ઉપર દલિતકન્યા બાથમાં દબાયેલી હતી અને બીજો ચોકી કરતો પાછળ આવી રહ્યો હતો. દોડતી ઘોડીએ આતાભાઈએ સાંગનો ઘા કર્યો અને પાછળનો માણસ ધડામ દઈને નીચે પડ્યો. આતાભાઈએ સાચવીને બીજો ઘા એવી રીતે કર્યો કે દલિતકન્યાને જરાય વાગે નહીં અને પેલો અપહરણકર્તા વીંધાઈ જાય. ખલાસ, ખેલ ખતમ. બંને ધૂળ ચાટતા થઈ ગયા. દલિતકન્યા પણ નીચે પડી. પોતાની ઘોડી તેની નજીક લઈ જઈને આતાભાઈ બોલ્યા, “બહેન, ગભરાઈશ નહીં. આવ, મારી પાછળ બેસી જા.” દલિતકન્યા પાછળ હઠવા માંડી, “ના, બાપુ, ના! ના! હું દલિત છું. તમે અભડાઈ જાવ. મારાથી તમારી સાથે ન બેસાય!” સંસ્કારો ખોટા હોય કે ખરા હોય, પણ તેમની પ્રબળતા જલદી છૂટે નહીં. અંતે આતાભાઈએ દલિતકન્યાને ખેંચીને પોતાની પાછળ બેસાડી દીધી અને ઘોડી પાછી વાળી સિહોર તરફ. “જોજે હો, બરાબર જોરથી બાથ ભીડજે, નહીં તો તું પડીશ અને મને પણ પાડીશ.” એમ કહીને આતાભાઈએ પોતાની પાછળ બેઠેલી દલિતકન્યાને જોરથી બાથ ભિડાવી. વિપત્તિ પણ કેટલીક વાર મહાન સંપત્તિ બની જતી હોય છે. પોતાના રાજાના રાજકુંવરની છાયા નજીક પણ જોણે જવાનું ન હોય તે આજે એકદમ ચોંટીને, બાથ ભીડીને તેની લગોલગ બેઠી છે. આ શું સંપત્તિ ન કહેવાય?

થોડી જ વારમાં અભેરાજજી કટક સાથે સામા મળ્યા. ધીંગાણે ચઢેલા એકલા રાજકુંવરની ચિંતામાં બધું કટક નીકળી પડ્યું હતું. એક હાથમાં લગામ અને બીજા હાથમાં ઉઘાડી તલવાર સાથે આતાભાઈનું રૌદ્ર રૂપ તેજસ્વી લાગતું હતું. પાછળ ચોંટીને બેઠેલી દલિતકન્યા સાથે આતાભાઈની ઘોડી સિહોરમાં ભરબજારે નીકળી ત્યારે પ્રજાવર્ગ ગદ્ગદ થઈ ગયો. “રાજા સૌનો ધણી છે – દલિતોનો પણ!” અભેરાજ બોલી ઊઠ્યા.

રાજાપણું માત્ર સોનાનો તાજ પહેરવાથી નથી આવતું, પણ પ્રજાની રક્ષા કરવાથી આવે છે. રાજરક્ષિત પ્રજા જ સુખનો રોટલો ખાતી હોય છે.

દરબારની ડેલીએ પહોંચીને આતાભાઈએ ઘોડી ઊભી રાખી. દલિતકન્યાનાં મા-બાપ રોતાં ઊભાં હતાં તેમને કન્યા સોંપી. બંને

અખેરાજજીને પગે લાગ્યાં.

દલિતકન્યા આગળ આવીને આત્માઈના પગમાં પડી બોલી, “બાપુ! હું દલિતકન્યા તમને શું આપું? મને તમે રાક્ષસોથી છોડાવી! મારી દુવા છે કે જીવનભર આવો ને આવો વિજય તમે કર્યા કરજો!” તે દિવસે સિહોરમાંથી આભડછેટનો અંધકારભર્યો સૂરજ આથમી ગયો.

11-9-14

2 કાનિયો ઝાંપડો

સૌરાષ્ટ્ર લૂંટારા-બહારવટિયાઓની પણ ધરતી. બહારવટિયા બે પ્રકારના: એક તો નેકીટેકીવાળા અને બીજા લુચ્ચા-લફંગા. નેકીટેકીવાળા જોગીદાસ ખુમાણ જેવા. બહેનદીકરીને હાથ ન અડાડે. મંદિર-દરગાહને પણ ન અડે. બ્રાહ્મણ-સાધુ-ફકીરને પણ ન લૂંટે. પણ બીજા પ્રકારના લૂંટારાને કોઈ નીતિનિયમ નહીં. તેઓ બધાંને લૂંટે, કોઈને ન છોડે. બહેન-દીકરીઓની આબરૂ લેતાં પણ વાર ન કરે. તેમનાથી વસ્તી ભારે થયે. આમ તો આ બે પ્રકાર બધા જ વર્ગોમાં જોવા મળશે, કારણ કે આખી સૃષ્ટિ દેવ અને દૈત્યોની બનેલી છે. એકલા દેવો ક્યાંય જોવા નહીં મળે. થોડાઘણા પ્રમાણમાં પણ દૈત્યો તો રહેવાના જ. અને દૈત્યોના ગામમાં પણ એકાદ દેવ તો નીકળી આવે.

સૌરાષ્ટ્રમાં સુદામડા નામનું એક સધ્ધર ગામ. તેના ગામઘણી શાદૂળ ખવડ હવે વૃદ્ધ થયા હતા. તે દિવસે આખા ગામના બધા કાઠી યુવાનો ગામતરું કરવા બહાર ગયા હતા. ગામમાં ઘરડાં-બૂઢાં અને બાળકો જ રહી ગયાં હતાં. માળિયાના મિયાણાએ તકનો લાભ લીધો. સમૃદ્ધિને અને રૂપાળી યુવતીને રેઢી ન મુકાય. રક્ષક વિના તે લૂંટાઈ જાય. જ્યાં સમૃદ્ધિ અને જોબનવંતી રૂપાળી નારીઓ પણ રક્ષક વિના સલામત રહેતી હોય તેને રામરાજ્ય કહેવાય. બધાં રાજ્યો રામરાજ્ય ન હોય. અસુરોને હણ્યા વિના રામરાજ્યની સ્થાપના ન થઈ શકે. જે સુધરે નહીં તેને અસુર કહેવાય. સાધુ-સંતો તો પરલોક સુધારે, પણ આ લોક સુધારે તેને પ્રજાપાલક કહેવાય. પ્રજાપાલકનું કાર્ય ગિરનારના તપસ્વીથી પણ ઊંચું કહેવાય. વીર રાજા હોય તો જ પ્રજા સુખી થાય. પાવૈયાના મઠમાંથી કોઈને રાજગાદીએ ન બેસાડાય અને કદાચ બેસાડો તો પ્રજાના ભૂંડા હાલ થાય.

સૂરજ આથમી રહ્યો હતો અને ખેતરોમાંથી ખેડૂતો દોડતા ગામમાં પેસી ગયા. ચોરા આગળ આવીને તેમણે બૂમો પાડી, “અલ્યા, સાવધાન થઈ જાવ! મિયાણા આવે છે! પેલી ડમરી દેખાય તે મિયાણાના ઘોડાઓની છે!”

વૃદ્ધ ઠાકોર શાદૂળ ખવડ ચિંતામાં પડી ગયા: ‘આજ આબરૂના કાંકરા થઈ જાશે. મારા દેખતાં-દેખતાં ગામ લૂંટાઈ જશે. ગામમાં ધીંગાણે ચઢનારું કોઈ નથી. બધા જુવાનિયાઓ ગામતરે ગયા છે. અરેરે, હવે હું શું કરું!’ ઠાકોર લમણે હાથ દઈને રોવા બેઠા.

લોકજીવનની કરોડરજ્જુ લોકઆબરૂ હોય છે. એકલા અન્નથી કે ધનના ભંડારથી લોકજીવન નથી ચાલતું; કદાચ ચાલે તોપણ તે ઝાંખું-ઝાંખું હોય. તેમાં તેજ તો આબરૂનું હોય છે. આબરૂ જ ઇતિહાસ સર્જે છે. આબરૂ વિનાની પ્રજા ભલે ને સોનાના મહેલોમાં રહેતી હોય, પણ તેનો કોઈ ઇતિહાસ ન હોય. ઇતિહાસ વિનાની પ્રજા ભલે ને ઘીકેળાં ઉડાવે, પણ તે અમર ન હોય. અમર તો તે જ હોય જેના દુહા કોઈ ગઢવી-ચારણ ગાય. દિલદારના દુહા હોય મૂંજના ન હોય. જે લોકો આબરૂ માટે જીવે છે અને આબરૂ માટે મરે છે, ગઢવી-ચારણ તેમની ચિતામાંથી સરસ્વતી પ્રગટાવે છે. સુખડની ચિતામાં બળનારો કોઈ મૂંજ શેઠિયો સરસ્વતી ન પ્રગટાવે.

“આજ મારા દેખતાં-દેખતાં મિયાણા મારું ગામ ભાંગશે! સ્ત્રીઓનાં શિયળ નહીં સચવાય! મારી આબરૂ ધૂળધાણી થઈ જશે!” – એવી ચિંતામાં ઠાકોરને વિષ ઘોળવાની ઇચ્છા થઈ ગઈ. આબરૂદાર જ વિષ ઘોળે, નાગા તો નગારાં વગાડે.

આવી ઘોર નિરાશા અને ચિંતામાં દરબાર પડ્યા છે. ત્યાં તો દસ-વીસ કાઠિયાણીઓ હાથમાં સાંબેલાં લઈને નીકળી પડી ને ઠાકોરને કહેવા લાગી, “હિંમત શું હારો છો! ભલે જુવાનિયા ન હોય, પણ અમે છીએ ને! ગામને નહીં લૂંટાવા દઈએ. મિયાણાનાં માથાં ફોડી નાખીશું!”

રણચંડી કાઠિયાણીઓને જોઈને ઠાકોરને નવાઈ લાગી. ત્યાં તો આખા ગામમાં શૂરવીરતાનું મોજું ફરી વળ્યું. કાયરતા અને શૂરવીરતા ચેપી હોય છે, જોતજોતાંમાં ફેલાઈ જાય. જેના હાથમાં જે આવ્યું તે કોદાળી, પાવડો, લાકડી, સાંબેલું લઈને આખા ગામની પ્રજા નીકળી

પડી. જોતજોતાંમાં ચોરાના ચોકમાં માણસ ભરાઈ ગયું. સામાન્ય રીતે લૂંટારાઓના સમાચાર જાણીને ગામ ભાગી જાય, સંતાઈ જાય, પણ ના, સુદામડાની પ્રજા આજે ઝનૂનના રંગે રંગાઈ ગઈ હતી. જેઓ ભાગતા નથી તેમને જ ભગવાન મળે છે. અને જેમને ભગવાન મળે તેમને વિજયની વૈજયન્તીમાળા આપોઆપ મળે. ભવરણથી ભાગનાર કદાચ ભગત થાય, પણ ભગતસિંહ ન થાય, ભગત તો વિષ્ણુના વિમાને ચઢે, પણ ભગતસિંહ ફાંસીએ ચઢે, વિમાને ચઢવા કરતાં દેશ માટે ફાંસીએ ચઢવું ઘણું મહાન કહેવાય.

લોકો ભાગ્યા નહીં. જોતજોતાંમાં આખું ગામ ભાગોળે ભેગું થઈ ગયું.

“અલ્યા ગાડાં લાવો.” જોતજોતાંમાં ગાડાં આવી ગયાં. બધાંએ મળીને ગામનો પ્રવેશ બંધ કરી દીધો. ગાડાં આડાં થઈ ગયાં. ત્યાં તો મિયાણાનું ધાડું મારમાર કરતું આવી પહોંચ્યું.

ગામમાં એક કાનિયો ઢોલી. આવા સમયે ઢોલી પહેલો આવે. તે બુંગિયો ઢોલ વગાડવા લાગ્યો. તેની ઘરવાળીએ તેને પાનો ચઢાવ્યો. પાનો ચઢાવનારને પણ પાનો ચઢાવનાર કોઈ જોઈએ.

આરતીનું ટાણું થયું હતું. બાવાજીએ ઝાલરો વગાડીને પાંચશેર પિત્તળની આરતી ઉતારવા માંડી. ભાગોળમાં જ વાઘરીનો કૂવો. વાઘરી શિકારી રોજ નાનાંનાનાં પશુ-પક્ષીઓનો શિકાર કરે. નિશાનનો એક્કો. વાઘરણે બંદૂક ભરીને તેના હાથમાં આપી અને કહ્યું: “જોજે હો, મિયાણાનો સરદાર જીવતો જાય ના!” વાઘરી ગાડા આડે ગોઠવાઈ ગયો. બાજુમાં વાઘરણ બેઠી.

મિયાણા થંભી ગયા. આ શું? ધાર્યા કરતાં ઊલટું નીકળ્યું! આખું ગામ સામે ચઢ્યું છે! સૌની આગળ મિયાણાનો સરદાર લખો પાડેર હતો. વાઘરણ ઓળખી ગઈ. તેણે પતિને કહ્યું, “અલ્યા! દે! દે! એને પૂરો કરી નાખ!” વાઘરીએ બરાબર નિશાન તાકીને ઘોડો દાબી દીધો. ધડામ દઈને ગોળી છૂટી અને લખાના મગજની કપાલક્રિયા થઈ ગઈ. લખો પડ્યો. મિયાણા સમજ્યા કે સામે મોટું કટક છે, પહોંચાશે નહીં. બંદૂકો ફોડી, પણ ગાડાંમાં ગોળીઓ વાગી. અંધારામાં કશું દેખાય નહીં. મિયાણા ભાગ્યા. ગામ તૂટી પડ્યું. કેટલાય મિયાણાઓની લાશો ઢળી પડી.

ભાગતા મિયાણાઓએ દરબાર શાદૂળ ઉપર ઘા કર્યો. દરબાર બેભાન થઈને ઢળી પડ્યા. ત્યાં તો કાનિયો ઢોલી ઢોલ મૂકીને દોડતો આવ્યો અને દરબારની તલવાર હાથમાં લઈને મિયાણા વચ્ચે કૂદી પડ્યો. કાંઈ શૂરાતન... કાંઈ શૂરાતન! જોતજોતામાં પંદરને વેતરી નાખ્યા. મિયાણા ભાગ્યા. એકલા કાનિયાએ રંગ રાખ્યો હતો; પણ તે ઝટકા ખાઈને ઢળી પડ્યો. દરબારની આંખ ઊઘડી. ભાન આવ્યું. તેમણે જોયું તો પાસે જ કાનિયો છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યો છે. “બાપુ! બાપુ! જાઉં છું, મારા ધણી!” અને કાનિયાની આંખ મીંચાઈ ગઈ.

બીજા દિવસે સવારે દરબારગઢમાં ડાયરો ભરાયો. બધા દરબાર શાદૂળનાં વખાણ કરી રહ્યા છે.

ગઢવીએ એક પછી એક દુહા લલકારવા માંડ્યા. લોકો વાહવાહ કરી રહ્યા છે. દરબારે ગઢવીને વચ્ચે જ ટોકીને કહ્યું કે: “મારા દુહા ન ગવાય. તમારે દુહા જ ગાવા હોય તો મારા કાનિયાના ગાઓ! ખરો રંગ તો કાનિયે જ રાખ્યો કહેવાય.” દરબારની ઉદારતા જોઈને ગઢવી શરમાણો. સૌથી મોટી ચોરી યશચોરી છે અને સૌથી મોટી ઉદારતા યશત્યાગ છે.

ગઢવીએ કવિતાનો માર્ગ બદલ્યો અને તેણે પેટ ભરી-ભરીને ઝાડુ લગાવનાર કાનિયા ઝાંપડાના એક પછી એક દુહા-છંદ રચવા માંડ્યા.

ગામ બચી ગયું. કાનિયો ઝાંપડો અમર થઈ ગયો. કોણ કહે છે કે દલિતમાં બહાદુરી નથી હોતી?

ઉદ્ધતાઈ વિનાની સત્તા, આછકલાઈ વિનાની સમૃદ્ધિ, દીવાની વિનાની જવાની અને યાચકતા વિનાની ગરીબાઈ ભાગ્યે જ હોય છે; હોય તો ઇતિહાસ બની જાય. પણ જો સત્તા, સમૃદ્ધિ અને જુવાની ત્રણે એકસાથે ભેગાં થાય તો-તો અનર્થ જ અનર્થ કરી મૂકે.

સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક જાતિઓ વસે, પણ તેમાં મેર જાતિ સૌથી જુદી તરી આવે. બહુ રૂપાળી, પડછંદ કાયા અને નસેનસમાં વીરતા ભરેલી હોય. પણ વીરતાને જો ધર્મની આજ ન હોય તો ઉદ્ધતાઈ પેદા થાય. આજ વિનાની શક્તિ વિનાશ નોતરે. તલવારને મ્યાન તો જોઈએ જ. આજ વિનાના યાદવોએ દ્વારકાનો વિનાશ નોતર્યો હતો તે ભૂલવા જેવી વાત નથી.

ભઠી નદીના કાંઠે બીલખા નામનું ગામ અને ત્યાં ખાંટ શાખાના મેર વસે. ત્યારે બીલખાની રાજસત્તા ખાંટોના હાથમાં. ખાંટ સત્તા પચાવી ન શક્યા.

સત્તાનું અજીર્ણ સૌથી ભારે. ભાન ભુલાવે. ખાંટ સત્તાના મદમાં ભાન ભૂલ્યા. વ્યક્તિ કે સમાજ ભાન ભૂલે એટલે તેને ત્રણ વાતો સૂઝે: 1. વ્યસનમાં તરબોળ થઈ જાય, 2. વિષયમર્યાદા તોડી નાખે અને 3. પૂજ્યજનોની ઠેકડી ઉડાડે.

એક વાર એવું બન્યું કે બીલખાની ભઠી નદીના કાંઠે કેટલાક ખાંટ યુવાનો ભેગા થયા, વ્યસનમાં મસ્ત થઈને ચેનચાળા કરવા લાગ્યા. માણસ ચગે એટલે ભાન ભૂલે. ચઢતી જુવાની હોય, છાંટો-પાણી લીધાં હોય, કોઈનું નિયંત્રણ ન હોય અને સરખેસરખાનું ટોળું હોય તો માણસ ભાગ્યે જ ચગ્યા વિના રહે. ચગેલી જુવાની કોઈ ટીખળ કરવાની જગ્યા શોધે. તેમને એક અલખિયા બાવાજી મળી ગયા. જેરામ ભારથી આ જ સમયે આહલેક-આહલેક કરતા, ચીપિયો પછાડતા, ઘૂઘરા ધણધણાવતા નીકળ્યા. ભારત તો બાવાઓનો દેશ કહેવાય. લાખો બાવા પૂરી ધરતી ઉપર છવાઈ ગયેલા દેખાય. એમાં સેંકડો પ્રકાર હોય.

જેરામ ભારથી તો આહલેક-આહલેક કરતા નીકળી ગયા, પણ ખાંટ જુવાનોને વાત કરવાનું નિમિત્ત મૂકતા ગયા.

“અલ્યા, જોયો પેલા બાવાને! મારો બેટો, માંસમાટી ખાય છે!” એક બોલ્યો.

“હા-હા, મેં નજરોનજર જોયો છે. દલિતોના ઘરેથી મડદાલ માંસ લઈ આવે છે.” બીજાએ પ્રમાણ આપ્યું.

“ચાલો ત્યારે આજે એની ભૂંડી વલે કરીએ.”

આમ કહીને બધા જુવાનો બાવાજીની પાછળ-પાછળ નૂર-સતાગરની જગ્યામાં ગયા. બાવાજી બેઠાંબેઠાં ચલમ પીતા હતા. ચલમ પણ વૃત્તિને એકાકાર કરવાનું સાધન થઈ શકતું હશે, તેથી પીતા હશે.

જુવાનિયાઓના ટોળાને આવતું જોઈને બાવાજી બેઠાંબેઠાં જ બોલ્યા, “અલખ - કેમ આવવું પડ્યું?” જગ્યામાં આવનાર વ્યક્તિનાં ચાલ, હાવભાવ અને વ્યવહાર-વર્તનથી બાવાજીને ખબર પડી જાય કે તે શ્રદ્ધાળુ છે કે કેવો છે. બાવાજી સમજી ગયા કે આ જુવાનોની દાનત સારી નથી.

“બાપુ, અમારે હોકો ભરવો છે, થોડો દેવતા જોઈએ છે.”

“જાવ, ચૂલામાંથી હોકો ભરી લ્યો.” બાવાજીએ આજ્ઞા કરી. બધા અંદર ચૂલા આગળ ગયા. ચૂલા ઉપર તપેલીમાં કાંઈક રંધાઈ રહ્યું હતું. બધાને શંકા થઈ કે આમાં પેલું માંસ છે. એકે ઢાંકણું ખસેડીને જોયું તો અંદર ચોખા ચડી રહ્યા હતા.

કાપો તો લોહી ન નીકળે. પ્રમાણ વિનાની શંકા પ્રમાણની રાહ જોયા વિના જ પરિણામ માટે ઉતાવળી થાય તો પોતાની જ ફજેતી

કરાવે. જીવનમાં શંકાને પણ સ્થાન છે જ; પણ ધીર-ગંભીર માણસ ધીરજ રાખીને પ્રમાણ શોધે, પછી ખાતરી થાય તો જ નિર્ણય કરે. જે ધીરગંભીર ન હોય, ઉતાવળિયો હોય તે પ્રમાણ વિના જ નિર્ણય ઉપર પહોંચી જાય અને અનર્થ કરી બેસે.

હોકો ભરીને ઊતરેલા ચહેરે બધા બહાર નીકળ્યા. બાવાજી તેમની દાનતને પ્રથમથી જ સમજી ગયેલા તેથી કહ્યું, “સમાધાન થઈ ગયું ને! બધું જોઈ લીધું ને! મારી આબરૂ લેવા આવ્યા છો! જાવ, ખાંટ બધા ઝાંટ થઈ જશે!” બાવાજીએ શાપ આપી દીધો, જેમ દુર્વાસાએ યાદવોને આપ્યો હતો. બધા જુવાનિયા ગભરાયા અને નીચું મોઢું કરીને નાઠા.

બાવાજીએ કોચવાઈને બીલખા છોડી દીધું. કુગ્રામમાં રહેવું એટલે નરકમાં રહેવા બરાબર કહેવાય.

* * *

જીવનમાં ધંધા-પરિવર્તન, માણસ-પરિવર્તન અને જગ્યા-પરિવર્તન થયા કરતાં હોય છે. પરિવર્તન વિનાનો કોક જ માણસ હોય. પણ જે પરિવર્તન દુઃખી થઈને કરવામાં આવે તે પાછળ કાળી છાયા મૂકતું જાય. ઘણી વાર આ છાયા પરિવર્તન કરનારની પાછળ પણ પડે. જૂનાં સંસ્મરણો જલદી છૂટતાં નથી. તેમાં પણ તીવ્ર રાગ અને તીવ્ર દ્વેષનાં સંસ્મરણો તો ગમે તેટલાં દબાવો તોય દબાતાં નથી.

દુઃખી થઈને બાવાજી ગિરનાર ગયા. ગિરનાર બાવાજીઓનું પિયર અને હરદ્વાર સાધુસંતોનું પિયર. ગિરનારમાં ધૂણી ધખાવીને ચલમની સટો ઉપર સટો લેવાય અને અલખનો ધ્વનિ ગુંજતો રહે. હરદ્વાર વિદ્વાનોની નગરી. ત્યાં સત્સંગ-ચર્ચા થાય. દુનિયામાં બધા પ્રકારના માણસો માટે બધા પ્રકારની જગ્યાઓ છે જ, ગોઠવાતાં આવડવું જોઈએ. જો ખોટી જગ્યાએ માણસ ગોઠવાય તો દુઃખી થાય. સાચી જગ્યાએ ગોઠવાવું તે પણ નસીબનો જ એક પ્રકાર કહેવાય.

એક દિવસ સો-સો અસવારો લઈને રાણી ગિરનાર દર્શને આવી. રાણીને સાઠ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, પણ હજી તેનો ખોળો ભરાયો ન હતો. હવે તો મોઢા ઉપર પણ કરચલીઓ પડવા માંડી હતી. રજવાડું વારસદાર વિના રોળાઈ જશે તેવી ચિંતા કરી-કરીને રાજારાણી થાકી ચૂક્યાં હતાં. દર્શન કરતાં-કરતાં રાણીબા જેરામ ભારથીના ધૂણે પહોંચ્યાં. ખૂબ શ્રદ્ધાથી પગે લાગ્યાં. ભેટ મૂકી. બાવાજીથી બોલી જવાયું:

“જા; મૈયા, તારા ઘરે બીલખાનો ધણી અવતરશે.” રાણી શરમાઈ ગઈ. ઘરડેઘડપણ હવે પારણું કેવું? પણ સતિયા પુરુષનું વચન અફળ ન જાય તેવી શ્રદ્ધા કાઠી રાણીને પૂરેપૂરી.

વાત બની ગઈ. કાઠી રાણીને નવ મહિને કુંવર જન્મ્યો. ઓઘડબાવાનો આપેલો હોવાથી નામ રાખ્યું ઓઘડ. ઓઘડના બાપનું નામ વીરા વાળો.

ઓઘડના અવતરવાની ખબર જૂનાગઢના બાબી નવાબને પડી. નવાબ અને વીરા વાળાને સગા ભાઈ જેવો પ્રેમ, એટલે જેટલો આનંદ વીરા વાળાને તેથી વધુ નવાબને થયો. રિવાજ પ્રમાણે નવાબે બીલખાની પાટી ઓઘડને કુંવરપછેડી નિમિત્તે ભેટ ધરી દીધી. આમે બીલખાનો આ ભાગ ખાંટ લોકો નવાબને ભોગવવા દેતા નહીં. ખાંટેની ભારે દબંગગીરી, તેથી નવાબ તેમનાથી થાકી ગયેલો. આ વીરા વાળો તેમને પહોંચી વળશે તેવું માનીને બળતું ઘર કૃષ્ણાર્પણ કર્યા જેવું બીલખાનું પરગણું વીરા વાળાને આપી દીધું.

હવે બીલખાના ખાંટ અને વીરા વાળા વચ્ચે શત્રુતા થઈ. બીલખાનો ખાંટ સરદાર આતો ભાયો. તેનાથી આખું પરગણું થરથર કાંપે. તેમાં હવે વીરા વાળાનો હક્ક થયો. ખાંટ અને કાઠીઓ વચ્ચે બરાબર વેર બંધાયું.

કોઈ નવી વિવાદાસ્પદ સંપત્તિ ઉપર અધિકાર કરવો હોય ત્યારે કૌવત જોઈએ. દસ્તાવેજ તમારા નામનો હોય, પણ કબજો બીજા માથાભારે શત્રુનો હોય તો કબજો મેળવવા માથાં પણ ડૂલ કરવાં પડે. ‘વીરભોગ્યા વસુંધરા’ ખોટું નથી કહ્યું. વીરા વાળો પરિસ્થિતિ જાણતો હતો. તેણે ધીરેધીરે પોતાનું જૂથ વધારવા માંડ્યું.

ખાંટોએ કાઠીઓનાં ખેતરો ભેળવવા માંડ્યા. બે બળવાન કોમો વચ્ચે નાનીનાની બાબતોમાં ઝઘડા થવા માંડે અને છેવટે મહાહોળી પ્રગટે.

એક વાર વીરા વાળો પોતાના કાઠીઓને લઈને ક્યાંક ગામતરે ગયો હતો તે તકનો લાભ લઈને ખાંટ લોકોએ તેના ખેતરમાં બળદો ચરવા મૂકી દીધા. વીરા વાળાના કાઠી ખેડૂતે બળદોને લાવીને વીરા વાળાના આંગણે બાંધી દીધા. પોતાના બળદ સામા પક્ષવાળાએ બાંધી દીધા છે તેવું જાણીને ભાયા મેરનો સાળો ભાલો લઈને વીરા વાળાને ત્યાં પહોંચ્યો અને ગોકીરો કરીને બળદ છોડવા માંડ્યો. કાઠીઓ બધા ગામતરે ગયા હતા. થોડાક વૃદ્ધો રહી ગયા હતા. કોઈ સામનો કરે તેવું નહોતું. ઓરડામાંથી નવીનવી આવેલી ઓઘડની વહુએ બળદ છોડવાનું દૃશ્ય જોયું. ઓશરીમાં આવીને તેણે ત્રાડ નાખી, “અરે, કોઈ કાઠીનો દીકરો છે કે? ના હોય તો મને તલવાર આપો, હું સામી થાઉં છું!” આઈની હાકલથી કાઠી વૃદ્ધો જાગ્યા, આઈ પણ ભાલો લઈને દોડી અને બળદ છોડવા વાંકા થયેલા ભાયા મેરના સાળાને વીંધી નાખ્યો. આઈનો ભાલો પેલાનું શરીર વીંધીને ભૂમિમાં પેસી ગયેલો. ગામમાં ગોકીરો થયો. ખાંટો ચઢી આવ્યા. આ બાજુ વૃદ્ધ કાઠીઓ પણ ઊભા થઈ ગયા. ભારે ધીંગાણું જામ્યું. આ ધીંગાણામાં ઍશી ખાંટ જુવાનો અને ચાલીસ વૃદ્ધ કાઠીઓ હોમાઈ ગયા. ચારે તરફ હાહાકાર થઈ ગયો. પણ આ ધીંગાણા પછી વીરા વાળાની ધાક બેસી ગઈ. ધાક વિના ધણી ન થવાય. ધાક વિનાનો ધણી મોટા ભાગે નમાલો હોય.

અંતે ભાયા મેરે બીલખા છોડીને ભા કુંભાના ગોંડળમાં આશરો લીધો. ભા કુંભા નવુંનવું રાજ્ય વસાવતા હતા તેથી તેમને પ્રજાની અને યોદ્ધાઓની જરૂર હતી. બધા ખાંટો ગોંડલના સરસાઈ ગામમાં વસી ગયા.

હવે બન્યું એવું કે ભા કુંભા અને નવાબને અણબનાવ થયો. બંને વચ્ચે યુદ્ધની નોબત આવી ગઈ. ત્યારે ભાયો મેર અને વીરા વાળા બંને ભા કુંભાની મદદે રહ્યા. બંનેની સહાયતાથી ભા કુંભાનો વિજય થયો.

ભા કુંભો જાણતો હતો કે વીરા વાળા અને ભાયા મેરને ભારે શત્રુતા છે. બંને વચ્ચે સુમેળ થઈ જાય તો બંને સુખેથી રહે અને ગોંડળ રાજ્ય મજબૂત બને. આવા વિચારથી તેણે વીરા વાળાને ગોંડલ બોલાવ્યા. કાઠીઓ અને ખાંટો વચ્ચે સમાધાન કરાવતાં-કરાવતાં બે દિવસ વહી ગયા. રોજ ત્રણ સમય જમણવાર થાય. કાઠી અને ખાંટ સામસામી પંગત કરે અને ભા કુંભા વચ્ચે ઊભા રહીને બધાને ભાવથી-પ્રેમથી જમાડે. એવો જમણવાર મનને ભેળાં કરે. મન ભેળાં થાય તો બધો કંકાસ મટી જાય. એટલે ડાહ્યા માણસે તેવો જમણવાર જરૂર કરવો જોઈએ. જોયું નહીં, મુસલમાનો એક જ થાળમાં ભેગા બેસીને જમતા હોય છે, તેથી તો વિશ્વ ઉપર રાજ્ય કર્યું! ધર્મવિજય કર્યો!

એક દિવસે ભાયા મેરની નજરે પોતાની વડારણ મોતી ચઢી ગઈ. મોતી પહેલાં ભાયા મેરને ત્યાં ચાકરી કરતી હતી, પણ કાંઈક કારણસર ત્યાંથી ભાગીને અહીં ગોંડળ દરબારમાં ચાકરી કરવા લાગી હતી.

ભાયો મેર મોતીને ઓળખી ગયો. ખાનદાની માલિક અને ખાનદાની નોકરનો સંબંધ બાપદીકરાથી પણ વધુ હોય છે. ભાયા મેરે મોતીને ત્રીસ કોરી કાપડાની આપી. અને હિંમત આપી કે તને અહીં ન ગમે અને પાછા આવવું હોય તો સરસાઈ આવી જાજે. વડારણ રાજીરાજી થઈ ગઈ. નોકર-ચાકરો પણ લાગણીનાં ભૂખ્યાં હોય છે; તેમાં પણ જો છૂટાં થયા પછી પણ માલિકની સક્રિય લાગણી ચાલુ રહે તો-તો પોતાનાં અહોભાગ્ય માને.

ત્રીજા દિવસે કાઠી અને ખાંટની પંગત પડી. ભાયો મેર મકાનની પાછળ પેશાબ કરવા ગયા ત્યાં તેની નજરે વળી પાછી મોતી વડારણ ચઢી ગઈ. મોતી ચૂપચાપ નજીક આવીને ભાયાના કાનમાં કહી ગઈ: “બાપુ, આજ તો લાડવામાં ઝેર ભેળવ્યું છે!”

“હેં! મને મારવા?” ભાયો બોલ્યો.

“ના-ના! તમને નહીં, વીરા વાળાને મારવા!” આટલું બોલીને મોતી ભાગી ગઈ.

બંને પંગતો ભાયા મેરની રાહ જોતી હતી. પીરસણાં પીરસાઈ ગયાં હતાં. ભાયાને થયું: હવે શું કરવું? હમણાં વીરા વાળો બટકું લેશે અને ઠામ મરી જશે. નામ મારું બદનામ થશે. હે ઠાકરધણી! લાજ રાખજે!” એમ મનોમન પ્રાર્થના કરે છે, ત્યાં તો વીરા વાળાએ લાડવાનું બટકું હાથમાં લીધું અને મોઢામાં મૂકવા જાય છે ત્યાં ભાયો બોલી ઊઠ્યો.

“એ વીરા વાળા! ત્રણત્રણ દિવસથી આપણે અહીં પડ્યા છીએ, કશું સમાધાન થાતું નથી. આજ તો સમાધાન કર્યા વિના જો બટકું ખાય તો ગાયની માટી ખાધા બરાબર કહેવાય!” વીરા વાળાનો હાથ અટકી ગયો. બટકું હાથમાં ને હાથમાં રહી ગયું.

ભા કુંભાની દગાબાજી પકડાઈ ગઈ. તેણે દગો કરીને લાડવામાં ઝેર ભેળવીને વીરા વાળાને ખવડાવી દેવા કારસો રચ્યો હતો, પણ મોતી વડારણે બાજી ફેલ કરી નાખી. ભા કુંભો દરબારમાં પેસી ગયો. ભાયા મેરે વીરા વાળાના હાથમાંથી બટકું પડાવીને બિલાડીને નાખ્યું. બિલાડીએ ખાતાં જ ઠામ મરી ગઈ. બિલાડીને તરફડતી જોઈને વીરા વાળો બધું સમજી ગયો. ખાંટો અને કાઠીઓ જમ્યા વિના જ ભાણાને પગે લાગીને ઊઠી ગયા. દુશ્મને દુશ્મનને બચાવી લીધો હતો.

વીરા વાળા ભાયા મેરનો હાથ પકડીને બીલખા લઈ ગયો અને જેટલી જમીન જોઈએ તેટલી ગરાસમાં આપી દીધી. શત્રુઓ મિત્ર થઈ ગયા. દાના દુશ્મનોને મિત્ર થતાં પણ વાર નથી લાગતી. અને શત્રુતા પછીની મિત્રતા જિગરજાન મિત્રતા થઈ જતી હોય છે.

ખાંટો પાછા બીલખા આવ્યા. ભાયો મેર અને વીરા વાળો જીવ્યા ત્યાં સુધી ગાઢ મિત્રો રહ્યા.

ત્યારે પેલા બાવાજીના શાપનું શું? ખાંટોની પડતી શરૂ થઈ. ધીરેધીરે બધી જમીન વેચાઈ ગઈ. ઓઘડ વાળાએ બધી જમીન ખરીદી લીધી. ખાંટોને બીલખા રાસ ન આવ્યું. ધીરેધીરે બધા ભાગવા માંડ્યા. કહેવાય છે કે હવે અત્યારે વાઘણિયા નામનું એક જ ગામ રહી ગયું છે, જ્યાં ખાંટોનાં થોડાં ઘર વસી રહ્યાં છે.

સત્તા અને સમૃદ્ધિ આવે તેની સાથે ઉદ્ધતાઈ પણ આવે. ઉદ્ધત પ્રજા જેરામ ભારથી જેવા બાવાજીનું અપમાન કરે તો કકળેલો આત્મા બદદુવા આપે અને ભૂંડી દશા થાય.

ભારતીય જીવનપદ્ધતિ કુટુંબપ્રધાન છે. આપણું મોટું કુટુંબ હોય છે. બધાનાં પોતપોતાનાં સગપણ બતાવનારાં નામો હોય છે. જેમ કે પિતા, દાદા, નાના, પિતામહ, પ્રપિતામહ, માતા, દાદી, નાની, માતામહ, કાકા, મામા, કાકી, મામી, ફુઆ-ફોઈ, સાસુ, વહુ, દેરાણી-જેઠાણી, નણંદ-નણદોઈ, સાળી-સાળો, બનેલી, વગેરે વગેરે. સગાંનાં પણ સગાં અને તેમનું પોતાનું વિશિષ્ટ નામ. આટલાં બધાં સગાં પશ્ચિમી જીવનપદ્ધતિમાં નથી હોતાં, એટલે તેમનાં વિશેષ નામો પણ નથી હોતાં. સાસુ-સસરા માટે જ કોઈ નામ નથી, તેથી મધર ઈન લૉ, ફાધર ઈન લૉ કહેવું પડે છે. પશ્ચિમની જીવનપદ્ધતિ કુટુંબપ્રધાન નથી, વ્યક્તિપ્રધાન છે, તેથી કુટુંબના પ્રત્યેક સગાનું અલગ વિશિષ્ટ નામ નથી હોતું. આનો એક લાભ તેમને એ થયો છે કે સામાજિક વ્યવહાર બહુ ઓછા છે – લગભગ નથી, તેથી સામાજિક ખર્ચાઓ પાછળ વ્યક્તિ કે પરિવાર દેવાદાર થઈ જતો નથી. આપણી જીવનપદ્ધતિમાં સગાંઓનું બહોળું પ્રમાણ અને તેમને લગતાં રીતિ-રિવાજ, વ્યવહાર પણ ઘણાં. આ સામાજિક વ્યવહાર અને રૂઢિઓ-રીતિ-રિવાજો કરવાં જ પડે – શક્તિ ન હોય તોપણ કરવાં પડે. અને પછી આ વ્યવહારોમાં રિસામણાં-મનામણાં પણ બહુ ચાલે. વાતવાતમાં સગાંને ખોટું લાગે. ખોટું લાગે એટલે રિસાય. રિસાય એટલે સંબંધ બગડે. વિખવાદ થાય. જીવન અશાંત થાય. વ્યક્તિ દેવાદાર થાય. આ પદ્ધતિમાં વ્યક્તિના જીવનમાં આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક – એમ ઘણાં અનિષ્ટો પેદા થાય, જેથી વ્યક્તિ અને કુટુંબ બંને દુઃખી થાય.

વાંકાનેરના દરબારમાં ઘટેલી આ ઘટના છે. ગાંફના દરબારની કન્યા વાંકાનેરના દરબાર વેરે પરણાવેલી. તેમનો રાજકુમાર પરણવા જવાનો થયો. આખું વાંકાનેર આનંદની હેલીએ ચઢ્યું. રાજાનો પ્રસંગ એટલે પ્રજાનો પ્રસંગ અને જો રાજવી પ્રજાપ્રેમી હોય તો-તો પ્રજા ગરીબ હોય તોપણ રાજાના પ્રસંગમાં ઉત્સાહભરે ઊમટી પડે. આમે સંબંધોની કસોટી પ્રસંગોએ થતી હોય છે. હજાર કામ પડતાં મૂકીને પ્રસંગ ઉપર હાજર થઈ જાય તેને સાચો સંબંધી કહેવાય. અને પ્રસંગ તો સગાં-સંબંધી, ઇષ્ટ-મિત્રના મેળાવડાથી જ શોભતા હોય. કોઈ કાગડોય ન ઊડતો હોય તેવો પ્રસંગ સ્મશાનયાત્રા જેવો લાગે.

આખું વાંકાનેર તો હેલે ચઢ્યું છે, પણ રાજમાતાને શાંતિ નથી. તેઓ આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યાં છે. હજી સુધી મામેરું નથી આવ્યું. આપણા અનેક રિવાજોમાં એક રિવાજ મામેરાનો. મામો-ભાણેજના લગ્નપ્રસંગે મામેરું કરે. નરસિંહ મહેતાનું ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ પ્રસિદ્ધ છે. મામેરાની પાછળનો હેતુ બહેનને મદદરૂપ થવાનો હોય છે. મામેરામાં ભાણેજનાં ઉત્તમ વસ્ત્રો, દાગીના, રોકડ વગેરે પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે લાવવામાં આવે. પાધરથી વાજતેગાજતે બધી વસ્તુઓ ઉઘાડા થાળોમાં મૂકીને લાવવામાં આવે. આખું ગામ જોતું જ રહી જાય. લોકો વાહવાહ બોલતા સંભળાય ત્યારે બેનીની છાતી ગજગજ ફૂલે. “મારો માડીજાયો ભાઈ!” એમ કહીને ઓવારણાં લે. મામેરું માત્ર આર્થિક સહાયતાનું જ પ્રતીક ન કહેવાય, તે પ્રતિષ્ઠાનું પણ પ્રતીક કહેવાય.

આજે વાંકાનેરની રાજમાતાની પ્રતિષ્ઠા દાવ ઉપર લાગી હતી. દરબાર વારંવાર આવી-આવીને ટોણો મારી જતા હતા, “લો, તમારા ભાઈ તો બહુ મોટું મામેરું લાવશે!” દરબારના મહેણાથી રાજમાતા અકળાઈ જતાં, પણ શું કરે? હજી ભાઈના કશા સમાચાર પણ નથી આવ્યા. પ્રસંગે સગાંવડાલાંની રાહ જોવાય. આવનાર અને ન આવનારની નોંધ લેવાય. તેમાંથી વ્યાવહારિક જીવનનું નિર્માણ થાય.

રાજમાતા વારંવાર ગાંફ તરફના ગોખે જઈને જુએ કે ક્યાંય મારો ભાઈ આવે છે! પણ ક્યાંય કશી ધૂળ પણ નથી ઊડતી. વારંવાર નિસાસા નાખે છે અને નિરાશ થઈ જાય છે. વરને ઊઘલવાનો સમય થઈ ગયો છે. હવે શું થશે? ભારતમાં પિયરિયાં વહુને પ્રતિષ્ઠા અને અપ્રતિષ્ઠા બંને આપે છે. પિયરિયાં પૂરતાં રહે તો પ્રતિષ્ઠા અને ન પૂરે તો અપ્રતિષ્ઠા.

રાજમાતા આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યાં છે ત્યાં ગોખમાંથી તેમની નજર પોતાના ગામના એક દલિત ઉપર પડી. પોતાના ગામનું કૂતરુંય ક્યાંથી? તેમણે પૂછ્યું, “અલ્યા તું અહીં ક્યાંથી?”

દલિતે જવાબ આપ્યો, “ચામડાં વેચવા આવ્યો હતો. મને થયું કે બાને મળતો જાઉં. અમને દરબારગઢમાં તો કોઈ પેસવા ન દે એટલે અહીં પાછળ ગોખે આવ્યો છું.” દલિતે હેતુ સમજાવ્યો.

સંબંધ રાખવો, સગપણ રાખવું, એ સતત પ્રક્રિયા છે. અવારનવાર મળતા રહો, પત્ર-પત્રાદિ લખતા રહો કે ફોન કરતા રહો તો જ સંબંધ રહે. આમાંનું કશું જ ન થાય તો ગમે તેવો ગાઢ સંબંધ હોય તોપણ ધીરેધીરે સુકાઈ જાય. પણ જો લાગણી હોય તો મળવાનું મન થાય જ. લાગણીવાળાં માણસો જ સંસારને લાગણીજળથી ભીંજવતાં રહે છે. બાકી લાગણીહીન વીતરાગો તો સૂકા ધોકા જેવા સુકારાનો રોગ લઈને ફરતા હોય છે. બધા દુષ્કાળ કરતાં લાગણીનો દુષ્કાળ બહુ ભૂંડો. લાગણીના દુષ્કાળમાં રહેવાય જ નહીં. ક્યાં દલિત અને ક્યાં રાજમાતા! પણ દલિતને લાગણી થઈ: “અમારા દરબારની દીકરી એટલે અમારી દીકરી. મળ્યા વિના જવાય નહીં, તેથી ખેંચાઈ આવ્યો.” તે જાણે છે કે દલિત હોવાના કારણે રાજદરબારમાં પોતાને માનસન્માન, આવકારો મળવાનાં નથી, તોપણ લાગણી એટલે લાગણી. લાગણીને ગણિત ન હોય. ગણિત વાણિયા ગણે. એટલે તો તેમનો ઇતિહાસ ન હોય.

રાજમાતાનો ઊતરેલો ચહેરો જોઈને દલિત સમજી ગયો કે કાંઈક ગૂંચવણ ઊભી થઈ છે. તેણે આત્મીયતાથી પૂછ્યું:

“બા, શું ચિંતા છે?”

“ભઈલા, હજી સુધી મારા પિયરથી મોસાળું નથી આવ્યું! મારી આબરૂના ધજાગરા થઈ રહ્યા છે! શું કરું?”

રાજમાતા બોલ્યાં.

“ચિંતા ન કરો, બા! હું મામેરું ભરીશ.” દલિતની વાત સાંભળીને રાજમાતા હસ્યાં. “ચામડાં વેચનારો દલિત મામેરું ભરે! તેની શી તાકાત!” રાજમાતા એવું વિચારે છે ત્યાં તો દલિતે દોટ મૂકીને જ્યાં બધો દરબાર ભરાયો હતો ત્યાં પહોંચી ગયો. તેને હાંફતો-હાંફતો આવેલો જોઈને વાંકાનેરના દરબારે પૂછ્યું:

“અલ્યા, શું છે? કેમ આવ્યો છે?”

નીચે વળીને સલામ કરીને દલિતે કહ્યું, “બાપા, ગાંફના દરબારશ્રીએ મને મામેરું લઈને મોકલ્યો છે!”

“મામેરાનાં ગાડાં ક્યાં છે?” દરબારે તોછડાઈથી પૂછ્યું.

“ના, બાપા, ગાડાં ઓછાં પડે! અમારા ધણીએ તો મામેરામાં આખું ખસતા ગામ પહેરામણીમાં આપ્યું છે!”

દલિત બોલી ગયો. સોપો પડી ગયો.

“આખું ગામ!”

“હા-હા! આખું ગામ!” દલિત ભારપૂર્વક બોલ્યો.

રાજમાતા રાજરાજ થઈ રહ્યાં હતાં.

દલિત ગાંફ પાછો ફર્યો. ખરો પ્રશ્ન હવે ઊભો થયો. ગાંફના દરબારને પૂછ્યાગાછ્યા વિના આખું ગામ આપી દેવું એ અનધિકૃત ચેષ્ટા કહેવાય. દરબારને ખબર પડશે તો ચામડાં ઉતારનારનું ચામડું ઉતારી લેશે. દલિત તો ડરતો-ડરતો દરબારમાં ગયો અને દરબારને પગે લાગી ઠપકાભર્યા અવાજમાં કહેવા લાગ્યો. “વાંકાનેરમાં ભાણો ઊઘલે છે અને તમે મામેરું લઈને ગયા અહીં બેસી રહ્યા છો?” દરબારને પોતાની ભૂલ સમજાણી.

“અરેરે! ભૂલી જ ગયો! હવે તો ટાણું વીતી ગયું! હવે શું થાય?” દરબાર પસ્તાવા લાગ્યા. ટાણું સાચવવું એટલે જીવન સાચવવું.

જેમણે બધુંય સાચવ્યું પણ ટાણું ન સાચવ્યું તેઓ જીવન હારી ગયા.

દરબારને પસ્તાતા જોઈને દલિત બોલ્યો:

“બાપુ, ચિંતા ન કરો. તમારું ટાણું મેં સાચવી લીધું છે. તમારા વતી ભરીસભામાં ખસતા ગામ પહેરામણીમાં દઈ આવ્યો છું. હવે તમારે મારું જે કરવું હોય તે કરો! મારો કે જિવાડો, તમારા હાથમાં છે!”

“શું તું ખસતા દઈ આવ્યો?”

“હા, બાપુ, હા! ખસતા દઈ આવ્યો. કાંઈ તાળીઓ વાગી, કાંઈ તાળીઓ વાગી! તમારો જયજયકાર થઈ ગયો!” દલિત બોલ્યો.

દરબારની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં. “ધન્ય છે તને! તેં મારું ટાણું સાચવી લીધું!”

દરબારે તરત જ પાઘડી મંગાવી અને દલિતને માનપૂર્વક તે પાઘડી બંધાવી, કદર કરી.

ધન્ય છે એ દલિતને! ધન્ય છે એ દરબારને! પોતાની આણ માટે જીવનારા એ કેવાકેવા માણસો હતા!

5 જટો હલકારો

શૂરવીરતા માત્ર ક્ષત્રિયો સુધી જ સીમિત થઈ જતી નથી, બીજી વર્ણમાં પણ શૂરવીરતાનાં દર્શન થાય છે. ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ વર્ણને લાડવાખાઉ ગણીને વગોવવામાં આવી છે. બ્રાહ્મણ એટલે મોદકપ્રિય, દુંદાળા ગણપતિજી. ચોરાશીઓ જમવી ને કોણે કેટલા લાડવા ખાધા તેની સ્પર્ધા કરવી. મથુરાના ચોબા બેત્રણ કિલો રબડી ખાઈને જમનાજીની રેતમાં પડ્યા રહે, કશું કામ ન કરે. બ્રાહ્મણો માટે પણ આવું જ કહેવાય. આજનું જમે, પછી કાલની વાત કાલે. કશી મહેનત-મજૂરી ન કરે. તેમનાથી મહેનત-મજૂરી કરાય જ નહીં તેવી પણ માન્યતા. પણ ઘણાંને ખબર નહીં હોય કે બ્રાહ્મણો મૂળમાં તો રાજકર્તા અને યોદ્ધાઓ રહ્યા છે. ભડવીર પરશુરામ બ્રાહ્મણ હતા.

અરે, સોનાની લંકા વસાવનાર રાવણ પણ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જ હતો. પાટલિપુત્ર ઉપર દોઢસો વર્ષ શુંગવંશ અને દોઢસો વર્ષ કણ્વવંશનું શાસન રહ્યું. તે બંને વંશો બ્રાહ્મણોના જ હતા. પેશ્વાઓ બ્રાહ્મણ હતા અને વિજયાનગરમનું રાજ્ય પણ બ્રાહ્મણોનું જ હતું. ભદ્ર, રાવલ, ઠાકર વગેરે અટકો યોદ્ધાઓની છે. કાળાન્તરે બ્રાહ્મણો ચોરાશીભોજી અને સીધાભોજી થઈ ગયા અને તેજ ગુમાવતા ગયા. તોપણ ભાંગ્યુંભાંગ્યું તોય ભડ્ય કહેવાય. આજે પણ બ્રાહ્મણોમાં કોઈકોઈ શૂરવીરતાનું પાત્ર મળી આવે છે.

તેનું નામ જટાશંકર. સણોસરાનો વતની. પણ હલકારાનું કામ કરે એટલે લોકો તેને જટો કે જટિયો પણ કહે. હલકું-ભારે કામ વ્યક્તિના નામને પણ પ્રભાવિત કરતું હોય છે.

જો જટો દીવાન હોત તો જટાશંકરભાઈ કહેવાત, પણ અંગ્રેજોના જમાનામાં ટપાલના થેલા લઈને ઘૂઘરાવાળો ભાલો હલાવતો આ ગામથી પેલે ગામ ટપાલના કાગળો આપવાનું કામ કરે; લોકો તેને હલકારો કહે. હલકારાના ભાલે ઘૂઘરા બાંધ્યા હોય, ચાલે એટલે ઘૂઘરા ઘમકે. તે એટલા માટે કે કોઈ ચોર-લૂંટારો હલકારાને હાથ ન અડાડે. સરકારી થેલો કહેવાય. તેને અડે તો આવી જ બને. સરકારના હાથ લાંબા. ગમે તેવા ચોરને પકડી પાડે અને ભારે સજા કરે. તેથી નિર્ભય થઈને હલકારા ટપાલના થેલા આ ગામથી પેલે ગામ પહોંચાડતા રહ્યા. ધાક વિના શાસન ન કરાય. અંગ્રેજોની ભારે ધાક.

સણોસરા પાસે આંબલા ગામ અને સાંજનું ટાણું. બજાર વચ્ચેથી એક પતિ-પત્ની ચાલ્યાં જાય છે. રાજપૂત પતિની કેડે તલવાર અને હાથમાં લાકડી છે અને રાજપૂતાણીના માથે કપડાંનું પોટકું છે. ત્યારે રિવાજ એવો કે જ્યારે કોઈ વટેમાર્ગુ ગામમાંથી પસાર થતો હોય ત્યારે ગામમાં બેઠેલા વૃદ્ધો વગેરેને રામરામ કરતો જાય. પણ રાજપૂત યુવાને કોઈને રામરામ ન કર્યા. આ તેનો અવિવેક કહેવાય. અવિવેકનું મૂળ ઉછાંછળાપણામાં હોય છે. ગામવૃદ્ધોએ જુવાનના અવિવેકની પરવા કર્યા વિના સામેથી પોતે રામ-રામ કર્યા, પણ જુવાને સામેથી સરખો જવાબ ન આપ્યો. પ્રણામનો જવાબ પ્રણામથી આપવો જ જોઈએ; ન આપે તો ઉદ્ધતાઈ કહેવાય.

સાંજ પડી ગઈ હોવાથી હવે આગળ ન જતાં ગામમાં જ રોકાઈ જવાનો ગામલોકોએ આગ્રહ કર્યો; પણ જુવાન માન્યો નહીં. લોકોએ ચેતવ્યો: “આગળ જોખમ છે અને તમારી સાથે જુવાન બાઈ છે. રોકાઈ જાઓ.” પણ જુવાને પોતાનાં બાવડાં બતાવતાં કહ્યું કે મને મારાં બાવડાંનો પૂરો ભરોસો છે. જોડું આગળ નીકળી ગયું. જ્યારે કોઈનું ભૂંડું થવાનું હોય ત્યારે સાચી સલાહનો પણ તિરસ્કાર કરે.

આપણે ત્યાં સમયને વેળા કહેવાય છે. દિવસ-રાતની વેળાઓને જુદાજુદા રૂપમાં વિભાજિત કરીને ઓળખાવાય છે. જેમ કે પરોઢિયાને બ્રહ્મવેળા કહેવાય છે. આ વેળામાં ધ્યાનધારણા સારી રીતે કરી શકાય છે. આથમણા સૂર્યની વેળાને અસુરવેળા કહેવાય છે. આ વેળામાં સારું કામ લોકો નથી કરતા. ભયજનક વેળા લાગતી હોય છે.

આંબલા ગામના વૃદ્ધોની મનાઈ કરવા છતાં રાજપૂત જુવાન પોતાની રાજપૂતાણીને લઈને સણોસરા જવા નીકળ્યો, ત્યારે અસુરવેળા થઈ રહી હતી, સૂરજ આથમી ચૂક્યો હતો અને અંધારું પગપેસારો કરી રહ્યું હતું. બંને વગડામાં જઈ રહ્યાં છે ત્યાં પાછળથી ઘૂઘરા

ઘમકાવાનો અવાજ સંભળાયો. બાઈએ પાછું વાળીને જોયું તો આ તો પોતાના ગામનો જટો હલકારો હતો. જટો સણોસરાનો હોવાથી બાઈનો ઓળખીતો હતો. બંને વાતો કરવા લાગ્યાં. પિયરનું માણસ મળે તો બાઈમાણસને લાગણી જાગે. રાજપૂતને વહેમ પડ્યો, એટલે બાઈને છણકા કર્યાં. વહેમીલું માણસ ગમે ત્યારે ગમે તેની ઉપર વહેમ કરી બેસતું હોય છે અને ચારિત્રવાન માણસ બધું સહન કરે, પણ વહેમ સહન ન કરે. મોટા ભાગે દામ્પત્યજીવનની સૌથી મોટી તિરાડ વહેમથી પડતી હોય છે.

પતિના છણકાના જવાબમાં બાઈએ કહ્યું, “મારા પિયરનો હલકારો છે. મારો ભાઈ છે.” પણ રાજપૂતનું સમાધાન ન થયું. બધાં સમાધાન કરી શકાય, પણ વહેમનું સમાધાન બહુ અઘરું. રાજપૂતે જટાને પણ તતડાવ્યો: “મહારાજ, જરા સમજીને વાત કરો. પારકી સ્ત્રી સાથે રસભરી વાતો ન હોય.”

જટો સમજી ગયો. તેણે પોતાનો વેગ ઓછો કરીને બંને વચ્ચે અંતર પાડી દીધું. વહેમીલાં માણસોથી દૂર રહેવું સારું.

એટલામાં એકસામટા બાર કોળી ઓચિંતા પ્રગટ થયા. વટેમાર્ગુઓને લૂંટવા માટે તેઓ સંતાઈને ટાંપીને બેઠા હતા. લાગ મળતાં જ તેઓ પ્રગટ થયા અને રાજપૂતને પડકાર આપ્યો: “બરદાર, અલ્યા! તલવાર ફેંકી દેજે, નહીં તો કટકા કરી નાખશું!” બાર કોળીઓને જોઈને રાજપૂત ડઘાઈ ગયો. તેનાથી તલવાર નીકળી નહીં. તેની કાયરતા તરત જ તરી આવી. કોળીઓએ તેને દોરડે બાંધીને દૂર ગબડાવી દીધો. નિરાધાર રાજપૂતાણી એકલી રહી ગઈ.

“એ બાઈ! બધાં ઘરેણાં ઉતારી આપ! વાર ન કરીશ!” કુંવારા રહેવું કે વિધવા રહેવું સારું, પણ અનાડી પતિની પત્ની થવું બહુ ભૂંડું. બાઈ લાચાર હતી. એક પછી એક દાગીના ઉતારવા માંડી. પણ લૂંટારાઓને વાસના જાગી. તેઓ બાઈના શરીર સાથે ચાળો કરવા લાગ્યા. બધા દાગીના ભલે લૂંટાઈ જાય, પણ શિયળ-દાગીનો ન લૂંટાય એટલે બસ. સ્ત્રી માટે શિયળ જ સૌથી મોટો દાગીનો હોય છે. રાજપૂતાણી નાગણ બની ગઈ. તેણે ફૂંફાડા મારતાં વિરોધ કર્યો, પણ લૂંટારાઓ પાછા પડ્યા નહીં. કામાંધ વ્યક્તિ કદી પાછી નથી પડતી હોતી; વિનાશ વેરીને કે વિનાશ વહોરીને જ તે પાછી પડતી હોય છે.

રાજપૂતાણીએ આકાશ સામું જોઈને જોરથી ચીસ પાડી, “ભાઈ જટા! દોડજે! લૂંટારા મને લૂંટે છે!”

પાછળ પડી ગયેલા જટાએ બહેનની ચીસ સાંભળી અને તેણે દોટ મૂકી. ભાઈનાં અનેક નામોમાં એક નામ ‘વીરા’ પણ છે. બહેનની લાજ રાખવા ખરા સમયે દોટ મૂકે તેને વીરો કહેવાય.

જટો પરિસ્થિતિ પારખી ગયો. આવતાં જ તેણે ભાલો વીંઝવા માંડ્યો. બાર લૂંટારાઓ લાડીઓ ઝીંકવા માંડી. જોતજોતાંમાં જટાએ સાતના કટકા કરી નાખ્યા. બારની સામે એકનું ધીંગાણું જામ્યું. બાઈએ ચીસાચીસ કરી મૂકી. આવા સમયે સ્ત્રીઓ સશસ્ત્ર પડકાર ન કરે તોય ચાલે, પણ ચીસાચીસ કરે તોય શત્રુઓ હિંમત હારી જાય. ખરેખર તો આવા સમયે બીકના માર્યું ગળું જ બંધ થઈ જાય. ચીસો પાડવા માટે પણ હિંમત જોઈએ. સાત લૂંટારાના કટકા મૂકીને પાંચ ભાગી ગયા. પણ એવામાં જટાને તમ્મર આવ્યા. તે ધડામ દઈને નીચે પડ્યો. તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. લાકડીઓનો માર બાઈ-બાઈને તે અધમૂઓ થઈ ગયો હતો. પડતાં જ તે મરણને શરણ થઈ ગયો.

બાઈએ રાજપૂતને છોડ્યો. રાજપૂત કહે છે: “લો ત્યારે હાલો, આપણે મોડું થઈ રહ્યું છે.”

હવે રાજપૂતાણીએ છણકો કર્યો:

“હાલે ક્યાં! જેણે મારા શિયળનું રક્ષણ કર્યું તે જટાના મડદાને મૂકીને આપણાથી હલાતું હશે? બાવલા! તારે જાવું હોય તો જા! હું તો જટા ભેગી બળીશ!”

રાજપૂતાણીના રોમેરોમથી અગનજવાળા પ્રગટી રહી હતી. પોતાનો પતિ અનાડી જ નહીં, કાયર પણ હતો તેની ખાતરી તેને થઈ ગઈ.

નીચું માથું કરીને રાજપૂત ચાલતો થયો.

અંધારામાં એકલી રાજપૂતાણી જટાના શબને પોતાના ખોળામાં લઈને બેસી રહી. અજવાળું થતાં જ આજુબાજુના લોકો આવી ગયા. વાત જાણીને બધા જટાને બિરદાવવા લાગ્યા અને રાજપૂતને ધિક્કારવા લાગ્યા.

જટાની ચિતા ભડભડ સળગવા લાગી. “જય મા ભવાની!” કહીને રાજપૂતાણી ચિતામાં કૂદી પડી.

આજે પણ આંબલા અને રામધરી વચ્ચેના નહેરામાં જટાનો પાળિયો અને સતીનો પંજો વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

6 સાંઈ નેહડી

અપવાદ વિનાના નિયમ નથી હોતા. ગમે તેવા ઉત્તમ નિયમને પણ કોઈ કાળે અપવાદનો આધાર લેવો પડતો હોય છે. આવા અપવાદને આપદ્ધર્મ પણ કહેવાય છે. આપદ્ધર્મનો આધાર રોજરોજ લેવાય. પણ જ્યારે ખરેખરી આપત્તિ આવે અને બીજો કોઈ ઉપાય ન રહે ત્યારે જ આપદ્ધર્મ ગ્રહણ કરાય. જો વિપરીત કાળમાં આપદ્ધર્મનો પણ આશરો ન લેવાય તો મહાઅનર્થ થઈ જાય. નિયમ પાળવા માટે હોય છે અને નિયમ તરવા માટે પણ હોય છે, પણ નિયમ ડૂબવા માટે નથી હોતા. ખોટા સમયે પણ નિયમ પાળવાનો હઠાગ્રહ તારનારો નહીં પણ ડુબાડનારો સાબિત થઈ જતો હોય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ચારણોની વસ્તી છૂટીછવાઈ વસે. તેમનાં બે કામ: ગાયો-ભેંસો રાખવી અને દુહા-કવિતા રચવાં. ચારણ એટલે ઇતિહાસનો ખજાનો. ચારણની સાથે નાનોમોટો ઇતિહાસ તો જોડાયેલો હોય જ. ઇતિહાસ વીરોના હોય, બાયલાના ન હોય અને વીરતા એકમુખી નહીં, બહુમુખી હોય છે.

ઉપરાઉપરી સાત દુકાળ પડવાથી ચારણો પોતાનાં ઢોરઢાંખર લઈને માળવા ગયા છે. સૌરાષ્ટ્રના માલધારીઓનો દુકાળ પાર ઉતારવાની બે જગ્યાઓ – કાં માળવે કાં દક્ષિણ ગુજરાત. પુરુષો બધા ચાલ્યા જાય અને સ્ત્રીઓ રહી જાય. પુરુષો માલની પાછળ ભટકી-ભટકીને કાળ પૂરો કરે અને સ્ત્રીઓ નેસડામાં એકલી કે બાળબચ્ચાં સાથે રહીને કાળ વિતાવે. બંને તરફ દુઃખ જ દુઃખ અને એવાં દુઃખોમાંથી કોઈ ઇતિહાસ નીકળી આવે.

એવા એક ચારણોના નેસડામાં સાંઈ નેહડી નામની એક ચારણ બાઈ રહે. તેનો પતિ તો સાત વર્ષથી દુકાળ ગાળવા માળવે ગયો છે. વરસાદ વરસે અને ચરવાનું થાય તો ઢોરાં લઈને પાછો આવે. ત્યાં સુધી તેને જાણે વનવાસ જ ભોગવવાનો હોય. જે લોકો જ્ઞાનવૈરાગ્યથી પત્ની-પરિવારને ત્યાગીને જોગી થવા નીકળી પડ્યા તેમાંના ઘણા અમર થઈ ગયા અને ભગવાન થઈને પૂજાયા. પણ જેમણે દુકાળના કારણે ઘર છોડ્યું, પત્ની-પરિવાર છોડ્યાં અને વરસો સુધી પરદેશ વેઠ્યો, ભૂખ્યાતરસ્યા ભટકતા રહ્યા તેમની કોઈ પૂજા ન કરે, હડધૂત કરે, દયા કરે. બાપડા, પત્નીવિયોગે કે પતિવિયોગે વિયોગી દુહા રચતા રહે અને ગાતા રહે. આપણે સામાન્ય જીવનને જીવન સમજતા નથી, તેથી તેની નોંધ પણ લેતા નથી; પણ ખરી વાત તો એ છે કે સામાન્ય જીવનમાં જ ખરું જીવન ધબકારા લેતું હોય છે.

એક તરફ સમુદ્રમાં મોજાં ઘુઘવાટા કરી રહ્યાં છે, તો બીજી તરફ ગીરના ડાલામથ્યા સિંહો ડણક દઈ રહ્યા છે અને બારે મેઘ આજે ખાંગા થયા છે. ચારે તરફ પાણીપાણી થઈ ગયું છે. એવી મેઘલી રાતે એક ઘોડી આવીને ચારણ બાઈના નેસડા આગળ ઊભી થઈ ગઈ. થોડી જ વારમાં તેણે હણહણાટી કરી. બાઈ જાગી. દીવો લઈને બહાર આવી. જુએ તો એક ઘોડી પોતાની પીઠ ઉપર બેભાન થયેલા અસવારને લઈને આવી ઊભેલી છે. ઘોડી પણ કેવી જાતવાન કે બેભાન થઈને ઢળી પડેલા અસવારને સાચવીને જતન કરીને દીવાના ઝેંધાણે-ઝેંધાણે આવીને આશરા માટે ઊભી થઈ ગઈ. ઘણી વાર ગુસ્સામાં આવીને લોકો હલકા માણસનો તિરસ્કાર કરવા તેને કહે છે: “હે ઢોર જેવા!” પણ તેમને ક્યાં ખબર છે કે કેટલાંક ઢોર તો માણસ કરતાં પણ ઉત્તમ હોય છે, વફાદાર હોય છે; ઓછામાં ઓછું દગાબાજ તો નથી જ હોતાં.

ચારણ બાઈ પરિસ્થિતિ પામી ગઈ. તેણે ઘોડીના માથે હાથ ફેરવ્યો. ઢોર પણ વહાલની ભાષા સમજે છે. ઘોડીને ખાતરી થઈ ગઈ કે હું ખરી જગ્યાએ આશરો લેવા આવી છું.

ઠરીને લાકડા જેવા થઈ ગયેલા અસવારને ઘોડી ઉપરથી ઉતારીને બાઈ પોતાના ખોરડામાં લઈ ગઈ. તેને ભાનમાં લાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેનું ઠરીને ઠીકરા જેવું થઈ ગયેલું શરીર જરાય ચેતના ન બતાવે. હારીથાકીને તેણે છેલ્લો ઉપાય કર્યો. બાઈ બાથ ભીડીને તેની બાજુમાં સૂઈ ગઈ. શરીરના ગરમાવા જેવો બીજો કોઈ ગરમાવો નથી. તેથી તો તેને હૂંફ કહેવાય છે. હૂંફ વિનાનો માણસ

જીવતેજીવત મડદું થઈ જતો હોય છે.

ધીરેધીરે જુવાનના શરીરમાં ગરમાવો આવ્યો. તેની ચેતના પાછી આવી. બાઈ ઊઠીને આઘી જઈ ઊભી રહી. જુવાને આંખ ઉઘાડી. તેનો પહેલો પ્રશ્ન હતો:

“હું ક્યાં છું?”

બાઈએ બધું સમાધાન કર્યું અને “તમે કોણ છો?” એવો પ્રશ્ન કર્યો. જુવાને સમાધાન કરતાં કહ્યું:

“હું એભલ વાળો છું અને તળાજાનો દરબાર છું.”

ચારણીને નવાઈ લાગી: તળાજાનો દરબાર અહીં ક્યાંથી? અને આવી હાલતમાં? એભલે આખી વાત કહી.

તળાજામાં વાણિયાનાં ઘર ઘણાં. બધાં શ્રીમંત-સુખી. અનાજનો વેપાર કરે. અનાજનો સંગ્રહ કરીને મોટાંમોટાં ગોડાઉનો ભરી લીધેલાં, પણ તે ત્યારે જ વેચાય જો દુકાળ પડે! ખેડૂતો વરસાદની ભીખ માગે, તો વાણિયા દુકાળની ભીખ માગે! દુકાળ પડે તો અનાજ વેચાય. અને ખરેખર દુકાળ પડ્યો. ચારે તરફ બધું સુકાઈ ગયું. અનાજનો દાણોય ન પાક્યો. લોકોની ધારણા એવી બંધાઈ ગઈ કે આ દુકાળ વાણિયા લોકોએ પાડ્યો છે. પોતાના યતિ ગોરજની પાસે તંત્રમંત્ર કરાવીને વરસાદને બાંધી દીધો છે. જેથી વરસાદ વરસતો નથી. ત્યારે લોકજીવનમાં વૈજ્ઞાનિક વાતાવરણ ન હતું. શ્રદ્ધા કરતાં અંધશ્રદ્ધા વધારે હતી. મોટા ભાગના લોકનિર્ણયો તંત્ર-મંત્ર-આધારિત થતા હતા. લોકો માનતા હતા કે એક વાણિયાએ પોતાની જાર ખપાવવા માટે કોઈ યતિ પાસે દોરો કરાવીને કાળિયાર હરણના શીંગડામાં મૂકી દીધો છે. જો આ દોરો છૂટે તો જ વરસાદ થાય. આવી મિથ્યા ધારણાથી લોકો દુઃખી થઈને દરબાર એભલ વાળા પાસે ગયા ને કહ્યું: ગમે તેમ કરો પણ આ દોરાથી છુટકારો અપાવો! દરબાર એભલ વાળો ઘોડીએ ચઢ્યો અને ડુંગરામાં ભટકતાં-ભટકતાં તેને કાળિયાર નજરે ચઢ્યો. દરબારે કાળિયારનો શિકાર કરી પેલો દોરો છોડી નાખ્યો. તરત જ બારે મેઘ તૂટી પડ્યા. વાતાવરણ ઠંડું થઈ ગયું. એભલ ઠંડીનો માર્યો થીજી ગયો. ભાન ભૂલી ગયો. પણ જાતવાન ઘોડીએ તેને ચારણ બાઈના નેસડા સુધી પહોંચાડી દીધો. ચારણ બાઈએ એભલને આશરો આપ્યો. પોતાના શરીરની ગરમીથી તેને ચેતનવંતો કર્યો. અહીં સુધી ઘટેલી ઘટનાની વાત એભલે કરી અને પોતાને નવું જીવન આપનાર ચારણબાઈને કાંઈક કાપડું માગી લેવાની પ્રાર્થના કરી. ખાનદાન માણસો અહેસાનનો બદલો તરત જ આપી દેવા ઉતાવળા રહેતા હોય છે. સામાન્ય માણસો અહેસાન ભૂલી જતા હોય છે અને નીચ માણસો અહેસાન કરનારને જ દુશ્મન માનીને દુર્વ્યવહાર કરતા હોય છે. નીચતાની ખરી વ્યાખ્યા આ જ છે – જે ઉપકારકને દુશ્મન માને તે નીચ.

બાઈએ નમ્રતાથી કહ્યું, “ના, ભાઈ! મારે કાંઈ કાપડું જોઈતું નથી. મેં કશો ઉપકાર કર્યો નથી, માનવતાનું કર્તવ્ય-માત્ર કર્યું છે.”

પણ એભલે જ્યારે વારંવાર આગ્રહ કર્યો ત્યારે ચારણ બાઈએ કહ્યું, “સારું, વીરા, અત્યારે તો નહીં, પણ જરૂર પડશે ત્યારે માગીશ.”

એભલ બાઈને પગે લાગીને ઘોડીએ ચઢીને ચાલી નીકળ્યો.

*

સાત વર્ષ પછી બારે મેઘ ત્રાટક્યા હોવાથી બધા ડુંગરા લીલાછમ થઈ ગયા. જે લોકો દુકાળ ગાળવા માળવા ગયા હતા તે બચેલાં ઢોર લઈને પાછા આવી ગયા. ધરતી કદી નિર્બીજ નથી હોતી. સાત-સાત વર્ષ સુધી તેણે બધાં બીજ પોતાના પેટમાં સંઘરી રાખ્યાં હતાં. વરસાદ પડતાં જ બધાં સાતગણા જોરથી ઊગી નીકળ્યાં. દુકાળ પછીનું વર્ષ સારું આવે તેવી માન્યતા પ્રમાણે વર્ષ ખૂબ સારું આવ્યું. ખેડૂતો અને પ્રજા રાજીરાજી થઈ ગયાં. જીવિકા જ જીવન છે. તે સારી મળે તો જ જીવન ખીલી ઊઠે. જે જિવાડે તેને જીવિકા કહેવાય. પણ પેલી ચારણ બાઈ હરતાંફરતાં આખો દિવસ એભલ વાળાની વાતો કર્યા કરે. એભલનાં વારંવારનાં વખાણ સાંભળીને ચારણના મનમાં તેલ રેડાય. પત્ની દ્વારા થતાં પરપુરુષનાં વખાણ પતિ સાંભળી શકતો નથી અને પત્ની પતિ દ્વારા પરપત્નીનાં વખાણ સાંભળી

શકતી નથી. ભૂલેચૂકે પણ પતિપત્નીએ આવી ભૂલ ન કરવી જોઈએ. ચારણનું વહેમીલું મન વધુ વહેમીલું બન્યું. અધૂરામાં પૂરું પાડોશણ બાઈએ તેના કાન ભંભેયાં:

“તારી વહુએ સાતસાત દિવસ સુધી પરપુરુષને ઘરમાં ઘાલી રાખ્યો હતો!” બસ, ચારણનું મન ઝેરઝેર થઈ ગયું. વહેમથી મોટું કોઈ ઝેર નથી અને ચુગલખોરથી મોટો કોઈ ભોરિંગ નથી. ભોરિંગ ડંખ મારે તો એક મરે, પણ ચુગલખોર ડંખ મારે તો બે મરે.

આ ઝેરથી ચારણ અને ચારણીનું જીવન ઝેરમય થઈ ગયું. બંનેનાં દિલ તૂટી ગયાં. તૂટેલાં દિલોનું સહજીવન મૃત્યુ કરતાં પણ વધુ પીડા પહોંચાડનારું થઈ જાય. પણ શું કરે? સાથે તો રહેવું જ પડે. ક્યાં જાય? બંને અંદર ને અંદર ધૂંધવાતાં રહે. એક દિવસ નીંભાડો ધધકી ઊઠ્યો. બન્યું એવું કે ચારણ ગાય દોહવા બેઠો હતો અને ચારણી વાછડું પકડીને ઊભી હતી. તેના હાથમાંથી વાછડું છૂટી ગયું અને સીધું ગાયના થાનમાં જઈને માથું મારવા લાગ્યું. ચારણનો પિત્તો ગયો: “તારા સગલાના વિચારોમાં એટલી બધી ડૂબી ગઈ છે કે વાછડું પકડાતું નથી?” એમ કહીને ગાયના પગ બાંધવાના નોંઝણા વતી બે સટાકા મારી દીધા. ચારણીને સોળ ઊપસી આવ્યા. નોંઝણાના સોળ કરતાં વેણના સોળ ભારે હતા. ચારણીએ સૂરજ સામું જોયું અને વિનંતી કરી: “હે દાદા! હવે મારાથી જીરવાતું નથી! જો હું સાચી હોઉં – પવિત્ર હોઉં તો આ ચારણને પરચો આપો!” પવિત્રતા લાંછનથી અભડાતી હોય છે. અભડાયેલી પવિત્રતા જ્યારે ઊકળી ઊઠે ત્યારે જ્વાળામુખી થઈને લાવા ઓકતી હોય છે. આવા લાવામાં કેટલાંય જીવન બળીને ખાખ થઈ જાય.

ચારણના અંગેઅંગે ફફોલા પડ્યા. આખું અંગ બળબળ કરતું લાય-લાય થઈ ગયું. ઘણી દવાઓ કરી પણ રોગ મટે નહીં. ચારણીથી બોલતાં તો બોલાઈ ગયું, પણ પછી પસ્તાવો થયો. તે ચારણની ખૂબ સેવાચાકરી કરવા લાગી. પતિ-પત્નીના પ્રેમની અનેક કસોટીઓમાં એક કસોટી ઘૃણિત બીમારી પણ છે. શરીર દુર્ગંધ મારતું હોય, કોઈ નજીક પણ જવા તૈયાર ન હોય તેવા સમયમાં પણ જે સાથ ન છોડે તેને સાચો પ્રેમ કહેવાય.

છેવટે કોઈ જોગીએ ઉપાય બતાવ્યો કે કોઈ બત્રીસલક્ષણા પુરુષના લોહીથી જો ચારણને નવડાવવામાં આવે તો તેનો બધો રોગ મટી જાય. ચારણને મોટા ટોપલામાં નાખીને આઈ નેહડી ફરતી-ફરતી એભલ વાળાના તળાજા ગામે પહોંચી ગઈ. વહેમને ખાતર હસતું – કલ્લોલ કરતું જીવન અત્યારે ધૂળધાણી થઈ ગયું હતું. આઈને આશા હતી – “એભલ, મારો ભાઈ, મારો વીર, કાપડું આપવાનું વચન આપ્યું હતું, તે હવે જરૂર કાપડું આપશે.”

શ્રી પુરુષાશ્રિત જીવન જીવતી હોય છે, પછી તે પુરુષ પતિ હોય કે ભાઈ, પિતા હોય કે પુત્ર હોય. તેથી તો છૂટાછેડા લીધા પછી પણ તેના ભરણપોષણની જવાબદારી કોર્ટ તેના પતિના ઉપર નાખતી હોય છે. પુરુષાશ્રિત જીવનના ત્રણ પ્રકાર છે: 1. હક્કનું જીવન, 2. લાગણીનું જીવન અને 3. લાચારીનું જીવન.

1. શ્રીનો પુત્રી કે પત્ની તરીકેનો હક્ક છે, તેથી તે હક્કનું જીવન જીવે છે.

2. શ્રી પુત્રી, પત્ની કે માતા તરીકે અપાર લાગણી પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી માતા-પિતા, પતિ, ભાઈ વગેરે વગર માગ્યે લાગણીથી પ્રેમપૂર્વક અઢળક આપે છે. દહેજ વગેરે તેનું પ્રતીક કહેવાય.

3. શ્રી લાચાર છે. તેનો કશો હક્ક નથી કે કોઈને લાગણી નથી. તેથી તે લાચાર જીવન જીવે છે. આ સૌથી દુઃખદ સ્થિતિ કહેવાય.

ચારણ આઈ સાંઈ નેહડીને આર્થિક લાચારી નથી, તેથી તે ધન-દોલત માગવા એભલ પાસે નથી જતી. તેની લાચારીનું મૂળ તેનો પતિ છે. વહેમીલો પતિ એવા મંદવાડમાં પડ્યો છે કે રગેરગે પરુ ઝરે છે. શરીર ગંધાઈ ગયું છે. એવા ચારણને ટોપલામાં નાખીને માથે ઉપાડીને સાંઈ નેહડી તેને સાજો કરવા ગામેગામ ભટકે છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ કોઈ યોગીએ કહ્યું કે “જો કોઈ બત્રીસલક્ષણા પુરુષના લોહીમાં ચારણ ન્હાય તો તરત જ તેનો રોગ મટી જાય.” આઈ નેહડીને યાદ આવ્યું: મારો ધરમનો ભાઈ એભલ બત્રીસલક્ષણો છે. તેની પાસેથી વીરપસલીનું કાપડું માગવાનું બાકી છે. હવે માગવાનો ખરો મોકો છે. બાઈ તો ટોપલો ઉપાડીને તળાજા પહોંચી ગઈ. એભલના દરબારમાં ખબર આપ્યા. એભલ દોડતો આવ્યો. આવનાર અતિથિનો સત્કાર ત્રણ રીતે થાય: 1. દોડતાં સામે આવીને, 2. ઊભા થઈને 3. મોઢું

ફેરવીને.

1. જેનો પ્રેમ ઊભરાતો હોય તે નામ સાંભળીને દોડતો આવે.
2. વ્યવહાર ખાતર સ્વાગત કરવું પડે તે યથાયોગ્ય ઊભા થઈને, બાથ ભીડીને કે પ્રણામ કરીને સ્વાગત કરે.
3. અણગમો કે તિરસ્કાર હોય તેવા ઘરનો કોઈ અતિથિ થાય તો તેની ઉપેક્ષા થાય. ઘરવાળાં મોઢું ફેરવે, સામું ન જુએ, વાત ન કરે.

એભલને જીવતદાન આપનાર સાંઈ નેહડી યાદ આવી. તેણે દોટ મૂકી – જેમ સુદામા માટે કૃષ્ણે મૂકી હતી. દરિદ્રકાળ અતિથિ થવાનો કાળ નથી. દરિદ્રતા તો ઢાંકવાની વસ્તુ છે. મોટા ભાગે દરિદ્રતા ઘૃણા અને ઉપેક્ષા ઉપજાવે છે. જેણે ઘૃણા કે ઉપેક્ષાના શિકાર ન થવું હોય તેણે દરિદ્રકાળમાં ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા ઘરમાં બેસી રહેવું, પણ પારકા ઘરે ન જવું.

એભલ સાંઈ નેહડીને ઓળખી ગયો. “મારી બહેન આવી! બહેન આવી!” એમ હરખભેર તેણે સ્વાગત કર્યું. સ્ત્રી લાગણી શોધે છે, કારણ કે સ્ત્રી પોતે લાગણીરૂપ છે. તેને પતિ, પિતા, માતા, પુત્ર કે ભાઈ – કોઈની પણ લાગણી મળે તો જીવન ભર્યુંભર્યું થઈ જાય. જો બધાની લાગણી મળે તો-તો પછી કહેવું જ શું? પણ એવી ભાગ્યશાળી સ્ત્રીઓ બહુ થોડી જ હોય છે. જેને કોઈની પણ લાગણી મળી જ નથી કે મળતી જ નથી તે ખાલીપો અનુભવે છે. જીવન ખાલીખમ રહે છે; તે મહાદુઃખી હોય છે.

“ઓળખાણ રાખી તો ખરી! ભાઈ ભૂલી ગયો નથી!” નેહડીને ખાતરી થઈ. ઉપકારને ન ભૂલનાર, કાયમ યાદ રાખનાર વ્યક્તિ ખાનદાનીનું જીવંત પ્રતીક કહેવાય.

થોડીક વ્યાવહારિક વાતો કર્યા પછી મૂળ વાત ઉપર આવ્યાં. સાંઈ નેહડી બોલી: “વીરા, આ મારા પતિને અસાધ્ય રોગ થયો છે. કેમે કરીને મટતો નથી. એક જોગીએ દવા બતાવી છે કે કોઈ બત્રીસલક્ષણાના લોહીથી તેને નવડાવાય તો જ રોગ મટે. હું બત્રીસલક્ષણાની શોધમાં અહીં આવી છું.”

“કોણ છે મારા રાજ્યમાં બત્રીસલક્ષણો? હાજર કરો.” એભલે હુકમ કર્યો. ઘણી શોધ કરી પણ કોઈ બત્રીસલક્ષણો ન મળ્યો. છેવટે તેને પોતાને જ ભાન થયું: “બત્રીસલક્ષણો તો હું અને મારો પુત્ર અણો છીએ! ઘરમાં જ દવા હોવા છતાં અમે વ્યર્થ બહાર શોધવા નીકળ્યા. હવે તો મારા લોહીથી ચારણને રોગમુક્ત કરીશ. બહેને મને નવું જીવન આપ્યું હતું, હું બહેનના પતિને નવું જીવન આપીશ.”

ત્યાં તો કુંવર અણાને ખબર પડી. તે દોડતો આવ્યો: “બાપુ, તમે નહીં, હું લોહી આપીશ! હું પણ બત્રીસલક્ષણો છું!” સૌરાષ્ટ્રે માત્ર એક જ ચેલૈયો પેદા નથી કર્યો. અહીં ગામેગામ અનેક ચેલૈયા પેદા થયા છે, પણ બધાને અમર કરનારો ગઢવી નથી મળ્યો.

અણાએ બાપના હાથમાંથી તલવાર પડાવી લીધી અને હાહાહા કરતાં-કરતાં તો પોતાના ગળા ઉપર એવી ઝીંકી દીધી કે લોહીનો ફુવારો ઊડ્યો. પેલા ચારણને તેમાં નવડાવ્યો. થોડા જ સમયમાં તે સાજો થઈ ગયો. ક્યાંય નખમાંય રોગ ન રહ્યો. એભલે સાંઈ નેહડીને જીવનના બદલામાં જીવન આપીને વીરપસલીનું કાપડું ચૂકવી દીધું.

આજે પણ સાંઈ નેહડીનો ટીંબો તળાજાથી થોડે દૂર ચારણોના બાબરિયાત ગામ પાસે ઊભો છે. અને એભલ-અણાની અમરતા લલકારનારો દૂહો ચારણો ગાય છે:

સરઠાં કરો વિચાર, બે વાળામાં ક્યો વડો?

સરનો સોંપણહાર કે વાઢણહાર વખાણિયે?

(હે સોરઠવાસીઓ! વિચાર કરો: માથું આપનાર અણો મોટો કે સગા પુત્રનું માથું વાઢી આપનાર એભલ મોટો?) 17-9-14

બાપની બધી સંપત્તિ પુત્રોમાં વહેંચાય, પુત્રીઓને ભાગ ન મળે તેવી પ્રાચીન વ્યવસ્થા આપણે ત્યાં હતી. અહીં અંગ્રેજો આવ્યા અને પશ્ચિમી જીવનપદ્ધતિનો પ્રભાવ વધવા લાગ્યો. પશ્ચિમમાં પિતાની સંપત્તિમાં પુત્ર અને પુત્રીઓને સરખો ભાગ મળે. ત્યાં કદાચ આ પદ્ધતિ વ્યાવહારિક હશે, પણ ભારતમાં આ વ્યાવહારિક ન ગણાય. ઘર-ખેતરો અને દુકાનો વગેરેની વહેંચણી થાય તો 25-50 કિ.મી. દૂર રહેનારી પુત્રીઓ માટે તે વ્યાવહારિક ન બને. ત્યાંથી ખેતી કરવા ન અવાય. વળી પુત્રીઓ કોઈની વહુઓ થવાની જ છે. સાસરાની સંપત્તિમાં તેમને ભાગ મળવાનો જ છે. જો પિયરમાં પણ ભાગ મળે તો તેના બે ભાગ થઈ જાય, જે યોગ્ય ન કહેવાય. પુત્રીઓને પિયરનો ભાગ સારો લાગે, પણ પુત્રીઓની પુત્રીઓ જ્યારે ભાગ માગે ત્યારે સાચી પરિસ્થિતિ સમજાય. આ પદ્ધતિથી સંપત્તિ વેરવિખેર થઈ જાય. વળી જમાઈ સારો ન હોય કે વિધર્મી હોય તો સંપત્તિનો ભારે દુરુપયોગ થાય. કેટલાક લોકો માત્ર સંપત્તિ માટે જ શ્રીમંતોની કન્યાઓને ફસાવીને પ્રેમલગ્ન કરે અને પછી સંપત્તિનું શોષણ કરે. આમ અનેક રીતે બાપની સંપત્તિમાં પુત્રીનો કાયદેસર હક્ક ન હતો તે વધુ વ્યાવહારિક હતું. પણ તેથી પુત્રીઓને અન્યાય થતો હતો તેવું કહી શકાય. આ યોગ્ય નથી, કેમ કે આવનારી વહુઓ પણ કોઈની પુત્રીઓ જ છે. વહુઓને સંપત્તિમાં ભાગીદારી-હક્ક મળે જ છે. એટલે પુત્રીઓ વહુઓ થઈને પણ સંપત્તિની ભાગીદાર તો થાય જ છે. તેમ છતાં આપણે ત્યાં કેટલીક સામાજિક પ્રથાઓનું અસ્તિત્વ છે, જેમાં બાપની કે ભાઈની સંપત્તિનો વિનિમય પુત્રીઓ માટે થતો રહે છે. જેમ કે દહેજ, જેને ગુજરાતીમાં કરિયાવર કહેવાય છે; મામેરું, જેમાં બહેનનો ભાઈ ભાણેજના લગ્નપ્રસંગે શક્તિ પ્રમાણે મામેરું ભરે છે. આવા-આવા કેટલાય રિવાજો જીવનભર પુત્રી અથવા બહેનને સંપત્તિનો હિસ્સો આપતા જ રહે છે.

જૂનાગઢ નજીક ચાંપરડા ગામમાં વાઘો વાળો રહે. તેને એકની એક દીકરી હીરબાઈ. કાઠી અને ચારણો વગેરે કોમો ઇતિહાસવાળી. જેના પાળિયા હોય તેનો ઇતિહાસ હોય. જેના પાળિયા જ ન હોય તેનો ઇતિહાસ ન હોય. ઇતિહાસ ન હોય તે અમર ન હોય, ભલે ને સોને મઢ્યું જીવન જીવતા હોય. વાઘાને દીકરો નહીં. દીકરા વિનાના બાપનું ઘડપણ અને મરણ બંને નિશ્ચિંત ન હોય. ભલેને લોકો ગમે તેમ કહે પણ દીકરા એ દીકરા અને દીકરીઓ એ દીકરીઓ. મન મનાવવા આશ્વાસન મેળવવા દીકરીમાં દીકરાની કલ્પના કરી શકાય, પણ કલ્પના અને વાસ્તવિકતામાં ફરક હોય.

વાઘાએ હીરબાઈને ખૂબ ધૂમધામથી પરણાવી. આખું ગામ ધુમાડાબંધ જમાડ્યું. કાંઈ મણા ન રાખી. સામાજિક-ધાર્મિક પ્રસંગોની ભવ્યતાભરી ઉજવણી વ્યક્તિનો યશ વધારે છે. જોકે આવો યશ બહુ સ્થાયી નથી હોતો. લોકો ખાધેલું જલદી ભૂલી જતા હોય છે. પણ આવા ભવ્ય પ્રસંગોથી કેટલાકના પેટમાં ચૂંક પણ આવતી હોય છે. વાઘાના ભાઈઓ અને ભત્રીજાઓ વાઘાની સંપત્તિ ઉપર ટાંપીને બેઠા હતા. વારસદાર વિનાની સંપત્તિ ઉપર ભૂંડા માણસોની દાનત બગડેલી રહેતી હોય છે. “વાઘો મરે તો બધું અમને મળે” એવી કૂડી દાનતથી કાકા-ભત્રીજા ટાંપીને બેઠા હતા. એવામાં વાઘો આંખ મીંચીને સંપત્તિ વાપરે એટલે કાકા-ભત્રીજાઓને એમ જ લાગે કે આ અમારી જ સંપત્તિ ઓછી કરી રહ્યો છે. વાઘો પણ ભાઈઓની કૂડી દાનત પરખી ગયેલો. તેણે પણ મનોમન નક્કી કરેલું કે ઓરડાનાં ચાર ભીંતડાં સિવાય કશું રહેવા ન દેવું. તેથી તે પણ મોટા મનથી પૈસો વાપરતો હતો.

દીકરી હીરબાઈને વિદાય કરતી વેળા નાનીમોટી ચીજવસ્તુઓ, વાસણ-કૂસણ, ગોદડાં વગેરે બધું આખા ઘરનું ઉસેટીને પચીસ ગાડાં ભરી આપ્યાં હતાં. “હવે મારે શું કરવું છે?” – આવી ભાવના બાપ વાઘાને થઈ ચૂકી હતી.

દીકરીની વિદાય થઈ. જમાઈ કાઠી ઘોડી ઉપર અસવાર હતો અને દીકરી હીરબાઈ માફામાં બેઠી હતી. રાજપૂતોને મર્યાદા ઘણી. માફાના પડદા બંધ હોય. બનીઠનીને બેઠેલી કન્યાનું કોઈ મોઢું જોઈ ન શકે. મર્યાદા રાખે તેની મર્યાદા રહે. નિર્લજ્જ થઈને ફરે તે મર્યાદા સુખ ન ભાળે.

આગળ ઘોડી ઉપર જમાઈ અને પાછળ માફામાં હીરબાઈ. તેની પાછળ કરિયાવરભરેલાં ગાડાં ચાલવા માંડ્યાં. ગામના લોકો રસ્તાની બંને તરફ હકડેઠઠ ભરાઈને દશ્ય જોવા લાગ્યાં. આજ સુધી આવો કરિયાવર કોઈએ કર્યો ન હતો.

બધું સરઘસ ચાંપરડાના ચોરે પહોંચ્યું. ચોરામાં ચૌદસિયા બેઠા જ હોય. ગામના નવરા અને ખટપટિયા લોકોના ધામા ચોરા ઉપર જામ્યા જ હોય. આવતાં-જતાં નરનારી ઉપર ટિપ્પણીઓ થતી જ હોય. વાઘાના કરિયાવરથી સમસમી ઊઠેલા હીરબાઈના કાકા વગેરે પણ બેઠા હતા. તેમને ઉશ્કેરનારા ચૌદસિયા પણ પરસ્પર કાનભંભેરણી કરતા બેઠા હતા. વાતાવરણ તંગ હતું. બધું હાથમાંથી છટકી જતું હતું.

જેવો માફો ચોરા આગળ આવ્યો કે તરત જ કાકા ઊભા થયા અને આડા ફરી વળ્યા. “ગાડાં પાછાં વાળો. વાઘોનું નખખોદિયું ગયું છે, પણ અમારે હજી ચાર-ચાર દીકરા છે.”

ચારે તરફ સ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ. કોઈએ આવી કલ્પના પણ નહીં કરેલી કે કાકા લોકો આવું વિઘ્ન કરશે. વાઘો અને બીજા ડાહ્યા લોકોએ હાથ જોડી કાકાઓને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ વ્યર્થ. કાકા સમજ્યા નહીં.

અંતે હીરબાઈએ માફાનો પડદો ઊંચો કર્યો અને કડક અવાજે હુકમ કર્યો, “ગાડાં પાછાં વાળો.” બધાં ગાડાં પાછાં વળ્યાં. રંગમાં ભંગ પડી ગયો. વૃદ્ધ વાઘાની ડગમગતી કાયા વધુ ડોલવા લાગી. બધાં પાછાં વાઘાની ડેલીએ આવ્યાં. કોઈ પ્રશ્ન બગડી જાય ત્યાંથી જ નવો ઉકેલ શરૂ થઈ જાય, પણ ઉકેલ કરનાર હોય તો. હીરબાઈએ પોતાના દાગીના કાઢીને પોતાના વર કાઢીને આપ્યા અને કહ્યું: “કાઠી, લે, બીજું ઘર કરી લેજે. હવે મારી આશા ન રાખીશ.” કાઠીને વિદાય કર્યો. એક જ પળમાં હીરબાઈએ બધા નિર્ણયો કરી લીધા. નિર્ણય વિનાની સ્ત્રીઓ આવા સમયે રોકકળ કરી મૂકે. હીરબાઈની આંખમાં એક પણ આંસુ ન આવ્યું. તે તો જીવતા પતિએ ગામના ચોરે કાકા-ભત્રીજા દ્વારા વિધવા થઈ હતી. તેનો ચહેરો રીસથી લાલઘૂમ થઈ ગયો હતો. વાતવાતમાં રિસાવું સારું નહીં, પણ રિસાળવી કોમો જ ઇતિહાસ સર્જતી હોય છે. સમાધાન કરનારને શાંતિ તો મળે, પણ ઇતિહાસ ન મળે.

વાઘા વાળાના ત્યાં ભેંસો ઘણી હતી, એકથી એક ચઢે તેવી. ત્યારે ખેડૂતો પશુધન પણ રાખતા. બધી ભેંસોમાંથી સાત ભેંસો એક તરફ તારવી ગોપાળને કહ્યું કે “આ સાત ભેંસોને ખૂબ સાચવજો. ભલે આપણા ખેતરમાં ઊભો પાક ચરે, પણ ચરવા દેજો.”

થોડા જ દિવસમાં સાતે ભેંસો વિચાણી. ખાઈપીને મસ્ત થયેલી ભેંસોનું દૂધ પુષ્કળ નીકળે. એક ભેંસ દોહીને તેનું દૂધ બીજીને પિવડાવી દે, પછી બીજીનું ત્રીજીને, ત્રીજીનું ચોથીને, એમ કરતાંકરતાં છઠ્ઠીનું દૂધ સાતમીને પિવડાવે. પછી સાતમીના દૂધમાં ઈલાયચી-જાયફળ-જાવંત્રી-કેસર વગેરે મસાલા નાખીને પોતાના બાપને પિવડાવે. વાઘો ના-ના કરે પણ દીકરી માને નહીં. ત્રણ મહિનામાં તો કાઠીનું શરીર લાલ ચણોડી જેવું થઈ ગયું. ખોરાક રાજા છે. જો પૂરતો અને પચતો ખોરાક ખાવામાં આવે તો ઘડપણ અને મરણ બંનેને આઘાં ઠેલી શકાય છે. આપણો મૂળ પ્રશ્ન અપોષણનો છે.

દરિદ્રતા અને અજ્ઞાન અપોષણ વિનાનાં હોતાં નથી. અપોષણથી ભારતમાં જીવતાં હાડપિંજર ગલીઓમાં રમી રહ્યાં છે.

હીરબાઈએ પૈસા ખરચીને બાપ વાઘા માટે કન્યા ખોળી કાઢી. બાપ દીકરીને પરણાવે તે તો પરંપરાનો નિયમ, પણ અહીં તો દીકરી સામી ચાલીને બાપને પરણાવે તે ઘટના ક્યાંય સાંભળી ન હતી. આખું ગામ મોઢામાં આંગળાં નાખી ગયું. એક વરસ થતાંથતાં તો નવી માના ખોળે રાજકુમાર જેવો દીકરો રમવા લાગ્યો. બીજા વરસે બીજો દીકરો જન્મ્યો. બસ, લક્ષ્ય પૂરું થઈ ગયું. વારસદાર મળી ગયા. દીકરા ત્રણ-ચાર વર્ષના થયા ત્યાં તો કાઠી ધાધલ ઘોડી દોડાવતો આવી પહોંચ્યો. હીરબાઈના ખોળામાં તેનું આપેલું દાગીનાનું પોટકું નાખીને બોલ્યો, “તારી ટેક એ મારી ટેક. તું બાપ માટે કુંવારી રહે, તો હું તારા માટે કુંવારો રહું. મારે બીજું ઘર નથી કરવું. તને તેડવા આવ્યો છું. હેંડ મારી સાથે, મારે કરિયાવર નથી જોઈતો.” કાઠી ધાધલનાં મરદાનગીભર્યાં વેણ સાંભળીને હીરબાઈની છાતી ગજગજ ફૂલવા લાગી. “પતિ હોય તો આવો હોજો! ખાલી ચામડાં ચૂંથે તેને પતિ ન કહેવાય. બહુબહુ તો ચમાર કહેવાય.”

હીરબાઈએ વાઘાની રજા લીધી. પતિ સામો ચાલીને પત્નીને તેડવા આવે તે પત્નીનું સન્માન કહેવાય. “આવવું હોય તો આવજે, નહીં તો કાંઈ નહીં” કરીને બેસી રહે તેના ઘરે પગ મૂકનારી પત્ની સ્વમાનના ભોગે સંસાર માંડતી હોય છે.

“બાપુ, આ વખતે તો એક ખીલી પણ નહીં છોડું. તમે બીજી વસાવી લેજો.” એમ કહીને હીરબાઈએ કરિયાવરનાં ગાડાં ભર્યાં. એ જ રસ્તો અને એ જ ચોરો. એ જ કાકા અને એ જ તેમના દીકરા ચોરાના ઓટલે બેઠા છે. હીરબાઈએ માફાનો પડદો ઊંચો કર્યો અને કાકાને પડકાર કર્યો, “કાકા! હિંમત હોય તો ગાડાં પાછાં વાળો! મારા બાપુના આંગણે એક નહીં, બબ્બે વારસદારો હડીઓ કાઢી રહ્યા છે!”

કાપો તો લોહી ન નીકળે. કાકા શું બોલે? માથું નીચું કરીને બધા ચાલતા થયા.

હીરબાઈનો કરિયાવર જોવા ગામ ઊમટ્યું અને વગર બોલાવ્યા ઢોલી આવીને ધિબાંગ-ધિબાંગ ઢોલ વગાડવા લાગ્યા. ધાધલ કાઢી ઘોડી ઉપર તલવારની મૂઠ ઉપર હાથ રાખીને બીજા હાથે મૂછને વળ દેતોદેતો હીરબાઈની આગળ ચાલતો હતો.

મોરલ વ્યક્તિનું હોય છે અને આનુવંશિક પણ હોય છે. ગાયો, કૂતરાં, ઘોડાં વગેરેનું મૂલ્ય આનુવંશિક રીતે થતું હોય છે. માણસોમાં પણ અનુવંશ પૂજાય છે. અમુક વંશનાં માણસો પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ ધરાવતાં હોય છે. એટલે આપણે ત્યાં અજાણ્યા માણસને ઓળખવા માટે તેની ન્યાત પુછાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વાણિયા કે વાઘરી તરીકે ઓળખ આપવામાં આવે તો વ્યક્તિનો અડધો પરિચય માત્ર ન્યાત જાણવાથી મળી જતો હોય છે. જોકે આ નિયમ શતપ્રતિશત સાચો નથી હોતો, તોપણ મોટા ભાગે તે સાચો હોય છે.

પ્રાચીન કાળથી જ પાસેના મુલકમાંથી રોજરોટી માટે લોકો ભારતમાં આવતા રહ્યા છે. પશ્ચિમ તરફથી આરબો, મકરાણી, સિંધી, બલુચો વગેરે અનેક યોદ્ધા કોમો ભારતમાં સિપાહીગીરી કરવા આવી ને રાજા-મહારાજાઓની નોકરીમાં રહી પોતાનું જીવન ગુજારતી રહી છે. જીવનમાં જીવનગુજારો મહત્ત્વની વસ્તુ છે. આ બધા વિદેશી વસાહતીઓમાં આરબોનું સૌથી વધુ મહત્ત્વ ગણાય. રાજા-મહારાજાઓને ત્યાં આરબોની સેના હોય તો તેનું વિશેષ મહત્ત્વ ગણાય. આરબોને પગાર પણ વધારે મળે. આ બધાનું મૂળ આરબોની વફાદારી અને બહાદુરી. આરબ કદી નમકહરામ ન થાય અને બહાદુરીમાં પાછો ન પડે. તેથી તેને તરત જ નોકરી મળે. આનુવંશિકતા પૂજાય છે.

વલીમામદ નામનો આરબ જમાદાર અમરેલીની નોકરીમાંથી છૂટો થઈને નવી નોકરીની શોધમાં વડોદરા તરફ જતો હતો. ત્યારે ગમે ત્યારે ગમે તેને નોકરીએ રખાય અને ગમે ત્યારે ગમે તેમ છૂટો કરાય. નોકરીની કશી સલામતી ન હતી. નોકરીની સલામતી અંગ્રેજી જીવનપદ્ધતિ આવ્યા પછી આવી.

સિપાહીકોમ પોતાનું ઘોડું અને પોતાનું હથિયાર સાથે રાખે. રસ્તામાં એક શેઠ મળી ગયા. વાણિયો સ્વાર્થ વિના કોઈની મૈત્રી ન બાંધે. પ્રત્યેક સંબંધને તે શંકાથી જુએ. પણ સ્વાર્થ હોય તો સંબંધ બાંધવા અડધો-અડધો થઈ જાય. શેઠની પાસે દાગીનાનો મોટો ડાબલો હતો. રસ્તામાં લૂંટાઈ જવાનો ભય હતો, તેથી આરબ સાથે મૈત્રી કરવી લાભની વાત હતી. શેઠે મીઠીમીઠી વાતો કરીને આરબ સાથે સંબંધ બાંધ્યો. શેઠ પોતાની સાથે ભાતું લાવેલા તેમાંથી આગ્રહ કરીને થોડું આરબને ખવડાવ્યું. શેઠ જાણે છે કે આરબ કદી નમકહરામ નથી હોતા. એક વાર કોઈના બે કોળિયા ખાય તો જીવનભર વફાદારી રાખે. રોટલાની વફાદારી સૌથી મોટી વફાદારી કહેવાય.

અને જેનું ખાય તેનું જ ખોદે તે ગદાર કહેવાય. ગદારી મહાપાપ કહેવાય. જ્યાં ગદારોનાં ટોળેટોળાં હોય ત્યાં ગુલામી જ હોય. ગદારી અને આઝાદી સાથે ન રહી શકે. ગદારી અને ગુલામી સગી બહેનો છે. એક હોય ત્યાં બીજી હોય જ.

વાણિયાના ભાથામાંથી થોડુંક કટકબટક કરીને બંને આગળ ચાલ્યા. વાણિયાની ઉદારતા પણ ગણિતપૂર્વકની હોય. ગણિત અને લાગણી સાથે ન રહે. ગણિત અને સ્વાર્થ સાથે રહે. વાણિયો રસ્તાની ભયંકરતા જાણે છે. કદાચ કોઈ લૂંટારા આવે તો આ આરબ આડો થાય. પોતાનો દાગીનાનો દાબડો સચવાઈ જાય. આવી ગણતરીથી તે ઉદાર થયો છે, નહીં તો કૂતરાને પણ ટુકડો ન આપે. એટું વધેલું અન્ન દાટી દેવાય, અપાય નહીં – તેવી માન્યતાવાળા વાણિયાએ આરબને ભાથું જમાડ્યું તે ગણિત સાચું પડવાનું છે, કારણ કે આગળદષ્ટિ વાણિયા કહેવાય.

આરબે શેઠને પૂછ્યું, “કાંઈ જોખમ તો નથી ને? હોય તો મને આપી દો આગળનો રસ્તો બહુ ખતરનાક છે.”

“ના રે ના! અમારી પાસે વળી જોખમ કેવું! ચિંતા ન કરો.” વાણિયો જૂઠું બોલ્યો. જેટલો ભાર જીવદયા ઉપર મુકાયો છે તેટલો સાચું બોલવા ઉપર નથી અપાયો. તેથી સત્યવાદિતા અને સત્યવ્યવહાર ઢીલા થઈ ગયા છે.

“સારું ત્યારે, જોજો હોં!” એમ કહીને આરબ આગળ ચાલ્યો. આંકડિયા અને દેવડી ગામની વચ્ચેની સીમમાં ગીગો શિયાળ નામનો લૂંટારો પોતાના સાથીદારો સાથે આડો ફર્યો. લૂંટારાઓને જોતાં જ વાણિયો થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યો.

“જમાદાર, મારી પાસે પાંચ હજારના દાગીનાવાળો દાબડો છે!” જમાદારે જલદીજલદી દાબડો લઈ લીધો. ગીગા શિયાળો આ નજરે જોયું. તેણે કહ્યું, “જમાદાર શું કામ પારકું મોત વહોરી રહ્યો છે! શેઠને પાછું આપી દે.”

જમાદારે જવાબ આપ્યો: “ના! ના! મેં શેઠનું અનાજ ખાધું છે. અમે કદી નમકહરામ નથી થતા.”

ગીગાએ જમાદારને બહુ સમજાવ્યો, પણ જમાદાર ન માન્યો. તેણે શેઠને કહ્યું: “શેઠ ભાગી જાઓ, હું ફોડી લઈશ.”

શેઠ ભાગ્યા. લૂંટારાઓએ જવા દીધા. ભીડ પડે ત્યાં વાણિયો ઊભો ન રહે, ખસી જાય. ભીડ ભાગ્યા પછી પાછો આવે, ત્યાં સુધી દૂર રહીને રાહ જુએ.

વલીમામદ આરબ એકલો રહી ગયો. તેણે ભરેલી બંદૂક લૂંટારા સામે કરી. આરબ કદી નિશાન ચૂકે નહીં. પણ તેની કમજોરી એ હતી કે બંદૂક એકનાળી જામગરીવાળી હતી. એકને માર્યા પછી બાકીના અગિયાર રહી જાય, તેમને કેમ પહોંચાય?

તેથી આરબ બંદૂકનો ભય બતાવતો-બતાવતો આગળ વધવા લાગ્યો. થોડે દૂર રહીને લૂંટારાઓ તીરનો મારો ચલાવે છે. આરબ ઘાયલ થતો જાય છે પણ આગળ વધતો જાય છે. એમ કરતાં-કરતાં આંકડિયા ગામની ભાગોળ આવી ગઈ. આરબ જો ગામમાં પેસી જાય તો પછી તેને લૂંટી શકાય નહીં – આવું સમજીને લૂંટારાઓએ એકસાથે ધસારો કર્યો. હવે ગોળી છોડ્યા વિના છૂટકો ન હતો. આરબે ગોળી છોડી અને ગીગાનો ભાણેજ ઢળી પડ્યો. બાકીના લૂંટારાઓ આરબ ઉપર તૂટી પડ્યા. ભારે ધીંગાણું જામ્યું. આરબ પાસે હવે માત્ર જમૈયો જ હથિયાર હતું. જોતજોતાંમાં તેણે સાત લૂંટારાને સુવાડી દીધા. બાકીના ભાગ્યા. લોહીલુહાણ થયેલ આરબે નજીકની સીતાપુરી નદીના કાંઠે એક વીરડામાં મોઢું અને કપડાં ધોવા માંડ્યાં. નદીના પેલા કાંઠે આઈ જાનબાઈનું મંદિર. તેના ઓટા ઉપર ગરાસદાર ચારણ વીકોભાઈ બેઠેલો. તેણે આ દૃશ્ય જોયું. લોહીલુહાણ આરબને મદદ કરવા વીકોભાઈ દોડી આવ્યા. વીકાભાઈએ આરબને સાંત્વન આપી પોતાના ઘરે લઈ ગયા. મુસીબતમાં ફસાયેલાથી ભાગી જનારા ઘણા હોય છે, પણ આવા માણસોને મદદ કરનારા પણ ઘણા હોય છે.

કુશળ વાળંદને બોલાવીને આરબના ટાંકા લેવડાવ્યા. તેને પડદે રાખ્યો. બીજા દિવસે ગીગો શિયાળ ત્રીસ લૂંટારા લઈને વીકોભાઈના ઘર ઉપર ત્રાટક્યો: “મારો શિકાર મને પાછો આપી દે, નહીં તો આખું ગામ બાળી નાખશું!”

ગીગાએ ધમકી આપી.

વીકાભાઈએ બહુ મક્કમતાથી જવાબ આપ્યો, “શરણાગતને પાછો ન અપાય. થાય તે કરી લે.” દબંગના શિકારને સંઘરવો એટલે સામે ચાલીને ધીંગાણું વહોરવા જેવું થાય. જોતજોતાંમાં વીકાભાઈના સાઠ ચારણો ભેગા થઈ ગયા. બરાબરનું ધીંગાણું જામ્યું. અંતે ગીગાને ભાગવું પડ્યું. ગામની આબરૂ અને આરબ બચી ગયાં. એક પ્રેરક કથા ઊભી થઈ ગઈ.

દિવસો વીત્યા. જમાદાર સાજો થઈ ગયો. તેને નોકરી માટે વડોદરા જવું છે. વીકાભાઈએ પ્રેમથી વિદાય કર્યો અને રસ્તામાં ખરચી માટે પૈસાની જરૂરત અંગે પૂછ્યું પણ ખરું, પણ જમાદારે પૈસોય ન લીધો. ખાનદાની માગણ નથી હોતી.

વીકાભાઈ જમાદારને ખોપાળા સુધી મૂકવા ગયા. કદાચ ગીગો રસ્તામાં હુમલો કરે તેવી શંકા તેમને હતી.

આરબની પાસે પેલા શેઠનો દાગીનાનો દાબડો છે. તેને ચટપટી છે કે ક્યારે આપી દઉં! પણ શેઠનાં નામ-ઠામ-ઠેકાણું યાદ નથી. શું કરવું? કોને આપવું? બંને જણા ખોપાળાની બજાર પાર કરી રહ્યા છે ત્યાં આરબની નજરે પેલા શેઠ ચડી ગયા. આરબે શેઠના હાથમાં પેલો દાબડો મૂકીને કહ્યું: “લ્યો, શેઠ, તમારી અમાનત. ગણી લો, સાચવી લો.” શેઠ તો રાજીરાજી થઈ ગયા. તેમણે તો આશા છોડી દીધી હતી, પણ આરબે સામે ચાલીને શોધીને તેમની અમાનત તેમને આપી દીધી.

વીકાભાઈ તો દાબડો જોતા જ રહી ગયા. જેની પાસે એક ફૂટી કોડી પણ નથી તે જરાય લલચાયા વિના કોઈની આટલી મોટી અમાનત વગર માગ્યે સામે ચાલીને આપી દે છે!

શેઠે કદર કરીને આરબના હાથમાં પાંચ રૂપિયા બક્ષિસના આપ્યા. આરબે રૂપિયા પાછા આપી પોતાની નિર્લોભતા બતાવી.

વીકાભાઈથી જોયું ન ગયું. તેમણે પગમાંથી જોડું કાઢીને શેઠની પીઠ ઉપર ઘડાઘડ ફટકારવા માંડ્યું.

“કમજાત! વ્યાજખાઉ વાણિયા! શરમ નથી આવતી, માથું આપનારને પાંચ રૂપરડી આપતાં? લાજી મર! લાજી મર!”

વાણિયો પાંચ રૂપિયા ગજવામાં મૂકીને ખંધું હસતો-હસતો ચાલતો થયો: સારું થયું પાંચ રૂપિયા બચી ગયા!

જમાદાર વડોદરા પહોંચી ગયો.

વિશ્વમાં કેટલાક લોકો શ્રમજીવી હોય છે. તેઓ પરસેવો પાડીને તેઓ રોટલો કમાય છે.

કેટલાક લોકો કલમજીવી હોય છે. તેઓ ખુરશી ઉપર બેસીને રોટલો કમાય છે.

કેટલાક લોકો કલાજીવી હોય છે. તેઓ ગીત-સંગીત-નાટક વગેરે કરીને રોટલો કમાય છે.

કેટલાક લોકો બુદ્ધિજીવી હોય છે. તેઓ વકીલ, ડૉક્ટર, એન્જિનિયર વગેરે થઈને રોટલો કમાય છે.

કેટલાક લોકો વ્યાપારજીવી હોય છે. તેઓ લે-વેચ કરીને રોટલો ખાય છે.

કેટલાક લોકો ધર્મજીવી હોય છે. તેઓ ધર્માદાનો રોટલો ખાય છે. કેટલાક લોકો ભિક્ષાજીવી હોય છે. તેઓ ભીખનો રોટલો ખાય છે. કેટલાક લોકો શૌર્યજીવી હોય છે. તેઓ શૂરવીરતાનો રોટલો ખાતા હોય છે. કેટલાક લોકો ખટપટજીવી હોય છે. તેઓ ગામમાં ખટપટો કરીને રોટલો ખાતા હોય છે.

આરબ શૌર્યજીવી છે. તેને બીજું કંઈ ન આવડે, પણ જરૂર પડે ત્યારે માથું મૂકતાં આવડે. આરબ જમાદાર વડોદરામાં ગાયકવાડના દરબારમાં નોકરી કરે છે. આરબનું નામ પડતાં જ નોકરી મળી ગઈ. પ્રત્યેક જ્ઞાતિની એક ખરીખોટી ખાસિયત હોય છે.

ફરી એક વાર એક શેઠને આરબની જરૂર પડી. નજીકના ગામમાંથી શેઠાણીને તેડવા શેઠ નીકળ્યા. સાથે જમાદારને પણ લીધા. શેઠ તો ઘોડી ઉપર આગળ નીકળી ગયા. જમાદાર રથ સાથે રહ્યો. રસ્તામાં વાવ આવી. શેઠાણીને તરસ લાગી. વાવમાંથી પાણી લઈ આવવા શેઠાણીએ જમાદારને કહ્યું. જમાદારે શેઠાણીને એકલાં મૂકીને વાવમાં ઊતરવાની ના પાડી, પણ શેઠાણીની હઠથી જમાદાર ઊંડી-લાંબી વાવમાં પાણી લેવા ગયો, જેમ સીતાજીની હઠથી રામ મૃગની પાછળ અને લક્ષ્મણ રામની પાછળ ગયા હતા. જમાદારે પોતાની બંદૂકને ઝાડના થડે ટેકવી. શૌર્યજીવી માટે શસ્ત્ર પ્રાણ સમાન હોય. થોડી વારમાં પાણી લઈને આરબ પાછો આવ્યો, પણ ન મળે શેઠાણી કે ન મળે બંદૂક! રથના ચાલકે સમાચાર આપ્યા: “બે સંધીઓ ઊંટ ઉપર આવ્યા હતા. રક્ષણ વિનાની સોને મઢેલી શેઠાણીને જોઈને તરત જ તેનું અને બંદૂકનું હરણ કરીને ઊંટ ઉપર ભાગી ગયા. જુઓ, પેલી ધૂળની ડમરી ઊડે. એ જાય...”

હવે શું કરવું? નથી બંદૂક કે નથી વાહન. આરબે માથું કૂટ્યું. અમુક સમયે સ્ત્રીઓની હઠને જે ન ગણકારે તે જ અનર્થોથી બચી જાય. એટલામાં એક રાજપૂત ઘોડેસવાર નીકળ્યો. પરિસ્થિતિ પામી ગયો. તરત જ તેણે જમાદારને પોતાની ઘોડી અને બંદૂક આપી કહ્યું, “લે, જા, કર ફતેહ!”

જમાદારે ઘોડી પુરપાટ મારી મૂકી. ઊંટ નજીક પહોંચી ગયો. બે સંધીઓની વચ્ચે ઊંટ ઉપર બેઠેલી શેઠાણી કલ્પાંત કરી રહી છે. વાણિયા વ્યાપારજીવી. વ્યાપારમાં ઢગલો પૈસા કમાય, પણ શૌર્ય ન મળે, તેથી શૌર્ય ખરીદે. જરૂર જેટલા જમાદાર રાખી લે. જરૂર પડે ત્યારે જમાદાર માથાં આપે. વાણિયા પગાર આપે, પણ પોતે કદી માથાં ન આપે. મરીને પાળિયા થવું તેના કરતાં જીવતા રહીને ધન કમાવું સારું – એવું તેમનું ગણિત. સૌ-સૌનું ગણિત હોય છે.

ઊંટવાળાને ખબર પડી ગઈ કે પાછળ કાળ જેવો જમાદાર આવી પહોંચ્યો છે. ઊંટને થોડો આડો કર્યો, કારણ કે પોઝિશન લેવાય તો જ નિશાન લેવાય. જેવો ઊંટ આડો વળ્યો કે સંધી ગોળી ચલાવે તેના પહેલાં જ આરબે ગોળી ચલાવી. સામસામાં બે હથિયારધારી બાખડે તો પહેલો ઘા રાણાનો કહેવાય. ધડામ દઈને સંધી નીચે પડ્યો. બીજી ગોળીએ બીજો સંધી નીચે પડ્યો. શેઠાણી અને પચાસ હજારના દાગીના લઈને હેમખેમ જમાદાર વડોદરા પહોંચ્યો. તેનાં માનપાન વધી ગયાં. કાર્યની સફળતા પ્રતિષ્ઠા આપે છે.

*

હવે તો જમાદાર સેનામાં સેનાપતિ બન્યો છે. એક વાર ફતેસિંહરાવ સિંહનો શિકાર કરવા ગયેલા. સાથે જમાદાર પણ ખરો. મહારાજાની ગોળી ચૂકી ગઈ. બિજાયેલો સિંહ મહારાજા ઉપર ઝપટ્યો. મહારાજાનું આવી બન્યું. પણ તરત જ જમાદાર દોડી આવ્યો, સિંહને ઠાર માર્યો, મહારાજાને બચાવી લીધા. ફરી માન વધી ગયું.

હવે તો ગાયકવાડ ખંડણી ઉઘરાવવા જાય ત્યારે જમાદારને સાથે લઈ જાય. મરાઠાઓનાં ધાડેધાડાં સૌરાષ્ટ્રમાં ઊતરી પડે. બધું ધમરોળી નાખે. હાહાકાર મચાવી દે.

ગાયકવાડના તંબૂ લીંબડી મુકામે તણાયા છે. નાનાનાના દરબારો, ઠાકોરો, ગરાસદારો ભેગા થઈને આજીજી કરી રહ્યા છે: વરસ સારું નથી. દુકાળ પડ્યો છે. તિજોરીમાં કાંઈ નથી.

આરબ જમાદારને ખોપાળા યાદ આવ્યું, પણ વીકાભાઈનું નામ ભૂલી ગયેલો. પોતાનો જીવ બચાવનાર વીકા ચારણને તે શોધે. એવામાં દરબારમાં જ વીકો નજરે ચઢ્યો. બંને ભેટી પડ્યા. જીવતદાનનું અહેસાન કદી ભુલાય નહીં. મહારાજાને બધી જૂની કથા કહી સંભળાવી અને વીકાભાઈને જીવનદાતા બતાવ્યા.

મહારાજાએ હુકમ કર્યો કે વીકાભાઈ જેની ભલામણ કરે તેની ખંડણી માટે તેને સત્તાવવો નહીં. વીકાભાઈ ચારણનું માન વધી ગયું. જમાદારને થયું કે કાંઈક ઋણ ચૂકવ્યું.

વીકાભાઈના વારસદારોએ ઘણાં વર્ષો સુધી આંકડિયાનો અડધો ભાગ ભોગવ્યો.

ધન્ય છે વલીમામદ આરબને! ધન્ય છે વીકાભાઈને!

એ ઉપરાઉપરી પડનારા દુષ્કાળનો જમાનો હતો. લોકો એમ માનતા કે વરસાદ લોકોનાં પુણ્યથી પડે છે અને પાપોથી નથી પડતો. મેઘના દેવ ઇન્દ્રને મનાવવા ગામેગામ યજ્ઞો થતા, અખંડ કીર્તન થતાં તથા બીજા પણ કેટલાય ટુચકા થતાં. દુષ્કાળમાં માણસો અને પશુ-પક્ષીઓ તરફડી-તરફડીને મરી જતાં. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં રાજા દેપાળદે ગોહિલ પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે, “પ્રભુ, વરસો! વરસો!” અને ખરેખર પ્રભુએ પ્રાર્થના સાંભળી. બારે મેઘ તૂટી પડ્યા. ચારે તરફ જળબંબાકાર થઈ ગયું. લોકોના હરખનો પાર નથી. માણસોનાં સુખ-દુઃખમાં પ્રકૃતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. અને પ્રકૃતિ કોઈના હાથમાં નથી. તે મનફાવે તેમ વર્તે છે. કોઈ વાર અનાવૃષ્ટિ તો કોઈ વાર અતિવૃષ્ટિ, કોઈ વાર ખૂબ ગરમી તો કોઈ વાર ખૂબ ઠંડી, આંધી-તુફાન, ધરતીકંપ, સુનામી વગેરે તેના હજાર હાથ છે. ગમે ત્યારે ગમે તે હાથથી લોકોનું ગળું દબાવી બેસે છે. પ્રકૃતિને દયા નથી હોતી. લોકો મરે તો મરે, મારે શું? – એવો ભાવ રાખે છે. પ્રકૃતિને નાથવાની હોય, પૂજવાની ન હોય. આપણે પૂજા તરફ વળ્યા. સૂર્ય, વાયુ, ઇન્દ્ર, વરુણ વગેરે અનેક દેવોને પૂજવા લાગ્યા. પશ્ચિમ નાથવા તરફ વળ્યું. તેણે નદીઓ બાંધી, નહેરો કાઢી, પાતાળકૂવા કર્યા, પવનચક્કીઓ કરી, સૂરજ-ઊર્જા કરી – કોણ જાણે શું-શું કર્યું! દુષ્કાળને દેશવટો આપી દીધો. હવે આપણે પણ એ જ રસ્તે વળ્યા છીએ. હવે આપણે પણ દુષ્કાળથી મુક્ત જેવા થઈ ગયા છીએ. વિજ્ઞાન વિનાનું જ્ઞાન અધૂરું છે. તેનાથી કદાચ પરલોક તો સુધરતો હશે, પણ આ લોક તો જ્ઞાન-વિજ્ઞાન બંને હોય તો જ સુધરે.

વરસાદ થયો અને પછી વરાપ થયો. ખેડૂતો ખેતરોમાં વાવણી કરવા લાગ્યા છે. વરાપનો મોકો ચુકાય નહીં અને ચૂકે તો આખું વરસ બગડે.

રાજા દેપાળદે લોકચર્યા જોવા નીકળ્યો છે. લોકચર્યા જુએ તે જ રાજા લોકોનાં સાચાં સુખ-દુઃખ જાણી શકે. અને જે પ્રજાનાં સાચાં સુખ-દુઃખ જાણે તે જ તેનાં વૃદ્ધિ અને નિવારણ કરી શકે. આ દુનિયા જોયા જેવી છે અને નથી પણ જોવા જેવી. જે દશ્યો જોઈને અંતરાત્મા જાગે તે જોયા જેવું કહેવાય, પણ જે દશ્યો જોઈને અંતરાત્મા દૂષિત બને તે જોયા જેવાં નથી. દુનિયામાં બંને પ્રકારનાં દશ્યો છે. જેને જે જોવું હોય તે જુએ.

રાજા દેપાળદે ઘોડી ઉપર ખેતરોમાં ફરી રહ્યો છે. ચારે તરફ ખેડૂતો વાવણી કરી રહ્યા છે. બરાબરનો વરાપ આવ્યો છે. કોઈ નવરું નથી. ત્યાં તો એક ખેતરમાં તેણે બહુ કરુણ દશ્ય જોયું. એક ખેડૂત ખેતરમાં વાવણી કરી રહ્યો છે, પણ વાવણિયાની એક તરફ બળદ અને બીજી તરફ પોતાની સ્ત્રીને જોતરી છે. સ્ત્રીથી વાવણિયો બરાબર ખેંચાતો નથી તેથી અવારનવાર ગાળ બોલીને તેને પરોણાથી ફટકારે છે. બાઈના બરડામાં સોળ ઊઠી આવ્યા છે. ભારતમાં પત્ની એટલે જુલમ કરવાનું કાયદેસરનું પાત્ર. કોઈનાથી કશું કહેવાય નહીં. કોઈ કહેવા જાય તો જુલમ વધી જાય. રાજાએ ઘોડી ઊભી રાખી, ખેડૂતને દયા કરવા વિનંતી કરી, “ભલા ચારણ, બસ કર! આ ગભરુ પત્ની ઉપર જુલમ ન કર!”

પતિ વધુ છંછેડાયો. તેણે રાજાને ખરીખોટી સંભળાવી દીધી. અનાડીને ઉપદેશ ન હોય. કોઈ ઉપરવટ કરીને ઉપદેશ આપવા જાય તો તોપના ગોળાની માફક પાછો વાગે. અનાડી આગળ તો મૌન જ સારું. પણ રાજાને બહુ દયા આવી. બાઈ રોતી જાય છે અને વાવણિયો ખેંચતી જાય છે. વાત એમ બની છે કે વાવણીના સમયે જ ખેડૂતનો એક બળદ મરી ગયો છે. બળદ ખરીદવાની શક્તિ નથી, એટલે ખેડૂતે બળદની જગ્યાએ પત્નીને જોતરી દીધી છે. પત્ની પશુ નથી, પણ તેની પાસેથી પશુનું કામ લેવાઈ રહ્યું છે.

રાજાએ બાઈને છૂટી કરવા બહુ રકઝક કરી તો ચારણનો પિત્તો ગયો. તે બોલી ઊઠ્યો, “બહુ દયા આવતી હોય તો તેની જગ્યાએ તું જૂતી જા ને!”

તરત જ રાજા બાઈની જગ્યાએ જૂતી ગયો. “હાશ, મારા વીર!” કહીને ચારણી ખેતરમાં જ ઢગલો થઈ ઢળી પડી. તે થાકીને લોથ

થઈ ગઈ હતી. જીવન એટલે થાક. થાક વિનાનું ભાગ્યે જ જીવન હોય. પણ થાક પછી વિશ્રાન્તિ હોય તો થાક ઊતરી જાય. પણ વિશ્રાન્તિ જ ન હોય તો ગમે તેવો માણસ પણ થાકીને લોથ થઈ જાય. લોથ એટલે મડદું. કોઈના થાકને ઉતારવો એટલે લોથને સજીવન કરવા જેવું કહેવાય. તેને જ પુનર્જીવન આપ્યું કહેવાય. બાઈને નવું જીવન મળ્યું. રાજાએ પોતાના માણસને ચારે તરફ દોડાવ્યો. ગમે ત્યાંથી મોંમાગ્યા પૈસા આપીને બળદ લઈ આવો.

હવે રાજા બળદની સાથે જોડાઈને વાવણિયો ખેંચવા લાગ્યો. બે આંટા માર્યા હશે ત્યાં તો રાજાનો માણસ નવો બળદ લઈને આવી ગયો. ચારણે રાજાને છૂટો કરી બળદને જોડી દીધો અને વાવણિયો હાંકવા લાગ્યો.

ચારણીએ આશીર્વાદ આપ્યા, “ખમ્મા મારા વીર! ખમ્મા મારા બાપ! તારું રાજ જુગજુગ તપજો!” નાભિના આશીર્વાદ કદી વ્યર્થ જતા નથી.

ઘોડી ઉપર બેસીને રાજા ચાલતો થયો.

જીવનમાં કોઈકોઈ વાર કેટલીક ક્ષણો એવી આવી જતી હોય છે કે આખું જીવન ધન્યધન્ય કરી નાખે, તો કેટલીક પળો એવી પણ આવતી હોય છે કે જીવનને ધૂળધૂળ કરી નાખે. ક્ષણો લવાતી નથી, આવતી હોય છે. જે લવાય તેને પુરુષાર્થ કહેવાય. જે આવી જાય તેને નસીબ કહેવાય.

ચોમાસું પૂરું થયું. ખેતરોમાં વાવેલું અનાજ નેંઘલાઈ ગયું અને ડૂંડાં હિલોળા લેવા લાગ્યાં. ખેડૂતો રોજ ખેતરે આંટો મારવા આવે. ભરપૂર પાકને જોઈને મન હિલોળા લેવા લાગે. પણ આ શું! આખું ખેતર તો ડૂંડાથી છવાઈ ગયું છે, પણ જ્યાં રાજાએ ધૂંસરું ખેંચ્યું હતું ત્યાં બે આંટામાં એકે કણસલું દેખાતું ન હતું. ખેડૂત રાજા ઉપર બળાપો કાઢવા મંડ્યો: “પાપીના પગ પડ્યા એટલે સત્યાનાશ નીકળી ગયું!” નીચ પ્રકૃતિના માણસો આક્ષેપબાજ હોય છે. કશી ધીરજ રાખ્યા વિના, કશી તપાસ કર્યા વિના તરત જ દોષનો ટોપલો ગમે તેના ઉપર ઢોળી દે. આક્ષેપ કરતાં વાર ન કરે.

ચારણ બાઈ પાસે બળાપો કાઢે છે, પણ બાઈ માનતી નથી.

“હોય નહીં, એ રાજા નહીં ભગવાન હતો! સાક્ષાત્ શામળિયો મને છોડાવવા આવ્યો હતો! તેને કવેણ ન બોલાય!” બંને વચ્ચે બોલાચાલી થઈ ગઈ. અંતે બંને ખેતર જોવા ખેતરે ગયાં. બાઈની છાતી ધડકધડક થઈ રહી છે. જો ખેડૂત સાચો પડે અને પોતે ખોટી પડે તો બિજાયેલો ચારણ બાઈ ઉપર ખીજ ઉતારે.

“હે પ્રભુ! તું લાજ રાખજે...” બાઈ મનોમન પ્રાર્થના કરી રહી છે. ખેતરમાં જઈને જોયું તો ખરેખર બે ચાસમાં એકે ડૂંડું લાગ્યું ન હતું. “લે, ભાળ, રાંડ! મારું ખેતર બગાડ્યું!” ચારણે બળાપો કાઢવા મંડ્યો.

ચારણીને પણ નવાઈ લાગી. ખરેખર બે ચાસમાં એકે ડૂંડું ન હતું. પણ ત્યાં તો ચારણીની નજર એક છોડ ઉપર પડી. લીલાં પાંદડાંમાં દબાયેલું એક પાતળું ડૂંડું દેખાણું. તરત જ તોડીને મસળીને દાણા છૂટા પાડ્યા. અહાહા! આ શું! આ તો સાચાં મોતી હતાં!

ચારણે મોતી જોયાં અને ખૂબ પસ્તાયો: “આવા રાજાને મેં ગાળો દીધી! ધિક્કાર છે મને!” જે લોકો ધીરગંભીર નથી હોતા અને ઉતાવળિયા થઈને ઝટ પ્રતિક્રિયા આપી દેતા હોય છે તે અનાડી હોય છે અને અનાડીને અંતે પસ્તાવું પડતું હોય છે.

બે ચાસનાં બધાં ડૂંડાં ખંખેર્યાં. મોટો ટોપલો ભરીને મોતી નીકળ્યાં. ચારણીએ કહ્યું, “ચારણ આ આપણાં નહીં, રાજાનાં કહેવાય. ચાલો, રાજાને આપી આવીએ.”

જેની દાનત ન બગડે તેને આઈ કહેવાય. ચારણ બાઈને લોકો અમથા આઈ નથી કહેતા. ટોપલો ભરીને મોતી, પણ જરાય દાનત બગડી નથી.

“મેરુ રે ડગે જેનાં મન ન ડગે રે પાનબાઈ
મરને ભાંગી પડે ભરમાંડ રે...”

ગંગાસતીએ માત્ર વાતો નથી કરી. આવાં સંત અને સતીઓથી ધરતી ખાલી નથી હોતી.

ટોપલો મોતી લઈને ચારણ અને આઈ રાજા દેપાળદે પાસે ગયાં. દેપાળદેનાં ચરણોમાં ટોપલો ધરી દીધો.

રાજાની જિજ્ઞાસા પૂરી કરવા બધી વાત કરી, “તમે જે બે ચાસ મારા ખેતરમાં જૂત્યા હતા તેમાં આ મોતી નીપજ્યાં છે. બાપ! આ તમારાં છે. લઈ લ્યો. અમારાં નથી.” ચારણ બાઈ બોલી.

ત્યાં તો ચારણની જીભે સરસ્વતી આવી ગઈ:

જાણ્યો હત જડધાર, નવભંગ મોતી નીપજે,
(તો) વવરાવત વડ વાર દી બાધો, દેપાળદે!

હે દેપાળદે, જો મને પહેલેથી ખબર હોત કે તને વાવણિયે જોડવાથી મોતી નીપજે છે, તો હું તને આખો દિવસ પૂરું ખેતર વવરાવત, વાવણિયાથી છોડત જ નહીં.

રાજા હસી પડ્યો. બોલ્યો, “ચારણ, આ મોતી મારા પ્રતાપે નહીં, તારી ચારણીના પ્રતાપે પાક્યાં છે. મને નહીં, તેના પગમાં પડ. આ આઈ જોગમાયા છે. હવેથી તેને સંતાપીશ નહીં.”

રાજાએ માન ખાતર એક મોતી લીધું, બાકીનાં બધાં પાછાં આપ્યાં.

ચારણ-ચારણી ઘરે પાછાં આવ્યાં. ચારણે પગમાં પડીને આઈની માફી માગી, “હું તને ઓળખી ન શક્યો! ધિક્કાર છે મને! ક્ષમા કરજે!”

ઘણા પતિઓ જીવનભર આઈ જેવી પત્નીને ઓળખી નથી શકતા. મોટા ભાગે તો મર્યા પછી જ પત્ની ઓળખાતી હોય છે. પણ જીવતાંજીવત કોઈ ઓળખી જાય તો શેષ જીવન ધન્યધન્ય થઈ જાય.

બ્રાહ્મણોમાં મુખ્યતઃ બે વંશો રાજવંશો છે: એક તો મહારાષ્ટ્રના ચિતપાવાન બ્રાહ્મણો અને બીજા સૌરાષ્ટ્રના નાગરો. નાગરોની છ પેઢાશાખાઓ કહેવાય છે, જેમાં વડનગરા, વીસનગરા, પ્રશ્નોરા, સાઠોદરા, ચિત્રોડા અને કૃષ્ણોરા.

આ બધામાં વડનગરા બ્રાહ્મણો બ્રહ્મભોજન, દાન-દક્ષિણા લેનારા નથી. નાગરોએ અસંખ્ય રાજકર્તા દીવાનો, મંત્રીઓ, કારભારીઓ, કવિઓ, સાહિત્યકારો, કલાકારો વગેરે આપ્યા છે. નાગરોના ત્રણ ગુણો ખૂબ વખણાય છે: 1. વફાદારી, 2. મુત્સદીગીરી અને 3. મીઠો વ્યવહાર. આ ત્રણ ગુણોના કારણે તેઓ સફળતાપૂર્વક રાજા-મહારાજાઓ અને નવાબોનો રાજવહીવટ કરતા રહ્યા અને સફળતાની છાપ મૂકતા રહ્યા.

એવું મનાય છે કે નાગર બ્રાહ્મણો સૌથી છેલ્લે ભારતમાં આવ્યા. ઈરાન કે ગ્રીસથી આવ્યા હોવાથી તેઓ રૂપાળા ગૌર વર્ણના, સૌથી જુદા તરી આવતા રહે છે. જેટલા તનથી રૂપાળા તેટલા જ સ્વભાવ અને વ્યવહારથી પણ રૂપાળા. આ ગુણો આનુવંશિક હોવાથી મોટા ભાગના નાગરો ઊંચાં પદો ઉપર પહોંચીને કુશળતાપૂર્વક વહીવટ કરતા રહ્યા. ગુણહીન કે દુર્ગુણી માણસો બહુ સફળ થતા નથી. કદાચ તેમને ઊંચાં પદો ઉપર બેસાડી દેવાય તોપણ તે પદને શોભાવી શકતા નથી. પદ એક એવી વસ્તુ છે કે જો તેને શોભાવવામાં આવે તો બેસનારને તારે, અમર કરે, પણ જો તેને બગાડવામાં આવે તો તે બેસનારને ડુબાડતું હોય છે, એટલું જ નહીં, બેસનારને બદનામ પણ કરતું હોય છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં નાનાંમોટાં અનેક રજવાડાંઓમાં જૂનાગઢનું રજવાડું સૌથી મોટું અને સૌથી સમૃદ્ધ પણ ખરું. જૂનાગઢમાં નવાબી રાજ ચાલે. મૂળ અફઘાનિસ્તાનથી દિલ્હીના ભાગેડુ બાદશાહ હુમાયુની સાથે જે અફઘાન સરદારો આવેલા તેમને હુમાયુએ પરગણાંના હાકેમો બનાવેલા. તેમાં ગુજરાતમાં જૂનાગઢ, પાલનપુર, રાધનપુર, બાલાસિનોર વગેરે પરગણાંનો સમાવેશ થતો હતો. ઔરંગઝેબ પછી અરાજકતા વધી, કારણ કે કેન્દ્રમાં કોઈ બળવાન સત્તા ન રહી. બળવાન કેન્દ્રીય સત્તા વિના વિશાળ રાષ્ટ્રને નિયંત્રિત કરી શકાય નહીં. જ્યારે કોઈ રાષ્ટ્ર તૂટવાનું હોય ત્યારે સર્વપ્રથમ કેન્દ્ર નબળું પડતું હોય છે. જે-તે પરગણાંના હાકેમો સ્વયંભૂ નવાબ બની ગયા. મુસ્લિમોમાં સર્વોચ્ચ સત્તા ખલિફાની હોય છે. પછી બાદશાહ આવે. પછી સુલતાન આવે, પછી નવાબ આવે. દિલ્હીનો બાદશાહ કહેવાય. અમદાવાદનો સુલતાન કહેવાય અને જૂનાગઢ વગેરેનો નવાબ કહેવાય.

નવાબી પરંપરામાં મહાબતખાનનો સમય ભારે અરાજકતાનો રહ્યો ગણાય છે. અરાજકતા બે પ્રકારની હોય છે: સીમાપારની અને સીમાની અંદરની. યુદ્ધક્ષમતા અને મુત્સદીગીરી ઓછી થાય એટલે સીમાપારની અરાજકતા ઊભી થાય. પ્રજાકીય અન્યાય, અત્યાચાર વધે તો આંતરિક અરાજકતા ઊભી થાય. બંને અરાજકતાને શાંત કર્યા વિના કોઈ રાજા રાજસુખ ભોગવી ન શકે. આ બે અરાજકતાઓમાં આંતરિક અરાજકતા વધુ અજંપો ઊભો કરે. તેનું શમન માત્ર બળથી જ ન થઈ શકે, કળ પણ જોઈએ.

બળવાન અને સ્વમાની પ્રજા લાંબો સમય અન્યાય-અત્યાચાર સહન કરી શકે નહીં. ત્યારે જૂનાગઢના આરબોએ વિદ્રોહ કર્યો. આરબો સૈનિકો હતા. સૌથી ઉત્તમ સેના આરબોની ગણાતી. આરબોને પગાર ન મળ્યો તેથી અકળાઈને તેમણે નવાબને બંધક બનાવી દીધા. પગાર આપો પછી જ છુટકારો થાય. કેટલીક વાર રજવાડાં આવકનો વિચાર કર્યા વિના મોટી સેના રાખતાં, પછી પગાર કરી શકતાં નહીં. પોતાનો હક્કનો પગાર લેવા માટે આરબો વિદ્રોહ કરતા અને રાજા કે નવાબને બંધક બનાવી પગાર વસૂલ કરતા. આવું જ પેશ્વાનું પણ કરેલું. પેશ્વાનું મડદું કબજે કરી લીધું હતું અને પગાર મળ્યો ત્યારે જ મડદું અગ્નિદાહ માટે આપેલું.

મહાબતખાન નવાબને પરિવાર સામે બંધક બનાવીને આરબો ઘેરો ઘાલીને બેઠા હતા. આ પરંપરા પ્રમાણે આજે પણ આતંકવાદીઓ પોતાની વાત મનાવવા માટે મૂલ્યવાન મહત્ત્વના માણસને બંધક બનાવી પોતાનું ધાર્યું કરતા હોય છે.

આ ગાળામાં પોરબંદરના જમાદાર સાલીમનના વકીલ તરીકે માંગરોળનો એક નાગર યુવાન અમરજી કુંવરનું નાણાવટી કામ કરે. હજી તો માંડ મૂંછનો દોરો ફૂટેલો તેવો માત્ર 17-18 વર્ષની ઉંમરનો અમરજી એવો કુશળ કે જમાદાર સાલીમનનો તે પ્યારો થઈ ગયો. ઉપરી અમલદાર કે માલિકનું મન જીતવું એ નોકરીની સફળતાનું પ્રથમ પગથિયું કહેવાય. વફાદારી, આજ્ઞાંકિતતા અને કર્મઠતાથી મન જીતી શકાય. જે લોકો ગદાર, સામાબોલા, આળસુ અને અકુશળ હોય છે તેઓ કદી નોકરીમાં અને જીવનમાં પ્રગતિ કરી શકતા નથી.

અમરજીને જૂનાગઢના નવાબની કરુણ દશાની ખબર પડી. ગમે તેમ કરીને પણ નવાબને બચાવવા જોઈએ એમ વિચારીને જમાદાર સાલીમનને વિનંતી કરી કે થોડા દિવસ માટે મને તમારી સેના આપો. જમાદાર તૈયાર થઈ ગયો. જીવનમાં તકો બે રીતે આવતી હોય છે – એક તો આપોઆપ તક મળે અને બીજી તકો ઊભી કરવી પડે. સાહસી પુરુષો તકોની રાહ જોઈને બેસી નથી રહેતા, તેઓ તકો ઊભી કરતા હોય છે. કાયરો સામે ચાલીને આવેલી તકને પણ જતી કરે છે. જે તક ચૂકે તે જીવન ચૂકે.

સાલીમનનું સૈન્ય લઈને અમરજી યુવાન જૂનાગઢ પહોંચી ગયો અને ઓચિંતો હુમલો કરીને આરબોના કટકા કરી નાખ્યા. બંધકોને છોડાવવા માટે ઓચિંતો જ હુમલો કરાય, શંખ વગાડીને ધર્મયુદ્ધ ન થાય. નવાબ મુક્ત થઈ ગયા. નવાબ ખૂબ રાજી થયા. તરત જ અમરજીને જૂનાગઢની સેનાના સેનાપતિ બનાવી દીધા. તત્કાળ કદર કરે તેને કદરદાન કહેવાય. તેનું કામ લોકો હોંશેહોંશે કરે. સેનાપતિપદ મળતાં જ સર્વપ્રથમ કામ અમરજીએ આરબોનો પગાર ચૂકવી દેવાનું કર્યું. આરબોના કટકા કરી નવાબને છોડાવ્યા તે પરાક્રમ હતું, પણ પગાર ચૂકવી દીધો તે મુત્સદ્દીગીરી હતી. ડંખીલા શત્રુને કાયમ માથા ઉપર ન રખાય. તેનો વાજબી હક્ક તેને આપીને રાજી કરી લેવાથી શક્તિનો સરવાળો થાય. બળવાન લોકોને અન્યાય કરીને તેમને સતત શત્રુ બનાવી રાખવા તે ડહાપણ ન કહેવાય.

જૂનાગઢનો સેનાપતિ બન્યા પછી વેરાવળ પાછું જીતી લીધું. વેરાવળ સોમનાથ નવાબનું હતું, પણ બીબી સુલતાનાએ તેના ઉપર અધિકાર કરી લીધો હતો. બીબી સુલતાના બાબી શેરમાનની બહેન હતી. ઊંચાં પદો મોટાં કામો કરવાની તકો પૂરી પાડે છે. સેનાપતિ અમરજીએ કુતિયાણા, સૂત્રાપાડા, દેવડા, મહિયારી, દલખાણિયા વગેરે અનેક સ્થળોના વિદ્રોહને દબાવીને બધાને આધીન કર્યા અને જૂનાગઢની આજ્ઞા છેક ઊના સુધી વર્તીવી.

સેનાપતિ અમરજીની વીરતાની ધાક બેસી ગઈ. તેમનાથી પ્રભાવિત થઈને ભાવનગરના દરબાર વખતસિંહજીએ તળાજાના કોળીઓના ઉપદ્રવને દબાવવા તેમની મદદ માગી. અમરજીએ ચઢાઈ કરીને કોળીઓને પરાજય આપી તળાજાને મુક્ત કરી ભાવનગરને સોંપી દીધું.

આ સમયે ઓખામંડળના વાઘેરોએ વિદ્રોહ કર્યો હતો. અમરજીએ બહાદુરીપૂર્વક પગલાં ભરીને વિદ્રોહને સમાપ્ત કરી દીધો. રાષ્ટ્રને નિષ્કંટક બનાવવું હોય તો સર્વપ્રથમ આંતરિક બંડિયાં તત્ત્વોને જેર કરવાં જોઈએ. બંડિયાં તત્ત્વોની ઉપેક્ષા કરનારા તેમની સત્તાને વધવા દેતા હોય છે. પાછળથી તેમને જેર કરવાનું બહુ કઠિન થઈ જતું હોય છે.

નવાબની કેદમાં

જે નવાબને આરબોની કેદમાંથી અમરજીએ મુક્ત કરાવ્યા હતા અને જોતજોતાંમાં જૂનાગઢના સીમાડા દૂરદૂર સુધી ફેલાયા હતા તે જ નવાબ ઈર્ષ્યાળુ લોકોની કાનભંભેરણીનો શિકાર બની ગયા. પ્રગતિ ઈર્ષ્યા વિનાની હોતી નથી અને ઈર્ષ્યા દુશ્મનો પેદા કરવાનું મુખ્ય નિમિત્ત બનતી હોય છે. નવાબના નજીકના લોકો અમરજીની સફળતાથી ઝાંખા પડી ગયા હતા. ચારે તરફ અમરજીનો જયજયકાર થતો હતો, તેથી ડઘાઈને કેટલાક લોકોએ નવાબની કાનભંભેરણી શરૂ કરી દીધી. મોટા ભાગના રાજાઓ કાચા કાનના હોય છે. કાચા કાન હોય ત્યાં શત્રુઓનો જયજયકાર થઈ જાય. નવાબને સમજાવવામાં આવ્યું કે અમરજી તમારી ગાદી પડાવી લેવા માગે છે. નવાબને સાચું લાગ્યું. તે ડરી ગયો. તેણે વિશ્વાસઘાત કરીને ઓચિંતા અમરજીને પરિવાર સહિત કેદમાંથી કરી લીધા. કેદમાંથી છોડાવનારને જ કેદી બનાવ્યા. રાજકારણ વિશ્વસનીય નથી હોતું. તેમાં પણ કાચા કાનના સત્તાધીશો જરાય વિશ્વાસપાત્ર ન કહેવાય.

પાંચ મહિના કેદમાં રાખ્યા પછી 40 હજાર કોરીનો દંડ કરીને અમરજીને કેદમુક્ત કર્યા, પણ દંડ ન ભરે ત્યાં સુધી પુત્ર રઘુનાથને

બાનમાં રાખવા પડ્યા. નવાબના આવા વ્યવહારથી અમરજીને આઘાત લાગ્યો. વફાદારીનો આવો બદલો! તેઓ જેતપુર જતા રહ્યા. (1773.)

હાથા રાજનેતાએ પતન-અવસ્થા આવે તો જગ્યા બદલી નાખવી. જ્યાં સિંહ થઈને જીવ્યા હોય ત્યાં રહીને શિયાળ થઈને ન જિવાય.

અમરજીના જતાં જ જૂનાગઢમાં ફરી અંધાધૂંધી ફેલાવા લાગી. રાજ્ય ધાકથી ચાલતું હોય છે અને ધાક પરાક્રમથી બેસતી હોય છે. પરાક્રમ વિનાના શાસકો ધાક વિનાના હોય છે, તેથી નીચેનો વર્ગ માથું ઊંચકવા લાગે છે. જૂનાગઢમાં ચારે તરફ અંધાધૂંધી ફેલાઈ ગઈ. નવાબે બધું થાળે પાડવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ સફળતા ન મળી. બધાની જીભ ઉપર એક જ વાત હતી: “જો આજે અમરજી હોત તો રાજ્યની આવી દશા ન થાત.”

અંતે નવાબ જાતે જેતપુર ગયા અને અમરજીને સમજાવી-મનાવીને જૂનાગઢ લઈ આવ્યા. હવે અમરજી દીવાન બન્યા હતા. આવતાંની સાથે જ તેમણે રાજ્યનો પૂરો વહીવટ સંભાળી લીધો. જોતજોતાંમાં ફરી પાછી તેમની ધાક બેસી ગઈ. રાજ્ય સ્થિર થયું. રાજ્ય સમુદ્રી નૌકા જેવું હોય છે. જો પવન ફૂંકાય તો નૌકા હાલકડોલક થાય. નૌકાના સુકાનીની કસોટી આંધી-તૂફાનમાં થતી હોય છે. આંધી-તૂફાન વીતી જાય અને નૌકા સ્થિર થઈ જાય પછી જ ઊંઘવાનું હોય છે. રાજ્યનું પણ આવું જ. અસંતુષ્ટ અને આતંકી તત્ત્વો આંધી પેદા કરતાં હોય છે, શાસનમાં ખળભળાટ મચાવી દેતાં હોય છે. આવા સમયે રાજ્યના દીવાનની કસોટી થતી હોય છે. અમરજી કપરી કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યા. રાજ્ય સ્થિર થઈ ગયું. બરાબર આજ સમયે (1774) નવાબ મહાબતખાન પહેલાનું અવસાન થઈ ગયું. આઠ વર્ષનો પુત્ર હામીદખાન ગાદીએ બેઠો. અમરજીની જવાબદારી વધી ગઈ.

હવે તેઓ પોતે જ નવાબ હતા, પણ જરાય દાનત બગાડ્યા વિના તેમણે જૂનાગઢને સાચવી લીધું. વંથલી, પોશીત્રા, કંડોરણા, ખીરસરા વગેરે કિલ્લાઓ જીતીને બાળનવાબની આજ્ઞા વધારી દીધી; પણ તેમની આ સફળતાએ નવા શત્રુઓ ઊભા કરી દીધા.

ગોંડલના ભા કુંભાજીએ સૌરાષ્ટ્રનાં નાનાંમોટાં અનેક રજવાડાંઓનું સંગઠન કરીને અમરજીનું જૂનાગઢ જીતી લેવાનો વ્યૂહ રચ્યો. જીત્યા પછી બધાએ આ રાજ્યને અંદરોઅંદર વહેંચી લેવું તેની પણ પૂર્વયોજના ઘડી કાઢી.

ગોંડલ, જામનગર (મેરુ ખવાસ), પોરબંદર, કોટડા, જેતપુર વગેરે રજવાડાંઓએ પોતાની સંયુક્ત મોટી સેના સાથે જૂનાગઢ રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરી દીધું. એક તરફ સૌરાષ્ટ્રનાં કેટલાંય રજવાડાં પોતપોતાની સેના લઈને અમરજીનો પ્રભાવ સમાપ્ત કરી, જૂનાગઢની લીલીછમ ધરતી વહેંચી લેવા તલપાપડ થયાં હતાં, તો બીજી તરફ એકલા અમરજી પોતાની આરબી સેના લઈને સ્વરક્ષણ માટે સામે આવ્યા હતા. જેતપુર પાસેના પાંચ-પીપળાના મેદાનમાં આ ભયંકર યુદ્ધ ખેલાયું. સેનાપતિની કસોટી મોટી સેના સાથે પોતાની નાની સેના લડાવીને વિજય મેળવવામાં થતી હોય છે. કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રની આ છેલ્લી ભયંકર લડાઈ હતી. અમરજીની વ્યૂહરચના અને આરબોની વીરતા કામ આવી. લડાઈ જીતીને અમરજી જૂનાગઢ પાછા ફર્યા. (1782.) યુદ્ધ કદી વ્યર્થ નથી જતું. આ વિજય પછી જૂનાગઢની સત્તા સુપર સત્તા બની ગઈ.

ફરીથી અમરજી અંદર અને બહારના પ્રતિસ્પર્ધી લોકોની ઈર્ષ્યાનો ભોગ બન્યા. બાળનવાબ હવે યુવાન થઈ ગયો હતો. તેનામાં પ્રૌઢતા અને ધીરગંભીરતાનો અભાવ હતો. ફરીથી તે કાનભંભેરણીનો શિકાર થયો. તેણે કાવતરું રચીને અમરજીને મહેલમાં બોલાવ્યા. પ્રથમથી તૈયાર રાખેલા મારાઓએ વિશ્વાસઘાત કરીને અમરજીના કટકા કરી નાખ્યા. (6-3-1784.) અમરજીના પૂરા પરિવારને કેદ કરી લેવાયો.

જે મહાન સેનાપતિ, પ્રૌઢ મુત્સદ્દી અને સાચા વફાદાર સ્વામીભક્તની કદર કરીને તેને જાગીર આપવી જોઈતી હતી, તેનો છેતરીને વિશ્વાસઘાત કરીને અતિ કરુણ રીતે વધ કરાવી દીધો. અમરજી સૌરાષ્ટ્રના બાજીરાવ હતા. બાજીરાવે પોતાના માટે અનેક યુદ્ધો કર્યા હતાં, પણ અમરજીએ તો પોતાના માલિક નવાબ માટે યુદ્ધો કર્યા હતાં.

ખરેખર તો અમરજીને શહીદનો દરજ્જો મળવો જોઈએ. ખબર નથી, તેમની ખાંભી રચાઈ છે કે નહીં. ન રચાઈ હોય તો જરૂર

રચવી જોઈએ. આવા મહાન વીરના જ્ઞાતિબંધુ તરીકે નાગરોએ ગૌરવ લેવું જોઈએ.

23-9-14

(1768-1824)

સૌરાષ્ટ્ર રત્નોની ખાણ કહેવાય છે. હજારો વીરો, કવિઓ, કલાકારો, દાતાઓ અને મુત્સદ્દીઓથી ઊભરાતા આ પ્રદેશમાં કેટલાંય નારીરત્નો પણ પેદા થયાં છે. લગભગ બધાં ક્ષેત્રોમાં પોતાની ઉત્કટતા બતાવતી આ નારીઓના પંજાપાળિયાનાં આજે પણ ઘણી જગ્યાએ દર્શન થતાં રહે છે. ખરેખર તો ચાર ધામ યાત્રાની માફક પાળિયાદર્શનની પણ યાત્રા કાઢવી જોઈએ. પ્રજાનું સાચું ગૌરવ આ પાળિયા સાચવીને ગામની ભાગોળે આજે પણ બેઠા છે.

ઝાલાવાડના ઝાલા રાજપૂતોએ અસંખ્ય વીરરત્નો પેદા કર્યાં છે. તેમાં સૌથી અલગ તરી આવતાં આહુબાઈ પણ છે. હળવદના રાજવી ગજસિંહ ઝાલાની રાજકુંવરી આહુબાઈનો કાળ 1768થી 1824નો ગણાય છે. તેમનાં લગ્ન નવાનગરના જામ જશાજી સાથે થયાં હતાં. કોડભરી કન્યા જ્યારે સાસરે આવે ત્યારે તેના કોડની સીમાઓ પતિપ્રેમ, દરદાગીના, વશ્નો અને ભોગવિલાસ સુધી સીમિત હોય. મોટા ભાગની કન્યાઓ આવા કોડ પૂરા કરીને જીવનને ધન્યધન્ય માનતી હોય છે. પણ આહુબાઈ કાંઈક જુદી માટીની હતી. સાસરે આવતાં જ તેણે જોયું કે તેના પતિ જશાજી તો નામમાત્રના રાજા હતા. ખરી સત્તા તો મેરુ ખવાસે પચાવી પાડી હતી. બળવાન બાવડાં અને પ્રૌઢ મુત્સદ્દીગીરી વિના મળેલી રાજસત્તા પણ પચાવી શકાતી નથી. મેરુ ખવાસ હતો તો દીવાન, પણ તે રાજ્યનો સર્વેસર્વા થઈ ગયો હતો. દરબારની દશા ‘ઊઠ કહે તો ઊઠ અને બેસ કહે તો બેસ’ જેવી થઈ ગઈ હતી. બળવાન દીવાન ઉપર બળવાન રાજા જ પોતાનું સ્વમાન સાચવી શકે.

સાસરે આવતાં જ આહુબાઈએ પરિસ્થિતિનો ક્યાસ કાઢી લીધો. તેમના સાંસારિક કોડ ઊતરી ગયા અને કર્તવ્યકોડ જાગી ઊઠ્યા. સાંસારિક કોડ વિનાની સ્ત્રીઓ સાધ્વી-ભગતાણી થઈ જાય, પણ આહુબાઈ સાધ્વી ન થયાં. સાધ્વી થવા કરતાં પણ વીરાંગના થવું ઘણું મહાન છે. પ્રબળ અનિષ્ટની સામે બાથ ભીડવી એ ઓછી વીરતા ન કહેવાય. મોટા ભાગની વાણિયાબુદ્ધિ બાથ ભીડવાની ન હોય, જીવી લેવાની હોય. તેમનું મુખ્ય સૂત્ર “મારે શું?” હોય છે. તેમાં પણ જો તથાકથિત અધ્યાત્મનો ચેપ લાગે તો-તો પૂરેપૂરો પલાયનવાદ આવી જાય. પલાયનવાદ સંઘર્ષમુક્ત જીવન સ્વીકારે છે. તેમાં શાંતિ પણ છે. સંઘર્ષ કદી અશાંતિ વિનાનો હોતો નથી. “પેટ ચોળીને કોણ પીડા ઊભી કરે? મરવા દો ને દુનિયાને! તું તારે લીલાલહેર કરજે! સૌ-સૌને પોત-પોતાનાં કર્મો ભોગવી લેવા દે. જગતકાજી થવાની કોઈ જરૂર નથી.” – આ થયો પલાયનવાદ.

વીરાંગના આહુબાઈ પ્રશ્નો ઉકેલવામાં માનતી હતી, પ્રશ્નોથી ભાગવામાં નહીં. પતિની દુર્દશા જોઈને તેનું હૈયું કકળી ઊઠ્યું. રાજા હોવા છતાં આવી દશા! કઠપૂતળી બનાવી દીધા છે. પત્ની અર્ધાંગિની કહેવાય. રાજા ગુલામ તો રાણી પણ ગુલામ – દાસી. આ કલંક દૂર કરવું જ જોઈએ.

તેઓ સક્રિય રાજકારણમાં કૂદી પડ્યાં. જેનામાં સાહસ, શૌર્ય, મુત્સદ્દીગીરી અને મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય તેણે જ સક્રિય રાજકારણમાં કૂદવું જોઈએ. આમાંનું કશું ન હોય તે જો સક્રિય રાજકારણમાં પડે તો હાડકાં ખોખરાં કરાવ્યા વિના ન રહે.

આહુબાઈએ સરદારો, અમીરો, ભાયાતો વગેરેને હાથમાં લેવા માંડ્યા. રાજશક્તિ ભાયાતો વગેરેમાં વહેંચાયેલી હોય છે. મૂળ શક્તિને ઉથલાવવી હોય તો પડખાંની શક્તિને અસંતુષ્ટ કરીને જગાડવી જોઈએ. ગમે તે ભોગે મેરુ ખવાસનો કાંટો કાઢવો હતો. બધું બરાબર ગોઠવાઈ ગયું, પણ છેલ્લી ઘડીએ મેરુના ગુપ્તચરોએ બધું પકડી પાડ્યું. મેરુ ફૂર હતો. તેણે એકેએકને પકડીને મારી નાખ્યા. મેરુની ધાક વધુ જોરથી બેસી ગઈ.

મહાન વ્યક્તિની કસોટી કાર્યની સફળતાથી નહીં, પણ લક્ષ્યની નિષ્ફળતામાં પણ તેના ઉત્સાહની કમી ન થવાથી થતી હોય છે. કારમી નિષ્ફળતા મળ્યા પછી પણ આછુબાઈ હિંમત ન હાર્યા. તેમણે પ્રયત્નો ચાલુ જ રાખ્યા. ત્યારે જૂનાગઢમાં રઘુનાથજી-રણછોડજી દીવાન હતા. બંને બાહોશ હતા. રાણીએ તેમનો સંપર્ક સાધ્યો. મેરુએ જામ જશાજી ઉપર કડક પહેરો બેસાડી દીધો હતો, જેથી તેઓ કોઈનો સંપર્ક ન કરી શકે. પણ આછુબાઈએ તેમને સ્ત્રીવેશ પહેરાવીને મહેલ બહાર કાઢ્યા અને જૂનાગઢનો સંપર્ક કરાવ્યો. પણ મેરુની ધાકના કારણે રઘુનાથજી મદદ કરવા તૈયાર ન થયા.

આછુબાઈ હિંમત ન હાર્યા. રાજકોટ, ખીરસરા વગેરેના દરબારો સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો. રાજકોટના મહેરામણજી અને ખીરસરાના રણમલજી કાંઈક તૈયાર પણ થયા, તોપણ મેરુ સામે ટકી ન શક્યા.

એક પછી એક વારંવારની નિષ્ફળતા મળવા છતાં આછુબાઈ નિરાશ ન થયાં. તેમણે કચ્છના રાયઘણજીની મદદ માગી. કચ્છના રાવે દીવાન ફતેમોહમ્મદને મોટી સેના સાથે મોકલ્યો. (1794.) ખાખરા અને બેલા વચ્ચે ફતેમોહમ્મદ જીતી પણ ગયો, પણ એ જ સમયે તેને કચ્છ પાછા ફરવાનું થતાં હાલારપંથક લૂંટીને ચાલતો થયો. ખાસ કાંઈ પરિણામ ન આવ્યું. ફરી નિષ્ફળતા મળી.

આછુબાઈએ ફરીથી મેરુના વિરોધીઓનો સાથ લઈ મેરુને ઉથલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ સફળતા ન મળી. હવે મેરુ વધુ કઠોર બન્યો. તેણે જામ જશાજીને હવેલીમાં નજરકેદ કરી દીધા. જૂનાગઢના દીવાન રઘુનાથજીની દખલગીરીથી માંડ છોડાવ્યા.

હવે આછુબાઈ આર્થિક રીતે ભાંગી પડ્યાં હતાં. તોપણ નિરાશ થયા વિના તેમણે દાગીના વેચીને પણ પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા.

એવામાં 1809માં મેરુનું અવસાન થઈ ગયું. જે કામ પોતે ન કરી શક્યાં તે કુદરતે કરી આપ્યું. કેટલીક વાર હારેલી-થાકેલી વ્યક્તિની મદદે કુદરત આવતી હોય છે.

આછુબાઈએ મેરુના અવસાન પછી તરત જ મોટો દરબાર ભરીને જામ જશાજીની પ્રતિષ્ઠા કરી. હવે જામ જશાજીની આજ્ઞા ફરવા લાગી. જે ભાયાતો-ગિરાસદારો મેરુ સાથે ભળી ગયેલા તેમને માફ કરીને જોડિયા રહેવા મોકલી દીધા.

એવામાં જામનગરના એક ખવાસે એક અંગ્રેજ અધિકારીની હત્યા કરી નાખી. અંગ્રેજો પુરસ્કાર અને બદલો લેવાની દૃઢ નીતિથી રાજ્ય કરતા હતા. જે-જે તેમના સહાયક થાય તેમને જરૂર પુરસ્કાર આપે, પણ જે વિરોધી થાય તેમને જરૂર દંડ આપે.

ગાયકવાડી સેનાનો સાથ લઈને અંગ્રેજો જામનગર ઉપર ચઢી આવ્યા. અંગ્રેજોની તોપોના ગોળા જામનગર ઉપર છૂટવા લાગ્યા. (1812.) આછુબાઈએ જોયું કે યુદ્ધ જીતી શકાય તેમ નથી, તેથી મંત્રણા કરીને સમાધાન કરી અંગ્રેજોને પાછા વાળી જામનગરને બચાવી લીધું. રાજ્યકર્તાની કુશળતાનું માપ માત્ર યુદ્ધ અને વિજયો જ નથી હોતાં. સમાધાન અને સંધિ પણ કુશળતાનું માપ કહેવાય.

1814માં જામ જશાજીનું અવસાન થઈ ગયું. આછુબાઈને કશું સંતાન ન હતું. મોટા ભાગે બહુ પરાક્રમી સ્ત્રીઓ બહુ ઉબેટક નથી હોતી. ભાણવડના જસાજીના પુત્ર રણમલજીને દત્તક લઈને ગાદીના વારસદાર બનાવ્યા.

આ રીતે એક વીરાંગના રાણી આછુબાઈ સાંસારિક સુખના કોડ પાછળ દોડવા કરતાં જીવનભર સંઘર્ષ કરતાં રહ્યાં.

તેમનામાં અસંખ્ય રાજવી ગુણો હતા. તેઓ અબળા નહીં પણ પ્રબળા થઈને જીવન જીવ્યાં.

(21-8-1805થી 1-12-1891)

સૌરાષ્ટ્રના રાજા-મહારાજાઓના મહત્ત્વ કરતાં પણ તેમના કેટલાક દીવાનોનું મહત્ત્વ વધુ રહ્યું છે. દીવાનનું પદ કાર્યકારી રાજા જેવું જ ગણાય. રાજ્યનો પૂરો વહીવટ દીવાન કરે. તેથી રાજ્ય અને રાજ્યની પ્રજાનાં સુખ-દુઃખમાં રાજા કરતાં પણ દીવાન બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે. દીવાનો મોટા ભાગે બ્રાહ્મણો રહેતા. તેમાં જૂનાગઢના અમરજી, ભાવનગરના પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને ગગા ઓઝાનું સ્થાન બહુ મહત્ત્વનું કહી શકાય.

ગગા ઓઝાનું પૂરું નામ ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા હતું. મૂળ ઘોઘાના એક સામાન્ય નાગર પરિવારમાં જન્મેલા ગૌરીશંકરને લોકો હુલામણા નામે “ગગા ઓઝા” કહેતા. બચપણમાં જ માતાપિતાની છત્રછાયા ગુમાવી બેસતાં તેઓ અનાથ થઈ ગયા હતા. માતાપિતા વિનાનાં બાળકોનું બચપણ લાડકોડ અને વહાલ વિનાનું વીતતું હોય છે. ઘણી વાર તો ખાવાના પણ સાંસા પડતા હોય છે. અનાથપણું લાચારી વિનાનું નથી હોતું. ત્યારે આપણે ત્યાં અનાથાશ્રમો ન હતા. અનાથાશ્રમો ખ્રિસ્તી મિશનરી સંસ્થા લાવી. આપણે ત્યાં અનાથ બાળકોનો ઉછેર સગાં-સંબંધી કરતાં અથવા કોઈ મઠ-મંદિરમાં ઊછરીને મોટાં થતાં. જેમને કોઈનો આશરો ન મળતો તે રખડતાં-ભટકતાં સ્વયંભૂ ઊછરતાં અથવા બાવાઓની જમાતમાં સ્થાન મળતું.

ગૌરીશંકરનો ઉછેર તેમના મોસાળમાં થયો. મોસાળમાં જ તેમને પ્રાથમિક શિક્ષણ મળ્યું. તેઓ આગળ ભણી શક્યા નહીં, પણ બુદ્ધિપ્રતિભા તેજ હોવાથી 1821માં માત્ર સત્તર વર્ષની ઉંમરે ભાવનગરની સરકારી નોકરીમાં દાખલ થઈ ગયા. ત્યારે તેમનો વાર્ષિક પગાર માત્ર પંચોતેર રૂપિયા હતો. નોકરી નાની હોય કે મોટી, બુદ્ધિપ્રતિભા, ખંત અને વફાદારી હોય તો આપોઆપ ઉન્નતિ થતી હોય છે. થોડા જ સમયમાં તેઓ ઘોઘા મહાલના વહીવટદાર બની ગયા, ત્યારે વહીવટદારનું પદ તાલુકાના રાજા જેવું ગણાતું. તેમના કુશળ વહીવટથી પ્રભાવિત થઈને ભાવનગરના મહારાજાએ તેમને કુંડલાના અધિકારી બનાવ્યા. કુંડલાના ખુમાણો ત્યારે રાજ્ય વિરુદ્ધ બહારવટે ચઢેલા, તેથી આખો પ્રદેશ ઉજ્જડ થઈ ગયેલો. ખુમાણોના ત્રાસથી ખેડૂતો ખેતરોમાં જઈ શકતા નહીં અને ખેતી કરી શકતા નહીં. સળગતું હોલવવાની નોકરી હતી.

ગગા ઓઝાએ ભારે પરાક્રમ અને કુશળતા બતાવીને કુંડલામાં નવું જીવન ધબકતું કર્યું. અમલદારની કસોટી કપરા કાળમાં થતી હોય છે. કપરા કાળમાં પણ જે રાજવ્યવસ્થાને પાર ઉતારે તે બાહોશ અધિકારી કહેવાય.

આ સમયે રાજ્યના દીવાન પરમાણંદદાસ મહેતા હતા. તબિયત સારી ન રહેતી હોવાથી તેઓ રાજીનામું આપીને છૂટા થયા. મહારાજા જશવંતસિંહજીએ તરત જ ગગા ઓઝાને દીવાન બનાવી દીધા. (1847.) ઉત્તમ પદો ઉત્તમ વ્યક્તિઓની રાહ જોતાં બેઠાં હોય છે, બેશક જો સર્વોચ્ચ પદ ઉપર ઉત્તમોત્તમ વ્યક્તિ બેઠી હોય. ઉત્તમતા ઉત્તમતાને શોધતી હોય છે. ઉત્તમતાની સાથે અધમતાનો મેળ થાય તો તે કજોડું કહેવાય.

થોડા જ સમયમાં મહારાજાનું અવસાન થઈ ગયું. રાજકુમાર તખ્તસિંહજી સગીર ઉંમરના હોવાથી બ્રિટિશ સરકારે રાજ્યનો વહીવટ ગગા ઓઝા તથા એડવર્ડ હોપની સંયુક્ત જવાબદારીમાં મૂકી દીધો. સાત વર્ષ સુધી ગગા ઓઝાએ રાજ્યનો એકછત્ર વહીવટ ચલાવ્યો. કુમાર ઉંમરલાયક થતાં જ રાજ્યવહીવટ તેમને સોંપી દીધો. પોતે દીવાન તરીકે ચાલુ રહ્યા. તેમના કુશળ વહીવટથી પ્રસન્ન થઈને બ્રિટિશ સરકારે તેમને C.S.I.નો ઇલ્કાબ આપ્યો. આવો મહત્ત્વપૂર્ણ ઇલ્કાબ મેળવનાર ગગા ઓઝા પ્રથમ દીવાન હતા.

બ્રિટિશરો ઇલ્કાબ આપતા; આપણા રાજાઓ જાગીર આપતા. જાગીર આપવાથી રાજ્ય ઓછું થાય; ઇલ્કાબ આપવાથી કશું ઓછું ન

થાય. ત્યારે બ્રિટિશરોના ઇલ્કાબનું મહત્ત્વ ઘણું ભારે.

બત્રીસ વર્ષ સુધી રાજ્યની સેવા કરીને 13-11-1879ના રોજ સ્વેચ્છાથી રાજીનામું આપી છૂટા થયા. આવા ઉચ્ચપદેથી સ્વેચ્છાથી છૂટા થવું બહુ કઠિન ત્યાગ કહેવાય. મૂળમાં જ વૈરાગ્યવાન બ્રાહ્મણ હતા, તેથી સાંસારિક મોહ-માયાથી પર રહેતા હતા. મહારાજાએ તેમને તુરખા ગામની જાગીર આપી અને મોટું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું.

નિવૃત્ત થયા પછી તેમનો વૈરાગ્યભાવ વધુ ઝળકી ઊઠ્યો. સતત પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી નિવૃત્તિનો કાળ જીવનમાં ખાલીપણું અનુભવતો હોય છે. કર્મનિવૃત્તિ કરતાં પણ સત્તાનિવૃત્તિ બહુ ખાલીપણું ઊભું કરે છે. કાલ સુધી જે હાકેમ હતો, જેનો પડ્યો બોલ ઉપાડવા કેટલાય લોકો થનગનતા હતા તે સત્તા વિનાનો થઈ જાય, તો ઊતર્યો અમલદાર કોડીનો થઈ જાય. અફીણનો અમલ ઊતર્યા પછી જે દશા બંધાણીની થાય તે જ દશા અમલ વિનાના અમલદારની થઈ જાય. પણ ના, આપણે ત્યાં આવા સમય માટેની એક બીજી વ્યવસ્થા પણ છે. જો વ્યક્તિ વૈરાગ્યવાન હોય તો સંન્યાસી થઈ જાય. સંન્યાસીને પરિવ્રાજક કહેવાય છે. દૂર-દૂરનાં અજાણ્યાં ગામોમાં વિચરણ કરે. મોહમાયા-અભિમાન છોડીને અર્કિંચન થઈને ધર્મપ્રચાર કરે. લોકોને ધર્મપ્રચાર દ્વારા ધર્મપરાયણ બનાવવા તે સૌથી મોટું રાષ્ટ્રઘડતર કહેવાય. ગગા ઓઝાની વૃદ્ધાવસ્થા રાષ્ટ્રઘડતરમાં લાગી ગઈ.

ભાવનગરના તેમના દીવાનકાળમાં ચાર રાજાઓ બદલાયા. આ ચારે સાથે સુમેળ કરીને તેમણે કામ કર્યું એ જ તેમની મહત્તા કહેવાય. તેમનાં કરેલાં અનેક કાર્યોમાં નીચેનાં કાર્યો બહુ મહત્ત્વનાં કહેવાય:

1. રાજ્યને આર્થિક દુર્દશામાંથી બહાર કાઢીને સમૃદ્ધ બનાવ્યું.
2. રાજ્યની વહીવટી દશા અજંપાભરી હતી. કોઈ કોઈને ગાંઠતું ન હતું. તે સુધારીને પૂર્ણ અનુશાસનની સ્થાપના કરી વહીવટ સુધાર્યો. વહીવટ સુધરે તો જ પ્રજા સુખી થાય.
3. ન્યાયતંત્રને સ્વતંત્ર કર્યું. ફોજદારી અને દીવાની કાયદાઓ બનાવી તેનું ચુસ્ત પાલન કરાવ્યું.
4. ઘણા વેરાઓ નાબૂદ કરી પ્રજાને રાહત આપી.
5. બંદરોનો વિકાસ કરી, વિદેશી વ્યાપાર ખીલવ્યો.
6. ગૌરીશંકર તળાવ બંધાવ્યું. આજે તેને બોરતળાવ કહેવાય છે. આ તળાવનું પાણી આખું ભાવનગર પીએ છે.
7. કન્યાકેળવણીનો પ્રારંભ કર્યો.

આમ અનેક રીતે ભાવનગર રાજ્યને ઉચ્ચ પદે પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. એટલે લોકો ‘ગગા ઓઝાનું ભાવનગર’ એમ કહે છે.

તેમના વિશેની એક લોકકથા સાંભળવા જેવી છે. એવું કહેવાય છે કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો ડોળો ભાવનગર બંદર ઉપર હતો. ત્યારે એ ધીકતું બંદર હતું. જો આ બંદર અંગ્રેજોના હાથમાં આવી જાય તો સૌરાષ્ટ્રનું નાક હાથમાં આવી જાય. આ બંદર લેવા તેમણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ ગગા ઓઝાની મુત્સદીગીરી આગળ નિષ્ફળ ગયા. જ્યારે ગગા ઓઝાએ રાજીનામું આપીને સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરી નિવૃત્ત જીવન જીવવા માંડ્યું ત્યારે અંગ્રેજોને થયું કે હવે મોકો સારો છે. એક વ્યક્તિથી રાજ્ય ચાલતું હોય છે. હજારો વ્યક્તિથી રાજ્ય ન ચાલે. ભાવનગરમાં ગગા ઓઝાની ખોટ હતી. અંગ્રેજોએ દારૂ વગેરેની મહેફિલ રાખીને દરબારને રાજી કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધો. એક વાર નશામાં ચક્ર્યૂર થયેલા દરબારે અંગ્રેજોની માગણીનો સ્વીકાર કરી ભાવનગર બંદર આપી દેવાનું વચન આપી દીધું. અંગ્રેજો તો રાજીરાજી થઈ ગયા. પણ જ્યારે દરબારનો નશો ઊતર્યો ત્યારે મોટી ભૂલ સમજાણી. જો ભાવનગર બંદર હાથમાંથી જાય તો બાકી કશું ન રહે. પણ હવે શું કરવું? બધાને ગગા ઓઝા યાદ આવ્યા. આવા સમયે જો ગગા ઓઝા હોત તો રાજ્યને મહામુસીબતમાંથી બચાવી લેત. પણ ગગા ઓઝા તો સંન્યાસી થઈને દૂરદૂર ગામોમાં વિચરતા હતા. હવે શું થાય? દરબાર ગભરાયા. રાતોરાત ચારે તરફ ઘોડા દોડાવ્યા અને કહ્યું, “જ્યાં હોય ત્યાંથી મારતે ઘોડે ગગા ઓઝાને અહીં લઈ આવો.”

ઘોડેસવારો છૂટ્યા. કોઈ દૂરના ગામડે ગગા ઓઝા મળી આવ્યા. રાજ્ય ઉપર સંકટ આવ્યું છે તે વાત જાણીને ગગા ઓઝા તરત જ તૈયાર થઈ ગયા. આખી રાત ઘોડેસવારી કરીને ભાવનગર પહોંચ્યા. દરબારને આશ્વાસન આપ્યું, “ચિંતા ન કરશો. બધું પાર પડી જશે. અંગ્રેજોને બંદર સોંપવા માટેની તૈયારી કરો. મોટી સભા ભરો. વાજતેગાજતે બંદર સોંપવાનું છે.” રાજા વધુ ગભરાયા, “બંદર સોંપી દેવા તમને નથી બોલાવ્યા, બંદર બચાવવા બોલાવ્યા છે.” તેમ કહ્યું. ગગા ઓઝાએ ધ્યાન આપ્યું નહીં.

બીજી તરફ ચારે તરફ સરકારી સિપાહીઓને દોડાવ્યા. કોઈ મદારી હોય તો તેની પાસેથી માંકડું લઈ આવો. સિપાહીઓ એક મદારીને તેના અલમસ્ત માંકડા સાથે લઈ આવ્યા. રાતોરાત તેના જરિયાન જામા સિવડાવ્યા. દાગીના પહેરાવ્યા. પૂરેપૂરા શણગાર કર્યા. પછી સોનાની સાંકળ ગળે બાંધી અને ગળામાં મોટા અક્ષરે લખ્યું: “ભાવનગર બંદર”

અંગ્રેજોની સભા ભરાણી. મહારાજા બંદરને દોરીને સભામાં લઈ ગયા અને સોનાની સાંકળ અંગ્રેજ અધિકારીના હાથમાં સોંપતાં કહ્યું: “લો આ ભાવનગર બંદર!” અંગ્રેજો ડઘાઈ ગયા. તેઓ બોલી ઊઠ્યા, “આ નહીં પેલું!” દરબાર બોલ્યા, “ના-ના આ જ અમારું વહાલું બંદર તમને આપીએ છીએ.”

ગગા ઓઝાએ રાજ્યને બચાવી લીધું. તેઓ આવા મુત્સદ્દી હતા.

(1715-1790)

રાજમુકુટ પહેરવો એ સંસારનું સૌથી મોટું માન-સન્માન મેળવવા સમાન છે. બધાનાં નસીબમાં રાજમુગટ નથી હોતો. કોઈ ભાગ્યશાળી જ આ કક્ષાએ પહોંચતો હોય છે. પણ આ રાજમુગટ બે પ્રકારના હોય છે: એક તો હીરાજડિત અને બીજો કાંટાજડિત. મોટા ભાગે સત્તા ખટપટો વિનાની નથી હોતી અને ખટપટોથી મોટા બીજા કોઈ કાંટા નથી હોતા. પ્રત્યેક સત્તાપરિવર્તન વખતે આંતરિક અને બાહ્ય ખટપટો શરૂ થઈ જતી હોય છે. આ ખટપટોની વૈતરણી પાર ઊતરે તે જ હીરાજડિત મુગટનું સુખ ભોગવે.

ગોંડલ રાજ્યની સ્થાપના સંગ્રામજીથી થયેલી. 1635માં તેમણે અરડોઈમાં ગાદી સ્થાપેલી. તેમણે જ અરડોઈથી રાજધાની ગોંડલ ફેરવી હતી. તેમના પછી હાલોજી દરબાર થયા. તેમણે ગોંડલ રાજ્યના સીમાડા વિસ્તાર્યા હતા. હાલોજીના કુંભાજી થયા. કુંભાજી યુવરાજ હતા ત્યારે જ પિતાશ્રીનાં બધાં યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો. આથી તેઓ પણ પિતાજીની માફક મહાન યોદ્ધા બન્યા હતા. રાજાનું ઘડતર બચપણથી જ થાય. ઘડાયેલો રાજા જ પ્રજાને ઘડી શકે. સૌથી મોટું ઘડતર ધર્મમંદિરોમાં નહીં પણ યુદ્ધનાં મેદાનોમાં થતું હોય છે. જે રાજાએ યુદ્ધનું મેદાન જોયું જ નથી હોતું તે પ્રતાપી રાજા નથી થઈ શકતો. મંદિરોનું એકાંગી ઘડતર વ્યક્તિને ભગતડું બનાવી મૂકે. વ્યક્તિનું સર્વાંગીણ ઘડતર થવું જોઈએ. રાજા લોકનેતા તો હોય જ, સાથેસાથે યુદ્ધનેતા પણ હોવો જોઈએ.

સૌરાષ્ટ્ર બહારવટિયાઓનો પ્રદેશ. આ લૂંટારાઓ ધાડ પાડતા રહે, તેથી પ્રજા ત્રાહિમામ્ પોકારે. રાજાનું કામ પ્રજારક્ષણનું હોય છે. જો તે ન કરી શકે તો તે પ્રભાવહીન થઈ જાય. ત્યારે વસંતરાય પુરબિયાનો મહાત્રાસ. તેણે આરબસેના ઊભી કરી હતી અને આ સેના દ્વારા ગામનાં ગામ લૂંટી લીધાં હતાં. પુરબિયાની એટલી બધી ધાક હતી કે તેનાથી જૂનાગઢના નવાબ અને બીજા રાજાઓ પણ ડરતા. નવાબને જ્યારે પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે પૈસાની મદદ પણ તે કરતો, અર્થાત્ તે ધીરધારનો પણ ધંધો કરતો. પૈસા ધીરવાના બદલામાં તે ગામો લખાવી લેતો. નવાબ પાસેથી તેણે ધોરાજી, સુપેડી, ડુમિયાણી, નાની પરબડી અને પીપળિયા લખાવી લીધાં હતાં.

જૂનાગઢના નવાબનાં બહેન સુલતાના બીબીએ જ્યારે વિદ્રોહ કર્યો હતો ત્યારે પુરબિયો બીબીના પક્ષે હતો. આવા કપરા કાળમાં કુંભાજી નવાબની મદદે ચઢ્યા હતા. ઘોર યુદ્ધના અંતે કુંભાજી જીતેલા. આ મદદના બદલામાં નવાબે ધોરાજી વગેરે પાંચ ગામો કુંભાજીને ભેટ આપેલાં. ત્યારથી ધોરાજી ગોંડલ સ્ટેટનો ભાગ થઈ ગયું છે. આમ કુંભાજી યૌવનકાળથી જ એક વ્યૂહબાજ મહાન સેનાપતિની છાપ ઊભી કરી શક્યા હતા.

ઈ. સ. 1753માં પિતાજી સંગ્રામજીનું અવસાન થઈ ગયું. તેમની ગાદીએ કુંભાજી આવ્યા. વ્યક્તિના ખરા ગુણો ગાદીપતિ થયા પછી ખીલતા હોય છે. ગાદી સત્તાનું પ્રતીક હોય છે. અને સત્તા વ્યક્તિની ક્ષમતાને પ્રગટાવવાનું માધ્યમ બનતી હોય છે. રાજાની પ્રથમ કુશળતા રાજ્યવિસ્તાર કરવાથી મપાય છે. ઉત્તમ રાજા રાજ્યનો વિસ્તાર કરે છે. મધ્યમ રાજા જેટલું હોય તેટલા રાજ્યને સાચવી રાખે છે. અધમ રાજા રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ઓછું કરે છે. ત્યારે જૂનાગઢના નવાબની સ્થિતિ સારી નહીં. તેને અવારનવાર પૈસાની જરૂર પડતી. રાજ્યની આર્થિક દુર્બળતા રાજ્યને દેવાદાર બનાવી મૂકે અને રાજ્યની વહીવટી દુર્બળતા રાજ્યને અશાંત કરી મૂકે. અશાંત રાજ્ય હાલકડોલક થવા લાગે. રાજાની પ્રબળતા પ્રથમ વહીવટ ઉપર પૂરો કાબૂ કરવામાં અને પછી રાજ્યને આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ કરવામાં મળતી હોય છે. કુંભાજીએ ખરા સમયે નવાબને પિસ્તાળીશ હજાર કોરીની મદદ કરીને ઉપલેટા લખાવી લીધું હતું. આમ ધોરાજી, ઉપલેટા વગેરે પરગણાં જૂનાગઢનાં હતાં તે ગોંડલ રાજ્યમાં ભેળવી દીધાં, એટલું જ નહીં, ધોરાજી અને ઉપલેટાને ફરતા કિલ્લા બંધાવી, તેમાં પ્રજાને વસાવીને સમૃદ્ધ કર્યાં. પ્રજાની સમૃદ્ધિથી જ રાજા સમૃદ્ધ થાય. પ્રજાની સમૃદ્ધિ ધંધા-ઉદ્યોગ અને ખેતી વગેરેના વિકાસથી થાય અને આ બધું રાજાની ઉદાર કરનીતિ અને સચોટ સુરક્ષાથી થાય.

કુંભાજીએ રાજ્યમાં અનેક સુધારા કર્યા, જેમાં જમીનસુધારો ખાસ કહેવાય. રાજ્યના ચાર મહાલ બનાવ્યા: ધોરાજી, ગોંડલ, ઉપલેટા અને ભાયાવદર. બધા મહાલોનો એકએક વહીવટદાર નીમ્યો અને ખેડૂતોને કોઈ અમલદાર કનડે નહીં તેની કાળજી લીધી. ઈ. સ. 1780માં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. સૌરાષ્ટ્ર દુષ્કાળોનો દેશ. વરસાદી ખેતી બરબાદ થઈ જાય. ખેતી બરબાદ થાય એટલે ખેડૂત બરબાદ થઈ જાય. કુંભાજીએ રાજ્ય તરફથી અનેક આયોજનો કરીને પ્રજાને દુષ્કાળ પાર કરાવ્યો. પ્રજાને દુષ્કાળ પાર કરવા ભાગવું પડ્યું નહોતું. રાજા વેરો વસૂલ કરે, પણ આપત્તિના સમયે પ્રજા માટે ખજાનો ખાલી પણ કરી નાખે. તો જ તે પ્રજાવત્સલ કહેવાય.

કુંભાજીને બે રાણીઓ હતી. તેઓ જરા પણ મોજવિલાસી ન હતા. પ્રજાનો પૈસેપૈસો પ્રજાના કામમાં લગાવતા. ઈ. સ. 1790માં ટૂંકી માંદગી ભોગવીને તેઓ અવસાન પામ્યા. આજના મહાન ગોંડલ રાજ્યને મહાન બનાવવાનો પાયો નાખનાર કુંભાજી કહી શકાય.

ભાવસિંહજી ગોહિલ (પ્રથમ)

સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ, જામનગર અને ભાવનગર આ ત્રણ રાજ્યો મોટાં અને મહત્ત્વપૂર્ણ. તેમાં ભાવનગરની વાત કરીએ. ભાવનગર પહેલાં ગોહિલોની રાજધાની સિહોર હતી. આમ તો સૌરાષ્ટ્ર ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું ગણાય છે: 1. ગોહિલવાડ, 2. ઝાલાવાડ, 3. હાલાર અને 4. સોરઠ.

આ ચારેમાં ગોહિલવાડની મહત્તા વધારે. પ્રાચીનકાળમાં પ્રજાના સમૂહો સ્થળાંતર કરતા અને સમૂહો સામૂહિક નિવાસ પણ કરતા. ગોહિલ રાજપૂતો જ્યાં વસ્યા ત્યાં ગોહિલવાડ થયું, ઝાલાઓ વસ્યા ત્યાં ઝાલાવાડ કહેવાયું, હાલારીઓ વસ્યા ત્યાં હાલાર કહેવાયું અને કાઠી વસ્યા ત્યાં સોરઠ કહેવાયું. કાઠીઓની વિશેષતા હોવાથી આખા સૌરાષ્ટ્રને કાઠિયાવાડ કહેવાય છે.

પ્રાચીનકાળમાં અને આજે પણ પ્રજાના બળવાન સમૂહો રાજ્ય કરતા. આજે ભલે લોકો ન્યાતજાતનો વિરોધ કરતા હોય, પણ ચૂંટણી જીતવાનું વાસ્તવિક ગણિત ન્યાતજાત પર જ ચાલે છે. આ વાસ્તવિકતાની આજે પણ ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી. લોકો જાતિમૂલક સંગઠન રચે છે અને બહુ ઝડપથી આવાં જાતિમૂલક સંગઠનો સંગઠિત થઈ જતાં હોય છે. જાતિ વિનાનાં સંગઠનો મજબૂત નથી હોતાં. હજી સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીયતા-આધારિત સંગઠનો રચાતાં નથી અને કદાચ રચાય તો બહુ બળૂકાં થતાં નથી.

આબુ પર્વત ઉપરથી વીખરાયેલા રાજપૂતોમાંથી ગોહિલસમૂહ સિહોર આવ્યો અને સિહોરને રાજધાની બનાવીને રાજ્ય કરવા માંડ્યું. ત્યારે દિલ્હીમાં મોગલ સત્તાનો અસ્ત થઈ રહ્યો હતો અને મરાઠા સત્તાનો ઉદય થઈ રહ્યો હતો. મોગલો વગેરે દૂર-દૂરના પ્રાંતોમાં પોતાનો સૂબો (ગવર્નર) નિયુક્ત કરતા અને તેના દ્વારા પ્રાંત ઉપર રાજ કરતા. મરાઠાની પદ્ધતિ જુદી હતી. મરાઠા શાસન જ્યાં-જ્યાં પોતાની આજ હોય ત્યાં-ત્યાં ખંડણી ઉઘરાવતું. પ્રત્યેક રાજ્યની આવકનો ચોથો ભાગ મરાઠા શાસનને આપી દેવાનો. તેને ચોથ પણ કહેવાતી. ચોથ આપમેળે જમા ન થતી પણ તેને ઉઘરાવવા મરાઠા સરદારો મોટી સેના લઈને નીકળી પડતા. તેમની સેના હાહાકાર મચાવી દેતી. જો ચોથ આપવામાં વિલંબ થાય કે ન આપે તો ખેતરો-ગામો લૂંટી લેતા, બાળીને ખાખ કરી નાખતા. આ મહાત્રાસથી આખું સૌરાષ્ટ્ર થથરતું રહેતું.

કંથાજી અને પિલાજી

બાજીરાવ પેશવા પ્રથમના બે સરદારો કંથાજી અને પિલાજી ચોથ ઉઘરાવવા સૌરાષ્ટ્રમાં ફરી રહ્યા હતા. બધાં રજવાડાં ટપોટપ ચોથ આપી છુટકારો મેળવતાં હતાં. ત્યારે રાજ્યની આવક બહુ જ સીમિત રહેતી. તેમાં પણ દુષ્કાળ પડે તો કશું ન આવે. રાજ્યોની તિજોરીઓ ખાલી રહેતી. એવામાં મરાઠાઓનાં ધાડેધાડાં ચોથ ઉઘરાવવા આવે તો ચોથ લાવવી ક્યાંથી? મહાત્રાસ હતો.

સિહોર ઉપર મરાઠા સરદાર કંથાજી અને પિલાજી મોટી સેના લઈને ચઢી આવ્યા. સિહોરના દરબાર ભાવસિંહજીએ ચોથ આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. ના પાડવાનો અર્થ હતો સર્વનાશ. ભાવસિંહજી પોતાની ગોહિલોની સેના લઈને સામે થયા, વિશાળ મરાઠા સેના સામે બરાબર ઝઝૂમ્યા. અંતે ભારે નુકસાન સહન કરીને મરાઠાસેના ચોથ લીધા વિના પાછી ચાલી ગઈ. ભાવસિંહજીનું આ પ્રથમ મોટું પરાક્રમ હતું. પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધિ થાય. આખા સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવસિંહજી છવાઈ ગયા. દબાયેલા-ત્રાસેલા લોકો કોઈ ને કોઈ ‘હીરો’ તરીકે શોધતા હોય છે. ‘હીરો’ મળી જાય તો આત્મબળ વધી જતું હોય છે. ભાવસિંહજી સૌ રજવાડાંના ‘હીરો’ થઈ ગયા.

અમદાવાદનો સૂબો

મરાઠાઓની પડતી થઈ અને અમદાવાદ ઉપર મુસ્લિમ સત્તા સ્થાપિત થઈ ગઈ. હવે અમદાવાદનો સૂબો જમાબંધી ઉઘરાવવા આવવા લાગ્યો.

ભાવસિંહજીએ જમાબંધી આપવાની ચોખ્ખી ના પાડી દીધી. સૂબાએ તેમને કેદ કરી લીધા, જેમ શિવાજી મહારાજને ઔરંગઝેબે કેદ કર્યા હતા. ભાવસિંહજી પણ પાકા નીકળ્યા. શમીપૂજનનું બહાનું કરીને તેઓ કેદમાંથી ભાગી છૂટ્યા, એટલું જ નહીં, ભાગીને તરત જ ઓચિંતાં હુમલો કરીને સૂબાની ફોજને ભારે નુકસાન કર્યું. સૂબો તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેણે સિહોર જીતવા મોટી સેના મોકલી, પણ ભાવસિંહજીએ યુક્તિ કરીને ગરેડની સાંકડી જગ્યાએ સૂબાની ફોજને રોકી રાખી. પોતે સિહોરમાં વ્યૂહ રચીને કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરાવી દીધા. સૂબાની ધસમસતી ફોજ ગરેડ આગળ અટકી ગઈ. દરબારને સમય મળી ગયો. યુદ્ધમાં સમય મેળવવો બહુ મહત્ત્વની વાત કહેવાય.

અંતે સિહોરના દરવાજે ભયંકર યુદ્ધ થયું, પણ સૂબાની સેના જીતી ન શકી. ભાવસિંહજીના ગોહિલો કિલ્લાની અંદર રહીને સૂબાની ફોજને હેરાનપરેશાન કરી મૂકતા. અંતે હારીને-થાકીને સૂબાની ફોજ પાછી ચાલી ગઈ. આમ મરાઠા તથા મુસ્લિમ સૂબાની બબ્બે ફોજો સામે વિજય મેળવી ભાવસિંહજી પોતાની સફળતાનો ડંકો વગાડતા રહ્યા.

ભાવનગરની સ્થાપના

પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની રાજધાની તેનું મહત્ત્વનું અંગ કહેવાય. રાજધાનીમાં ચાર આવશ્યકતા હોવી જોઈએ: 1. ભૌગોલિક અનુકૂળતા, 2. સૈનિક-સુરક્ષા, 3. વ્યાપારિક સગવડો અને 4. જળવાયુની અનુકૂળતા.

સિહોરમાં આ તત્ત્વો ન હતાં – ખાસ કરીને સૈનિક-સુરક્ષા ન હતી, તેથી મહારાજા ભાવસિંહજીએ પૂર્વદિશામાં વડવા અને રૂવાપરીની વચ્ચે વિશાળ જગ્યામાં ઈ. સ. 1723માં અખાત્રીજના દિવસે ભાવનગરનો પાયો નાખ્યો. ત્યારે ઘોઘાબંદરની જાહોજલાલી અને પૂરેપૂરું મહત્ત્વ. આ બંદર ઉપર ત્યારે શેરખાન બાબીની સત્તા હતી. ભાવસિંહજીએ બાબીને ઘોઘાના બદલે બાંટવા આપી ઘોઘા પોતાના રાજ્યમાં ઉમેરી દીધું.

સુરતના કિલ્લેદાર સીદીઓ સાથે તથા અંગ્રેજો સાથે સુમેળભર્યા સંબંધો રાખીને તેમણે ભાવનગરનો વિકાસ શરૂ કર્યો. પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર અને રાજધાનીના વિકાસમાં ધનવાનો અને બૌદ્ધિક નાગરિકોનો મહત્ત્વનો ભાગ હોય છે. ધનવાનો હોય ત્યાં પૂંજરોકાણ થાય. પૂંજરોકાણથી રોજી અને સમૃદ્ધિ વધે. મજૂરોને બોલાવવા નથી પડતા. જ્યાં રોજી હોય ત્યાં મજૂરો આપોઆપ આવી જતા હોય છે, પણ માત્ર મજૂરોથી રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ નથી થતું, પૂંજરોકાણથી થાય છે. પૂંજીપતિઓને બોલાવવા પડતા હોય છે. ધનની સુરક્ષા અને વ્યાપારની તક હોય તો જ પૂંજીપતિઓ આવે. ભાવસિંહજીએ એવું વાતાવરણ બનાવ્યું કે ચારે તરફથી વ્યાપારીઓ ભાવનગરમાં વસવા આવવા માંડ્યા.

પૂંજીપતિઓથી રાષ્ટ્ર અને રાજધાની સમૃદ્ધ બને, પણ જો રાષ્ટ્રને જ્ઞાની અને સંસ્કારી બનાવવું હોય તો સાક્ષરો અને સંસ્કારી અને શિક્ષિતોને વસાવવા જોઈએ. ભાવસિંહજીએ એટલા માટે ચારે તરફથી શિક્ષિત અને સંસ્કારી બ્રાહ્મણોને વસાવવા માંડ્યા. ખાસ કરીને નાગર બ્રાહ્મણોને વધુ વસાવ્યા. આ સાક્ષરોએ ભાવનગરને સાક્ષરોની અને સંસ્કારની નગરી બનાવી દીધું.

15 ભાવસિંહજી (બીજા)

(25-4-1875થી 17-7-1919)

રાષ્ટ્રનું નિર્માણ એ સૌથી મોટો યજ્ઞ કહેવાય. જે રાજાઓ રાજા બનીને પણ રાષ્ટ્રનિર્માણનું કાર્ય નથી કરતા તેઓ લાંબો કાળ સત્તા ભોગવે તોપણ પાણી વલોવીને માખણ કાઢવા જેવી સ્થિતિ કરતા હોય છે. રાષ્ટ્રનો આર્થિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કારિક અને સૈનિક વિકાસ કરવો જરૂરી હોય છે.

આર્થિક વિકાસ વ્યાપારીઓથી થતો હોય છે. શૈક્ષણિક વિકાસ સાક્ષરોથી થતો હોય છે. સાંસ્કારિક વિકાસ સંસ્કારી ઉચ્ચ વર્ગથી થતો હોય છે અને સૈનિક-વિકાસ શૂરવીરોથી થતો હોય છે. ભાવનગર રાજ્યમાં આ ચારે તત્ત્વોનો સુમેળ કરનાર ભાવસિંહજી બીજા થયા.

ત્યારે અંગ્રેજોની સત્તા જામી ચૂકી હતી. રાજ્યો સાથેના વહીવટની અનુકૂળતાની દૃષ્ટિએ તેમણે રાજકોટમાં રાજકુમાર કોલેજની સ્થાપના કરેલી. મહારાજાએ આ કોલેજમાં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું. તેમને પ્રભાશંકર પટ્ટણી નામે એક નાગર ગોઠિયો મળ્યો, જેણે મહારાજાને તન-મન-ધનથી સહાયક થઈને છોક વિલાયત સુધી કેસ લડીને ગાદીપતિ બનાવ્યા અને મહારાજાએ પ્રભાશંકર પટ્ટણીને આજન્મ દીવાન બનાવ્યા. આ બંનેની જોડીએ ભાવનગરને ભાવનગર બનાવી દીધું.

મહારાજાએ જે વિશિષ્ટ કાર્યો કરેલાં તેમાંનાં થોડાંક આ પ્રમાણે કહી શકાય.

1. ત્યારે વારંવાર દુકાળ પડતો હોવાથી ખેડૂતો બરબાદ થઈ જતા. તેમના ઉદ્ધાર માટે વીસ લાખ રૂપિયાનું અનામત ફંડ કાઢી ખેડૂત નિવારણ ફંડની સ્થાપના કરી. તે સમયે કોઈ મહારાજાએ આવું પહેલું જ પગલું ભર્યું હતું.
2. છપ્પનિયો દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે રાજ્યની પંચોતેર ટકા આવક દુષ્કાળ-પીડિતો માટે વાપરી.
3. ભાવનગર દરબાર સેવિંગ્સ બેંક(1902)ની સ્થાપના કરી.
4. નવી રેલવેલાઈન નાખી.
5. 1902-03માં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે રાજ્યે તેને અટકાવવા પૂરેપૂરા પ્રયત્નો કર્યા.
6. કન્યાકેળવણીનો પાયો નાખ્યો.
7. તેમના કાર્યથી પ્રસન્ન થઈને બ્રિટિશ સરકારે તેમને તેરની જગ્યાએ પંદર તોપોની સલામી આપવાનું નક્કી કર્યું અને દરબારની જગ્યાએ ‘મહારાજા’નું બિરુદ આપ્યું.
8. મહારાજા ભાવસિંહજીને K. C. I. અને મહારાણી નંદકુંવર બાને C. I.નો ઇલ્કાબ મળ્યો.

અંગ્રેજોના પ્રભાવથી હવે રજવાડાંઓનાં અંદરોઅંદરનાં યુદ્ધો બંધ થઈ ગયાં હતાં, એટલે મહારાજાને યુદ્ધો તો ન કરવાં પડ્યાં, પણ લોકહિત અને રાજ્યનો વિકાસ ખૂબ કર્યો – કરાવ્યો, તેથી સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર પ્રથમ નંબરનું રાજ્ય બની ગયું.

મહારાજા વખતસિંહ ગોહિલ (આતાભાઈ)

(1772-1816)

પ્રતિમાના શિલ્પી કરતાં રાષ્ટ્રનો શિલ્પી ઘણો મહાન ગણાવો જોઈએ. ટાંકણું અને હથોડી લઈને પથ્થરને કંડારીને તેમાંથી આબેહૂબ પ્રતિમા ઘડનારા શિલ્પીઓ મહાન છે, પણ વગર ટાંકણે અને વગર હથોડીએ પૂરા રાષ્ટ્રને કંડારવાનું કામ કરનાર રાષ્ટ્રશિલ્પી તો અનેકગણો મહાન કહેવાય. આવા જ એક શિલ્પકાર થયા મહારાજા વખતસિંહજી, જેમને હુલામણા નામથી લોકો આતાભાઈ પણ કહેતા.

આતાભાઈના જીવનની વિશિષ્ટ ઘટનાઓ આવી છે.

1. મરાઠા સરદાર શિવરામભાઉ વારંવાર મોટી સેના લઈને ચઢી આવતો અને આખું સૌરાષ્ટ્ર ધમરોળી નાખતો. આતાભાઈએ ખંડણી આપવાનો ઇન્કાર કરીને સામે લડાઈ આપી. લોલિયાણા ગામ આગળ મરાઠા અને ગોહિલોની સેના ભેગી થઈ. ત્રણ દિવસ સુધી ઘોર લડાઈ ચાલી. અંતે શિવરામ ગાર્દા ખંડણી લીધા વિના જ પાછો ફરી ગયો.

આ મરાઠા ખંડણીનો એટલો બધો ત્રાસ હતો કે અંતે સૌરાષ્ટ્રના બધા રાજાઓએ અંગ્રેજોને ફરિયાદ કરી. અંતતઃ કર્નલ વોકરે વચ્ચે પડીને એક કરાર કર્યો, જેને ‘વોકર કરાર’ કહેવાય છે. આ કરાર પ્રમાણે બધા રાજાઓએ પોતપોતાની નિર્ધારિત ખંડણી સ્વયં ભરી દેવાની થઈ. તેથી ખંડણીની અશાંતિ સમાપ્ત થઈ ગઈ. દુર્બળ રાજસત્તાઓ સંધિ-સમાધાન કરીને પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખતી હોય છે. પ્રબળતા વિના ખુમારી ન હોય. દુર્બળતા અને સ્વાભિમાન એકસાથે ન રહી શકે.

એક વાર એવું બન્યું કે તળાજાના માથાભારે કોળીઓ સામા થયા ત્યારે અખેરાજજી દરબાર હતા. તેઓ કોળીઓને પહોંચી વળતા ન હતા તેથી તેમણે અંગ્રેજોની મદદ લીધી. અંગ્રેજો યુદ્ધમાં મદદ કરતા અને પછી ચાર્જ વસૂલ કરતા. આ રીતે તેઓ સત્તા જમાવતા. અખેરાજજીએ ચાર્જના રૂપમાં તળાજા પરગણું અંગ્રેજોને આપી દીધું. અંગ્રેજોએ આ પરગણું ખંભાતના નવાબને આપ્યું. નવાબ તો ભલો માણસ હતો, પણ તેણે નુરુદ્દીનને તળાજાનો સૂબો નીમ્યો. આ માણસ ભારે કૂર અને કટ્ટરવાદી હતો. મુસલમાનો બહુ જલદી કટ્ટરતાવાદી થઈ જતા હોય છે અથવા તેઓ સ્વભાવથી જ કટ્ટર હોય છે. તેમનામાં ઉદારતાવાદી હાકેમ મળવો એક સુખદ નવાઈ કહેવાય. નુરુદ્દીનથી હિંદુ પ્રજા ત્રાસી ગઈ. હિંદુ પ્રજા પોતાના જૂના રાજા વખતસિંહજી પાસે ગઈ અને હાથ જોડીને રોઈ-કકળીને ત્રાસથી મુક્તિ અપાવવા પ્રાર્થના કરી. વખતસિંહજીએ ખંભાતના નવાબ સાથે વાટાઘાટો કરીને 75000માં તળાજા પાછું લખાવી લીધું. પણ અહંકારી નુરુદ્દીન તળાજા છોડવા રાજી ન થયો. વખતસિંહજીએ તરત જ સેના લઈને આક્રમણ કરી દીધું. નુરુદ્દીન ઊભી પૂંછડીએ ભાગ્યો. તળાજામાં રામદુહાઈ ફેલાઈ ગઈ. તે દિવસે તળાજામાં હર્ષની દીપમાળા પ્રગટાવી. પરાક્રમ રોજરોજ બતાવાતું નથી, તેના મોકા મળતા હોય છે. મોકાને ધન્ય કરે તે પોતે ધન્યધન્ય થઈ જાય.

આવી જ રીતે મહુવાનો જશો ખસિયો દરિયામાં અને આજુબાજુનાં ગામોમાં હાહાકાર મચાવતો હતો. લોકો ત્રાહિત્રાહિ પોકારતા હતા. વખતસિંહજી મોટી ફોજ લઈને ચઢ્યા અને ખસિયાનો નાશ કરી પ્રજાને અને સમુદ્રવ્યાપારને નિર્ભય કર્યો. ચાંચિયાગીરી વ્યાપારનો નાશ કરે અને બહારવટાથી પ્રજાનો નાશ થાય. આ બંને ઘરશત્રુઓને પહોંચી વળે તે જ પ્રજાને સુખી કરી શકે.

કુંડલાના ખુમાણો બહુ જબરા. વખતસિંહજીએ તેમની સાથે સામ-દામ-દંડ-ભેદની નીતિ અપનાવીને તેમને શાંત કર્યા અને પ્રશ્ન ઉકેલી નાખ્યો. બધા પ્રશ્નો યુદ્ધથી જ ન ઉકેલાય. ખાસ કરીને સજ્જન જેવા શત્રુઓ અને બળવાન શત્રુઓ સાથે વાર્તાલાપ કરીને પણ પ્રશ્ન ઉકેલી શકાય. આને મુત્સદ્દીગીરી કહેવાય. રાજા માત્ર બહાદુર જ નહીં, મુત્સદ્દી પણ હોવો જોઈએ.

વખતસિંહજીના જીવનમાં સૌથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ચિત્તળની લડાઈનો હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં ત્રણ શક્તિઓ રાજ્ય કરતી હતી: 1. કાઠી

દરબારોની, 2. રાજપૂતોની અને 3. નવાબની. આ ત્રણ શક્તિઓ અવારનવાર પરસ્પર નાનાંમોટાં યુદ્ધો કરતી રહેતી. એક વખત બન્યું એવું કે કાઠી દરબારોના કેટલાક પ્રદેશો વખતસિંહજીએ જીતી લીધા. આથી નારાજ થઈને જેતપુર, જસદણ, ચિત્તલ વગેરેના સરદારો એકઠા થઈને સંયુક્ત સેના બનાવી વખતસિંહજી ઉપર હુમલો કરવાની ગોઠવણ કરી રહ્યા હતા. વખતસિંહજીના ગુપ્તચરોએ બાતમી આપી દીધી. પળનોય વિલંબ કર્યા વિના દરબારે પ્રથમ હુમલો કરી દીધો અને ભારે લડાઈ કરીને ગઢડા, બોટાદ, બાબરા, જસદણ પડાવી લીધાં; પણ વખતસિંહજીએ ખાનદાની બતાવીને બધા કાઠી દરબારો સાથે સમાધાન કરીને જીતેલો પ્રદેશ પાછો આપી દીધો, જેથી બંને શક્તિઓ મૈત્રીથી સાથે રહી શકે.

એક કરુણ ઘટનાએ વખતસિંહજીનો જીવનદીપ ઓલવી નાખ્યો. ઈ. સ. 1813માં મારવાડમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો. તે વખતે મારવાડના મુસલમાન મંડલોકો દુષ્કાળ પાર કરવા ભાવનગર આવ્યા હતા. તેમનામાંથી કોઈ એકે ગોવધ કરી નાખ્યો. હિંદુ પ્રજામાં હાહાકાર થઈ ગયો. હિંદુ પ્રજા ગૌભક્ત છે અને તે ગોવધ સહન કરી શકતી નથી. ગાયોના રક્ષણ માટે શહીદ થનારાઓના પાણિયા ગામેગામ જોવા મળશે. વખતસિંહજીએ ગૌહત્યારાને ફાંસીએ લટકાવી દીધો. પણ ખેડાના અંગ્રેજ કલેક્ટરે કંપની સરકારને રિપોર્ટ કર્યો કે ભાવનગરના દરબારને ફાંસી કરવાની સત્તા નથી. સત્તાની ઉપરવટ જઈને દરબારે આ કામ કર્યું છે. મુંબઈના ગવર્નરે કલેક્ટરના રિપોર્ટને માન્ય રાખીને મહારાજા પાસેથી ઘોઘા, ધંધૂકા અને રાણપુર પરગણાંનાં 116 ગામોની સત્તા લઈ લીધી.

આ બનાવથી વખતસિંહજીને ભારે આઘાત લાગ્યો અને તેમનું અવસાન થઈ ગયું.

વખતસિંહજી આખું જીવન યુદ્ધો જ કરતા રહ્યા. તેમણે ભાવનગર રાજ્યનો સારો વિસ્તાર કર્યો હતો. તેમના પ્રતાપી શાસનથી પ્રજા સુખી થઈ હતી અને રાજ્ય સમૃદ્ધ બન્યું હતું.

17

બૂચ વાસણજી

(1759-1840)

કેટલાક ગુણો જન્મજાત હોય છે. જે જન્મજાત હોય છે તે જીવનભર ટકતા હોય છે. આગંતુક ગુણો અને આગંતુક દુર્ગુણો જન્મજાત ન હોવાથી જીવનભર ટકતા નથી. તેમાં સમય, સંગ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પરિવર્તન થતું રહે છે. જન્મજાત ગુણોને આનુવંશિક પણ કહી શકાય. તેથી વંશ દ્વારા વ્યક્તિત્વની ઓળખાણ પણ થતી હોય છે. ભારતમાં અનેક વંશો છે અને પ્રત્યેકનું અલગ-અલગ વ્યક્તિત્વ પણ છે.

આ બધામાં ગુજરાતમાં એક નાગર બ્રાહ્મણોનો પણ વંશ છે. મુત્સદ્દીગીરી અને બહાદુરી માટે તે જાણીતો છે. જોકે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં નાગરોનો કોઈ રાજવંશ ચાલ્યો જણાતો નથી, તોપણ મોટા ભાગના રાજવંશોનાં દીવાનપદાં નાગરોએ દીપાવ્યાં છે અને રાજા કરતાં દીવાન સવાયા થયા છે.

લીમડી ઉપર ચઢાઈ

ત્યારે વાસણજી બૂચની ઉંમર માંડ પંદર વર્ષની. તેમના પિતા ઈશ્વરજી ગોંડલ રાજ્યના દીવાન અને ગોંડલમાં હાલાજી રાજ્ય કરે. ઈશ્વરજીએ ગોંડલ રાજ્યનો ઘણો વિસ્તાર વધારી આપેલો. કુશળ પ્રશાસકનાં ત્રણ ચિહ્નો: 1. રાજ્યવિસ્તાર, 2. કાયદા અને વ્યવસ્થાની સ્થાપના અને 3. રાજ્યની સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ. આ ત્રણેને ઊલટાં કરી દો તો નાલાયક પ્રશાસકનાં લક્ષણ પ્રગટ થઈ જાય.

તે વખતે ગોંડલ રાજ્યને લીમડી રાજ્ય સાથે કોઈ અણબનાવ બન્યો. ત્યારે નાનાંમોટાં રજવાડાંઓ વચ્ચે વાતવાતમાં અણબનાવ થઈ જતો અને નાનું-મોટું યુદ્ધ થઈ જતું. આવાં યુદ્ધો મોટા ભાગે બુદ્ધિપૂર્વકનાં નહીં પણ આન-બાન માટે ઉતાવળમાં લડાતાં. ગોંડલના દીવાન ઈશ્વરજીએ તરત જ 480 ઘોડેસવારોની સેના તૈયાર કરી અને પોતાના મોટા પુત્ર વાસણજીને સેનાપતિ બનાવી લીમડી ઉપર આક્રમણ કરવા મોકલી દીધા. વાસણજીની ઉંમર ત્યારે માંડ પંદર વર્ષની હતી અને તેમના નાના ભાઈ બુલાખીરામ તો માત્ર તેર જ વર્ષના હતા. બંને કિશોરો 480 ઘોડેસવારો લઈને લીમડી ઉપર ચઢી ગયા હતા (1777) અને યુદ્ધ કરી વિજય મેળવ્યો હતો. જન્મજાત વિશિષ્ટ પ્રતિભાને ઉંમરની મર્યાદા હોતી નથી. જે કાર્ય સામાન્ય માણસ પચાસ વર્ષે પણ ન કરી શકે તે કાર્ય તે દશ વર્ષની ઉંમરે કરી બતાવતા હોય છે. લીમડીના યુદ્ધ પછી વાસણજીની ધાક જામી ગઈ. તે પછી ગોંડલ દરબારમાં તેમનું મહત્ત્વનું સ્થાન જામ્યું અને તેમણે અનેક યુદ્ધો લડીને ગોંડલ રાજ્યની સીમા વધારી.

નવીબંદરનો વિજય

એવું બન્યું કે ગોંડલના ભાયાત કોટડાના હોથીજીની કુંવરીને પોરબંદરના રાણા વેરે પરણાવી હતી. કુંવરી જ્યારે પરણીને પોરબંદર ગઈ ત્યારે માંગરોળના શેખે પોરબંદરનું નવીબંદર કબજે કરી લીધું. આ ઘટના કોટડાના હોથીજીની કુંવરીનાં પગલે થઈ છે તેમ માનીને જૂની રાણીઓએ વાત ફેલાવી કે નવી આવી ને નવી ગઈ, અર્થાત્ નવી રાણીના આવવાથી તેમનાં અપશુકનિયાળ પગલાંથી નવીબંદર ગયું. આવું મહેણું સાંભળીને કુંવરીને રીસ ચઢી. સૌરાષ્ટ્ર મહેણાંનો પણ દેશ છે. અને જ્યાં મહેણાં હોય ત્યાં રીસ પણ હોય. રીસ ઝઘડા વિનાની ન હોય. સમય રહેતાં જો રીસ ઉતારવામાં ન આવે તો તેમાંથી પ્રગટેલી જ્વાળા જ્વાળામુખી પણ થઈ જાય. રિસાયેલાની રીસ ઉતારનારા મોટા ભાગે ઉદાર હોય છે. અને રીસ વહાલાંની વહાલાં પ્રત્યે હોય છે.

કુંવરી રિસાઈને ગોંડલ ચાલી ગઈ. કુંભાજીએ કુંવરીનું માન રાખવા તરત જ વાસણજીને સેના લઈને નવીબંદર મોકલ્યા (1781). વાસણજીની ધાકથી શેખે નવીબંદર પાછું આપી દીધું અને કુંવરી પોરબંદરના રાણાના મહેલમાં સન્માનપૂર્વક પાછી ફરી. સૌરાષ્ટ્ર ટેકનો

પણ દેશ છે. કુંવરીની ટેક રાખવા હોયીજીએ સેના મોકલી અને ટેક રહી ગઈ. વાસણજી ગોંડલ પાછા ફર્યા.

ભેટાવી રાવળ

ત્યારે રજવાડાંઓ સીમાડા માટે લડ્યા કરતાં. પોરબંદરને ભેટાવી અને રાવળ ગામની હદ માટે જામનગર સાથે ઝઘડો ચાલે. બળવાન જામનગરે બંને ગામો પોતાની તરફ દબાવી દીધાં. પોરબંદરના રાણાએ કુંભાજી પાસે મદદ માગી. કુંભાજીએ તરત જ વાસણજીને સેના લઈને મોકલ્યા. વ્યક્તિએ સમય આવતાં મદદ કરે તેવાં સગાં કે મિત્રો જરૂર રાખવાં જોઈએ. મદદગારો વિના વિપત્તિને પાર પાડી ન શકાય. વાસણજી યુદ્ધ કર્યા વિના જ બંને ગામો પોરબંદર તરફ કરાવી વિજય મેળવી પાછા ફર્યા. (1783)

વેરાજી વાઘેલા

જ્યાં મોટી સંપત્તિ હોય અને યોગ્ય વારસદાર ન હોય કે દુર્બળ વારસદાર હોય ત્યાં ખટપટિયા વિદ્રોહી લોકો માથું ઊંચક્યા વિના નથી રહેતા. કુંભાજીના અવસાન પછી ગોંડલની ગાદીએ મૂળુજી અયોગ્ય દરબાર હતા. મૂળુજી વ્યસની અને ચંચળ વૃત્તિના માણસ હતા. તેમનાથી રાજ્ય સંભાળ્યું ન ગયું. તેમની દુર્બળતાનો લાભ લેવા વેરાજી વાઘેલા નામનો માણસ ખુશામત કરીને દરબારનો નજીકનો વિશ્વાસપાત્ર બની ગયો. ખુશામતપ્રેમીઓ સાચા મિત્રો નથી બનાવી શકતા. વેરાજીએ વિશ્વાસઘાત કરીને ધોરાજી ઉપર કબજો કરી લીધો. ખુશામત અને વિશ્વાસઘાત બંને સાથેસાથે ચાલતાં હોય છે. પરિસ્થિતિને સમજી જનારા વાસણજીએ તરત જ ધોરાજી ઉપર આક્રમણ કરી દીધું. વાસણજીના નામથી જ વેરાજી ધોરાજી છોડીને કંડોરણા ભાગી ગયો. વાસણજી પાછળ પડ્યા. વેરાજી કંડોરણાથી પણ ભાગ્યો. આમ વાસણજીએ ધોરાજીને મુક્ત કરીને ગોંડલમાં ભેળવ્યું.

વાસણજી રિસાયા

વાસણજીને ગોંડલ દરબારે ખંભાળિયા ગામ બક્ષિસમાં આપેલું. પણ દાજીરાજના સમયમાં આંતરિક ખટપટો વધી ગઈ. કાચા કાનનો દુર્બળ સરદાર હોય ત્યાં આંતરિક વિખવાદો આપોઆપ વધી જતા હોય છે. આંતરિક વિખવાદ વિનાનું મંત્રીમંડળ રાજાની પ્રથમ સિદ્ધિ કહેવાય. આવું એકતારવાળું મંત્રીમંડળ જ રાજાને સુખ આપે. આંતરિક વિખવાદનો પ્રથમ ભોગ વાસણજીનો લેવાયો. ખટપટિયા લોકોએ દાજીરાજની કાનભંભેરણી કરીને તેમને ચઢાવ્યા. જે વાતવાતમાં ચઢી જાય તે ધીરગંભીર ન હોય. જે ધીરગંભીર ન હોય તે સારો – સફળ રાજા ન હોય. દાજીરાજજીએ વાસણજી પાસેથી ખંભાળિયા ગામ પાછું લઈ લીધું. ખરેખર તો બક્ષિસ આપેલી વસ્તુ યાવશ્ચંદ્રદિવાકરૌ હોય છે. તે પાછી લેવાય નહીં. પણ જેના સલાહકારો શકુનિઓ હોય તે કુબુદ્ધિ વિનાના હોય નહીં. કુબુદ્ધિ મહાભારત સર્જે.

વાસણજીને ખોટું લાગ્યું. તેમણે ગોંડલ રાજ્ય છોડી દીધું. હડહડતો અન્યાય સહન કરીને પડ્યા રહેવું તેના કરતાં સ્વમાનભેર નીકળી જઈને સ્વમાન સાચવવું એ પાણીદાર માણસની પ્રથમ નિશાની કહેવાય.

જામનગરના જામસાહેબે તરત જ વાસણજીને સંમાનપૂર્વક સ્વીકારી લીધા. હીરાને કદી બેકારી નથી નડતી. તેની ચમક જ તેની રોજની ખાતરી છે. મુગટમાં નહીં તો પગના તોડામાં પણ જડનારા તેને મળી રહેતા હોય છે. જામસાહેબે તેમને કંડોરણાના થાણદાર બનાવ્યા.

આ વખતે જામનગરમાં ખરી સત્તા તો મેરુ ખવાસ પાસે હતી. એક વાર મેરુ ખવાસે સભા વચ્ચે દાજીરાજને ખખડાવી નાખ્યા. શક્તિશાળી નોકરનું અપમાન દાજીરાજને સહન કરવું પડ્યું. તેઓ નીચું માથું કરીને બેસી રહ્યા, પણ વાસણજીથી પોતાના માલિકનું અપમાન સહન ન થયું. તેઓ વચ્ચે કૂદી પડ્યા અને તેમણે રાજાનું અપમાન કરનાર મેરુ ખવાસને સભા વચ્ચે ખખડાવી નાખ્યો. આથી બંને વચ્ચે વેર બંધાયું. સભા વચ્ચે સાચું બોલનાર કદી નિર્વેર નથી હોતો. સભા વચ્ચે ભલે દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચાય, પણ જે ભીષ્મવૃત્તિ ધારણ કરીને નીચું ઘાલીને બેસી રહે છે તેની આજીવિકાને વાંધો નથી આવતો, પણ વિરોધ કરનારને તો આજીવિકા છોડવી જ પડતી.

હોય છે.

તરત જ વાસણજીએ જામનગરનો ત્યાગ કરી દીધો. ગોંડલના દાજીરાજને સાથે લઈને તેઓ પાછા ગોંડલ આવી ગયા. દાજીરાજને પોતાના વફાદાર વાસણજીનું ભાન થયું અને ખંભાળિયા પાછું લઈ લેવાનો પશ્ચાત્તાપ થયો. ખાનદાનીનું માપ શત્રુકાળમાં થતું હોય છે. શત્રુકાળમાં પણ જે ઉચ્ચ મૂલ્યોને સાચવી રાખે તેને ખાનદાની કહેવાય.

વાસણજીનો ગોંડલ પાછા આવવાથી ચારે તરફ જયજયકાર થઈ ગયો.

મેરુની ચઢાઈ

પણ જામનગરનો મેરુ ચૂપચાપ બેસી ન રહ્યો. તેણે ગાયકવાડનો સાથ લઈને ગોંડલ ઉપર ચઢાઈ કરી દીધી. વાસણજી જાણતા જ હતા કે મેરુ સખણો રહેવાનો નથી. તેની વિશાળ સેનાને પહોંચી વળવું કઠિન હોવાથી વાસણજીએ તરત જ કચ્છના જમાદાર ફતેમહમદ સાથે સંધિ કરી, સામે પોતાની સેના ખડકી દીધી.

માત્ર યુદ્ધ કરવાની કુશળતા જ પૂરી કુશળતા ન કહેવાય. આગળ અને પાછળની સંધિઓ કરતાં પણ આવડવું જોઈએ. સંધિ વિના સાથ નહીં અને સાથ વિના સફળતા નહીં. સાથ વિનાની એકાકી તટસ્થ નીતિ આત્મહત્યા બરાબર જ કહેવાય.

પડધરી પાસે બંને સેના વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. પણ અંતે મેરુ સમજી ગયો કે જીતી શકાય તેમ નથી તેથી સમાધાન કરીને પાછો ચાલતો થયો. વાસણજીએ ગોંડલને બચાવી લીધું.

અદીબાની ખટપટ

રાજસત્તા ખટપટ વિનાની નથી હોતી. તેમાં પણ જ્યારે રાજગાદી વારસ વિનાની થવાની હોય ત્યારે તો ભયંકર ખટપટો થવા લાગે. દાજીરાજનું અવસાન થયું પણ તેમને સંતાન ન હોવાથી ગાદીના વારસદાર નાનાભાઈ દેવાજી થાય. દેવાજી કાલાવડ રહેતા હતા. વાસણજીએ દેવાજીનો પક્ષ લઈને તેમને બોલાવી તેમને ગાદીએ બેસાડવા ચાહ્યા, પણ અદીબાએ વિરોધ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે હું ગર્ભવતી છું અને મારું જે સંતાન થાય તે જ ગાદીએ બેસે. રાજપરિવારના આવા ઝઘડામાં શક્તિશાળી દીવાન પોતે જ ગાદી પચાવી પાડતો હોય છે. વાસણજી બહુ જ શક્તિશાળી હતા. તેમણે ધાર્યું હોત તો તેઓ પોતે ગાદી ઉપર બેસી શક્યા હોત. પણ પૂર્ણ વફાદારીને વરેલા વાસણજી જરાય ચલિત ન થયા. તેમણે દેવાજીને ગાદીએ બેસાડી દીધા અને અદીબાને આશ્વાસન આપ્યું કે જો તેમને પુત્ર થશે તો દેવાજીની જગ્યાએ તેમના પુત્રને ગાદીએ બેસાડીશું. અદીબા રિસાઈને ધોરાજી જતાં રહેવા તૈયાર થયાં, પણ વાસણજીએ તેમને નજરકેદ કરી ગોંડલમાં જ રાખ્યાં. મુખ્ય પ્રતિવાદી હાથમાંથી છટકી જાય તો તેનો પક્ષ લેનારા કેટલાય લોકો ઊભા થઈ જાય અને કેસને વધુ સંગીન બનાવી બેસે, તેથી અદીબાને ગોંડલમાં જ માન-સન્માન સાથે નજરબંદ કરી દીધાં. થોડા જ સમયમાં ખબર પડી ગઈ કે ગર્ભની વાત ખોટી હતી. તેમને કોળીથડ ગામની જાગીર આપી મુક્ત કર્યાં.

હત્યાનો પ્રયત્ન

આડે આવનારને આડા માણસો સહન કરી શકતા નથી અને રાજકારણમાં સીધા માણસો બહુ સફળ થતા નથી. વાસણજી પોતાની યોજનાની આડે આવ્યા અને બધી બાજી ધૂળ બનાવી દીધી તેવો ડંખ અદીબાએ રાખ્યો. તેમણે મારા રાખીને વાસણજીનું કાસળ કાઢી નાખવાનો કારસો રચ્યો, પણ પોતાની સાવધાની અને બહાદુરીથી વાસણજી બચી ગયા.

વાસણજીને દૂર કર્યા

રાજકારણ દ્વિમાર્ગી હોય છે. રાષ્ટ્રલક્ષી અને સ્વલક્ષી રાષ્ટ્રને જ સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ અપાય તે રાષ્ટ્રલક્ષી રાજકારણ કહેવાય અને પોતાને જ સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપે તે વ્યક્તિલક્ષી રાજકારણ કહેવાય. અદીબાનું વ્યક્તિલક્ષી રાજકારણ હતું, તેથી તેમણે રાષ્ટ્રભક્ત વાસણજીની

હત્યા કરાવવાનું નક્કી કર્યું, પણ એવું ન વિચાર્યું કે વાસણજી નહીં હોય ત્યારે ગોંડલનું શું થશે? આવી જ દશા દેવાજીની થઈ. વાસણજીના પ્રયત્નોથી જ દેવાજી રાજા બન્યા હતા, તેમ છતાં પાછળથી કાનભંભેરણીનો શિકાર બન્યા અને તેમણે વાસણજીને દીવાનપદેથી છૂટા કરી દીધા. વાસણજી પોતાના વતન જૂનાગઢ ચાલ્યા ગયા. પણ થોડા જ સમયમાં ગોંડલ રાજ્ય હાલકડોલક થવા લાગ્યું. દેવાજીને પોતાની ભૂલ સમજાણી અને આગ્રહ કરીને વાસણજીને પાછા લઈ આવ્યા.

મહત્ત્વના સ્થાને મહાન વ્યક્તિ જ ગોઠવવી જોઈએ. મહાન વ્યક્તિ વિનાનું મોટું સ્થાન અશાંતિ ઊભી કરે છે. વાસણજીએ પાછા ગોંડલ આવીને બધું વ્યવસ્થિત કરી દીધું. પછી તેમને સમજાયું કે રાજા કાચી બુદ્ધિના છે. તેમના હાથ નીચે કામ કરવું એ જીવન અને પ્રતિષ્ઠાને હોડમાં મૂકવા જેવું છે. આવી અગમચેતી વાપરીને તેઓ રાજાખુશીથી નિવૃત્ત થઈને પાછા જૂનાગઢ ચાલ્યા ગયા. પછી પણ તેઓ ખરી જરૂર પડે ત્યારે ગોંડલની સેવા કરતા રહ્યા.

હવે વાસણજી 78 વર્ષના થઈ ચૂક્યા હતા. હવે તેમણે સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ લઈને બધી પ્રવૃત્તિ છોડી દીધી અને અંતર્મુખ રહેવા લાગ્યા.

પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ ભાવનગરની જે સેવા કરી તેવી જ સેવા વાસણજીએ ગોંડલની કરી. પ્રભાશંકરને કદરદાન રાજવીઓ મળ્યા હતા, જ્યારે ગોંડલના છ-છ રાજાઓ સાથે કામ કરનાર વાસણજીને કદર કરનારા મળ્યા નહીં. આવા મહાન દીવાનનું સ્ટેચ્યુ ગોંડલમાં મુકાવું જોઈએ. ખબર નહીં, રાજ્યની પ્રજાને કદર કરવાનું સૂઝે છે કે નહીં! 10-10-14

બૂચ નૃસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ

(18-12-1827થી 1875)

નાગરોમાં વડનગર નાગરોનું સૌથી વધુ મહત્ત્વ. નરસિંહ મહેતાના વેવાઈ પણ વડનગરા નાગર હતા. આ જ પરંપરામાં બૂચ નૃસિંહપ્રસાદ થયા. તેઓનો જન્મ જામનગરમાં થયેલો. નાગરો મોટા ભાગે નોકરિયાત વર્ગ એટલે નગરોમાં વસે. નગરોમાં જે તકો હોય તે ગામડાંઓમાં ન હોય. નૃસિંહપ્રસાદ મોટા થઈને જૂનાગઢ આવ્યા અને જૂનાગઢ જ વસી ગયા. જૂનાગઢમાં નાગરોનો આગવો પ્રભાવ. પોતાના સમૂહમાં વસવાથી વ્યક્તિને અનેક ફાયદા થાય. સમૂહ વિનાનો એકાકી વસવાટ અર્ધનિરાધાર જેવો કહેવાય.

પાટણમાં

1846માં નૃસિંહપ્રસાદ પાટણના વહીવટદાર થયા. થોડા જ સમયમાં તેમની વહીવટી કુશળતાની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ. વહીવટી કુશળતા એ જ જીવનની ખરી કુશળતા કહેવાય.

જૂનાગઢમાં

જૂનાગઢના નવાબો મોટા ભાગે કદરદાન થયા છે. નવાબે તરત જ નૃસિંહપ્રસાદને જૂનાગઢ બોલાવી લીધા અને પોતાના અંગત મંત્રી બનાવી દીધા. અંગત મંત્રી થવું અને ટકવું બહુ અઘરું કામ કહેવાય. નવાબોના તુંડમિજાજી સ્વભાવ સાથે રહેવું, વળી જનાનખાનામાં અનેક રાણીઓના સંપર્કમાં રહેવું એટલે આગથી ખેલવા જેવું કહેવાય. જે માણસ ખૂબ ધીરગંભીર અને કુશળ હોય, સાથે ચારિત્ર્યનો પણ પાકો હોય તે જ ટકી શકે. નૃસિંહપ્રસાદ સારી રીતે ટક્યા.

રાજકોટમાં

પ્રમોશન માગવાથી મળે તેના કરતાં કુશળતાથી વગર માગ્યે મળે એ નોકરીની સૌથી મોટી કદર કહેવાય. નૃસિંહપ્રસાદની કુશળતા જોઈને જૂનાગઢના નવાબે તેમને રાજકોટમાં પોતાના વકીલ તરીકે નિયુક્ત કર્યા. ત્યારે રાજકોટમાં અંગ્રેજોના એ. જી. જી. રહેતા અને તે પૂરા સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચાંપતી નજર રાખતા. તેમની કુશળતાથી પ્રભાવિત થઈને અંગ્રેજ અધિકારીએ તેમની પોલિટિકલ એજન્ટના શિરસ્તેદાર તરીકે નિમણૂક કરાવી.

લીમડીનો કબજો

1857માં લીમડીના દરબાર અને રાજમાતા વચ્ચે વિખવાદ થયો. આ વિવાદમાંથી પ્રજાને બચાવવા નૃસિંહપ્રસાદે અંગ્રેજી સેના સાથે હુમલો કરી કબજો લઈ લીધો.

આવી જ રીતે ગોંડલનાં અદીબા અને દીવાન વાસણજી વચ્ચે વિખવાદ થયો હતો ત્યારે નૃસિંહપ્રસાદે સમાધાનમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. યોગ્યતા લાગવગની ભૂખી નથી હોતી. ઉન્નતિ તેની પાછળ-પાછળ ફરતી હોય છે. દશ વર્ષ સુધી અંગ્રેજોની નોકરી કરી નૃસિંહપ્રસાદે ઘણી પ્રસિદ્ધિ મેળવી. તેથી જૂનાગઢના નવાબે તેમને આગ્રહ કરીને પાછા બોલાવી લીધા (1863). હવે તેઓ રાજ્ય કાઉન્સિલમાં ખાસ સલાહકાર બન્યા.

સમઢિયાળા

ત્યારે જૂનાગઢને જેતપુરના કાઠી દરબાર સાથે કેટલાંક ગામો માટે ઝઘડો ચાલતો હતો. આ ઝઘડાનું નિરાકરણ કરવા કર્નલ કિર્ટીજે

તેમની નિમણૂક કરી. નૃસિંહપ્રસાદે ભારે કુશળતાથી સમાધાન કરાવ્યું, જેથી નવાબે તેમને સમઢિયાળા ગામ બક્ષિસમાં આપ્યું. (1866.)

મૈયાઓનો પ્રશ્ન ઉકેલ્યો

ત્યારે મૈયાલોકોનો વિકટ પ્રશ્ન ઊભો થયો હતો. મૈયાઓ બાળબચ્ચાં સાથે બહારવટે ચઢ્યા હતા. નૃસિંહપ્રસાદે બહુ કુશળતાથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આણ્યો.

છેવટે તેઓ જૂનાગઢના મુખ્ય ન્યાયાધીશ પણ થયા. તેમના અદલ ન્યાયની પ્રશંસા વિરોધીઓ પણ કરતા.

અંતમાં બધી પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્ત થઈને શેષ જીવન સમાજસેવા અને લોકસેવામાં તેમણે વ્યતીત કર્યું. એઓ સંસ્કૃત ભાષાના પણ સારા વિદ્વાન હતા. આવા સજ્જન પ્રકૃતિના મહાન પુરુષે જૂનાગઢ અને સૌરાષ્ટ્રના વિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો કહેવાય. 11-10-14

19 મહેરામણ (મેરુ ખવાસ)

મહાનતા ત્રણ રીતે આવતી હોય છે: 1. બાપદત્ત, 2. દૈવદત્ત અને 3. આપદત્ત.

1. વંશપરંપરામાં જન્મીને મહાન બાપના વારસદાર તરીકે રાજા, શેઠ કે ઊંચું પદ પ્રાપ્ત કરવું તે બાપદત્ત મહાનતા કહેવાય.
2. કોઈ દૈવયોગે ઊંચું પદ મળી જાય તેને દૈવદત્ત મહાનતા કહેવાય. જેમ કે સયાજીરાવ મહારાજ થયા. સયાજી મહારાજે પદ માટે કશો પુરુષાર્થ કર્યો ન હતો.
3. કોઈના ક્ષા જ સહારા વિના આપબળે છેક તળેટીમાંથી શિખર ઉપર ચઢવું તે આપદત્ત મહાનતા કહેવાય.

જામનગરના જામ લાખાજીનાં લગ્ન હળવદની રાજકુમારી દીપાબા સાથે થયાં હતાં. ત્યારે કન્યાને કરિયાવરમાં પિતાની તરફથી ઘણુંઘણું અપાતું. તેમાં અનેક દાસ-દાસીઓ પણ ખરાં. હળવદના દરબારે કરિયાવરમાં મેરામણ, નાનજી અને ભવાન નામના ત્રણ ખવાસ છોકરા પણ આપેલા. ખવાસ રાજપરિવારમાં રહીને ચાકરી કરે. લગભગ વાળંદ જેવી ક્ષા કહેવાય.

આ ત્રણેમાં નાનજી અને ભવાન તો ચાકરી કરતા જ રહી ગયા, પણ મેરામણે જબરું કાઠું કાઢ્યું. મેરામણ કાઠિયાવાડી શબ્દ છે, જે કાઠી લોકો સાથે આવ્યો લાગે છે. મહેરામણ એટલે સમુદ્ર. સાયર, સાવજ વગેરે અનેક શબ્દો લોકબોલીમાંથી ઊતરી આવ્યા છે. મહેરામણ એટલે મહાન, અઝાટ સમુદ્ર. તેનું ટૂંકું નામ મેરુ થઈ ગયું છે. મેરુ નામ મેરુપર્વતનું પણ છે. પણ અહીં તો ખવાસના એક નાના ચાકરડા છોકરાને મેરુ કહેવાયો છે.

મેરુએ કિશોરાવસ્થાથી જ કાઠું કાઢવા માંડ્યું. જે લોકો કિશોરાવસ્થા સુધી કાઠું નથી કાઢી શકતા તેઓ પછી ક્યારેય નથી કાઢી શકતા. તેઓ ચીલાચાલુ પ્રાપ્ત જીવન જીવીને મરી જતા હોય છે.

મેરુએ પહેલાં રાજમહેલમાં ધાક જમાવી અને પછી રાજકાજમાં તે માથું મારવા લાગ્યો. જેને તુચ્છ ચાકરીમાંથી ઊંચે ચઢવું હોય તેને વહાલા થતાં આવડવું જોઈએ. તોછડો થઈને કદી કોઈ શિખરે ન ચઢી શકે. મેરુ રાણીનો માનીતો થઈ ગયો અને પછી રાણી દ્વારા રાજાનો પણ માનીતો થઈ ગયો ઊંચા પતિ સુધી પહોંચવા માટે પત્ની પગથિયું થઈ શકે છે.

હત્યાનો પ્રયત્ન

કેટલાક લોકો ભસ્માસુરવૃત્તિના હોય છે. જેના સહારે તેઓ આગળ વધ્યા હોય તેને જ કાંટો સમજીને કચડતા હોય છે. ધીરેધીરે મેરુનો પ્રભાવ બહુ વધી ગયો. આ પ્રભાવ અંતે દાદાગીરીમાં પરિણમ્યો. જાનદાન માણસ પોતાના પ્રભાવને દાદાગીરીમાં ન બદલે, મર્યાદામાં રહે. મેરુથી ત્રાસીને મહારાણીએ તેનું કાસળ કાઢી નાખવાનું ષડ્યંત્ર ગોઠવ્યું. આબરૂદાર પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિની પાછળ પડીને બ્લેકમેલ કરનારા કેટલીક વાર કમોતે મરતા હોય છે. તેનાથી ત્રાસીને ત્રસ્ત વ્યક્તિ છેવટનું પગલું ભરી લેતી હોય છે. મોટાં ઘરોમાં આવું બહુ ચાલતું હોય છે.

રાણીના ષડ્યંત્રની ગંધ મેરુને આવી ગઈ. જેનું નાક લાંબું હોય અને દૂર-દૂરની ગંધ સૂંધી શકતો હોય તે જ સફળ રાજનેતા થઈ શકે. ટૂંકા નાકવાળા દૂરદેશી ન હોય. મેરુએ પોતાની જગ્યાએ પોતાના ભાઈને મહેલમાં મોકલ્યો. અંધારામાં તેને જ મેરુ સમજીને મારાઓએ તેની હત્યા કરી નાખી. ભારે ખળભળાટ થઈ ગયો. મેરુએ તરત જ મહેલ ઉપર હુમલો કરી દીધો. ભારે ખાનાખરાબી કરી નાખી. ચાકર તરીકે વેલડાની પાછળ-પાછળ દોડતો આવતો છોકરડો એક દિવસ આવું કરશે તેની રાણીને ખબર નહીં – અરે, કોઈ જ્યોતિષીને પણ ખબર નહીં!

મેરુનો પ્રભાવ એટલો બધો વધી ગયો હતો કે સ્વયં જામ લાખાજીએ મેરુ આગળ દિલગીરી વ્યક્ત કરી, તેને સમજાવી લેવો પડ્યો.

રાજકારણમાં પોતાને આધીન રહેનારા માણસોનો પ્રભાવ માપથી વધુ ન વધી જાય તેની પણ કાળજી રાખવી પડતી હોય છે. રાજકારણમાં આવા લોકોની પાંખો કાતરી નાખવાની પણ યોગ્યતા અને ક્ષમતા હોવી જોઈએ.

હવે મેરુનો પ્રભાવ ઘણો વધી ગયો. જામ લાખાજીનું અવસાન થઈ ગયું. તેમના પછી તેમનો દત્તક પુત્ર જસાજી બીજો ગાદીએ બેઠો. તે સગીર હોવાથી પૂરેપૂરી સત્તા મેરુ પાસે આવી ગઈ. તે સર્વેસર્વા થઈ ગયો. જેને સર્વેસર્વા થવું હોય તેણે બધાં મહત્ત્વનાં પદો ઉપર પોતાના વિશ્વાસુ અને આજ્ઞાંકિત માણસો ગોઠવી દેવા જોઈએ. મેરુએ તેવું જ કર્યું.

મેરુના પ્રભાવને ખાળવા માટે રાજમાતા દીપાબા અને જસાજીએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ ક્યાંય સફળ ન રહ્યાં. દુશ્મનાવટ વધી ગઈ.

દીપાબાની હત્યા

રાજખટપટો જ્યારે ચરમકક્ષાએ પહોંચે ત્યારે છેવટે ખૂનામરકીએ વાત પહોંચે. મેરુથી છૂટવા માટે દીપાબા તેની પાછળ પડી ગયાં, પણ અઠંગ ખેલાડી મેરુ વશમાં આવતો ન હતો. તેથી મેરુએ ભરબજારમાં રાજમાતા દીપાબાની હત્યા કરાવી નાખી, એટલું જ નહીં, તેમની લાશને ઘણો સમય રઝળતી રાખી. સ્ત્રી ઉપર હાથ ઉપાડાય નહીં તેવી ધર્મમર્યાદા મેરુને જરાય ન નડી. હવે મેરુ નિષ્કંટક થઈ ગયો. પ્રતિસ્પર્ધી કંટકોને છૂંદતાં કે નષ્ટ કરતાં આવડે તે જ લાંબો સમય રાજ્ય કરી શકે.

મેરુ ચતુર મુત્સદ્દી હતો તેની સાથેસાથે તે મહાન સેનાપતિ અને યોદ્ધો પણ હતો. તેનું આખું જીવન યુદ્ધો કરવામાં જ વીત્યું. તેણે કરેલાં અનેક યુદ્ધોમાં બાલંભા-મોડ પરની ચઢાઈ, પોશીત્રાના વાઘેરો ઉપરની ચઢાઈ, પાંચ-પીપળીની મોટી ચઢાઈ, બાબરિયાવાડના કાઠીઓ ઉપરની ચઢાઈ, ઓખા ઉપરની ચઢાઈ, વગેરે અનેક ચઢાઈઓ મહત્ત્વની કહેવાય.

મેરુના અંતિમ દિવસો કેવી રીતે વીત્યા તે કહેવું કઠિન છે. તેણે પોતાને માટે આમરણ અને બાલંભાની જાગીર લખાવી લીધી અને તેને વારસાગત કરી લીધી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કોઈ પણ મહાસમર્થ વાઈસરોયે પોતાને માટે ભારતમાં એક તસુ જમીન પણ પોતાના નામે કરી ન હતી. વાઈસરોયનું પદ સંભાળવા તેઓ પહેરેલાં કપડે આવતા અને પહેરેલાં કપડે પાછા વિલાયત જતા રહેતા. ત્યાં જઈને દરજી-મોચીનું કામ કરવું પડે તો કરતા, પણ પાંચ-સાત વર્ષના સત્તાકાળનો ઉપયોગ પોતાના અંગત સ્વાર્થ માટે કરતા નહીં. આ મહાનતાએ જ તેમને વિશ્વવિજયી બનાવ્યા અને વર્ષો સુધી ટકી રહ્યા.

સન 1797માં મેરુનું અવસાન થઈ ગયું. જામ જસાજીએ ભારે ઉત્સવ મનાવ્યો. માંડ છૂટ્યા.

દિલ્હીની ગાદીએ ગુલામવંશે વરસો સુધી રાજ્ય કર્યું. મૂળમાં એઓ પણ બજારમાંથી ખરીદાયેલા ગુલામો જ હતા, પણ આપબળે આગળ આવી બાદશાહ બની ગયા. તેમનો વંશ ચાલ્યો, પણ મેરુનો વંશ ન ચાલ્યો. આ માણસમાં ખરેખર અપૂર્વ શક્તિ હતી. તેના માટે એવું કહેવાય છે કે “પરાક્રમમાં પૂરો પણ વજાદારીમાં ઊણો.”

સૌરાષ્ટ્રનાં રાજપાત્રોમાં મેરુનું પાત્ર અદ્ભુત અને અદ્વિતીય કહી શકાય; પણ તે નાયક થવા કરતાં ખલનાયક વધુ થયો કહેવાય.

રસમાંથી રુચિ જન્મે છે અને રુચિમાંથી પ્રવૃત્તિ જન્મે છે. રુચિ પ્રમાણે જેને પ્રવૃત્તિ મળે છે તે ધન્ય થઈ જાય છે. રુચિથી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે તે જીવન હારી જતો હોય છે.

1. બ્રાહ્મણને જન્મજાત સંતોષ અને વૈરાગ્ય હોય (આમાં અપવાદ હોય), તેથી તે મોટા આરંભ ન કરી શકે, થોડામાં રાજી, તેથી તે નગરશેઠ ન થઈ શકે.
2. ક્ષત્રિયને જો પૈસો વધે તો શસ્ત્રો અને ઘોડી લાવવાની પ્રવૃત્તિ જાગે, કારણ કે તેને તેમાં રુચિ હોય છે. ઘોડી કે કાર જેવું બીજું કોઈ વાહન ખર્ચો કરાવે અને આગળ જતાં અડધું વળતર પણ ન આપે.
3. વાણિયાને વ્યાપારમાં રસ-રુચિ હોય. પૈસો વધે તો વ્યાપાર વધારે, પેઢીઓની શાખાઓ વધારે. સોનું ખરીદે અને સંપત્તિ વધારે. આગળ જતાં બધું જ નફો કરાવે. તેને મૂડી વાવતાં આવડે, તેથી નફો લણતાં પણ આવડે. વાણિયાના પાળિયા ન હોય – હા, તકતીઓ હોય.

દેલપરાનો જાગીરદાર તલોજી ઠાકોર એટલે વીરતા, જુવાની અને આન-બાનનું જીવતુંજાગતું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ. તલાજીના પૂર્વજોને નવાબ તરફથી દેલપરી ગામ જાગીરમાં મળ્યું હતું. ભલે એક ગામ, પણ જાગીરદાર તો કહેવાય. ત્યારે જાગીરદાર હોય તેનું ભારે માન હોય. તે તેના ગામનો રાજા કહેવાય. તલોજીને રગેરગમાં જુવાની ફૂટી નીકળેલી. તેમાં પણ વાંકડી મૂછોના આંકડા તો જોયા જ કરો. વળી તલોજીને ઘોડાનો ભારે શોખ. તલાજી ઘોડા ઉપર બેસીને જ્યારે ગામ વચ્ચેથી નીકળે ત્યારે બધા જોતા જ રહી જાય. વ્યક્તિની અનેક ઇચ્છાઓમાં વટ પાડવાની ઇચ્છા પણ પ્રબળ હોય છે. પોતાનો વટ પડી જાય તે માટે ઘણા લોકો કેટલીયે મોટાઈની પ્રવૃત્તિઓ કરતા હોય છે. વટ પાડી દેવાની તીવ્ર ઇચ્છા બીજાના વટને જોઈ શકતી નથી. જો બીજાનો વટ પડતો દેખાય કે સંભળાય તો માણસ ઈર્ષ્યામાં બળી જાય. તલોજી વટ પાડવા માટે પણ ઘણી વાર ઘોડેસવારી કરીને નીકળે. ઘોડાને રમાડે, કુદાવે, ઝાડ કરાવે. લોકો વાહવાહ કરે અને તલાજી હરખાઈને ફાળકો થઈ જાય. ધીરેધીરે તલાજીના ઘોડાની કીર્તિ છેક રાધનપુરના નવાબ સુધી પહોંચી. ત્યારે રાધનપુરમાં શેરખાન બાબીનું રાજ્ય ચાલે. સુખ-સગવડો એવાં ન ભોગવવાં જોઈએ જે લોકોની નજરે ચઢે. નજરે ચઢેલાં રૂપ, યૌવન અને સગવડોને નજર લાગતી હોય છે. તેમાં પણ જ્યાં હલકા શાસકો અને માથાભારે દબંગો રહેતા હોય તેમની નજરથી બચવું જોઈએ.

તલાજીની જુવાનીનાં અને તેના પાણીદાર ઘોડાનાં વખાણ છેક રાધનપુર નવાબની કચેરી સુધી પહોંચ્યાં. નિંદા અને વખાણ જેમજેમ આગળ વધતાં જાય તેમતેમ કલેવર વધારતાં જાય. કોઈ ગઢવીએ નવાબની આગળ ખૂબ વધારીને તલોજી અને તેના ઘોડાનાં વખાણ કર્યાં. પારકાં વખાણ સાંભળીને રાજી થાય તેને માનવ કહેવાય અને શત્રુનાં પણ સાચાં વખાણ સાંભળીને રાજી થાય તેને સંત કહેવાય. પણ બધા તો નથી માણસો હોતા કે નથી સંત હોતા. બધા લગભગ પામર જ હોય છે. કામવેગ આગળ તો પ્રાણીમાત્ર પામર છે, પણ ઈર્ષ્યા જેવી માનવીય દુર્વૃત્તિઓ આગળ પણ જે પામર થઈ જાય તે મોટા હોય તોપણ ખોટાં કામ કરી બેસે.

નવાબે દરબારીઓ સાથે મસલત કરી. બે હેતુ સર કરવાના હતા. એક તો આવો ઘોડો રાજદરબારમાં જ શોભે, એક સામાન્ય ઠાકરડાને ત્યાં ન શોભે. બીજો તેની આંટાળી મૂંછોનો વળ ઉતારવાનો હતો. દરબારીઓ જીહજૂરિયા હતા. નવાબની રુખ પ્રમાણે સૌએ હાએ હા કરી નવાબને વધુ ઉશ્કેર્યો. રાજાની રુખ પ્રમાણે વાતો કરે તે ખુશામતખોર હોય. ખોટી રુખ હોય અને વિરોધ કરે, સાવધાન કરે તે સાચો માણસ હોય. પણ વિરોધ કરતાંય આવડવું જોઈએ. આવડત વિનાનો વિરોધ સાચો હોય તોપણ પરિણામ શૂન્ય હોય અને શત્રુતા પેદા કરે.

સૌએ મળીને નક્કી કર્યું કે પહેલાં ઘોડાની માગણી કરવી. જો માગણી સ્વીકારે તો વાત પતી જાય, પણ જો માગણી ન સ્વીકારે તો પછી તેને તલવારે પોંખી નાખવો. ત્યારે મારે તેની તલવારનું રાજ્ય ચાલતું હતું.

રાધનપુરના કારભારી દરબારીઓને લઈને તલાજના ગામ દેલપરા ગયા. તલાજએ બધાની ખૂબ મહેમાનગતિ કરી, બધાને પ્રસન્ન કર્યા. મહેમાનગતિથી માણસની ખાનદાનીનું માપ નીકળતું હોય છે.

છેવટે તલાજ ઠાકોરે આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું તો કારભારીએ ખંધી વાણીમાં કહ્યું: “નવાબસાહેબને તમારો ઘોડો ગમી ગયો છે, એટલે ઘોડાનું માગું નાખવા આવ્યા છીએ.”

કારભારીની વાત સાંભળીને તલાજ ઉપર વજ્રપ્રહાર થયો, જેમ વિશ્વામિત્રે દશરથ રાજા પાસે રામની માગણી કરી હતી અને દશરથ ઉપર વજ્ર તૂટી પડ્યું હતું તેમ. થોડી વારમાં સ્વસ્થ થઈને તલાજએ કહ્યું, “રાજપૂત પાસે હથિયાર અને ઘોડાની માગણી કરવી એ વહુનાં માગાં બરાબર કહેવાય. દીકરી અપાય, વહુ ન અપાય. કારભારી, બીજું કાંક માગો.”

કારભારીએ તલાજને ઘણો સમજાવ્યો, પણ તલોજી એકનો બે ન થયો. નિરાશ અને અપમાનિત થઈને કારભારી પાછો ફર્યો. વાણિયો સત્તાધીશનું અપમાન ન કરે; બળથી નહીં કળથી આવા માગાને નિષ્ફળ કરે. ભલે તેના માટે તેને લુચ્ચાઈ જ કેમ ન કરવી પડે, ગમે તેવું બહાનું કાઢીને તક ચૂકવી દે, પછી ઘાટ ઘડે, પણ રાજપૂતને આવું ન આવડે. તે તડફડ કરી દે. તડફડ થઈ ગયું.

નિરાશ અને અપમાનિત થયેલા કારભારીએ નવાબને વધુ ઉશ્કેર્યો અને પાનો ચઢાવ્યો. જેને વાતવાતમાં પાનો ચઢી જાય તે કદાચ શૂરવીર તો હોય, પણ ડાહ્યો ન હોય. ડહાપણમાં ધીરજ હોય. તે ઠંડા મગજથી વિચાર કરે.

નવાબ જાતે જ પાંચ-પચીસ સિપાહીઓ લઈને ઘોડાનું હરણ કરવા દેલપરા પહોંચી ગયો. તલોજી પરિસ્થિતિને પામી ગયો. તે એકલો હતો, પણ ડર્યો નહીં. તેણે પણ શસ્ત્ર સજ્યાં, ઘોડાને તૈયાર કર્યો. પીઠ થપથપાવી “લાજ રાખજે, બાપ” કહીને ગરદન ઉપર બચી કરી. ત્યાં તો તલાજનો વૃદ્ધ બાપ આડો ફર્યો: “બેટા, નવાબ સાથે બાથ ન ભિડાય. ઘોડો આપી દે. બીજો લાવજે.” બાપ બહુ કરગર્યો, પણ તલોજી માન્યો નહીં. સમાધાન માટે તૈયાર રહેનારનો ઇતિહાસ નથી હોતો; અડગતા જ ઇતિહાસ સર્જે છે. તલોજી અડગ રહ્યો અને નવાબનું સામૈયું કરવા ઘોડેસવાર થઈને ભાગોળે પહોંચી ગયો. નવાબ પણ પોતાના રસાલા સાથે ઘોડેસવાર થઈને તૈયાર ઊભો હતો. તેનો ઘોડો અને પોશાક જુદા જ તરી આવતા હતા.

પહેલો ઘા રાણાનો સમજીને તલાજએ પોતાના યુદ્ધાશ્વને નવાબ તરફ દોડાવ્યો. હાથમાં ચકર-ચકર ફરતો ભાલો જોઈને નવાબ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તે કાંઈક વિચારે તેના પહેલાં તો તલાજનો ભાલો જીન આરપાર થઈ ગયો. “જીવવું હોય તો ભાગી જા!” એમ કહીને બીજો પ્રહાર કર્યો. નવાબનો ઘોડો યુદ્ધાશ્વ ન હતો. તેને ખૂબ ખવડાવી-પિવડાવીને ભારે તો બનાવ્યો હતો, પણ યુદ્ધમાં ટકવું અને સામે ધસવું એ તેના હાથની વાત ન હતી. નગરશેઠનો ફાંદાળો દીકરો ચોપડા તો લખી જાણે, પણ ધીંગાણે તલવાર ન વીંઝી જાણે. નવાબનો ઘોડો ભાગ્યો. તેની પાછળ તલાજનો ઘોડો પડ્યો. તલાજના ઘોડા પાછળ બધા સિપાહીઓ પડ્યા, પણ તેઓ બધા પાછળ રહી ગયા. એક તો વેગ ઓછો અને બીજું તલાજના હાથે મરવા કોઈ તૈયાર ન હતું. ગતિ ઓછી કરીને પાછળ રહીને પણ જીવ બચાવી શકાય.

આગળ નવાબ અને પાછળ કાળ જેવો સાક્ષાત્ પમરાજ જેવો તલોજી પુરપાટ ભાગી રહ્યા છે. જીવ બચાવવા નવાબ મુજપુરના થાણામાં ઘૂસી ગયો. થાણાના થાણદાર અને સિપાહીઓ પરિસ્થિતિ સમજી ગયા. નવાબને બચાવવા બધા તલાજની સામે થયા. ભારે ધીંગાણું જામ્યું. એક વાર તો નવાબ તલાજના ભાલામાં પરોવાઈ જવાનો હતો, પણ એક વફાદાર સિપાહી આડે આવી ગયો. તેણે પોતાના પ્રાણ આપીને નવાબને બચાવી લીધો. થાણાના સિપાહીઓ તલાજના હાથે કટકા થઈ ગયા. હવે નવાબે ભાગવામાં જ કુશળતા સમજી. કહેવાય છે કે આ ધીંગાણાની યાદમાં આજે પણ ત્યાં પાળિયા અને કબરો છે. (મેં જોઈ નથી.)

એ પછી તલોજી બહારવટે ચઢી ગયો. અન્યાય અને અત્યાચારની સામે બાથ ભીડનાર ઘરમાં ટકી ન શકે. કાં તો તે જેલના સળિયા ગણે, કાં પછી વનવનમાં ભટકીને બહારવટું ખેડે. એ જમાનામાં જેલમાં જવું અને એ પણ ખુદ નવાબનો અપરાધ કરીને, એટલે રિબાઈરિબાઈને કૂતરાના મોતે મરવાનું જ થાય. તેથી ઘણા સ્વાભિમાની વીરપુરુષો બહારવટિયા થઈ જવાનું જ પસંદ કરતા.

તલોજી નવાબી રાજને ધમરોળતો રહ્યો. તેની હાકથી લોકો થરથર કાંપતા. નવાબે તેને પકડવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તલોજી પકડાયો નહીં.

અંતે હારીને-થાકીને નવાબે મોટા ગરાસનું ઇનામ બહાર પાડ્યું. જે કોઈ તલાજીને જીવતો કે મરેલો પકડશે તેને મોં માગ્યો મોટો ગરાસ આપવામાં આવશે એવી જાહેરાતની દાંડી આખા રાજ્યમાં પિટાવી દીધી.

રાધનપુરના તાબાનું ભાભર ગામ. આ ગામ ઠાકોરોનો મેવાસ કહેવાય. ત્યાં તલાજીનું સાસરું, તેથી અવારનવાર ભાભરમાં તલાજીને છુપાવાનો આશરો મળી રહે.

ભારત જેટલો વીરપુરુષોનો દેશ છે તેટલો જ ગદારોનો પણ દેશ છે. પ્રત્યેક વીરપુરુષના મરણમાં લગભગ કોઈ ને કોઈ ગદારની પાપકથા જોડાયેલી જ હોય. ભાભરના રાઠોડ ઠાકોરોમાંથી કોઈ એક નવાબના ઇનામમાં લલચાયો. તેણે નક્કી કર્યું કે હવે જ્યારે તલોજી ભાભર આવે ત્યારે તેને પકડાવી દેવો. બધો કારસો ગોઠવાઈ ગયો. અને તલોજી ભાભર આવ્યો પણ ખરો. પણ તેની પત્નીએ તલાજીને ભાગી છૂટવા સાવધાન કરી દેવા તે જે છાપરામાં સંતાયો હતો તે છાપરા ઉપર ચઢીને સંદેશો દેવા પ્રયત્ન કર્યો. બહારવટિયામાં નેકી-ટેકીવાળા બહારવટિયાઓ બહારવટકાળમાં સ્ત્રીથી દૂર રહે, બ્રહ્મચર્ય પાળે, કારણ કે કાં તો વ્યસનમાં અને કાં પછી વિષયમાં બહારવટિયા પકડાતા અને મરતા હોય છે. તલાજી સમજ્યો કે પોતાની પત્ની વિષયભોગ માટે રાત્રે સંતાતી-છુપાતી આવી છે. વગરવિચાર્યે તેણે બંદૂક ઉપાડી અને ઘોડો દબાવી દીધો. પત્ની મરી ગઈ. પછી તો પોલીસ ઘેરી વળી અને નશામાં ચકચૂર તલાજીને જીવતો પકડી લીધો અને નવાબ પાસે હાજર કર્યો.

હાથ-પગમાં બેડીઓ પણ એ જ વાંકડી મૂછો અને એ જ જુવાનીનો જુસ્સો. લોકો જોતા જ રહી ગયા. આખું રાધનપુર જોવા ભેગું થયું.

નવાબે કહ્યું: “તલાજી ઘોડો આપી દે તો જીવતો જવા દઉં.”

તલોજી મક્કમ રહ્યો. મગરૂરીથી તે બોલ્યો, “આજન્મે તો ન મળે, પણ આવતા જન્મે પણ ઘોડો ન મળે.”

નવાબે કહ્યું: “તો એમ કહે કે ઘોડો નવાબનો છે – એટલું જ બોલ.”

પણ તલોજી ન બોલ્યો તે ન જ બોલ્યો.

અંતે ક્રુદ્ધ થઈને નવાબે એક મોટો ખાડો ખોદાવી તેમાં તલાજીને જીવતો ને જીવતો દાટી દીધા.

એક વીરપુરુષનું બલિદાન લેવાયું. ભાભરના પકડાવનાર રાઠોડોને મોટા ગરાસની જગ્યાએ થોડીક ખેતીની જમીન આપી વાત પતાવી દીધી.

ખબર નહીં, ઠાકોરસમાજે પોતાના વીરપુરુષની કોઈ જગ્યાએ ખાંભી ઊભી કરી છે કે નહીં!¹

¹ “રત્નાકરની છોળ” લેખક રતુદાન રોહિડયાના આધારે આ કથા લખી છે.

પ્રાચીન કાળમાં સંન્યાસી અને ગઢવી - ચારણ મોટા ભાગનું પરિવ્રાજક જીવન જીવતા. પરિવ્રાજક જીવન એટલે વગર આમંત્રણે ગામેગામ ભ્રમણ કરતા રહેવું. જે લોકો આમંત્રણથી ભ્રમણ કરે છે તેઓ માનપાન અને ધન પામે છે, પણ માનપાન અને ધન માટે ભ્રમણ કરનારા સુખસાધ્યબી તો ભોગવી શકે છે, પણ જીવનના લાખેણા અનુભવો નથી ભોગવી શકતા, નથી ભોગવાવી શકતા.

સંન્યાસીનો હેતુ ધર્મપ્રચાર હોય છે. ધર્મપ્રચાર એટલે સંપ્રદાયપ્રચાર નહીં. સંન્યાસીને સંપ્રદાય કે કોઈ વાડો ન હોય. વાડો હોય તે સીમિત હોય. સંન્યાસી સીમિત ન હોય. બ્રહ્મ સીમિત નથી, એટલે તેનો પ્રચારક પણ સીમિત ન હોય. સંન્યાસી ભિક્ષાભોગી તો હોય પણ દક્ષિણાભોગી ન હોય. દક્ષિણાભોગી બ્રાહ્મણ હોય. જે દક્ષિણાભોગી હોય તે દુષ્ટો સામે ટકી ન શકે. દુષ્ટોની દક્ષિણા પણ ગળી લાગે. કેટલીક વાર તો સજ્જનો કરતાં તે મોટી પણ હોય. પૈસે વેચાવું તેના કરતાં દક્ષિણાએ વેચાઈ જવું વધુ હાનિકારક કહેવાય. પૈસે તો વેશ્યા અને વકીલ પણ વેચાય. તેમને સત્ય કે ન્યાય કે ધર્મની પડી ન હોય. પણ જે દક્ષિણામાં વેચાઈ જાય છે તે તો પંડિત, સંત, મહાત્માના ઉજ્જવળ રૂપમાં લોકોના પૂજ્ય થઈને પગ પૂજાવતા હોય છે. તેમના સોદા પેલા સોદા કરતાં પણ વધુ હાનિકારક થઈ જાય. પણ હવે એવા પરિવ્રાજક સંન્યાસીઓ લગભગ રહ્યા નથી તેનું દુષ્પરિણામ ધર્મ ભોગવે છે.

ગઢવી - ચારણ આજીવિકા માટે ભ્રમણ કરે. તેઓ દક્ષિણા માટે નહીં, ભેટ-બક્ષિસ-ઇનામ શોધતા ફરે. ભેટ-બક્ષિસ અને ઇનામો માત્ર ને માત્ર દિલાવર લોકો જ આપે. દિલાવરો કેટલીક વાર દરિદ્રો પણ હોય. દિલાવરી અને દરિદ્રતાનો મેળ બ્રહ્માની કરુણ સૃષ્ટિ કહેવાય. પણ આ કરુણ સૃષ્ટિમાંથી કેટલીક વાર અદ્ભુત ઇતિહાસ સર્જાતો હોય છે. આવો ઇતિહાસ ધનાઢ્ય પણ મૂંજી શેઠિયાઓનો નથી હોતો.

રોજ ગામતરાં કરનારને રોજ નવાનવા અનુભવો થાય. જીવન અનુભવોથી જ ઘડાતું હોય છે. જે લોકો સુખ-સગવડના વ્યસની થઈને ઘરમાં જ પુરાઈ રહેતા હોય છે તેઓ અનુભવશૂન્ય હોય છે. જેઓ અનુભવશૂન્ય હોય તેઓ મહાપંડિત કે નગરશેઠ હોય તોપણ અણઘડ જ રહેતા હોય છે. પાષાણની અણઘડતા કરતાં માણસની અણઘડતા ઘણી પીડાદાયી થઈ જતી હોય છે. નરકમાં રહેવું સારું, પણ અણઘડોના ગામમાં કે ઘરોમાં રહેવું સારું નહિ.

ઈ. સ. 1745ની વાત છે. ત્યારે હળવદની ગાદીએ ગજસિંહ રાજ્ય કરે. રાજા જો પરાક્રમી હોય તો શૂરવીરતાનો ઇતિહાસ રચે, રાજા જો દાનેશ્વરી હોય તો દાનનો ઇતિહાસ રચે, પણ રાજા જો સાહિત્ય અને કલાનો શોખીન હોય તો કવિ અને કલાકારોનો ઇતિહાસ રચે. આ કવિ અને કલાકારો રાજાને અમર બનાવી દે. ઘટનામાત્રથી કોઈ અમર નથી થતું. ઘટનાને લોકપ્રસિદ્ધિ આપવાથી અમરતા આવે છે. કવિ અને કલાકારો ત્યારે લોકપ્રસિદ્ધિના વાહક હતા. લોકપ્રસિદ્ધિની ભૂખ સૌને હોય છે, ત્યાગીઓને સૌથી વધારે હોય છે. લોકપ્રસિદ્ધિની ભૂખ કવિ-કલાકારોને આકર્ષતી રહે છે. તેમાં બંનેનું કામ થાય છે. એકની ભૂખ સંતોષાય છે, તો બીજાની આજીવિકા ચાલે છે. આમ તો આખું વિશ્વ પરસ્પરના પોષણના આધારે જ ચાલે છે.

એક દિવસ હળવદના રાજા ગજસિંહના દરબારમાં મારવાડથી એક ગઢવી આવી ચઢ્યો. ગઢવીને મૌન ન હોય. બુલંદ ગળાથી આકાશ ગજવ્યા વિના તેને ચેન ન પડે. ગઢવીએ રોજ ગવાતા દુહા લલકારીને રાજાને પ્રસન્ન કરી નાખ્યો. મોટા ભાગે ગઢવીઓ પ્રસંગ પ્રમાણે નામફેર કરીને એના એ જ દુહા બધે લલકારતા હોય છે. તેમાં તેમનો દોષ પણ ન કહેવાય. રોજ નવુંનવું ક્યાંથી લાવવું! કલાકારો અને કથાકારો મોટા ભાગે બીબાઢાળ વાણી બોલતા હોય છે. રોજ ભર્તૃહરિનો ખેલ ભજવવાનો હોય તો એના એ જ સંવાદો બોલાય. અને રોજ ભાગવતની કથા કરવી હોય તો શુકદેવ અને પરીક્ષિતના જ સંવાદ બોલાય. એની એ જ વાણી તથા એના એ જ સંવાદો સાંભળીને પણ લોકોને અરુચિ ન થાય એ જ નવાઈ ન કહેવાય?

રાજાએ ગઢવીને બહુ સન્માનથી આવકાર આપ્યો. ચતુર પરિવ્રાજકને પ્રથમ આવકારથી જ આતિથ્યની જન્મકુંડળીની ખબર પડી જાય. જેની જન્મકુંડળી (સ્વભાવ) જાણી જવાય તેના સંબંધથી પસ્તાવો ન થાય. જન્મકુંડળી જાણ્યા વિના સંબંધ બાંધનાર પાછળ કહેતા હોય છે કે “અમે તમને આવા નહોતા જાણ્યા.”

રાજા અને ગઢવી બંને એકબીજામાં એવા ઓતપ્રોત થઈ ગયા કે વર્ષ વીતી ગયું તેની ખબર ન પડી. જેમનું જીવન તારીખ-વાર અને કલાકો-મિનિટોના કાર્યક્રમોમાં સજ્જડ ગોઠવાયેલું હોય છે તેઓ હાર્ટ-એટેક વિનાના ભાગ્યે જ હોય છે. કદાચ અત્યારે પણ કેટલાક અતિથિઓ ધામા નાખતા હોય છે. ધામા એટલે જો માનપાન-સુખ-સગવડો મળે તો જવાનું નામ ન લે. આવા ધામાજીવી અતિથિઓની વિદાય નથી હોતી, તેમને કળ-બળથી કાઢવા પડતા હોય છે.

વ્યક્તિ નિકટ આવે તેને મિત્ર કહેવાય. વિશ્વાસ વિના નિકટ ન અવાય. રાજાની નિકટ પહોંચી ગયેલા ગઢવીએ જોયું કે રાજા કોઈ ગંભીર ચિંતામાં ગળાડૂબ રહે છે. ચતુરને ચિંતા હોય જ. જવાબદારી અને ચિંતા સગી બહેનો છે. એક હોય ત્યાં બીજી હોય જ. જે લોકો જવાબદારી વિનાનું જીવન જીવે છે તેમને લોકો મસ્તરામ કહે છે. મસ્તરામો મસ્તીમાં તો રહે, પણ કોઈ લોકપ્રશ્ન કે રાષ્ટ્રપ્રશ્ન ન ઉકેલે, પ્રશ્નોથી ભાગવાથી તો મસ્તરામ બન્યા હોય છે. એક દિવસ ગઢવીએ એકાન્તમાં રાજાનો વિશ્વાસ જીતીને ચિંતાનું કારણ જાણવા પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાક લોકો પોતાની ચિંતામાં જ દૂબળા થઈને મરી જતા હોય છે, તો કેટલાક લોકો ચિંતા કરાવવાનું ઉંબાડિયું લઈને ફરતા હોય છે અને જ્યાંત્યાં ચાંપતા રહે છે. બહુ થોડા લોકો પારકી ચિંતાના નિવારણ માટે ઉજાગરા કરતા રહે છે. તેઓ ધન્ય છે.

અંતે રાજાએ ચિંતાનું કારણ કહ્યું, “કવિરાજ મારી એક ટેક પૂરી નથી થતી તેની ચિંતા મને રહે છે. રાજપૂતનો દીકરો ટેક માટે જીવે અને ટેક માટે મરે તે તો તમે જાણો જ છો ને?”

પછી તો હૈયું ખોલીને ઝાલારાજાએ બધી વાત કરી, “ચોટીલાના દરબાર શેલાર ખાયરની પાસે ચાંગ નામની લખમૂલી ઘોડી છે. મને ઘોડી બહુ ગમી ગઈ છે. મેં વારંવાર ચોટીલાના દરબાર આગળ ચાંગનું માગું નાખ્યું, પણ દરબારે ચોખ્ખો નન્નો સંભળાવી દીધો.” વાણિયો વ્યાપાર કરે. નફો આવતો હોય તો સગા દીકરાનો પણ સોદો કરી નાખે. રાજપૂતને વ્યાપાર ન આવડે. જેને વ્યાપાર ન આવડે તેના જીવનમાં નફાનું ગણિત ન હોય. નફાનું ગણિત ન હોય તે જ ટેકીલા હોય અને ટેકીલાઓનો જ ઇતિહાસ હોય. નફાખોરોની આરસપાણની સમાધિઓ તો હોય, પણ પાણિયા ન હોય. આરસપાણની સમાધિઓ પૂજનારા કરતાં પાણિયા પૂજનારી પ્રજા ઘણી મહાન હોય. જોકે હોય તો તે થોડી, પણ વટવાળી હોય.

“જે કોઈ મને ચાંગ ઘોડી લાવી આપે તેને હું એક લાખ કોરી અને ત્રીસ સાંતીનો ગરાસ ઇનામમાં આપું.” રાજા ગજસિંહે જાહેરાત પણ કરી દીધી.

ગઢવી વિચારમાં પડી ગયો: “બાર-બાર મહિનાથી જેનું અન્ન ખાઈને લીલાલહેર કરું છું તેની ચિંતા ન હરું તો હું ગઢવી ન કહેવાઉં.” ગઢવીએ રાજાને વચન આપ્યું: “છ મહિનામાં ઘોડી તમારી ઘોડારમાં લાવી દઈશ. તમે ચિંતા ન કરો. જો વચન ન પાળું તો મને ચારણ નહીં, ભાંડ-ભવાયો જ ગણજો!” આમ કહીને ગઢવી હળવદથી વિદાય થયો.

દિવસની શરૂઆત કોણ કેવી રીતે કરે છે, તેના આધારે તેના દિવસનું સરવૈયું કાઢી શકાય. કોઈ બ્રાહ્મણ કે જતિ-જોગી વહેલા પરોઢિયે ઊઠીને પ્રભુસ્મરણ કરતાં-કરતાં સ્નાનાદિ પતાવે અને પછી સંધ્યા-વંદનમાં બેસી જાય તો સમજવું કે તેનો દિવસ ધન્ય થઈ જશે. કોઈ પટેલ-ખેડૂત વહેલા પરોઢિયે ઊઠીને સાંતીડું લઈને ખેતરે જાય અને સૂર્યોદય સુધીમાં અડધું ખેતર ખેડી નાખે તો સમજવું કે તેના ઘરમાં અખૂટ અન્નપૂર્ણાનો વાસ રહેશે. કોઈ વ્યાપારી-વાણિયો મોડે ઊંઘીને વહેલો ઊઠે અને પછી દુકાન વધાવે તો સમજવું કે તેની દુકાન ચાલશે.

કોઈ ક્ષત્રિય વ્યસન કરીને ઊંઘે અને પછી સૂર્યોદય થઈ ગયા પછી માંડ જાગે અને જાગતાં જ ઘરવાળાં સાથે કલહ માંડે તો સમજવું

કે તેને ઘેર લક્ષ્મીનો ઓછો વાસ રહેશે. અને કારીગર-મજૂરો નોકરીના માર્યા જાગે અને નોકરીએ દોડે નહીં અને ઘસઘસાટ ઊંઘે તો સમજવું કે તે કોઈ વ્યાજખોર શાહુકારનો દેવાદાર થઈ જશે.

કહેવાય છે કે એક સવારે પતિને વહેલો જગાડનાર તેની દેવીપૂજક પત્નીએ શાપ આપ્યો, “ભગવાન તને પટેલનો અવતાર આપે!” કારણ પૂછ્યું તો જાણવા મળ્યું કે પરોઢિયાની મીઠી નીંદરમાં આખી દુનિયા મહાલતી હોય ત્યારે પટેલ પથારી છોડીને આંખો ચોળતો-ચોળતો બળદ લઈને ખેતરે જાય. તેના જેવો બીજો દુઃખી કોણ હોય? અમારું જીવન ધન્ય છે કે પહોરદા’ડો ચઢ્યે પણ પથારી છોડતા નથી! સૌ – સૌની રીતે જીવે છે અને સૌને જ્યાં છે ત્યાં જ સુખ છે.

પણ જેમને શારીરિક શ્રમ કરવાનો હોતો નથી, આવકની કશી ચિંતા હોતી નથી, બેઠી આવક ઉપર જીવન જિવાય છે, તેવા રાજદરબારોનું પ્રભાત મોડું ઊગે. જાગતાં જ કસુંબાપાણી લેવાય. જ્યાં ચા-પાણી અને કસુંબા રોજ લેવાતાં હોય ત્યાં વગર બોલાવ્યા બંધાણીઓ આવી જાય. બંધાણીઓ કાળી મજૂરી ન કરી શકે. બેઠી આવક શ્રમજીવનને મારી નાખે. અને નવરાનો બહોળો સમય ચોપાટમાં કે ડાયરામાં પસાર થાય. દરબાર હોય ત્યાં ડાયરો હોય જ.

ચોટીલાના દરબાર આપા શેલાર ખાયરે પોતાની ડેલીએ ડાયરો જમાવ્યો છે. બધા બંધાણીઓ વાતોના તડાકા મારી રહ્યા છે, ત્યાં મારવાડી ચારણ માલદાન ગઢવી આવી પહોંચ્યો. ભારતમાં વસ્ત્ર અને વાણી ઉપરથી ન્યાત પરખાય. અને ભારતમાં ચિઢી લખીને કે તારીખ નક્કી કરીને કોઈ મહેમાન ન આવે. જ્યારે મન થાય ત્યારે આવી જાય.

આવનારા ઘરઘણીની અગવડનો વિચાર ન કરે. ત્યારે હોટલોમાં ઊતરવાનો પશ્ચિમી રિવાજ જ ન હતો. આપા શેલાત ગઢવીને ઓળખી ગયા. ત્યારે દરબારો ગઢવી-ચારણને જોઈને હરખાતા. પોતાના યશને બિરદાવનાર સૌને ગમે. નિંદક કોઈને ન ગમે. તેમાં પણ ખાતા જાય અને ખોદતા જાય તેવા નીચ માણસો તો કોઈનેય ન ગમે.

ગઢવીને માન દેવા ડાયરો ઊભો થયો. લાંબા હાથ કરીને રામરામ કર્યા અને મનથી આવકારો આપ્યો. મનથી મળેલો આવકાર અતિથિને સવાશેર લોહી ચઢાવે. આવો ડાયરો બપોરે જમવાનો સમય થાય ત્યાં સુધી જામ્યો રહે. જેમજેમ જમવાનો સમય થતો જાય તેમતેમ બધા પોતપોતાના ઘરે જવા વિખરાય. જમીને સૂઈ જાય અને પાછા સાંજે ડાયરો જમાવે. આવકની ચિંતા વિનાનું નવરું જીવન ડાયરાજીવી ન થાય તો બીજું શું થાય? પશ્ચિમમાં ડાયરો જામતો જ નથી, કારણ કે કોઈ નવરું નથી, અને કોઈને બેઠી આવક નથી. રોજ કમાઓ અને રોજ ખાઓ. ન કમાઓ તો ભૂખે મરો. માત્ર રવિવારે નવરાશ હોય. ભારતમાં તો કેટલાકને રોજ રવિવાર હોય છે.

આપા શેલાતના ત્યાં ગઢવી જામી ગયો. મીઠાબોલું માણસ સૌને ગમે. ગઢવીની નજર પેલી ચાંગ ઘોડી ઉપર છે. તેને પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાની છે. પ્રતિજ્ઞા પાળનારા અધૂરી પ્રતિજ્ઞાએ મરે તો અવગતિયા થાય. તેમને ચિંતા કોરી ખાય. ‘શું કરું તો ચાંગ હાથમાં આવે’ એવી ચિંતામાં ગઢવી દિવસો વિતાવી રહ્યો છે. અને જીવથી વહાલી ચાંગને સાચવવા આપા શેલાત ઘોડારમાં ઢોલિયો નાખીને સૂએ છે. લોકનજરે ચઢેલી વસ્તુ બહુ સાચવવી પડે. તેમાં પણ રાજાની નજરે કે કોઈ દબંગની નજરે ચઢેલી વસ્તુ તો બહુ જ સાચવવી પડે. ડાહ્યો વાણિયો નજરે ચઢે તેવી વસ્તુ ન વસાવે, ન વાપરે.

સાડાપાંચ મહિના વીતી ગયા. હવે વચન પૂરું કરવામાં માત્ર પંદર દિવસ જ બાકી છે. ગઢવીની ચિંતા વધી ગઈ: હવે શું કરવું!

એક દિવસ ગઢવીને મોકો મળી ગયો. જે તાકમાં રહે તેને કોઈ ને કોઈ દિવસ તક મળી રહે. રાત્રે ગઢવી ઘોડારમાં ગયો. ચાંગના માથે હાથ ફેરવ્યો. હાથ ફેરવાવાથી ટેવાયેલી વહાલભૂખી ચાંગને સારું લાગ્યું. વહાલભૂખ્યું માણસ કે પશુ વહાલને આધીન થઈ જતું હોય છે. પછી ગઢવીએ ધીરે રહીને પલાણ કર્યું, ચોકડું ચડાવ્યું, ઘોડીને છોડીને બહાર કાઢી, ત્યાં તો નજીકમાં જ સૂતેલા શેલાર ખાયર જાગી ગયા. તેમણે હાક મારી, “અલ્યા, કોણ છે?” ત્યાં તો અસવાર થયેલા ગઢવીએ જવાબ દીધો, “બાપ, રામરામ, હું ચાંગ માટે આવ્યો હતો. હવે ચાંગ લઈને હળવદ જાઉં છું. રામરામ, બાપ!” કહીને ઘોડી દોડાવી દીધી.

શેલાર ઊભા થઈ ગયા. ગોકીરો થઈ ગયો. હાજર હતા એ બધા કાઠીઓ જલદીજલદી ઘોડે ચઢ્યા અને ચાંગની પાછળ ઘોડા દોડાવી દીધા. આપા શેલારની રાંગમાં ચાંગની વછેરી હતી તે દોડતાંદોડતાં છેક ચાંગની નજીક પહોંચી ગઈ. શેલાર ધારે તો ભાલો મારીને ગઢવીને ગબડાવી શકે, પણ કોણ જાણે કેમ: આ સૂર્યપૂજક કાઠીને વિચાર આવ્યો: છેક મારવાડથી મૂઠી બાજરા માટે અહીં સુધી આવનાર આ ગઢવીની હત્યા મારે હાથે થાય તે શોભે નહીં. તેમણે ચક્રચક્ર ફરતા ભાલાને રોકી દીધો. “જા, ગઢવી, જા! મેં તને જીવતદાન અને ચાંગ બંને દીધાં!”

કાઠીઓનાં ઘોડાં ધીમાં પડ્યાં અને પાછાં ફર્યાં. ગઢવી સૂર્ય ઊગતાં તો હળવદ પહોંચી ગયો, રાજા ગજસિંહની ઘોડારમાં ચાંગને બાંધીને રાજાને ભેટી પડ્યો. રાજાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ. તે ધન્યધન્ય થઈ ગયો. સભા વચ્ચે ગઢવીનું બહુમાન કર્યું. એક લાખ કોરી અને માનસર ગામમાં ત્રીસ સાંતીની જમીન દીધી. બધા ગઢવીઓ માત્ર વાણીજીવી જ નથી હોતા, કેટલાક પરાક્રમજીવી પણ હોય છે તેનો પરચો મારવાડી ગઢવી માલદાને કરાવી આપ્યો.

વાત પૂરી થઈ – ના! ના! હજી વાત બાકી છે. રાજા ગજસિંહે પોતાની ઘોડારમાં ચાંગને બાંધવાની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યા પછી સામે ચાલીને ચોટીલાના આપા શેલારને વાજતેગાજતે ચાંગ પાછી સોંપી દીધી. આપાએ પણ ગજસિંહને બદલામાં ચાંગ કરતાં પણ સવાઈ એવી ચાંગની વછેરી ભેટ ધરી. બંને પક્ષે થયેલી કડવાશ મીઠાશમાં બદલાઈ ગઈ.

કવિ માલદાનના વારસદારો વરસો સુધી માનસરનો ગરાસ ભોગવતા રહ્યા. પાછળથી તે નિર્વશ જવાથી ગરાસ ખાલસા થયો.

કસ્તૂરીમૃગની હત્યા

જીવન આજીવિકાથી ચાલે છે. આજીવિકા વિનાનું જીવન મડદા કરતાંય ભૂંડું કહેવાય. મડદામાંથી દુર્ગંધ છૂટે; લોકો દૂર રહે, તેમ બેકારીમાંથી પણ એક પ્રકારની દુર્ગંધ છૂટે; લોકો દૂર ભાગે. સગાં અને મિત્રો ત્યાં સુધી જ સગાં છે, જ્યાં સુધી બેકારી નથી આવી. બેકારી આવતાં જ બધાં ભૂરરરર કરીને ઊડી જવાનાં. એ સમયે પણ ટકી રહે, સાથ આપે તે જરૂર મદ જ હોય. માણસો તો ઘણાં મળે, પણ મદો ઓછા મળે. જવલ્લે જ મરદો પાકતા હોય છે. તેમાં પણ તલવારની મદાનગી કરતાં સંબંધની મદાનગી ઘણી મોટી કહેવાય. વિપતકાળમાં પણ જે સંબંધમાં અડીખમ રહે અને નિભાવે તેને વારેવારે વંદન કરીએ. દેવદર્શન કરતાં પણ મદદર્શન વધુ દુર્લભ કહેવાય.

રાજપૂતો પરાક્રમજીવી કહેવાય. વ્યાપાર કે મજૂરી ન આવડે, પણ ધીંગાણે ચઢતાં વાર ન કરે. પરાક્રમ અને પ્રેમનો જો મેળ જામે તો કથા ઊભી થાય. બધાની કથાઓ ન થાય, સિંહોની જ થાય. ચકલાંની પણ કથા હોય, પણ તે બાળકોને ફોસલાવવા માટે હોય.

સૌરાષ્ટ્રનો એક રાજપૂત અને ભરજુવાનીમાં પરણીને ઠકરાણાં લઈ આવ્યો. બધી પત્નીઓ ઠકરાણાં ન થઈ શકે. પરસેવો પાડનારી પત્નીઓ ઘરને રોટલા આપે. ઠકરાણાં કદાચ પરસેવો ન પાડે, પણ ટેક પાળે. પરસેવા કરતાં ટેકની કિંમત વધારે કહેવાય. ટેકની પાછળ આખું ગીત રચાય.

રાજપૂત અને ઠકરાણાંનો પ્રેમ એવો જામ્યો કે બંને બે મટીને એક થઈ ગયાં. ઘરમાં માતાપિતા કે ભાઈ-બહેનો નહીં, એટલે ફાગ ખેલવાની પૂરી છૂટ મળી ગઈ. ભરચક ઘરમાં પહેલાં પતિ-પત્નીને એકાન્ત જ ન મળતું. વળી મલાજો એટલો બધો કે સામું પણ ન જોવાય, વાત ન કરાય. બિચારાં દંપતી આખો દિવસ હિજરાયા કરે. પશ્ચિમમાં કોઈ આમ હિજરાય નહીં. પૂરી છૂટ અને પૂરું એકાંત. ગુજરાતી ભાષામાં પતિ-પત્નીનાં સેંકડો નામો રચાયાં છે. પ્રત્યેક નામ ખાસ અર્થ બતાવે છે. પતિનું એક નામ રંગરસિયા છે, અર્થાત્ રસિક બલમા છે. પત્નીનું નામ રસવંતી નાર છે. સૌથી મોટો રસ પ્રેમરસ છે. જેનામાં પ્રેમરસનું પૂર ઊભરાતું હોય તે જ સફળ પતિ થઈ શકે. આવું જ જેના અંગેઅંગમાં રસગાગર છલકાતી હોય તે જ સફળ પત્ની થઈ શકે. રસ જ ન હોય અને પતિ થાય તો જીવતર બગડે. આવા લોકો વીતરાગી થઈને પત્નીત્યાગી થઈ જાય તો નવાઈ નહીં. પત્ની ત્યાગવાથી વાસના ત્યજાતી નથી. તેનાં મૂળ બહુ ઊંડાં છે. તેના અંકુર ક્યારે ફૂટી નીકળે તે કહેવાય નહીં.

રાજપૂત અને ઠકરાણાંને પૂરેપૂરી જુવાની મળી, પૂરેપૂરું વહાલ મળ્યું અને પૂરેપૂરું એકાંત મળ્યું, પછી શું કહેવું! પ્રેમરસ બરાબર જામ્યો. સૌથી અઘરું કામ પ્રેમરસને જમાવવાનું છે. મોટામોટા એન્જિનિયરો તેમાં નિષ્ફળ જતા હોય છે. અદ્ભુત રોકેટ અને મિસાઈલ બનાવનારા ઘરમાં નિષ્ફળ રહેતા હોય છે. પ્રેમરસ જામે તો જ જીવન જામે, નહીં તો વીતરાગી થઈને ઢસરડા કરતા રહે વા પછી મોહમાં અતૃપ્તાત્મા થઈને અવગતિયા થાય.

એક દિવસ વીજળીનો કાટકો પડ્યો. ટપાલીએ ટપાલ આપી. વાંચતાં જ રાજપૂત ઠરી ગયો. ઠકરાણાંને જિજ્ઞાસા થઈ – શું છે ટપાલમાં? રાજપૂતે જવાબ આપ્યો, “મને તાબડોતોબ યુદ્ધના મોરચે બોલાવ્યો છે. પહેરેલાં કપડે નીકળી જવા કહ્યું છે.” ઠકરાણાં ઉપર વીજળી પડી: “ના! ના! નહિ જવા દઉં! આવી નોકરીને આગ ચાંપો. મારાથી હવે વિયોગ સહન નહિ થાય.”

પ્રેમ અને વિયોગ એક સિક્કાની બે બાજુઓ છે. ક્યારે કઈ બાજુ આવી જાય, કાંઈ કહેવાય નહીં. બંને વચ્ચે બહુ રકઝક થઈ, પણ નોકરીએ જવા રાજપૂત મક્કમ રહ્યો. મક્કમતા વિનાનો પ્રેમ પરાક્રમી ન હોય, તે પત્નીઘેલો હોય. પત્નીઘેલો પ્રેમ કર્તવ્યપરાયણ ન રહી શકે. પત્નીઘેલણની વૈતરણી પાર કરે તે જ પાર ઊતરે, નહીં તો ડૂબી મરે.

ઠકરાણાંથી ઊકળતા હૈયે બોલી જવાયું: “વિધાતાએ મને રાજપૂતાણી કરી તેના કરતાં ખડ વાઢનારી મજૂરણ કરી હોત તો સારું થાત!” મજૂરણને મજૂરનો વિયોગ ન હોય. કાયમ ભેગાં ને ભેગાં. કૂબામાં રહે કે રોડના કિનારે રહે. પડખેપડખું મળેલું જ હોય. પડખાનું સુખ જે મજૂર-મજૂરણ ભોગવે છે તે રાજા-મહારાજા પણ નથી ભોગવતા.

રાજપૂતે ઠકરાણાંના માથે હાથ ફેરવીને બળતરા ઓછી કરવા કહ્યું, “મજૂરણને ડઝન છોકરાં હોય, પણ તે રાજ્ય ન કરે. તને રાજરાણી કે રાજમાતા થવા જન્મ આપ્યો છે, માત્ર કુરકુરિયાં જણવા જન્મ નથી આપ્યો.

ભૂંડણ બચ્યાં લાખ, લાખે બિચારાં,
સિંહણ બચ્યું એક, એકે એક હજારાં.

જેમતેમ કરીને ઠકરાણાંને શાંત કરી, હથિયાર બાંધી રાજપૂત જુવાન ઘરેથી ચાલી નીકળ્યો. ઠકરાણાં જોતાં જ રડી ગયાં. ચોધાર આંસુએ તેમનો ચહેરો પલળી ગયો. પ્રેમ હસાવે પણ ખરો અને રડાવે પણ ખરો. કદાચ રડાવે વધારે. પણ ઠકરાણાં સંગીતપ્રેમી હતાં, તેથી રાજપૂતે જતાંજતાં તેમને એક વીણા ભેટ આપીને કહ્યું: “આ વીણા તમારો સમય પસાર કરશે.” એકાકી નવરાં માણસોને માટે સમય પસાર કરવો બહુ કઠિન કામ છે. તેમાં પણ જો તે વિયોગી હોય તો-તો ઝૂરી-ઝૂરીને મરે. તેથી સમય પસાર કરવા કોઈ હોબી, કોઈ નિમિત્ત જોઈએ. સંગીતથી વધુ ઉત્તમ કોઈ હોબી નથી. જો વ્યક્તિને સંગીતમાં રસ હોય અને તે સંગીતમાં તરબોળ થઈ શકતી હોય તો ગમે તેવા કપરા કાળને પણ સરળતાથી પસાર કરી શકે છે. સંગીત અમૃત છે. તે મરેલાને જિવાડે છે. જેને ડિપ્રેશનનો રોગ થયો હોય અને ચારે તરફ નિરાશા જ નિરાશા દેખાતી હોય તેવો માણસ પણ જો સંગીતનો સહારો લે તો તેને નવું જીવન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

* * *

રાજપૂત જુવાન સરકારી નોકરીમાં દૂર-દૂરની સીમા ઉપર ચાલ્યો ગયો. પાછળ ઘરમાં ઘોર અંધારું મૂકતો ગયો. કોઈના આવવાથી ઘરમાં અને જીવનમાં અજવાળું-અજવાળું થઈ જાય છે, તો એક વ્યક્તિના જવાથી પૂરા ઘરમાં અને પૂરા જીવનમાં અંધારું-અંધારું થઈ જતું હોય છે. વ્યક્તિ પ્રકાશરૂપ પણ છે અને અંધકારરૂપ પણ છે. અંધકારના દિવસો બહુ દોઢલા હોય છે. જેટલો પ્રકાશ વધારે તેટલો જ અંધકાર પણ વધારે. જેટલો પ્રેમ પ્રબળ તેટલો જ વિયોગ પણ પ્રબળ. પ્રબળ વિયોગમાં ઠકરાણાં લાંબાલાંબા દિવસો અને તેથી પણ લાંબીલાંબી રાતો પસાર કરી રહ્યાં છે. પણ તેમાં તેમને સહારો મળી ગયો વીણાનો. માણસના જીવનમાં જ્યારે ફરજિયાત નવરાશનો કાળ આવે ત્યારે ઉત્તમ હોબી અમૃત થઈને પાર ઉતારે. સવાર પડે અને ઠકરાણાં હાથમાં વીણા લઈને સ્વરસાધનામાં બેસી જાય. એવાએવા રાગ વગાડે કે વાતાવરણ શાંત થઈ જાય. ખાવાનું ભાન ભૂલી જવાય. વ્યસન, વિષય અને સંગીત ભાન ભુલાવે. પણ ના, વ્યસન અને વિષય તો ભાન ભુલાવીને બરબાદ કરી નાખે, પણ સંગીત તો અમૃત કરી નાખે. વીણાને સહારે સમય વીતતો ગયો. સંગીતમાં પણ વિયોગી સંગીતના વિલાપ કાળજાના કટકા કરી નાખે, પણ કાળજું હોય તો! એટલે વિયોગીને ઘાયલ કહેવાય છે. ઘા રૂઝે જ નહીં. દૂઝ્યા જ કરે. પાકેલો ઘા રૂઝવાનું નામ ન લે. આ દૂઝતા ઘામાંથી જે સંગીત કે કાવ્ય નીકળે તે અમર અમૃત જ હોય. જે કદી ઘાયલ જ નથી થયો, જેના ઘા પાક્યા જ નથી તે અમર વાણીનો ધણી ન થઈ શકે.

ઠકરાણાં મોડી રાત સુધી વીણા વગાડ્યા કરે. તેમાં એક ઘટના ઘટી. પાસેના તળાવમાં રાત્રે પાણી પીવા જાનવરો આવે. તેમાં જંગલમાંથી એક કસ્તૂરીમૃગ પણ આવે. બધા મૃગ કસ્તૂરીમૃગ નથી હોતા, તેમ બધી સ્ત્રીઓ ઠકરાણાં નથી હોતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ માટે તો પતિનો વિયોગ દિવાળી થઈ જતો હોય છે. પતિ બહાર જતાં જ તેને ખુલ્લા જીવનનો મોકો મળી જતો હોય છે. મર્યાદાના બંધિયાર જીવનથી મૂંઝાયેલી સ્ત્રીઓ ખુલ્લું જીવન ઝંખતી હોય છે. ખુલ્લું જીવન મળતાં જ તે બેફામ થઈ જતાં વાર નથી કરતી. બધી સ્ત્રીઓ ખુલ્લા જીવનને પચાવી નથી શકતી. જે આવું સ્વતંત્ર જીવન પચાવી ન શકે તેની સ્વતંત્રતા સ્વચ્છંદતામાં બદલાઈ જતાં વાર નથી કરતી. ખાનદાની મર્યાદાપ્રેમી હોય છે, તેથી મર્યાદાને તે દીવાલ નથી માનતી, રક્ષણ માને છે.

રાત્રે જેવું ઠકરાણાંની વીણાના ઝંકાર શરૂ થાય કે તરત જ કસ્તૂરીમૃગ આવી જાય. સંગીત પણ વ્યસન જેવું છે. ગાયા વિના કે

સાંભળ્યા વિના ચાલે જ નહીં. ભયના કારણે માણસોથી દૂર ભાગનારો મૃગ એવો વિશ્વાસુ થઈ ગયો કે પછી તો ઠકરાણાના આંગણામાં આવીને બેસી જાય. સામાન્ય મૃગ કરતાં કસ્તૂરીમૃગને વધુ બીક લાગે. તેની કસ્તૂરી જ તેના ભયનું કારણ બની જાય છે. સામાન્ય સ્ત્રી કરતાં રૂપાળી સ્ત્રી અને તેમાં પણ શીલવતી સ્ત્રીને વધુ ભય લાગે. લંપટ શિકારીઓ તેને ક્યારે ચૂંથી નાખે તે કહેવાય નહીં.

કસ્તૂરીમૃગની સંગતથી ઠકરાણાને હામ આવી. સંગીત કદરભૂખ્યું પણ હોય છે. કોઈ ને કોઈ કદર કરનારું મળે તો જ તેને કળ વળે. કદર વિનાનું સંગીત વિકળ બનાવે. ઠકરાણાં અને મૃગ આત્મીયતાથી એક થઈ ગયાં. દિવસો પસાર થવા લાગ્યા.

એવામાં નોકરીની ત્રણ વર્ષની મુદત પૂરી થઈ ગઈ. એક દિવસ રાજપૂત ધસમસતો ઘોડેસવાર થઈને ઘરે આવી ગયો. તે દિવસે ઠકરાણાં માટે સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો. લાંબો વિયોગ યોગમાં બદલાઈ ગયો. હર્ષનાં આંસુઓથી ઠકરાણાં નાઘ્યાં. પ્રેમી પતિવ્રતા સ્ત્રી માટે હરિદર્શન કરતાં પણ પતિદર્શન વધુ મહત્ત્વનું હોય છે. ત્રણ દિવસની લાંબી યાત્રા કરીને આવ્યો હોવાથી રાજપૂત તરત જ જમીને ઢોલિયામાં પોઢી ગયો. થોડી જ વારમાં તેનાં નસકોરાં બોલવા લાગ્યાં. નિદ્રા કોઈને પણ છોડતી નથી. ઠકરાણાંએ વિચાર્યું: ભલે પોઢ્યાં, થાક ઊતરવા દો, અત્યારે તેમને જગાડવા નથી – તેમ સમજીને ઘરકામમાં લાગી ગઈ. વાસનાપ્રેમ સ્વલક્ષી હોય છે. કોઈની ઊંઘ બગડે તો બગડે પણ મારું કામ થવું જોઈએ તેવું તેનું ગણિત હોય છે. પણ નિર્મળ પ્રેમ પરલક્ષી હોય છે. તે સુખી થાય, તેના સુખમાં વાંધો ન આવે. આવું તેનું ગણિત હોય છે.

રાત પડી ને રોજના નિયમ પ્રમાણે ઠકરાણાંએ વીણા ઉપાડી. વીણાના ઝંકારે પેલો સંગીતપ્રેમી કસ્તૂરીમૃગ આવી ગયો. સંગીત બરાબર જામ્યું. જોતજોતાંમાં અડધી રાત થઈ ગઈ. જેમ રાત જામે તેમ સંગીત જામે. જામેલું સંગીત જ બગડેલા ચંચળ જીવનને ફરીથી જમાવતું હોય છે. અડધી રાતે રાજપૂતની નીંદર પૂરી થઈ. તેણે જોયું તો પડખું ખાલી. પડખે રહે તે પદમણી ક્યાં ગઈ? તેનો વહેમીલો પુરુષ જાગી ઊઠ્યો. લાંબા કાળનો વિયોગ વહેમ વિનાનો ભાગ્યે જ હોય છે. વિયોગમાં વળાંક આવી જાય, કાંઈ કહેવાય નહીં. વાસનાજીવી નર-નારી લાંબો વિયોગ સહન કરી શકતાં નથી. તેમનાં જીવનમાં તરત જ વળાંક આવી જાય. મોકો મળવો જોઈએ. મોકો ન મળે તો ઊભો કરે, પણ વળાંક લઈ લે.

રાજપૂત ઊભો થયો. બારીમાંથી જોયું તો ઠકરાણાં વીણા વગાડે છે અને કોઈ તેમની નજીક બેઠું છે. પાપને પાપ દેખાય: “હં! હવે સમજાયું.” વહેમમાં આંધળા થયેલા રાજપૂતે તીર ઉપાડ્યું અને ખેંચીને માર્યું. વ્યક્તિ સૌથી વધુ ઈર્ષ્યાળુ કામસંબંધમાં થતી હોય છે. તે બધું સહન કરી શકે, પણ પોતાના કામી પ્રતિસ્પર્ધીને ન સહન કરી શકે. તીર મૃગને વાગ્યું. તે ઊછળીને પડ્યું અને પ્રાણ છોડી દીધા. હાહાકાર થઈ ગયો. રાજપૂતે આવીને જોયું, ખરી હકીકત જાણી. બહુ પસ્તાવો થયો. પણ હવે શું થાય?

ઉતાવળિયા વહેમે નખ્ખોદ વાળી દીધું હતું.

વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને માપવાનાં ત્રણ મહત્ત્વનાં કારણો છે: 1. વિચારો, 2. વાણી અને 3. વ્યવહાર. આ ત્રણે એકએકથી ચઢિયાતાં કારણો છે, પણ આપણે વાણીનો વિચાર કરવાનો છે. વાણી એટલે કડવી-મીઠી વાણી નહીં, પણ કેવું બોલે છે અને બોલેલું કેટલું પાળે છે. ગંગાસતીના એક ભજનનું આવું મથાળું છે:

વચનવિવેકી જે નરનારી, પાનબાઈ,
બ્રહ્મદિક લાગે તેને પાય જી.

જે લોકો વચન માટે જીવે છે અને વચન માટે મરે છે તેમનો ઇતિહાસ હોય છે. જે લોકો અબી બોલા અને અભી ફોક કરી નાખતા હોય છે તેમને ફોકા કહેવાય છે.

જામનગરના જામ સતાજીના ફટાયા વેરાજી જાડેજાને બાર ગામની જાગીર મળેલી. જાગીરદાર થઈને જીવવાનો ત્યારે કોઈ જુદો જ રુઆબ હતો. સૌરાષ્ટ્રના લગભગ બધા રાજા-મહારાજા-દરબારો-જાગીરદારો વગેરેને અફીણના કસુંબા કરવાની આદત. કસુંબો એટલે માન-પ્રતિષ્ઠા અને ડાયરો જમાવવાનું નિમિત્ત. દરબારોની ડેલીએ ડાયરો જામ્યો જ હોય.

વ્યસન અને વિષય વ્યક્તિને વ્યક્તિની નજીક લાવવાનું નિમિત્ત બનતાં હોય છે. જે નિર્વ્યસની હોય કે નિર્વિષયી હોય તેને નજીકના મિત્રો ઓછા હોય. મોટા ભાગે તે એકાકી હોય. જે એકાકી હોય તે કજિયામુક્ત જ હોય, પણ એકાકીપણાથી પીડાતો પણ હોય. જે બહુ નજીક આવે તેમાંથી કથા ઉત્પન્ન થાય, કારણ કે બહુ નજીક આવનાર સાથે કાં રાગ થાય, કાં દ્વેષ થાય. મોટા ભાગે રાગ થયા પછી દ્વેષ થાય. રાગ થયા પછીનો દ્વેષ બહુ દુઃખદાયી થઈ જતો હોય છે.

વેરાજીના કસુંબામાં ભાગ લેનારાઓમાં ચારણ જગમાલજી રોહડિયા મુખ્ય હતા. ચારણો મોટા ભાગે પારકા કસુંબે રાતા થાય. જે લોકો પારકે રોટલે, પારકા ચા-નાસ્તાએ અને પારકા કસુંબે જીવન જીવવાને ટેવાઈ જાય તેઓ આપોઆપ મીઠાબોલા થઈ જાય. મીઠાબોલા થવું એ કાંઈ પાપ નથી, પણ સત્ય વિનાની મીઠાશ ખુશામત થઈ જાય. ખુશામતિયા થઈ જવું તે પાપ કહેવાય. કવિ જગમાલજી ચારણ તો હતા, પણ ખુશામતિયા ન હતા, તેથી તેમના લલાટે ચારણી તેજ દીપતું રહેતું. ખોટી ખુશામત વ્યક્તિને નિસ્તેજ બનાવે છે અને તે પણ યાચના માટે કરેલી ખુશામત તો વ્યક્તિને સાવ જ નિસ્તેજ કરી મૂકે છે.

જાગીરદાર વેરાજી જાડેજા અને ચારણ જગમાલજીની જોડી એવી જામી કે એકબીજા વિના કસુંબો ઊગે નહીં. ઊગ્યા વિનાનો કસુંબો ફોક કહેવાય, તેથી વેરાજી હંમેશાં જગમાલજીની રાહ જુએ, તેમના આવ્યા પછી જ કસુંબો કરે. કવિ જગમાલજી રોજ કસુંબો પીવા હડિયાણાના દરબારે પહોંચી જાય. વેરાજી તેમની રાહ જ જોતા હોય. પછી સરસ્વતીની અને અફીણની ધારા વહેવા લાગે. ઘણા દરબારો વગેરે ભેગા થાય, વાહવાહ થાય અને પછી છેક સાંજે વીખરાય. આવા લોકો શ્રમજીવી ન હોય, તેથી આખો દિવસ વાણીવિલાસમાં પસાર કરે. ભારતમાં મોટા ભાગના ભક્તો આખો દિવસ ભજન ગાવામાં પસાર કરે, તો યાચક કવિઓ દુહા-છંદ ગાવામાં પૂરો કરે. સાંજ પડ્યે જગમાલજી પાછી ઘોડી પલાણીને પોતાને ગામ જાય. ઘરની સ્ત્રી આવી ટેવોથી ટેવાઈ ગયેલી હોય. તે કદી પતિની રાહ જોઈને ભૂખી ન બેસી રહે. પતિને જમાડીને પછી જ જમાય તે નિયમ તેમના માટે ન હોય, કારણ કે પતિ મોટા ભાગે જમીને જ આવતો હોય.

પ્રેમ કદી ચર્ચા વિનાનો હોતો નથી. વેરાજી અને જગમાલજીનો અનન્ય પ્રેમ પણ ચર્ચાનો વિષય બન્યો. લોકો કહે કે એકબીજા વિના કસુંબો ઊગતો નથી. એક વાર વેરાજીને કસોટી કરવાની ઇચ્છા થઈ કે જોઈ તો ખરો કે ચારણને મારા વિના કસુંબો ઊગે છે કે નહીં! ચારણના આવતાં પહેલાં વેરાજી સંતાઈ ગયા અને ખવાસને કહી દીધું કે ચારણ આવે તો કહેજે કે દરબાર બહાર ગામતરે ગયા છે.

અને રોજની માફક ઘોડીએ ચઢીને કવિ આવ્યા. રોજ કવિનો સત્કાર વેરાજી કરતા. આજે વેરાજી દેખાતા ન હતા. ખવાસે આવીને કહ્યું: “દરબાર તો ગામતરે ગયા છે, પણ તમે બેસો અને કસુંબો કરો એમ કહેતા ગયા છે.” નોકર તો ચિઠ્ઠીના ચાકર કહેવાય. નોકરી કરવી અને સત્યવાદી થવું પોસાય નહીં. નોકરોનું અસત્ય માલિકને લાગે, કારણ કે તે માલિક માટે બોલાયું હોય.

જગમાલજીને વહેમ પડ્યો. ખવાસની વાત સાચી ન લાગી, કારણ કે વેરાજીની ઘોડી તો બાંધેલી હતી. ઘોડી વિના ગામતરે કેમ જવાય?

કવિએ ઊલટું અર્થઘટન કર્યું. તેમને થયું કે મારાથી કંટાળીને મને આવતો બંધ કરવા માટે વેરાજીએ આવું બહાનું કર્યું છે. અર્થઘટન જીવનમાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું હોય છે. સંબંધો અર્થઘટનને આધીન હોય છે. અર્થઘટન બગડતાં જ સંબંધો બગડે છે. અને બગડેલા સંબંધો મહાદુઃખદાયી થઈ જતા હોય છે. ભૌતિક દુઃખો કરતાં સંબંધો બગડવાનાં દુઃખોથી લોકો વધુ દુઃખી થતા હોય છે. તેમાં પણ જે તીવ્ર લાગણીશીલ કોમ હોય તે રિસાળવી હોય. વાતવાતમાં તેમને રીસ ચઢે અને રીસમાં ન કરવાનું કરી બેસે.

કવિને ધમધમતી રીસ ચઢી. તેમણે તરત જ ત્યાં ને ત્યાં પ્રતિજ્ઞા કરી: “હવે આજથી રાજપૂતનો કસુંબો હરામ!” જે વ્યક્તિમાં ધીર-ગંભીરતા ન હોય તેના સંબંધનો ભરોસો ન કરાય. કવિને રીસ ચઢી, તો વેરાજીનો કસુંબો હરામ કરાય, પૂરા રાજપૂતસમાજનો ન કરાય. પૂરા રાજપૂતસમાજે શું બગાડ્યું હતું? પણ વિવેક અને કોધ સાથે રહે નહીં.

કવિની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને સંતાયેલા વેરાજી દોડતા આવ્યા, ક્ષમા માગી અને કહ્યું: “આ તો મેં તમારું પારખું લેવા ગતકડું ગોઠવ્યું હતું – મારા વિના તમને કસુંબો ચઢે છે કે નહીં.”

વેરાજીએ બહુ કાલાવાલા કર્યા: “મજાક-મશ્કરીને સાચું ન માનો! આવી પ્રતિજ્ઞા ન કરાય! આવો, મારા હાથે કસુંબો પીતા જાઓ!”

પણ કવિ એકના બે ન થયા તે ન જ થયા. આંગણમાં ઊભેલી ઘોડી ઉપર પલાણ નાખીને છેલ્લા જુહાર કરીને કવિ ચાલતા થયા. ધીર-ગંભીરતા વિનાના સંબંધો ક્યારે તૂટી જાય તે કહેવાય નહીં. ઉગ્ર સ્વભાવ અને ઉતાવળિયો નિર્ણય અને બાંધછોડ કરવાની જરાય વૃત્તિ જ ન હોય તો તેવા સંબંધ સોના જેવા હોય તોપણ ક્યારે કથીરના થઈ જાય તે કહેવાય નહીં.

ક્ષત્રિયોના સમાજમાં હાહાકાર થઈ ગયો. એક દેવીપુત્ર ચારણે પૂરા ક્ષત્રિયસમાજને તિરસ્કૃત કરી દીધો છે. ઘણા દરબારો, ઠાકોરો વગેરેએ લોભ-લાલચ આપીને કવિને પણ મૂકી દેવા બહુ સમજાવ્યા, પણ કવિ અડગ રહ્યા.

કેટલીક અડગતા પૂરા સમાજજીવનમાં, રાષ્ટ્રજીવનમાં અને વ્યક્તિના જીવનમાં હાહાકાર મચાવે તો તેવી અડગતા કૂણી થવી જોઈએ. કઠોરતા અને કોમળતાના મેળનું નામ જ જીવન કહેવાય. શ્રીકૃષ્ણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ધારણ નહીં કરું અને તે દિવસે ભીષ્મે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો આજે કૃષ્ણને શસ્ત્ર ધારણ ન કરાવું તો હું દેવવ્રત નહીં! પછી તો ભીષ્મે એવું ભયંકર યુદ્ધ કર્યું કે શ્રીકૃષ્ણને રથ પડતો મૂકીને ચાબુક હાથમાં લઈને ભીષ્મ સામે દોડવું પડ્યું. (કોઈ જગ્યાએ રથનું પૈડું.) ભીષ્મ ખડખડાટ હસ્યા અને કહ્યું કે મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ ગઈ. કવિએ લખ્યું:

ભક્ત કે કાજ અપના નિયમ બદલતે દેખા.

મારી પ્રતિજ્ઞા ભલે તૂટે પણ મારા ભક્તની પ્રતિજ્ઞા ન તૂટવી જોઈએ. આ કૃષ્ણની કૂણપ અને ઉદારતા કહેવાય.

* * *

જ્યાં પ્રતિજ્ઞા પાળનારા હોય છે ત્યાં પ્રતિજ્ઞા તોડાવનારા પણ નીકળી પડતા હોય છે. તપ કરનારા કરતાં તપોભંગ કરનારા પણ ઓછા નથી હોતા.

બુંદીના ધણી છત્રશાલ હાડાએ પણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે કવિની પ્રતિજ્ઞા તોડાવું નહીં તો હું હાડો નહીં! નકારાત્મક જીવન જીવનારાને હકાર કરતાં નકારમાં વધુ રસ આવતો હોય છે.

યોગાનુયોગ એક દિવસ કવિ જગમાલજી બુંદી પહોંચી ગયા. ચારણ પરિવ્રાજક કહેવાય. તેઓ તો ભમતા જ હોય. રાજા અને સૌએ કવિને આદરમાન આવ્યાં. સામાન્ય રીતે યાચકનાં આદરમાન ન હોય. યાચના અને આદરને સાથે રાખવાં બહુ કઠિન કામ. પણ યાચક પવિત્રતાથી પૂજાતો હોય તો યાચકપણું આદરનું અધિકારી થઈ જાય. બધા આદર કરતાં ભારતમાં પવિત્રતા વધુ આદર પામે છે. જોકે તેમાં ઘણી વાર પાખંડ પણ પૂજાઈ જાય છે.

રાજા છત્રશાલનો દરબાર હકડેઠઠ ભરાયો છે અને કસુંબા ઘોળાઈ રહ્યા છે. દરબાર હોય ત્યાં કસુંબા હોય જ. કસુંબો ફરતો-ફરતો જગમાલજી પાસે આવ્યો. કવિ પગે લાગ્યા અને કહ્યું, “મારે રાજપૂતના હાથનો કસુંબો હરામ છે. હું નહીં પીઉં.” એમ કહીને માનપૂર્વક હાથને પાછો ઠેલી દીધો. સભામાં હાથ પાછો ઠેલવો તે અપમાન કહેવાય. હાહાકાર થઈ ગયો. જે સભામાં હાથ પાછો ઠેલવો પડે તેની પહેલેથી ખબર હોય તેવી સભામાં પ્રવેશ ન કરવો એ ડહાપણ કહેવાય. પણ ધૂની માણસને ડહાપણ સાથે બહુ મેળ નથી હોતો.

છેવટે રાજા છત્રશાલ પોતે ઊભા થયા અને લાખ કોરીની ભેટ સાથે કવિને લલચાવ્યા, પણ કવિ ન માન્યા. પછી તો રાજા પણ હટે ભરાયા. લાખના કરોડ કર્યા તોય કવિ ન લલચાયા. કવિએ રાજાની દાતારીને ખૂબખૂબ બિરદાવી, પણ મન જરાય ઢીલું ન કર્યું. લલચાવનારી બે પ્રબળ વસ્તુઓ – લક્ષ્મી અને કામિની. ભલભલા મુનિવરનાં તપ ચલિત થઈ જાય. પણ ગઢવી ન ચળ્યો તે ન જ ચળ્યો. ગઢવીની અચળતા ઉપર સૂર્ય નમી પડ્યો. આવી અચળતામાંથી અવિચળ વાણી પેદા થાય અને અમર કરી નાખે. અચળતા વિનાની વેચાઉ વાણી અને કલમ વેશ્યાની બહેન કહેવાય. વેશ્યાને કોઈ પવિત્ર નથી માનતું. તેનું શરીર તો ચૂંથાય, પણ પગ ન પૂજાય. શરીર પણ લોહી હોય ત્યાં સુધી જ ચૂંથાય. પગ તો પીળા પડી ગયેલા હોય તોય પૂજાય અને મર્યા પછી પગલાં પૂજાય.

રાજાનું અપમાન પોતાના જ દરબારીઓ વચ્ચે એક ચારણ કરી રહ્યો હતો. આખી સભા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હતી. ત્યાં કવિએ રસ્તો કાઢ્યો. ફટ દઈને ભેટમાંથી કટાર કાઢી. બારોટ-ગઢવી-ચારણ હંમેશાં ભેટમાં કટાર રાખે – કોઈની મારવા નહીં, પણ ટેક તૂટતી હોય તો પોતાના જ પેટમાં હુલાવી દેવા માટે. કવિએ હાથ જોડીને કહ્યું, “લ્યો, બાપ, હું મારા હાથે જ મારું ગળું કાપી નાખું છું. તેમાં તમે કસુંબો રેડજો. તમારુંય માન રહે અને મારી ટેક રહે.”

ગુણી રાજા છત્રશાલે તરત જ હથેલી ઊંધી કરી નાખી. વાત રહી ગઈ. ટેક અને તાણ બંને સાથેસાથે ચાલે. ટેક વિના તાણ હોય નહીં અને તાણ વિના ટેન્શન ન હોય, હળવાશ હોય, પણ ઇતિહાસ ન હોય.

ભારતમાં સમયને ગાળામાં વહેંચવામાં આવ્યો છે, જેમ કે વાવણીગાળો, લગનગાળો, વગેરે. ત્યારે વૈશાખ મહિનામાં લગનગાળો ઊપડે. ગામેગામ જાનો આવે, માંડવા રોપાય અને ઢોલ ઢબૂકે. કોઈ નવરું જ ન હોય. વૈશાખ મહિનાનો ધોમ તાપ પડતો હોય અને જાનડીઓ ગીતોની રેલંછેલ કરતી હોય. બધાં ગરમીથી ટેવાઈ ગયાં હોય એટલે કોઈ સિસકારા ન બોલાવે. આખી જાન આરામ કરી રહી હતી, ત્યાં કવિ જગમાલજી પાણી પીવા આવી પહોંચ્યા. ઘોડી ઉપરથી ઊતરીને પાણી માગ્યું અને હોકો માગ્યો. ત્યાં હોકો ગગડી રહ્યો હતો. વ્યસનનું આકર્ષણ વિષય કરતાં પણ વધારે હોય છે.

જગમાલજીએ પાણી પીધું, હોકો પીધો અને વિશ્રાન્તિ કરવા બેઠા, ત્યાં તો એક રાજપૂત કસુંબાનો કટોરો લઈને આવ્યો, “લ્યો, દેવીપુત્ર, કસુંબો પીઓ.”

કવિને બરાબર તલપ લાગી હતી પણ ટેક યાદ આવી. “ના, બા, ના! હું રાજપૂતના હાથનો કસુંબો નથી પીતો, મારા હાથે પીશ.” બંને વચ્ચે રકઝક ચાલી. એકે પાછા ન પડે. જાનના રાજપૂતો જાણી ગયા કે આ તો કવિ જગમાલ રોહડિયા છે, જેણે રાજપૂતોનો કસુંબો અગરાજ કર્યો છે.

રકઝક ચાલી રહી છે ત્યાં વરરાજા ઊભો થઈને છેક કવિની સામે આવી ગયો. તેણે કવિને બહુ સમજાવ્યા, પણ કવિ એકના બે ન થયા. વરરાજા પણ માથાનો નીકળ્યો. તેણે પાસે પડેલો લોટો લીધો અને તેમાંથી થોડું પાણી હાથમાં લઈને પ્રતિજ્ઞા કરી: “જ્યાં સુધી તમે કસુંબો નહીં લ્યો ત્યાં સુધી મારે અન્નજળ હરામ!” ચારે તરફ સોપો પડી ગયો. કવિએ કહ્યું: “વરરાજા અન્નજળ નહીં લે તો હું પણ નહીં લઉં.” ત્યાં તો આખી જાને કહ્યું: “તમે બંને અન્નજળ વિનાના રહો તો અમારાથી પણ અન્નજળ લેવાય નહીં.” આખી જાન ઉપવાસ ઉપર ઊતરી ગઈ. ભારે થઈ ગઈ.

એક દિવસ, બે દિવસ અને ત્રણ દિવસ... કોઈ જરાય નમતું મૂકવા તૈયાર નથી. ત્યાં તો માંડવેથી ડાહ્યા માણસો આવ્યા અને કવિને મનાવવા લાગ્યા, પણ કવિ ન માન્યા. એટલે માંડવાની રાજપૂતાણીઓ તમને પગે લાગવા માગે છે એવું કહીને કવિને માંડવે તેડી ગયા.

જગ્યા બદલાવાથી અને માણસો બદલાવાથી કદાચ વિચારો બદલે. કવિ માંડવે ગયા. કુમારિકાઓ, યુવતીઓ, પ્રૌઢાઓ અને વૃદ્ધાઓનું મોટું ટોળું ભેગું થયું હતું. એક પછી એક સૌ કવિને પગે લાગવા આવી. કવિ અંતરથી સૌને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. ત્યાં તો પાનેતર પહેરેલી કોડભરી કન્યા પણ આવી. લગ્નવિધિ વખતે કન્યા પાનેતર પહેરે. વર માટે કોઈ ખાસ પોશાકની વ્યવસ્થા ન હોય. કવિએ આદત પ્રમાણે કન્યાને આશીર્વાદ આપ્યા:

“બેટા, અખંડ સૌભાગ્યવતી ભવ!” આશીર્વાદ સાંભળીને કન્યા બોલી: “બાપુ તમે મને આશીર્વાદ આપ્યા કે શાપ આપ્યો?”

કવિએ માથું ઊંચું કરીને જોયું તો સામે પાનેતર પહેરીને પીઠી ચોળેલી કન્યા ઊભી છે. હવે તેમને ભાન થયું કે કાંઈક બફાઈ ગયું છે. આદત પ્રમાણે રટ્યા-રટ્યા આશીર્વાદ આવનારા ઘણી વાર બાફી નાખતા હોય છે. કન્યા બોલી:

“બાપુ, તમે મરવાનું પણ લીધું છે, તો મારા પરણ્યે પણ તેવું જ પણ લીધું છે. અન્નજળનો ત્યાગ કરીને જો મારો પરણ્યો મરી જાય, તો પછી મારે તો આ પાનેતર કાઢીને લાંબી જ પહેરવાની થાય! તમારું વચન ક્યાં ફળવાનું હતું?”

કવિને લાગ્યું કે પોતે ફસાઈ ગયા છે, વચન માટે જીવનારા અને વચન માટે મરનારા કવિને અંતે સૂઝ્યું. મારી ટેકથી જો સોના જેવી મારી દીકરી રાજપૂતાણી વિધવા થાય, તો તેવી ટેકને ધિક્કાર છે! ટેક સત્યની હોય અને સત્ય દયાળુ હોય. દયાળુ સત્ય નારાયણનું રૂપ છે, કઠોર સત્ય યમરાજનું રૂપ છે. મારે યમરાજ નથી થવું, આ નવા જોડલાને ખંડિત નથી કરવું.

કવિએ પોકાર પાડ્યો: “જય, જોગમાયા! કસુંબો લાવો. હું ટેક છોડવા તૈયાર છું. એક જ સાવિત્રી નથી થઈ, આજે પણ કેટલીયે સાવિત્રીઓ હાજર છે. એક સાવિત્રીએ યમરાજ પાસેથી પતિને છોડાવ્યો હતો. આ બીજી સાવિત્રીએ ચારણ પાસેથી પતિને બચાવ્યો છે.”

ચારે તરફ સમાચાર ફેલાઈ ગયા. આનંદઆનંદ થઈ ગયો. કવિ જાનીવાસે આવ્યા અને વરરાજા જોગાના હાથનો કસુંબો પીને પોતાની ટેક તોડી નાખી.

ટેક રાખવી અને પાળવી જેટલી મહાન છે, તેટલી જ સમય આવ્યે ટેક તોડવી પણ મહાન થઈ શકે છે.²

² “રત્નાકરની છોળ”ના ‘વેણવેણની અથડામણ’ના આધારે.

લગ્નજીવનનું સૌથી મોટું દૂષણ કજોડું છે. લગ્નજીવન એટલે નરનારીના દ્વૈતનું અદ્વૈત. બેમાંથી એક થઈ જવું તે જ લગ્નજીવન, તે જ દામ્પત્ય. પણ તે સજોડેથી થાય. જો કજોડું મળી ગયું હોય તો લાખ પ્રયત્ને પણ લગ્નજીવન જામે નહીં.

કજોડાના અનેક પ્રકાર છે, જેમ કે શારીરિક કજોડું, બૌદ્ધિક કજોડું, સ્વભાવ-કજોડું, આચાર-કજોડું, વગેરે વગેરે. પણ સૌથી મોટું દુઃખદાયી અને ત્રાસદાયી કજોડું ગુણદ્રોહી કજોડું કહેવાય. ગુણદ્રોહ એટલે બેમાંથી એક, ખાસ કરીને સ્ત્રી બહુ ગુણવાળી હોય, બહુ તેજસ્વી હોય અને તેના ગુણ કે તેજને સહન ન કરવું, ન પચાવવું તે ગુણદ્રોહ કહેવાય.

વાત ખંભાત પાસેના પાંદડ ગામની છે. પાંદડમાં વજો ડાભી નામે રાજપૂત રહે. તેને એક વહુ, વહુ એટલે વહુ! જોતા જ રહી જાઓ તેવાં જુવાની અને તેવું રૂપ! બન્યું એવું કે વજાને ત્યાં ચારણ આવેલો અને ચારણે ડાયરો જમાવેલો. ચારણ આવે એટલે ડાયરો જામે જ. વજાની ઓશરીમાં બધા રાજપૂતો હકડેઠઠ ભરાયેલા. કસુંબા અને હોકાનો ગડગડાટ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યાં સામે બાંધેલી ભેંસોને દોહવા રાજપૂતાણી નીકળી. ઘર દુઝાણાથી શોભે. અને દુઝાણું દૂધથી શોભે. દુઝાણા વિનાનું ઘર લુખ્ખું કહેવાય. રાજપૂતાણી પાટલી નાખીને ઊભા ઢીંચણે ભેંસ દોહવા લાગી. બરાબર આ જ સમયે ચારણે રાજપૂતાણી કેવી હોય તેની કથા લડાવી. કથા લડાવતાં આવડે તો જ ચારણ કહેવાય. શ્રોતાઓ કથાતરબોળ થઈ ગયા હતા. કસુંબો, હોકો અને કથા – ત્રણેનો નશો શ્રોતાઓ ઉપર છવાઈ ગયો હતો અને બધા ડોલી રહ્યા હતા. રાજપૂતાણી પણ ભેંસ દોહતાં-દોહતાં એકમનથી ચારણની કથા સાંભળી રહી હતી. વીરાંગના રાજપૂતાણી કેવી હોય અને તેની કૂખથી જ વીરપુરુષો પાકે એવો ભાવપ્રવાહ ધોધમાર વહી રહ્યો હતો. આપણે ત્યાં સ્ત્રીનું રૂપ એટલું નથી વખાણ્યું, જેટલી તેની કૂખ વખાણી છે. કૂખમાં રત્નો નીપજે છે. એટલે કૂખને રત્નોની ખાણ કહેવાઈ છે. જે નારીદ્રોહી વૈરાગીઓ નારી નિંદા કરે છે અને વિકારની પૂતળી માનીને તેનું મોઢું પણ જોતા નથી તેવા નારીદ્રોહી લોકો માટે કોઈ કવિએ ઠીક જ કહ્યું છે:

નારીનિંદા મત કરો, નારી રતનકી ખાણ,
નારીસે નર ઊપજે ધ્રુવ-પ્રહ્લાદ સમાન.

નારીઓની પણ એક બહુ મોટી સ્વભાવ-કમજોરી હોય છે. જે તેને ધક્કો મારે, નિંદે તેના પગ પૂજે, તેની પાછળ પડે.

ડાયરો બરાબર જામ્યો છે અને વાત પણ બરાબર જામી છે. ત્યાં એક બીજી ઘટના ઘટી. વાડમાંથી એક કાળોતરો નાગ રાજપૂતાણી તરફ જવા લાગ્યો. રાજપૂતાણી દોહવામાં અને કથા સાંભળવામાં તન્મય હતી, તેથી તેને નાગનું ધ્યાન ન રહ્યું. ધ્યાનથી કામ કરે તેને સહજસમાધિ લાગે. જેને સહજસમાધિ લાગે તેને આજુબાજુના વિક્ષેપો ન નડે. ડાયરાએ નાગને જોયો. સૌના જીવ અધ્ધર થઈ ગયા. હમણાં નાગ રાજપૂતાણીને ડંખ મારશે અને ઠામ મડદું પડશે! સૌએ ગોકીરો કર્યો: નાગ-નાગ-નાગ! કથા બંધ થવાથી અને ગોકીરો થવાથી રાજપૂતાણીનું ધ્યાનભંગ થયું. તેણે મોઢું ફેરવીને જોયું તો કાળો નાગ પોતાની તરફ આવી રહ્યો છે. બીજી સ્ત્રી હોય તો દૂધનું બોઘરણું પડતું મૂકીને ભાગી છૂટે. મોતથી કોણ ન ભાગે? પણ રાજપૂતાણીને કથાનો નશો હતો. તે ભાગી નહીં, ઊભી થઈ ગઈ. ત્યાં તો નાગ છેક નજીક આવી ગયો. તરત જ રાજપૂતાણીએ મોજડી પહેરેલો પગ નાગના મોઢા ઉપર મૂકીને જોરથી દબાવી દીધો. નાગ પગે વીંટળાઈ વળ્યો. જાણે કશું જ થયું નથી તેમ માનીને રાજપૂતાણી ફરીથી ભેંસ દોહવા લાગી. ડાબા પગે નાગનું મોઢું દબાવેલું છે અને નાગે પગને ભરડો લીધો છે તેની કશી પરવા કર્યા વિના રાજપૂતાણીએ ભેંસને પૂરેપૂરી દોહી લીધી, પછી ઊભી થઈ ગઈ. દબાયેલા નાગનું પૂંછડું પકડીને તેના વળ ઉકેલ્યા. નાગ મરી ચૂક્યો હતો. પૂંછડેથી પકડીને ચકરચકર ફેરવીને જોરથી ઘા કર્યો તો દૂર ખેતરમાં જઈને પડ્યો. ડાયરાએ આ દશ્ય જોયું. “વાહવાહ! ધન્યધન્ય! રાજપૂતાણી, તારી માતને ધન્ય!” એવા પોકારો પડવા લાગ્યા. જાણે કશું જ ન થયું હોય તેમ ઘૂંઘટ તાણીને, દૂધનું બોઘરણું લઈને રાજપૂતાણી ઓરડામાં ચાલી ગઈ. ડાયરો વીખરાઈ ગયો, પણ વજા ડાભીના બાપને ભય પેસી ગયો. જે સ્ત્રી નાગને દબાવીને ભેંસ દોહે તે તો મહાકાળી કહેવાય. આવી નારી મારા પુત્રને ક્યારે મારી નાખે તે કહેવાય નહીં.

રાજપૂતાણી નાગથી તો બચી ગઈ, પણ પોતાના જ સસરાના ડંખથી ન બચી શકી. સસરો તેની તેજસ્વિતાને પચાવી ન શક્યો. તેજસ્વી થવું અને તેજ પચાવવું સરળ નથી હોતું. જેને પારકું તેજ પચતું નથી હોતું તે તેજદ્રોહી થઈ જતો હોય છે. તેજદ્રોહી રામના ધનુષભંગને સહન કરી શકે નહીં.

રાત પડી, બાપે પોતાના દીકરા વજાને એકાંતમાં બોલાવ્યો અને કહ્યું: “તારી વહુએ નાગ માર્યો તે તે જોયું?”

“હા, બાપુ!” દીકરો બોલ્યો.

“આવી માથાભારે કાળકા જેવી વહુ મારા ઘરમાં ન જોઈએ!” બાપે કહ્યું.

“તો શું કરું, બાપુ?” બાપમુખી બાપડા દીકરાએ પૂછ્યું.

“તેને હમણાં ને હમણાં ઘરમાંથી કાઢી મૂક.” બાપે રસ્તો બતાવ્યો.

બાપમુખો પતિ નમાલો હોય. મામુખો પતિ માવડિયો અને પત્નીમુખો પતિ ઘેલો હોય. આવા પતિ સાથે જેનું પનારું પડ્યું હોય તે તેજસ્વી પત્ની કદી સુખી ન હોય. સ્વમુખી પતિ જ પતિ કહેવાય.

બાપના કહેવાથી રાતે ને રાતે દીકરાએ રાજપૂતાણીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. હવે ક્યાં જવું? ગામમાં ને ગામમાં પિયર, તેથી રાજપૂતાણી રોતી-કકળતી પોતાને પિયર ગઈ. ભારતની પત્ની સંપુટજીવી હોય છે. એક તરફ સાસરું અને બીજી તરફ પિયર. બંને વચ્ચે તે હેમખેમ ગૌરવપૂર્વક જીવન જીવતી હોય છે. જ્યારે સાસરામાં અણબનાવ થાય ત્યારે પિયરના આધારે જીવન જિવાય, નિરાધાર ન થઈ જવાય. તેને નારીસદનમાં જવું ન પડે.

રાજપૂતાણી પિયર તો આવી, પણ પિયરવાળાંએ બારણાં બંધ કરી દીધાં. રોતી-કકળતી, લડી-ઝઘડીને આવે તો બારણાં બંધ. હા, હસતી-બોલતી આવે તો જ ઉઘાડાં. લડી-ઝઘડીને રોતી-કકળતી પિયર આવે તેના કરતાં કૂવામાં પડે તો સારું એવું આબરૂદાર પિયરિયાં માને.

હવે ક્યાં જવું? ભારતની આબરૂદાર સ્ત્રીનું ત્રીજું ઘર કૂવો છે. જ્યારે પિયર કે સાસરામાં જગ્યા ન મળે ત્યારે તે કૂવાને વહાલો કરે. કૂવો કોઈને જાકારો ન આપે. પણ કૂવે પડવા જતાં જ વિચાર આવ્યો: લોકો મારી પાછળ કેવીકેવી વાતો કરશે! લોકો પણ કેવા હોય છે! કોઈને શાંતિથી મરવા પણ નથી દેતા. મર્યા પછી કલંક લગાડે. બચાવ કરનારું ન હોય તેના ઉપર કલંક લગાડવું સરળ રહે. બધાં બહાદુરીથી તૂટી પડે. જીવતાં ઉપર અને તેમાં પણ દબંગ ઉપર કોઈ કલંક લગાડવાની હિંમત ન કરે! કડકડતો જવાબ મળે!

રાજપૂતાણીએ કૂવો પૂરવાનું માંડી વાળ્યું. હવે તો જીવવું છે અને જીવી બતાવવું છે. અબળા થઈને નહીં, પ્રબળા થઈને જીવવું છે.

વજા ડાભીનો ગામમાં જ એક દુશ્મન રહે. તેને કુષ્ઠરોગ થયેલો. આખું શરીર પતિયું થઈ ગયું હતું. તેના રોગથી ડરીને ઘરવાળાં તેને છોડીને ભાગી ગયાં હતાં. બિચારો એકલો ખાટલામાં પડ્યોપડ્યો પાણી-પાણી કરીને કણસતો હતો. બદલો લેવાની આ જ જગ્યા છે તેમ માનીને રાજપૂતાણી બારણું ખોલી અંદર ગઈ. ચેપી રોગથી આખું ઘર ગંધાઈ ઊઠ્યું હતું. નાક દબાવીને રાજપૂતાણી કોઢિયા દુશ્મન પાસે ગઈ. તેને પાણી પાડ્યું. પેલો ઓળખી ગયો. વજા દુશ્મનની પત્ની અડધી રાતે સામે ચાલીને પોતાને ઘેર આવી તેનાથી તેને ખૂબ આનંદ થયો. સ્ત્રી બે જગ્યાએ ભાન ભૂલતી હોય છે – એક તો મોહમાં પડે ત્યારે અને બીજું વેર લેવા માગે ત્યારે. કોઈ વાંકગુના વિના પોતાને કાઢી મૂકનાર વજા ડાભી સાથે વેર લેવું હતું, તેથી તેના દુશ્મનને હાથો બનાવવો સારો હતો. સ્ત્રી ધારે ત્યારે પુરુષને હાથો બનાવી શકતી હોય છે.

સવારે આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ ગઈ – વજા ડાભીની વહુ પેલા પતિયાના ઘરમાં ગઈ. વજાનું તો નાક જ કપાઈ ગયું. લોકોને વાતો કરવાની મજા પડી ગઈ.

દિવસો વીતવા લાગ્યા. રાજપૂતાણી પેલા પતિયાની સેવા કરવા લાગી. વજો, પતિયો અને રાજપૂતાણી, બધાં એક જ ગામ પાંદડમાં રહે. કલંકિત થઈને કલંક લગાડનારા સાથે એક જ ગામમાં રહેવું મહાદુઃખ કહેવાય. રાજપૂતાણી અને વજો બંને કલંકિત થયાં હતાં. એક દિવસ રાજપૂતાણી પાણી ભરવા કૂવે ગઈ, તો વજો પણ ઘોડી પાવા કૂવે આવી ગયો. બંને ભેગાં થઈ ગયાં. જૂના પ્રેમસંબંધો ઉપર ગમે તેટલું પૂર્ણવિરામ મૂક્યું હોય, પણ સામસામાં મોઢાં થતાં જ તે તાજા થઈ જતા હોય છે. રાજપૂતાણીએ મનનો બળાપો કાઢ્યો.

“બોલ, વજા, તેં મને કયા ગુનામાં ઘરમાંથી કાઢી મૂકી હતી?”

“મને ખબર નથી. મેં તો મારા બાપુના કહેવાથી કાઢી મૂકી હતી.” વજાએ ચોખવટ કરી. વજાએ રાજપૂતાણીને કાઢી તો મૂકી હતી, પણ તેનો પ્રેમતંતુ હજી જીવતો હતો.

પ્રેમીઓ લડે-ઝઘડે-રિસાય, જીવનભરના સોગંદ ખાય અને ચાલ્યાં જાય, તોપણ પ્રેમનાં મૂળ સદંતર બળી જતાં નથી. પાણી મળતાં જ ફરી પાંગરી ઊઠે છે. રાજપૂતાણીએ મન ભરીને વાતો કરવા વજાને પતિયાને ઘરે બોલાવ્યો. સોગંદ પ્રમાણે વજો રાતે પતિયાને ઘરે પહોંચી ગયો. રાજપૂતાણીએ બારણું ખોલીને વજાને અંદર લીધો અને સાંકળ વાસી દીધી.

બીજી તરફ પાંદડ દરબારની પાસે વાત પહોંચી હતી તેથી તેઓ પણ ખરી તપાસ કરવા પતિયાના ઘર આગળ સંતાઈને ઊભા હતા અને બધું જોઈ રહ્યા હતા.

રાજપૂતાણીએ ચોખવટ કરી કે “આ પતિયો મારો પતિ નથી, મારો ભાઈ છે. ખરા સમયે તેણે મને આશરો આપ્યો, તેથી ભાઈ માનીને હું તેની સેવા કરું છું. ખરો પતિ તો તું જ છે, વજા! રાજપૂતાણીને એક જ પતિ હોય.” એમ વાતો ચાલે છે ત્યાં તો પતિયો જાગી ગયો.

પોતાના ઘરમાં જૂનો દુશ્મન અને રાજપૂતાણીનો જૂનો પતિ વજો આવેલો જોઈને તેનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો. તે ઝટ દઈને ખાટલામાંથી ઊભો થયો. ભીંતે લટકતી તલવાર હાથમાં લીધી અને વજા ઉપર વાર કરવા આગળ વધ્યો ત્યાં તો સાંકળ ખોલીને વજો ભાગી છૂટ્યો. પતિયો ધડામ દઈને પડી ગયો અને તેની તલવાર તેના પેટમાં પેસી ગઈ.

બીજી તરફ વજાને પાંદડ દરબારે પકડી લીધો. લોકો ભેગા થઈ ગયા. સવારે દરબારમાં ન્યાય માટે વજાને હાજર કર્યો. ઠાકોરે પ્રશ્નો પૂછ્યા. રાજપૂતાણીની તેજસ્વિતા સહન ન થવાથી બાપના કહેવાથી વજાએ રાજપૂતાણીને કાઢી મૂકી હતી અને ક્યાંય આશરો ન મળતાં દુશ્મન પતિયાના ત્યાં આશરો લીધો હતો. પતિયો પતિ નહિ પણ ભાઈ હતો એ બધું સિદ્ધ થયું.

પાંદડ ઠાકોરે ન્યાય કર્યો: “વજા, ભૂલ તારી છે. આવી વીર પત્ની તો કોઈ ભાગ્યશાળીને જ મળે. તે શુદ્ધ છે. હવે તું તેને માનપૂર્વક પાછી લઈ જા.”

“ભલે, બાપુ, જેવી તમારી આજ્ઞા!” વજો તૈયાર થઈ ગયો. પણ રાજપૂતાણીએ પીઠ ફેરવી દીધી, “આવા કાયર-નમાલા પતિ સાથે ભવ માંડવા કરતાં તો મરી જવું સારું!” એમ કહીને કેડમાંથી કટાર કાઢી, લોકો “હાં! હાં!” કરે ત્યાં તો પેટમાં ઘચ દઈને ઘોંચી દીધી. લોહીની ધારા વહ્યૂટી. વજો ભાગી ગયો. થોડી વાર તરફડીને રાજપૂતાણીએ પ્રાણ આપી દીધા.

ખબર નહીં, પાંદડમાં આ રાજપૂતાણીની ખાંભી છે કે નહીં!³

³ “રત્નાકરની છોળ”ના આધારે

25 ગરીબની મહેમાનગતિ

હડહડતી ગરીબાઈ હોય તેવા માણસે કદી પણ હલકા શ્રીમંતોના ગામમાં કે મહોલ્લામાં રહેવું નહીં. શ્રીમંતાઈની આગળ આપણે ‘ગર્ભ’ શબ્દ લગાવીએ છીએ, અર્થાત્ ‘ગર્ભશ્રીમંત’, જેનો અર્થ થાય છે હલકાઈ કે આછકલાઈ વિનાનો શ્રીમંત. લક્ષ્મી એક મહાશક્તિ છે, જે ચંચળ છે. અને ચંચળતા ધીરગંભીરતા વિનાની હોય છે. આવી ચંચળતા ગરીબોની હાંસી અને ઠેકડી ઉડાવવાના ચાળાવાળી થઈ જાય તો મહાઅનર્થ કરી બેસે. શક્તિની આછકલાઈ ઠેકડી વિનાની નથી હોતી અને ઠેકડી ઉડાડવા માટે હંમેશાં દુર્બળ પતિ જોઈએ. પ્રબળ પતિ જવાબ આપે. અને જવાબ ઝીલવાની શક્તિ ન હોય ત્યારે કોઈ જવાબની ક્ષમતા વિનાનું દુર્બળ પાત્ર શોધવામાં આવે. પોતાના ગામમાં કે મહોલ્લામાં કે સમાજમાં જે સૌથી દુર્બળ પાત્ર હોય તે ઠેકડીનું નિશાન બને.

કચ્છ-વાગડમાં નાગરેયા નામે ગામ. જામ રાવળનું રાજ ચાલે અને બારાય જ્ઞાતિના રાજપૂતો રહે. આ ગામમાં એક ગરીબ મારવાડી રાજપૂત રહે. તેનું નામ સાંગા ગોડ. બિચારો ઘસાઈ ગયેલો સાવ ગરીબ. કેટલીક વાર જીવન ઘસાઈ જતું હોય છે. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ તેને બચાવી શકાતું નથી. ત્યારે સમર્થ લોકોને પણ સમજાય છે કે જીવનના બધા તંતુઓ આપણા હાથમાં નથી. ન ઈચ્છતું પણ જીવન જીવવું પડતું હોય છે. મારવાડમાં દશા બેસી જવાથી સાંગા ગોડ કચ્છમાં આવેલો અને સુખી શ્રીમંત એવા નાગરેયા ગામમાં રોજની આશાએ વસી ગયેલો. શ્રીમંતો રોજી આપે છે, ગરીબો રોજી આપી શકતા નથી. પણ જો શ્રીમંતો હલકા હોય તો તેમની રોજી શોષણકારી થઈ જતી હોય છે. હલકાપણું નીચતા વિનાનું નથી હોતું. અને નીચતા મહાદુઃખદાયી હોય છે.

નાગરેયા ગામના છેક છેવાડે એક ભંગાર જેવા માટીના ઘરમાં સાંગો રહે. આખો પરિવાર આખો દિવસ કાળી મજૂરી કરે અને જેમતેમ પેટ ભરે. સાંગો ગરીબ ખરો, પણ મનનો ભારે ઉદાર. તેની ઉદારતાનો ગેરલાભ શ્રીમંતોને ઉઠાવતાં શરમ ન આવે.

સાંગો માંડ વીસ વર્ષનો થયો હશે. તેનો બાપ વેરાજી ઘણા દિવસથી ગામતરે ગયો હતો. સાંગો પોતાનાં રૈંજપેંજી એવાં બેપાંચ ભાગમાં રાખેલાં વાછરડાં ચારવા નીકળે તો ગામનાં છોકરાં તેની ઠેકડી ઉડાડે.

“અત્યા, આઘા ખસી જાઓ! સાંગાજી દરબારનું ઘણા આવે છે!” સેંકડો ગાયોના સમૂહને ગૌધણ કહેવાય. સાંગા પાસે બેપાંચ રૈંજપેંજી ભાગમાં રાખેલાં વાછરડાં જ હોય, એટલે પેલાને ટીખળ કરવાની મજા પડે.

સાંગો પાછો વટનો કટકો. જવાબ આપે, “ગમે તેવો છું તોય ગરાસિયો છું! ગામનું નામ રાખીશ, કદી બોળીશ નહીં!”

ગામોમાં નામ રાખવાની અને નામ બોળવાની ફૂટપટ્ટી ચાલે.

રાજપૂતોને સાંગાનો જવાબ પથ્થર જેવો લાગે. “છે તો ભૂખડી બારસ અને વટ કેવો મારે છે! ઠીક છે, જોઈ લેશું!” બધા દાંત કચકચાવીને બોલે.

એવામાં એક દિવસ જામ રાવળના રાજકવિ ઈસરદાન નાગરેયાના પાદરે પહોંચ્યા. ચારણ કવિઓ મહેમાનગતિ-ભૂખ્યા હોય. ગામેગામ મોટાં ઘર શોધે. મોટાં ઘર સૌને ગમે. મોટાં ઘરોમાં સગવડ ઘણી હોય અને માન પણ વધુ હોય, પણ મોટાં ઘર મનથી મોટાં હોય તો!

કવિ ઈસરદાનજીએ જુવાનિયાઓને પૂછ્યું, “બાપ, ગામમાં કોઈ મોટા દરબારનું ઘર છે?”

ઠાવકુ મોઢું રાખીને એક જુવાને જવાબ આપ્યો, “આ ગામમાં તો સૌથી મોટા સાંગા દરબાર છે. સીધા ને સીધા હેંડ્યા જાઓ. આગળ બાપુની ડેલી આવશે.”

યુવાને ઈસરદાનજીને ખોટી જગ્યાએ ભેરવી દીધા. અજાણ્યા વટેમાર્ગુને સાચો રસ્તો બતાવાય, તેને ઊંધા રવાડે ન ચઢવાય. પણ કમજાત લોકો કોઈનેય ન છોડે.

ઈસરદાનજી તો પૂછતા-પૂછતા છેક ગામના છેડે પહોંચ્યા અને જોયું તો પડુંપડું થઈ રહેલું એક માટીનું જીર્ણ ઘર દેખાયું. આ હતી સાંગાજી દરબારની ડેલી! કવિ મશ્કરીને સમજી ગયા. રોજ નવાંનવાં ગામતરાં કરનારને કેટલીક વાર અવળચંડા લોકો સાથે પણ પનારું પડી જતું હોય છે. જે મહેલ જોઈને તો મલકાય, પણ ઝૂંપડું જોઈને મોઢું બગાડે તે સાચો ચારણ ન કહેવાય. જે મહેલમાં મહાલી જાણે અને ઝૂંપડામાં પણ આનંદપૂર્વક રહી જાણે તેને ચારણ કહેવાય.

પોતાને આંગણે આવેલા કવિને જોઈને સાંગો હરખાયો, સામો દોડ્યો. “આવો-આવો! બાપા! અમને ધન્યધન્ય કરી નાખ્યા! મારા ગરીબના આંગણે તમે ક્યાંથી?”

ઘોડીની લગામ પકડીને કવિને હેઠા ઉતાર્યા અને પછી ખોરડાની ઓશરીમાં ખાટલો ઢાળીને બેસાડ્યા. ઘોડી બાંધી અને ચારપૂળો કર્યો. સાંગો સમજી ગયો કે ગામના જુવાનિયાઓએ પોતાનો ભૂંડો દેખાડવા આ ટીખળ કર્યું છે. મોટા મહેમાનને જાણીકરીને નાના ઘરમાં મોકલી દેવા અને પછી ફજેતી કરાવવી એ નીચતા જ કહેવાય. પણ આવુંય થતું હોય છે.

સાંગાની મા બધું સમજી ગઈ. તે ગરીબ હતી, પણ સંસ્કારી રાજપૂતાણી હતી. તેણે ઝટ ચૂલો સળગાવ્યો અને ચોખા મૂકી દીધા. જોતજોતાંમાં બાઈએ ચોખા રાંધી દીધા અને કવિને ઢોલિયે બેસાડી પેટ ભરીને જમાડ્યા. થાક્યાપાક્યા કવિ પોઢી ગયા.

કવિને ધરણીધરનાં દર્શન કરવા જવું હતું. સવારે શિરામણ કરીને વિદાય થતાં સાંગો ઘરમાંથી કાળી કામળી લઈ આવ્યો: “બાપુ, મારા ગરીબની આટલી શીખ લેતા જાઓ!” સાધુ-સંત, બ્રાહ્મણ, ચારણને ખાલી હાથે વિદાય ન કરાય. જે અપાય તેને શીખ કહેવાય. સાંગાએ પોતાના માટે માએ તૈયાર કરેલી કામળી શીખમાં આપી દીધી. ચારણે સ્વીકાર કરીને પાછી આપતાં કહ્યું: “મા, એની કોર બાંધી દેજો. ઢીમાથી વળતાં હું લેતો જઈશ.”

“ભલે, બાપુ!” કહીને કામળી રાખી લીધી. કવિ વિદાય થયા.

* * *

મહિનો વીતી ગયો. ચોમાસાના કારણે કવિને વળતાં વિલંબ થયો. કવિ ધરણીધરની યાત્રા કરીને પાછા વળ્યા અને એક દિવસે સાંજના સમયે કવિ સાંગાના ખોરડે આવી ગયા. વૃદ્ધ ડોશીમાએ આવકાર દીધો અને વાળુ કરવા આમંત્રણ આપ્યું. પણ કવિએ સાંગાને સાથે જમવા બેસવાનો આગ્રહ કર્યો. સાંગો ક્યારનોય દેખાતો નથી. વારંવાર સાંગાનો આગ્રહ કરવાથી ડોશીમાની આંખમાંથી આંસુનો ધોધ વહ્યું ગયો.

પાડોશણે આવીને બધી વાત કરી: “કવિ, તમારા ગયા પછી સાંગાએ જલદી-જલદી કામળીની કોર ઓટી નાખી. પછી એક દિવસ ગાયોને ચારવા નદીના સામા કિનારે જતો હતો ત્યાં ઉપરથી પૂર આવ્યું. બધી ગાયો પાર ઊતરી ગઈ, પણ એક વાછડું પૂરમાં તણાવા માંડ્યું. તેને બચાવવા સાંગાએ પાછું નદીમાં ઝંપલાવ્યું. વાછરડાને લઈને તેણે કિનારે નીકળવા બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પણ પૂર આગળ કાંઈ ન ચાલ્યું. બંને પૂરના વેગમાં તણાઈ ગયાં. પણ તણાતાં-તણાતાં પણ તે કિનારે ઊભેલા અમને પોકાર પાડીને કહેતો હતો કે કવિને કામળી આપી દેજો. જોતજોતાંમાં સાંગો પાણીમાં સમાઈ ગયો.”

બધાંનાં હૃદય ભરાઈ આવ્યાં. કોઈ ધીંગાણે મરીને શહીદ થાય, સાંગો વગર ધીંગાણે શહીદ થયો, કારણ કે તેનું મન પોતાને બચાવવામાં નહીં, પણ કવિની કામળી આપી દેવામાં જ હતું.

રાત રોકાઈને સવારે કવિ નીકળ્યા તો પેલા ટીખળિયા યુવાનો સામે મળ્યા, બોલ્યા: “કવિરાજ કસુંબો કરતા જાઓ.”

ચિઢાયેલા કવિએ જવાબ આપ્યો: “હું તો રાજપૂતોના હાથનો જ કસુંબો પીઉં છું.”

“તો શું અમે રાજપૂત નથી?” સામેથી ઉગ્ર જવાબ મળ્યો.

“ના! ના! તમે સાચા રાજપૂત હોત તો મને ગરીબ સાંગાને ખોરડે ન ભરવી દેત, તમારા આંગણો લઈ જાત!” ચારણ યાચક ખરા, પણ સ્વમાની પણ ખરા. સમય આવ્યે મોટા ભૂપને પણ ખરીખરી સંભળાવી દે તેવા આત્મબળવાળા પણ ખરા.

કવિએ અનેક દુહા રચીને સાંગાને અમર કરી દીધો.

20-10-14

26 અનાડીઓનો ઉત્પાત

શૂરવીરતા સૌથી મોટામાં મોટો ગુણ મનાય છે. આ ગુણ હોય તો બાકીના ઘણા ગુણો આપોઆપ આવીને જોડાઈ જાય. પણ શૂરવીરતાને એક શાપ છે અવિચારીપણાનો. ભારતમાં શૂરવીરતાનું પ્રતીક એટલે રાજપૂતો. હજારો પાળિયા અને હજારો કથાઓ રાજપૂતોની વીરરસભરી આજે પણ લોકોને પ્રેરણા આપતી લખાય છે, કહેવાય છે, વંચાય છે અને ભજવાય છે. ભારતની બધી જાતિઓમાંથી જો રાજપૂતોને બાદ કરી દેવામાં આવે તો કથાઓ ઝીરો થઈ જાય. આવા રાજપૂતો ભારતને સાચવી ન શક્યા. દેશ તો ઠીક, ધર્મ અને મંદિરો પણ ન સચવાયાં. અરે, હજારો રાજપૂતાણીઓને પોતાનું શિયળ બચાવવા જૌહરવ્રતમાં ભસ્મ થઈ જવું પડ્યું, રાજપૂતો સિવાય બીજી કોમમાં જૌહર થયાનું સાંભળ્યું નથી. આવી મહાન કોમના માથે ત્રણ મોટા દોષો લાગેલા છે: 1. પરસ્પરની પ્રબળ ઈર્ષ્યા, 2. નાની-નાની તુચ્છ બાબતોને મોટું રૂપ આપી લડી મરવું અને 3. એકતાનો અભાવ. ક્યાંય સરવાળો નહીં, બાદબાકી જ બાદબાકી.

જામનગરના તાબાનું લોંઠિયા ગામ અને ગામને પાદર સસોઈ નદી વહે. આ કાંઠે ગામ વસેલું અને પેલે કાંઠે ચારણોનો નેસડો વસેલો. મૂળમાં ચારણો માલધારીઓ. બહોળું પશુધન રાખે. ત્યારે ચરવાનું ઘણું અને ખેતી થોડી એટલે ગાયોનો વંશવેલો વધતો જ રહે. ધન ઉપરથી ધણ શબ્દ બન્યો છે. સૌનાં પોતપોતાનાં ધણ હોય. જેટલું ધણ મોટું તેટલું માણસ મોટું. મુદ્રાનું પ્રચલન શરૂ થયું નહોતું ત્યારે બધો લેવડદેવડનો વ્યવહાર ગાયોથી થતો. ચારણ માલધારી ખરા, પણ રબારી-ભરવાડ નહીં. બંનેનાં ગોત્ર જુદાં. રબારી-ભરવાડ માલધારી હોય, પણ કવિ કોઈ ભાગ્યે જ હોય, જ્યારે ચારણમાં ભાગ્યે જ કોઈ કવિ ન હોય. જન્મજાત કવિતા સ્ફુરતી હોવાથી લોકો તેમને દેવીપુત્ર પણ કહે. મને લાગે છે કે પ્રાચીનકાળના વૈદિક ઋષિઓ પણ ચારણો જ હશે. તેમની પરંપરામાં ઊતરી આવેલા આ ચારણો હવે વેદની ઋચાઓની જગ્યાએ દુહાની ઋચાઓ રચવા લાગ્યા હશે. ચારણી દુહા વેદ-ઋચાથી જરાય ઊતરતા નથી લાગતા. આખું સૌરાષ્ટ્ર આ દુહાઓમાં તરબોળ થઈ ગયું છે.

એક દિવસ બન્યું એવું કે રોજના નિયમ પ્રમાણે બધા ચારણ પુરુષો પોતપોતાનાં ધણ લઈને ચારવા ચાલ્યા ગયા. નેહડામાં માત્ર ચારણ બાઈઓ અને બાળકો જ રહી ગયાં. પ્રાચીનકાળમાં ગૃહસ્થાશ્રમનાં કામો વહેંચાયેલાં હતાં. ઘરકામની બધી જવાબદારી સ્ત્રીઓની, જેમાં પાણી લાવવું, બળતણ લાવવું, વાળવું, દુઝાણાં દોહવાં, વલોવવું, દળવું, રાંધવું, વગેરે વગેરે, બધું ઘરકામ બહેનો કરે. પુરુષો બહારનું કામ કરે. નોકરી-ધંધો, ખેતી, વ્યાપાર, વગેરે વગેરે બધું પુરુષો કરે. પુરુષો કમાય અને સ્ત્રીઓ વાપરે તેવી સ્થિતિ હતી. કમાણી વધારે થાય તો સોના-ચાંદીના બધા દાગીના સ્ત્રીઓના જ ઘડાવાય. સુખી ઘરની સ્ત્રીઓ દાગીનાથી લચી પડે. પુરુષોને ન તો દાગીના હોય, ન સોળ શણગાર હોય. પતિ-પત્નીનું અદ્વૈત હોય. અર્ધનારીશ્વરનું પ્રત્યક્ષ રૂપ એટલે ભારતીય ગૃહસ્થાશ્રમ, દામ્પત્યજીવન.

હવે પશ્ચિમની જીવનપદ્ધતિ આવી. સ્ત્રી ઘરબહાર નીકળી. તે પણ નોકરી-ધંધો કરતી થઈ. રળતી-કમાતી સ્ત્રી ગમવા લાગી. હવે બંને સ્વાવલંબી થયાં. કોઈને કોઈની આર્થિક ગરજ ન રહી. નિયંત્રણ પણ ન રહ્યું. અર્ધનારીશ્વરનાં બે ફાડિયાં થઈ ગયા. છૂટાછેડા વધી ગયા. ઘરમાં સાથે રહીને પણ છૂટાછેડા જેવું જીવન જીવતાં થઈ ગયાં. સમયને કોણ રોકી શકે છે?

સ્નેહ ઉપરથી નેહ અને નેહ ઉપરથી નેહડો શબ્દ બન્યો છે. ચારણોના નેહડામાં દૂધ-ધીની છોળો ઊછળે. કોઈ રોટલા વિના પાછો ન જાય. ધણ મોટાં અને મન પણ મોટું. મન મોટું હોય તો જ જીવતર મોટાં થાય. મોટાં જીવતરની જ અમર કથાઓ થાય.

ચારણ બાઈઓને આઈ કહેવાય. ઋષિપરંપરાનાં ઊનનાં કાળાં લૂગડાં પહેરે. ગૌરવર્ણ ઉપર કાળું કપડું ભારે દીપી ઊઠે. જાણે પ્રત્યક્ષ જોગમાયા જોઈ લ્યો. જેને જોતાં વિકારીના વિકાર ભાગી જાય તેને જોગમાયા કહેવાય. આજે અનેક આઈઓ માતાજી થઈને સ્થાનકોમાં પૂજાય છે.

એક વૃદ્ધ ચારણ ડોશીમા બેઠાંબેઠાં માળા ફેરવે છે ત્યાં ઓચિંતું એક લોહીલુહાણ સસલું આવીને તેમના ખોળામાં પડ્યું. આઈ ચમક્યાં. સસલા ઉપર હાથ ફેરવ્યો. કોઈ શિકારીના ઘાથી ઘાયલ થઈને તે જીવ બચાવવા ભાગ્યું છે અને ક્યાંય જગ્યા ન મળતાં આઈના ખોળામાં લપાઈ ગયું છે.

વિશ્વ બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે – શિકાર અને શિકારી.

કોઈ અર્થશિકારી છે, જે અર્થ લૂંટી રહ્યા છે.

કોઈ તનશિકારી છે, જે તન લૂંટી રહ્યા છે.

કોઈ રૂપશિકારી છે, જે રૂપને લૂંટી રહ્યા છે.

કોઈ ઇજ્જત-શિકારી, છે જે ઇજ્જતદારોની ઇજ્જત લૂંટી રહ્યા છે. પણ વન્ય પ્રાણીના શિકારને જ લોકો શિકાર સમજીને તેને જ શિકારી માની રહ્યા છે. બાકી કોઈ ને કોઈ રીતે આખી દુનિયા શિકાર અને શિકારીમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે.

રાજપૂત જાનૈયા જાનમાં જઈ રહ્યા છે અને તેમની નજરે સસલો પડ્યો. તેમનો શિકારી જીવ ભભકી ઊઠ્યો. પાછળ પડ્યા અને ઘા કર્યો. સસલો ઘાયલ થયો અને જીવ બચાવવા વૃદ્ધ આઈના ખોળામાં ઘૂસી ગયો. પૂનમદે આઈને વાત સમજતાં વાર ન લાગી.

થોડી જ વારમાં તો દેકારો કરતા જુવાન જાનૈયા આવી પહોંચ્યા. પૂનમદે આઈના ખોળામાં સસલો જોઈને બોલી ઊઠ્યા: “આ રહ્યો! આ રહ્યો! આઈ અમારો શિકાર અમને આપી દો!” આઈએ મક્કમતાથી ના પાડી: “ના-ના! શિકાર તમારો હશે, પણ શરણાગત મારો છે. પ્રાણના ભોગે પણ શરણાગતનું રક્ષણ કરવું એ અમારો અને તમારો પણ ધર્મ છે.”

જુવાન રાજપૂત જાનૈયા માન્યા નહીં. તેમને દાડનો નશો ચઢ્યો હતો. ઘણી રકઝક થઈ, પણ આઈ સસલો આપવા તૈયાર ન થયાં. જુવાનિયા છેવટના પાટલે બેઠા. માણસની દુર્ગતિ થવાની હોય ત્યારે છેવટના પાટલે બેસે. એક જુવાનિયે ઝાપટ મારીને સસલો પડાવી લીધો અને આઈના દેખતાં ને દેખતાં તેની ડોક મરડીને મારી નાખ્યો. હાહાકાર થઈ ગયો. નેહડાની બધી સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ ગઈ હતી.

બધી ચારણીઓ કકળી ઊઠી. રાજપૂતોની સાથે જાનવાળો એક ઢોલી હતો. તેણે રાજપૂતોને પાનો ચઢાવવા ખૂબ ઢોલ વગાડ્યો – સિંહ મારવા નહીં સસલો મારવા! મરેલો સસલો લઈને રાજપૂતો નદીના સામે કાંઠે ગયા અને અગ્નિ પ્રગટાવી સસલાને શેકીને ખાવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

આ બાજુ પોતાના શરણાગત સસલાને આંચકી જનારા રાજપૂતો ઉપર આઈ ફિટકાર વરસાવતાં ભારે આઘાતમાં ગમગીન થઈ ગયાં. તેમનાથી આઘાત જીરવાયો નહીં. અંદરનો સત્ત્રકોપ જાગી ઊઠ્યો. સત્ય અગ્નિ જેવું હોય છે. જ્યારે તે ભભકી ઊઠે ત્યારે તેના ભડકા થાય. જ્યારે તે શાંત હોય ત્યારે જ સુંદરમ્ હોય.

આઈ પૂનમદેને લાગ્યું કે હવે જીવવાનો કશો અર્થ નથી. માન-મર્યાદા ચાલ્યાં જાય પછી જીવવાનો શો અર્થ? તેમણે તરત જ ચિતા ખડકી; બધી ચારણ બાઈઓને વંદન-પ્રણામ કરીને ચિતા ઉપર ચઢી બેઠાં. જોતજોતાંમાં આઈ પૂનમદેનું નશ્વર શરીર “જય માતાજી”ના પોકાર સાથે ખાખ થઈ ગયું. રાજપૂત મારી જાણે અને ચારણ મરી જાણે. આન, બાન અને શાન માટે પ્રાણ ન્યોછાવર કરતાં વાર ન કરે તે ચારણ કહેવાય. આઈનું બલિદાન જોઈને નેસડાની બધી ચારણ બાઈઓને ચાનક ચઢ્યું. જોતજોતાંમાં બાવીસ ચારણ બાઈઓએ અગ્નિમાં ઝંપલાવી દીધું. આખો નેસડો સૂનો થઈ ગયો.

બીજી તરફ પેલા જાનૈયા રાજપૂતો શેકાયેલા સસલાને ખાવા માટે અંદરોઅંદર લડી પડ્યા. લડાઈને તલવાર સુધી પહોંચતાં વાર ન લાગી. જોતજોતાંમાં બધા તલવારોના ઝટકે વેતરાઈ ગયા.

એકલો ઢેલી બચી ગયો. મરતા રાજપૂતોની નજર તેના ઉપર પડી. તેને નજીક બોલાવીને કહ્યું: “મારી કેડે રૂપિયાની વાંસળી બાંધેલી છે, તે છોડી લે.” ઢેલી વાંકો થઈને વાંસળી છોડવા લાગ્યો, તો મરતા રાજપૂતે તેને ઝટકો મારી માથું ઉડાવી દીધું. હવે કોઈ બાકી ન રહ્યું. આજે પણ નદીના આ કિનારે રાજપૂતોના પાણિયા છે. તેમાં આભડછેટના કારણે ઢેલીનો પાણિયો થોડે દૂર ખોડાયેલો છે. નદીના પેલા કિનારે નેહડામાં બાવીસ ચારણ બાઈઓના પાણિયા છે. કોને શું કહેવું?

21-10-14

નાગડાવાસનો જેઠો રાઠોડ

વ્યક્તિની મહાનતા તેના ગામને અમર કરી દે. ભારતમાં વ્યક્તિની મહાનતાનાં અનેક ક્ષેત્રો છે, પણ ત્રણ ક્ષેત્રો બહુ જાણીતાં છે: 1. સંતપણું, 2. દાતારપણું અને 3. શૂરવીરપણું.

સંતની સમાધિ થાય, દાતારની તક્તીઓ લાગે અને શૂરવીરના પાળિયા ખોડાય. આ ત્રણમાંથી એક પણ જે ગામમાં ન પાક્યો હોય તેની બહુ પ્રસિદ્ધિ ન હોય. જોકે પ્રસિદ્ધિ માત્ર ઘટનાઓથી જ નથી થતી, ઘટનાઓને શબ્દોમાં ઘડનારા કવિઓથી થતી હોય છે. ઘટના મહાન ઘટી હોય, પણ તેને કંડારનારો કોઈ કવિ જ ન મળે તો પાણીના પરપોટાની માફક ફૂલીને ફૂટી જાય. ગીતા મહાન, પણ વ્યાસજી મળ્યા તો વિશ્વપ્રસિદ્ધ થઈ; નહીં તો શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની ગીતા કુરુક્ષેત્રમાં જ વિલીન થઈ ગઈ હોત.

સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબીનું રજવાડું. તેના તાબામાં નાગડાવાસ ગામ. નાગડાવાસમાં આયરો રહે. મૂળ આર્યમાંથી આયર શબ્દ થયો લાગે છે. આયરોને આહીર પણ કહેવાય. પ્રાચીન પ્રજામાંની એક પ્રજા તે આયર. દ્વારિકાધીશને ઇષ્ટદેવ માને, તેથી શ્રીકૃષ્ણની સાથે મથુરાથી સૌરાષ્ટ્ર આવેલા એવી પણ માન્યતા ખરી. પણ આયરોને જુઓ તો જોતા જ રહી જાઓ તેવાં તેમનાં કદ-કાઠી. પહોળી છાતી, ઊંચી દેહયષ્ટિ અને ભરાવદાર ચહેરો. શ્રીકૃષ્ણના ગોવાળિયા આવા જ હોય.

નાગડાવાસનો ગામધણી રામસંગ જાડેજા. ભારે પરાક્રમી. રાજા પરાક્રમી હોય તો પ્રજા પણ પરાક્રમી થાય; પણ જો રાજા બાયલો હોય તો પ્રજા બાયલી થઈ જાય. રાજા પ્રજાજીવનનો ઘડવૈયો કહેવાય.

તે દિવસોમાં નાગડાવાસમાં લગનગાળો ચાલે. લગનગાળામાં સ્ત્રીઓ ઘેલી થાય. સ્ત્રીઓને અરમાન હોય – સારાં કપડાં, દરદાગીના પહેરીને સાજનમાજન સાથે હાલવાનાં પણ અરમાન હોય. બારે મહિના મજૂરી કરી-કરીને મરી જવાય, પણ લગનગાળો આવે એટલે દાગીનાના દાબડા ઊઘડી જાય અને આખા શરીરે જડાઈ જાય. દાગીના વિનાનો પુરુષ હોય, પણ સ્ત્રી ન હોય; કદાચ હોય તો તેનો ચહેરો ઊતરેલો હોય. પુરુષો પણ એવા કે પોતાના માટે દાગીના ન ઘડાવે, સ્ત્રીઓ માટે ઘડાવે. સ્ત્રીઓ પુરુષોની હરતીફરતી બેંક કહેવાતી ત્યારે. સ્ત્રીઓને જોઈને પુરુષનું માપ નીકળતું. સ્ત્રીઓને માત્ર મનગમતો પતિ મેળવવાનાં અરમાન ન હોય, તેને દાગીના અને ઘણુંબધું મેળવવાનાં પણ અરમાન હોય. દાગીના સમૃદ્ધિનું માપ ગણાતા. જ્યારે લગનગાળો આવે ત્યારે સ્ત્રીઓ દરદાગીના જરૂર પહેરે. દાગીના પહેરેલી સ્ત્રીઓ જાણીકરીને પુરુષો વચ્ચેથી પસાર થાય: મને કોઈક જુએ-જુએ જ નહીં, જોતા જ રહી જાય! નજરે ચઢવાની સ્ત્રીઓની સ્વભાવજન્ય કમજોરી. તેઓ નજરે ચઢ્યા વિના રહી શકે નહીં. તેમાંથી કોઈક દિવસ ખોટો-ખરો ઇતિહાસ સર્જાય. સીતાજી ગૌરીપૂજા કરવા બગીચામાં ગયાં અને શ્રીરામની નજરે ચઢી ગયાં. બસ, ઇતિહાસનું મૂળ નંખાઈ ગયું. કદાચ આવા જ કારણસર પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રીઓને ઘરમાં પૂરી રાખતા હશે! હવે તો સ્કૂટર અને મોબાઇલ લઈને આખું ગામ ધમરોળી નાખે છે. અને કપડાંનું તો વસ્ત્રહરણ થઈ ગયું છે – તે પણ જાતે જ. તેથી તો રોજનો ઇતિહાસ રચાવા માંડ્યો છે. સ્ત્રીપાત્ર વિના રામાયણ-મહાભારત ન હોય. જો ઘરઘરમાં રામાયણો રચાતી હોય તો સ્ત્રીપાત્રો વધી ગયાં હોય તો જ રચાય. બિચારા રામલક્ષ્મણો વનવનમાં રોતા ફરે. વાત આડી વાટે ચઢી ગઈ. મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

નાગડાવાસની જમીન સારી. ખેતી સારી થાય. કપાસના તો ઢગલા થઈ જાય. રોકડિયો પાક ખેડૂતોને સમૃદ્ધિ આપે. પણ પાકને સાચવવો એ મદાનગીનું કામ કહેવાય. નજીકમાં જ મિયાણાઓ રહે. તેમની છાપ સારી નહીં. ઊભો પાક લણી જાય. બાર મહિનાની મજૂરી માથે પડે.

જ્યારે નાગડાવાસ આખું ગામ લગનમાં હિલોળે ચઢ્યું હોય ત્યારે સીમ સૂની હતી. સૂનાં ઘર, સૂની સીમ અને સૂની પત્ની લૂંટાઈ જાય. આ બધાનું રખોપું જોઈએ જ.

મિયાણાઓએ તક સાધી. કેટલાક લોકો તકસાધુ હોય. તકની રાહ જોઈને બગલો એક પગે પાણીમાં ઊભો હોય. માછલી આવતાં જ ઝડપી લે. તક વિના ચાંચો મારે તો ચારો ન મળે. અને માછલી છટકી ગયા પછી ચાંચો મારે તોપણ ચારો ન મળે. તકની તાકમાં રહે તો જ તકદીર ખીલે.

ગાડાં ભરી-ભરીને મિયાણા ઊપડ્યા. નાગડાવાસની સીમમાંથી અને ચારે તરફથી કપાસ વીણવા લાગ્યા. ગીધનાં ટોળેટોળાં જેમ મડદાલ પશુ ઉપર તૂટી પડે, તેમ ચોરી-લૂંટને કાયમી આજીવિકા કરી બેઠેલા લોકો નાગડાવાસની રેઢી સીમ ઉપર તૂટી પડ્યા.

ગામ-આખું લગનની હેલીએ ચઢેલું છે. ત્યાં કોઈએ સમાચાર આપ્યા કે “નાગડાવાસની સીમ મિયાણા લૂંટી રહ્યા છે!” ખબર મળતાં જ જેના હાથમાં જે આવ્યું તે હથિયાર લઈને આખા ગામના જુવાનો ઊપડ્યા. જુવાનીની કસોટી ધીંગાણું છે. ત્યારે ધીંગાણાના પ્રસંગ બહુ આવતા. એવા સમયે જે જુવાનો હજાર કામ પડતાં મૂકીને ધીંગાણે ચઢે તે નરબંકા કહેવાય, જે સંતાઈ જાય કે ગામતરે ભાગી જાય તે કાયર કહેવાય. કાયરની બૈરી લાજ મરે. સાહેલીઓ મહેણું મારે, “કાયરની વહુ આવી!” ધનવાનની વહુ થવું તેના કરતાં પણ વીરની વહુ થવું એ સૌથી વધુ ગૌરવની વાત કહેવાતી. સમય-સમયનાં ગૌરવ હોય છે અને જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિનાં પણ ગૌરવ હોય છે.

જેના ઘરમાં નાનુંમોટું શસ્ત્ર તૈયાર રહેતું હોય અને જેના ઘરની સ્ત્રીઓ વીરપ્રસૂતા હોય તેના જુવાનો – અરે વૃદ્ધો પણ કોઈથી ગાંજ્યા ન જાય. જોતજોતાંમાં સીમમાં ધીંગાણું જામ્યું. ડાલામથ્યા આયરો મિયાણા ઉપર તૂટી પડ્યા. પાપ કાયર હોય છે. ચોરી કરવા આવનારા ગમે તેટલા અને ગમે તેવા બળવાન હોય તોપણ જો કોઈ હિંમત કરીને તેમનો સામનો કરે તો તેઓ ભાગી છૂટવા ઉતાવળા રહેતા હોય છે, કારણ કે તેમનો પાપમાર્ગ હોય છે. પાપમાર્ગમાં આત્મબળ રહેતું નથી.

મિયાણા ભાગ્યા, પણ પાંચ મડદાં મૂકતા ગયા – હા, પચીસ ઘવાયેલાને લેતા ગયા. ચોરી-લૂંટ અને કાયમી અત્યાચારનો એક જ સચોટ ઉપાય - સખત પ્રતિસાદ. જડબાતોડ જવાબ અપાય તો ફરીથી જડબું ઊંચું ન થાય. આયરોએ જડબાતોડ જવાબ આપ્યો. પણ પાંચ મડદાંનું કરવું શું?

મડદાં ઉપાડીને ગામમાં લઈ આવ્યા. દરબાર રામસિંહની અગાસીમાં મડદાં સુવાડીને, કફન ઓઢાડીને બધા પાછા લાગી ગયા અધૂરા લગનને પૂરું કરવાના કામમાં. સૌને લગન કરતાં પણ વિજયોત્સવનો ભારે આનંદ હતો.

લગ્નો પૂરાં થયાં અને જાનો વિદાય થઈ. ગામધણી રામસિંહ દરબારે ડાયરો કર્યો.

“હવે આ મડદાંનું કરવું શું? ગંધાતાં વાર નહીં લાગે. બધું સંઘરાય, પણ મડદું ન સંઘરાય.”

અંતે નિર્ણય થયો કે મોરબી ઠાકોરને મડદાં સોંપી દેવાં, પછી તેમને કરવું હોય તે કરે. પણ મોરબી સુધી આ મડદાંને પહોંચાડવાં કેવી રીતે? કોણ પહોંચાડે?

ત્યાં તો નાગડાવાસનો જેઠો આયર ઊભો થયો અને તેણે પડકાર ઝીલી લીધો: “હું પહોંચાડીશ. ચિંતા ન કરો.” પડકાર ઝીલનારા જ પરમપદના અધિકારી બનતા હોય છે.

પડકારથી ભાગી છૂટનારા ભગતડાં તો થાય, પણ પરમપદના અધિકારી ન થાય. ભારતમાં મોટા ભાગના પડકારોથી ભાગી છૂટનારા પરમપદના દાવેદારો થતા રહ્યા છે, જેમણે ભગતડાંઓની બહુ મોટી ફોજ તો ઊભી કરી છે, પણ આ ફોજે કોઈ ધીંગાણું જીત્યું દેખાતું નથી.

દરબારે જેઠા રાઠોડને બિરદાવ્યો: “ધન્ય છે તારી માતને! પણ મિયાણા ટાંપીને બેઠા છે. મડદાં નહીં લઈ જવા દે.”

સૌને દરબારની વાત સાચી લાગી. સાથે દશ-વીસ વળાવિયા મોકલવા જોઈએ એવો નિર્ણય થયો, પણ જેઠો ન માન્યો.

“અરે, હું એકલો જ બસ છું.”

કેટલાક લોકો જન્મજાત એકલપંથી હોય છે. સૌની ના-ના વચ્ચે જેઠો એકલો જ ગાડું ભરીને ચાલતો થયો.

દરબાર ડાઘા હતા. વીરતા અને ડહાપણ ભેગાં થાય તો જ સુરક્ષા મળે. ડહાપણ વિનાની વીરતા ઘણી વાર નાદાની થઈ જાય. જેઠો નાદાન હતો, પણ દરબાર નાદાન ન હતા. તેમણે દશ આયરોને પાછળપાછળ મોકલ્યા અને કહ્યું, “થોડે દૂર રહીને ચાલજો. જેઠા ઉપર આપત્તિ આવે તો માટી થાજો.”

અને ખરેખર ભય સાચો પડ્યો. પચીસ મિયાણા આડા ફરી વળ્યા. એકલો જેઠો અને પચીસ દુશ્મનો. પણ જેઠો ડગ્યો નહીં. ગાડાનું આડું લઈને ઊતરી પડ્યો અને રમઝટ મચાવી દીધી. પેલા દૂર ચાલનારા આયરો પણ નજીક આવી ગયા. ભારે દેકારો થયો. હમણાં ગામ આવી ચઢશે તેવી બીકે મિયાણા ભાગી છૂટ્યા.

જેઠો રાઠોડ ગાડું લઈને મોરબી પહોંચ્યો ત્યારે મોરબીના દરબાર તેનાં વધામણાં માટે ભાગોળે કંકુ-ચોખા લઈને ઊભા હતા. જેઠાનો જયજયકાર થઈ ગયો.

દરબારે વીરતાની કદર કરી, સભા ભરીને પાઘડી બંધાવી અને તલવાર ભેટ આપી, એટલું જ નહીં, નાગડાવાસમાં નદીકિનારે ત્રણસો વીઘા જમીન આપી.

વાત પૂરી થઈ: ના! ના! હજી બાકી છે. જેઠો જેટલો વીર હતો તેટલો જ દાતાર પણ હતો. વીરતા, દાતારી અને ભક્તિ ત્રણે ભેગી થાય ત્યારે જ કોઈ ભક્ત થાય. કહેવાય છે કે વિ. સં. 1934માં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે જેઠાએ અન્નના કોઠાર ખુલ્લા મૂકી દીધેલા. ધીંગાણે જેવી વીરતા બતાવાય તેવી જ વીરતા દુષ્કાળમાં ભૂખે મરતાં માણસોને બચાવવા બતાવાય, તો વીરતા અને ઉદારતા વ્યક્તિને ધન્યધન્ય કરી નાખે.

ધીંગાણે સંતાઈ જાય અને દુષ્કાળમાં અનાજનાં કાળાંબજાર કરવા અનાજ સંતાડે તેને જીવતાં અને મર્યા પછી અપયશનાં જોડાં પડે.

કોઈ ચારણ કવિએ જેઠા વિશે આવા દુહા રચ્યા છે:

સીમાડે અરિ સામટા તૂટી પડ્યા તરકાણ,
જેઠો જબરો જંગમાં મચાવ્યું ઘમસાણ.
ચોંત્રિશે ચક્ર્યાળ, તજ્યાં માએ બાળ,
લૂંટાવે અન્નભંડાર, જુઓ ભૂખ્યાંને જેઠિયો.

મોરબી દરબારે તો જેઠાની કદર કરી, પણ નાગડાવાસના આયરો અને ગામલોકોએ જેઠાની સ્મૃતિ ઊભી કરી છે કે નહીં તે ભગવાન જાણે!⁴

⁴ શ્રી રતુદાન રોહડિયાના “રત્નાકરની છોળ”ના આધારે

પોલીસ વિના રાજ્ય કરી શકાય નહીં. રાજ્ય કરવું એટલે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું. પ્રજા પૂરેપૂરી રક્ષિત હોય તો જ સુખી હોય. બાકીનું બધું પ્રજા પોતે કરી લેતી હોય છે. રાજ્ય આર્થિક, શૈક્ષણિક, જ્ઞાનવિજ્ઞાનયુક્ત અને હુન્નરઉદ્યોગથી ધમધમતું હોય, પણ જો પ્રજાનું જ રક્ષણ ન થાય તો બધું વ્યર્થ ગણાય. પ્રજાને પીડનારો એક વર્ગ તૈયાર રહેતો હોય છે. તે છે ગુંડાવર્ગ. ગુંડાઓ બધા ક્ષેત્રના હોય છે, પણ આર્થિક અને યૌન પ્રકારના ગુંડા ભારે પીડા પેદા કરતા હોય છે. આર્થિક ગુંડાઓ ધનમાલની સલામતી રહેવા દેતા નથી તો યૌન ગુંડાઓ કોઈની બહેનદીકરીને સલામત રહેવા દેતા નથી, ધન લૂંટાયા કરતાં પણ સ્ત્રી લૂંટાયાનું ભારે દુઃખ હોય છે અને તે પીડા જીવનપર્યંત રહેતી હોય છે. તેથી પોલીસ બહુ જરૂરી છે. પણ પોલીસ મદાનગીભરી, ‘મોરલ’વાળી અને કુશળતાભરી હોય તો જ ગુંડાઓ સામે ટક્કર ઝીલી શકે. પોલીસ જો મદાનગી કે કુશળતા વિનાની હોય તો આપોઆપ મોરલ વિનાની થઈ જાય. મોરલ વિનાની પોલીસ ફૂટી જાય. બીજા બધા ફૂટે તો કદાચ ચાલે, પણ જો પોલીસ જ ફૂટી જાય તો રાજ્યનું નસીબ ફૂટી જાય. રાજ્યનું વહીવટી તંત્ર ફૂટી જાય તો બધું ફૂટી જાય. એટલે પોલીસતંત્ર રાજ્યતંત્રના તંબુનો મુખ્ય આધારસ્તંભ કહેવાય.

બન્યું એવું કે ભાવનગર રાજ્યના ભાલપંથકનો નવાબખાં નામનો જમાદાર રાજ્યનું ભરણું લઈને ભાવનગર પહોંચ્યો. ભરણું ભરીને પોતાના સગા એવા કોઈ સંધીને ત્યાં મહેમાન થઈને ઊતર્યો. ત્યારે હોટલો હતી નહીં અને હોટલોમાં ઊતરવાનો રિવાજ પણ ન હતો. લોકો સગેવહાલે ઉતારો કરતા અથવા ધર્મશાળા કે સરકારી ચોરે ઊતરતા.

નવાબખાનને સંધીને ત્યાંથી જાણવા મળ્યું કે ભાલપંથકનો એક વાણિયો રૂપિયાના જોખમ સાથે ભાલ જવા નીકળવાનો છે. ગામમાં જેવો ધંધો તેવી માહિતી જે-તે લોકો મેળવતા રહે અને રાખે. સંધીઓની છાપ બહુ સારી નહીં. માહિતી જાણીને નવાબખાનનું મન લલચાયું. પૈસો અને સ્ત્રી ભલભલાને લલચાવનારાં તત્ત્વો કહેવાય. ક્યારે કોનું મન ક્યાં લલચાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. લાલચ વ્યક્તિને ખેંચી લે. ખેંચાયેલી વ્યક્તિ ન કરવાનું કરી બેસે.

આવા ખેંચાણને મુસલમાનો શેતાન કહે. જે ઈમાન છોડાવે તેને શેતાન કહેવાય. ઈમાન એ જ ધર્મનો મૂલાધાર.

નવાબખાન ખેંચાઈ ગયો. સ્વયં પોલીસ જમાદાર હોવા છતાં તે રક્ષક મટીને ભક્ષક થવા તૈયાર થઈ ગયો. તેણે સો સંધીઓની ગેંગ રચી. ગેંગ વિના ગુંડાગીરી થાય નહીં અને બધા શિકારને આંતરવા ચાલી નીકળ્યા.

તે દિવસે રામનવમીનો દિવસ હતો. બધી હિંદુ પ્રજા ભગવાન રામના જન્મોત્સવને ઊજવવામાં તલ્લીન હતી. ઘણા શ્રદ્ધાળુઓ તે દિવસે ઉપવાસ રાખે. આવા પવિત્ર દિવસે નવાબખાન પોતાની ગેંગ લઈને કાળું કામ કરવા નીકળી પડ્યો.

કાળાં કામ કરનારાઓને પવિત્રતા કે અપવિત્રતા હોતી નથી. જેમ યમરાજ વારતહેવારે પણ કોઈને છોડતા નથી, તેમ આવા અધમ માણસો પણ ગમે તે દિવસે ગમે તે પદ ઉપર બેઠા હોય તોપણ કાળોતરો ડંખ મારવાનું ચૂકે નહીં.

વાણિયાનાં બે ગાડાં માલસામાનથી ભરેલાં છે. એક ગાડું મૂળુ પરમાર નામનો રાજપૂત હાંકે છે અને બીજું ગાડું જગો મકવાણો કોળી હાંકે છે. ત્યાં તો બીજાં પણ બેત્રણ ગાડાં ભેગાં થઈ ગયાં. તેમાં ગ્રામીણ લોકો ગોઠવાયેલા છે. હટાણું કરીને પાછા વળતાં બધાં ગાડામાં ગોઠવાઈ ગયાં છે. તેમાં ગોરધન શેઠ અને ચાંપશી શેઠ પણ છે. વાણિયો એટલે હડાપણનું પૂતળું. હડાપણ સાહસિક ન હોય. તે આગળ-પાછળનો વિચાર કરે. જે બહુ વિચારે તે બહાદુર ન હોય. બહાદુરી અને પ્રેમ લગભગ આંધળાં હોય છે. જોખમ લઈને નીકળનારા બંને વાણિયા ચિંતાતુર થયા છે. જોખમ કદી ચિંતા વિનાનું ન હોય. વાણિયાને મોટા ભાગે ધનનું જોખમ હોય. ધન સાથે હતું જ, તેથી ચિંતાતુર થઈને પ્રવાસ કરતા હતા. પણ રસ્તો કાઢતાં આવડે તેને વાણિયો કહેવાય. રસ્તામાં એક ઘોડેસવાર રાજપૂત મળી ગયો. “ઓહો! આ તો

આપણા રવાભાઈ રાજપૂત!" વાણિયાને ઓળખાણ કાઢતાંય આવડે અને તેનો લાભ લેતાં પણ આવડે. જરૂર ન હોય તો ગમે તેવી ઓળખાણ હોય તોય મોઢું ફેરવી લેતાં પણ આવડે.

રવાભાઈ ભાલપંથકના પછેગામના દેવાણી ભાયાત વડોદના ભાયાત હતા. બધા કાળિયા આંબા આગળ ભેગા થઈ ગયા. રવાભાઈ સ્વામિનારાયણનો ધર્મ પાળે અને સ્વામિનારાયણવાળા મોટા ભાગે ‘જય સ્વામિનારાયણ’ જ બોલે, બીજું ન બોલે. પણ સામાન્ય હિંદુઓ બધું બોલે. કશી ઍલજી ન હોય. ‘રામરામ’, ‘જય માતાજી’, ‘જય શ્રીકૃષ્ણ’ – બધું બોલે. કશી ઍલજી નહીં. ધર્મને ઍલજી ન હોય અને સંપ્રદાયો ઍલજી વિનાના ભાગ્યે જ હોય.

બધાએ રવાભાઈને “જય સ્વામિનારાયણ” કર્યા. સૌને આનંદ થયો. વાણિયાને રક્ષક જોઈતો હતો તે મળી ગયો.

બધા કાળીસર નદી ઊતરીને પાર થયા ત્યાં શસ્ત્રધારી બે સંધીઓ પણ સાથે થઈ ગયા. કદાચ રાજપૂત શસ્ત્ર વિનાનો હોય, પણ સંધી કદી શસ્ત્ર વિનાનો ન હોય, કારણ તે શસ્ત્રજીવી છે. વાતચીત દ્વારા રવાભાઈને જાણવા મળ્યું કે સંધીઓ આટલા માર્ગના રખેવાળ હતા, તેથી સાથે ચાલવા લાગ્યા. જોકે રવાભાઈને વહેમ તો પડ્યો જ કે સંધી સાચું બોલતા નથી.

થોડું આગળ ચાલ્યા ત્યાં બે બીજા સંધીઓ ભેગા થઈ ગયા અને બીજા બે આગળ કાળીસર નદીના કાંઠે બેઠા હતા. આમ કુલ છ સંધીઓ થઈ ગયા. રવાભાઈને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ સંધીઓની દાનત સારી નથી.

આગળ જતાં સંધીઓએ વાણિયાનાં ગાડાં રોકાવ્યાં અને કહ્યું કે “જડતી લેવી છે. અંદર અફીણ હોવાની શંકા છે.” ત્યારે અફીણની દાણચોરી થતી.

રવાભાઈએ કારણ પૂછ્યું તો સંધીઓએ કહ્યું: “દરબાર, તમે તમારાં ગાડાં લઈ જાઓ. તમારાં ગાડાંની ઝડતી નથી લેવાની.” સંધીઓ દરબારને જુદા કરીને વાણિયાને એકલા કરી નાખવા માગતા હતા. ચતુર શિકારી જાનવર હોશિયારીથી મડદાલ શિકારને સૌથી અલગ-અલગ કરી નાખતું હોય છે. બળિયા સમૂહનો સાથ દુર્બળ વ્યક્તિને પણ રક્ષણ આપે. વાણિયા અત્યારે દુર્બળ હતા અને સંધીઓનો શિકાર હતા, પણ રવાભાઈ અલગ ન થયા. તેમણે વાણિયાનો સાથ ન છોડ્યો. ડહાપણ તો કહેતું હતું કે વાણિયાનો સાથ છોડીને માલ અને જીવ બચાવીને ચાલતા થવું જોઈએ. પણ ડહાપણ હંમેશાં પોતાના સ્વાર્થની જ ચિંતા કરતું હોય છે. શૂરવીરતામાં ડહાપણ ઓછું હોય, તેથી કેટલીક વાર પારકો ઝઘડો પણ પોતે ઓઢી લેતી હોય છે.

વાણિયાનો જીવ તાળવે ચોંટી ગયો. જો રવાભાઈ પોતાનાં ગાડાં લઈને ચાલતા થાય તો બહુ જ સરળતાથી સંધીઓ તેમને લૂંટી લે. પણ રવાભાઈ દરબાર હતા. તેમણે ગભરાયેલા શેઠિયાઓને હિંમત આપી, “ચિંતા ન કરશો. આ રવો છે ત્યાં સુધી તમને કોઈ આંગળી પણ અડાડી નહીં શકે.”

સંધીઓ અને રવાભાઈ વચ્ચે ખાસી રકઝક થઈ. અંતે સંધીઓ રવાભાઈ ઉપર તૂટી પડ્યા. રવાભાઈએ પણ તલવાર ખેંચીને પેંતરા લેવા માંડ્યા. વાણિયા તો ગાડા પાછળ સંતાઈ ગયા, પણ જગો કોળી રવાભાઈની સાથે આવી ગયો. શૂરવીરતાને આમંત્રણ ન હોય, તે આપોઆપ ઝંપલાવે. અને કાયરતાને ગમે તેટલાં આંત્રણ હોય કે ગમે તેટલો બુંગિયો ઢોલ વગાડો, તે કદી ઝંલપાવે જ નહીં; સંતાઈ જવામાં જ ડહાપણ સમજે.

ભારે ધીંગાણું જામ્યું. ધર્મની સ્થાપના અહિંસાથી નથી થતી, શૂરવીરતાથી થતી હોય છે. રવાભાઈની તલવારના ઝાટકાથી બે સંધીઓના કટકા થઈ ગયા. અંતે સંધીઓ ભાગ્યા. બીજી તરફ વાણિયાઓએ દોડીને ભાવનગર દરબારને ખબર મોકલી દીધી. સરકારી પોલીસ આવી ગઈ. રવાભાઈ ખૂબ ઘવાયા હતા. બેભાન થવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં બોલ્યા, “ભલે મારો જીવ જાય, પણ મારા મોઢામાં દારૂ મૂકતા નહીં. જે સ્વામિનારાયણ!” રવાભાઈ સ્વામિનારાયણ-ધર્મ પાળતા હતા અને ભક્ષ્યાભક્ષ્યને ચુસ્ત રીતે વળગી રહ્યા હતા.

બેભાન રવાભાઈને ગાડામાં સુવાડીને મોડી રાત્રે બધા રવાભાઈના ગામ વડોદ પહોંચ્યા. તેમનાં માતાજી તેમની રાહ જોતાં હતાં. જ્યારે ખબર મળ્યા કે રવાભાઈ ધીંગણો ચઢ્યા હતા અને ઘાયલ થઈને બેભાન હાલતમાં ઘરે લાવવામાં આવ્યા છે, ત્યારે કશી રોકકળ ન કરીને એટલું જ કહ્યું: “મારી રામનોમ સુધરી ગઈ. ભાગ્યશાળી રાજપૂતને ધીંગણું મળે. મારો રવો પાળિયો થયો હોત તોપણ મને દુઃખ ન થાત. મારી પ્રજાનું રક્ષણ કર્યું એ જ ધર્મની સ્થાપના કરી કહેવાય.”

રવાભાઈની શૂરવીરતાના સમાચાર ભાવનગરના મહારાજા જશવંતસિંહજીને મળ્યા. મહારાજાએ રવાભાઈની કદર કરી, તલવાર અને શેલું ભેટ કર્યાં. ત્યારે રાજા-મહારાજાઓ શૂરવીરોની તત્કાળ કદર કરતા, આજની માફક આતંકવાદીઓનું એન્કાઉન્ટર કરનારાને જેલમાં સબડાવતા નહીં.

કહેવાય છે કે જમાદાર નવાબખાન સુધરી ગયો, તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. પોતે સરકારી માણસ હોવા છતાં લૂંટના રવાડે ચઢી ગયો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તે જ્યારેજ્યારે કોઈ કસુંબો લેવા જાય ત્યારે પહેલી અંજલિ રવાભાઈને અર્પણ કરતાં બોલે, “રંગ છે રવાભાઈ રાજપૂતને!” તે જીવ્યો ત્યાં સુધી રવાભાઈને આ રીતે યાદ કરતો રહ્યો.⁵

⁵ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીકૃત “સૌરાષ્ટ્રની રસધાર”ના આધારે

23-10-14

સૌરાષ્ટ્રમાં સમય-સમય ઉપર આવીને અનેક જાતિઓ વસી છે, તેથી સૌરાષ્ટ્ર જેટલું માનવ-પચરંગી બન્યું છે, તેટલું ભારતનું કોઈ ક્ષેત્ર નથી બન્યું. આ અનેક જાતિઓમાંની એક જાતિ તે મેર જ્ઞાતિ છે. પોરબંદરની આજુબાજુ વસનારી આ જાતિ શરીરે મજબૂત, ગૌરવર્ણી, રૂપાળી, સૂર્યપૂજક અને વીરતાથી છલકાતી જાતિ છે. જે જાતિમાં વીરતાનું પાણી વહેતું હોય તેને પાણીદાર જાતિ કહેવાય. પાણીદાર ઘોડી, પાણીદાર તલવાર જેમ વખણાય, તેમ પાણીદાર માણસો પેદા કરનારી આખી જાતિ વખણાય. પાણીદારોના પાળિયા હોય અને જેના પાળિયા હોય તેનો ઇતિહાસ હોય. એટલે તો સૌરાષ્ટ્રમાં ગામેગામ ઇતિહાસ ઢબૂરાઈને પડ્યો છે. કોઈ ગામ ભાગ્યે જ ઇતિહાસ વિનાનું હોય. પણ સાથેસાથે અત્યંત દુઃખ સાથે કહેવું પડે કે સૌરાષ્ટ્રનું શૂરાતન મોટા ભાગે હડાપણ વિનાનું રહ્યું છે. નાનીનાની વાતોને મોટું રૂપ આપવું અને પછી અંદરોઅંદર લડી મરવાની કથાઓ ઘણી પેદા થાય. શૂરવીરતા ઉપર વારી જવાનું મન થાય, પણ શૂરવીરતા બતાવવાના કારણ તરફ નજર કરીએ તો હસવું આવે, કરુણા છૂટે. આવી નાની અને તુચ્છ વાતો ઉપર આવાં મોટાં ધીંગાણાં રચાયાં! ભારતનું શૂરાતન કેવું એળે ખર્ચાયું તેની ચિંતા થાય.

ત્યારે ઢાંક અને ઘૂમલી નગર ઉપર જેઠવા રાણાઓનું રાજ્ય ચાલે. જેઠવા રાણાની રાજકન્યા જૂનાગઢના રા'ના ઘરમાં આપેલી તેથી અરસપરસ સગાં થાય. જેઠવા રાણાને ત્યાં કાંધલજી મેર નોકરી કરે. કાંધલજી મૂળ બરડાના ઓડેદરનો. ઓડેદર ઉપરથી 'ઓડેદરા' અટક પડી હશે. એક વાર જેઠવા રાણાને અને કાંધલજીને મનદુઃખ થઈ ગયું. ઘણા નજીકના માણસો સાથે મનદુઃખ થવાની સંભાવના વધુ રહે છે. જો બીબાઢાળ-ચીલાચાલુ જીવનમર્યાદામાં જિવાય તો મનદુઃખ ન થાય. પણ ખૂબ નજીક આવ્યા પછી મર્યાદા તૂટી જતી હોય છે તેથી લાગણીઓ દુભાવાના પ્રસંગ આવી જતા હોય છે. મેર જ્ઞાતિ રિસાળવી. રિસાળવા લોકોના સંબંધનો ભરોસો ન કરાય. ક્યારે રિસાય અને ક્યારે સંબંધ કાપી નાખે, કાંઈ કહેવાય નહીં. વાણિયો રિસાય નહીં, તે ડાહ્યો હોય, તેથી ધીર-ગંભીર હોય. સંબંધ બગાડ્યા વિના તેને ઓછો કરી નાખતાં આવડે. ધરમૂળમાંથી કાપી ન નાખે. કાંધલજીને કાંઈક વાંકું પડ્યું તેથી રિસાઈને જૂનાગઢના રા'ને ત્યાં નોકરી કરવા જતા રહ્યા. માણસને રીસનો ગાળો કાઢવાની પણ જગ્યા જોઈએ.

હવે બન્યું એવું કે જેઠવીરાણીની કૂખે રા'ને ત્યાં કુંવર જન્મ્યો. આનંદ-આનંદ થઈ ગયો. ભારતીય સમાજોમાં સામાજિક રિવાજો ઘણા ધાર્મિક વિધિઓ કરતાં પણ સામાજિક રિવાજો વધુ કઠોર અને ખર્ચાળ હોય; કરવા જ પડે. રિવાજો પૂરા કરવામાં જ સામાન્ય માણસ ઘસાઈ જાય. આપણી આર્થિક દુર્દશાનું એક કારણ સામાજિક રિવાજો પણ ખરા.

રા'ને ત્યાં કુંવર જન્મ્યો એટલે જેઠવીરાણીના પિયરપક્ષમાં કુંવર-પછેડીનો હક્ક થાય, અર્થાત્ રાણાએ કુંવરને કાંઈનું કાંઈ આપવું જ પડે. રા'એ ઢાંક ગામ માગી લીધું. ઢાંકની ત્યારે જાહોજલાલી. જો ઢાંક જાય તો રાણાની પાસે કાંઈ ન રહે, તેથી રાણાને ઢાંક આપવાની ઇચ્છા નહીં, પણ શું કરે! સામાજિક વ્યવહારમાં બંધાઈ ગયેલા એટલે ના પણ ન કહેવાય. જો ના કહે તો તેનાં પરિણામ જેઠવીરાણીને ભોગવવાં પડે. “તારા પિયરિયાંએ કુંવર-પછેડી ન કરી” એવું મહેણું રહે. ઊંચા સમાજોમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિનું સ્થાન તેનાં રીતિ-રિવાજોના પાલનથી નિર્ધારિત થતું હોય છે. જો રિવાજો બરાબર ન પળાય તો સ્થાન નીચું આવી જાય. નીચું સ્થાન કોઈને ન ગમે. એટલે ઊંચું સ્થાન જાળવી રાખવા માટે પણ સામાજિક રીતિ-રિવાજો પાળવાં જ પડે.

રાણા અને રા' વચ્ચે ઘણી રકઝક થયા પછી રાણાએ વચ્ચેનો તોડ કાઢ્યો. તોડ કાઢતાં આવડે તેના સંબંધો તૂટતા બચી જાય. રાણાએ કહ્યું: “તમારે ત્યાં કાંધલજી મેર અમારો માણસ છે. તે જે કહે તે અમને મંજૂર.”

જૂનાગઢનો રા' તો રાજરાજ થઈ ગયો. કાંધલજી રિસાઈને આવ્યો હતો અને આશ્રિત હતો. પોતાનો રોટલો ખાનારો પોતાનો જ હોય એવી રાણાને ખાતરી હતી.

રા'ના દરબારમાં સભા ભરાઈ. કાંધલજીને કહ્યું કે ઢાંક વિશે નિર્ણય સંભળાવી દો. કાંધલજીએ ખૂબ ગંભીરતાથી નિર્ણય સંભળાવ્યો: “ઢાંક રાણાનું. તેને રા'ને અપાય નહીં.” હાહાકાર થઈ ગયો. રા'ની હાજરીમાં રા'ની વિરુદ્ધ જજમેન્ટ આપવું એ કાંઈ રમતવાત ન કહેવાય.

સામાન્ય રીતે રિસાઈને અસંતુષ્ટ થઈને નોકરી છોડીને જતા રહેનારા પૂર્વ માલિકના દ્રોહી થઈ જતા હોય છે, નવા માલિક આગળ પૂર્વ માલિકની નિંદા કરતા રહે અને ભૂંડું બોલતા રહેતા હોય છે. આવી નિંદા સાંભળીને નવો માલિક રાજી થાય, પણ તેને ખબર નથી હોતી કે જ્યારે-ત્યારે તારી પણ આવી જ દશા તે કરવાનો છે. વ્યક્તિની ખાનદાનીનું માપ સંબંધ બગડ્યા પછી થતું હોય છે. સંબંધ બગડે તોપણ જીભ ન બગડે તેને ખાનદાની કહેવાય.

રાણાને કાંધલજી ઉપર પૂરેપૂરો ભરોંસો; ભલે તે સંબંધ બગાડીને ગયો હોય, પણ તેની દાનત બગડી નથી. જેની દાનત ન બગડે તેની જ નિષ્ઠા ન બગડે. નિષ્ઠાની સ્થિરતાથી વ્યક્તિ સ્થિર થતી હોય છે. ચંચળ નિષ્ઠાવાળો માણસ ચંચળ હોય. તેનો ભરોસો ન થાય.

કાંધલજીના નિર્ણયથી રા' લાલચોળ થઈ ગયો. તે તડૂકી ઊઠ્યો, “મારા રોટલા ખાઈને મારી જ વિરુદ્ધ નિર્ણય આપે છે, મેરડા! ભાગ અહીંથી! તને ત્રણ દિવસની મુદત આપું છું. ચોથા દિવસે હું તારું માથું ઉતારી લઈશ!” વીરતા ધીરતાથી શોભે; તુંડમિજાજી વીરતા ડાટવાળી દે.

કાંધલજીએ ફટ દઈને તલવાર ખેંચી અને જમીન ઉપર ત્રણ લીટા કર્યા અને કહ્યું: “રા', આ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા. હિંમત હોય તો સામો આવ. મેરને મારતાં અને મરતાં બંને આવડે છે.” વાતાવરણ તંગ થઈ ગયું. બે ઉગ્રતાઓ ટકરાય એટલે વાતાવરણ તંગ થાય જ. દરબારીઓ વચ્ચે પડ્યા. કાંધલજીને ઘોડી ઉપર ચઢાવીને ભગાડી મૂક્યા.

કહેવત ખોટી ન હોય – “રાજા, વાજાં ને વાંદરાં...” આગળ કાંધલજી અને પાછળ રા'નું કટક ભાગંભાગ થઈ રહ્યું છે. જીવનની સ્થિરતાનો કશો ભરોસો ન કરાય. ક્યારે કોણે ભાગવું પડે તે કહેવાય નહીં. શ્રીકૃષ્ણને પણ ભાગવું પડ્યું હતું. ભાગીને દ્વારિકા આવ્યા અને રણછોડ કહેવાયા. શિવાજી મહારાજને પણ કેટલીયે વાર ભાગવું પડ્યું હતું. વ્યક્તિએ ભાગવાની અને સંતાઈ જવાની પણ એકાદ જગ્યા રાખવી જોઈએ.

કાંધલજી ભાગી રહ્યા છે અને રાણાનું કટક પાછળ મારમાર કરતું આવી રહ્યું છે. ત્યાં વણજારી ગામની ભાગોળ આવી. મોતને પાછળ લઈને મારમાર કરતા ભાગતા કાંધલજીને નાગોરી મુસલમાનોએ ઘેરી લીધો. “કોણ છો, શું છો, કેમ ભાગો છો,” વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા. કાંધલજીએ કહ્યું: “મારી પાછળ જૂનાગઢની સેના પડી છે. હમણાં આવી પહોંચશે અને મારા કટકા કરી નાખશે. મને જવા દો!” પણ નાગોરીઓએ કહ્યું: “ના-ના! તમે સંતાઈ જાઓ. અમે સેનાને જવાબ આપીશું.”

કાંધલજીને કોઈ નાગોરીના ઘરની કોઠીમાં સંતાડી દીધા. ત્યારે ઘરેઘરે અનાજ ભરવાની કોઠીઓ રહેતી. તે અનાજ ભરવાના કામમાં તો આવતી, પણ જરૂર પડ્યે માણસને સંતાડવાના કામમાં પણ આવતી.

તે દિવસે વણથળીમાં નાગોરી લોકોનાં સમૂહલગ્નો ચાલે. નવસો વરકન્યાઓના નિકાહ થવાના હતા. આ બધા વરરાજાઓ તલવારો લઈને તૈયાર ઊભા રહ્યા. જેવી જૂનાગઢની ફોજ આવી કે ધીંગાણું મચી ગયું. જોતજોતાંમાં નવસો વરરાજા કટકા થઈને પડ્યા. વણથળીની ભાગોળે પોતાના નિમિત્તે કટકા થયેલા વરરાજાઓનાં શબ અને તેમની વહુઓનું કંદન સાંભળીને કાંધલજીએ પોતે જ પોતાને હાથે તલવાર પેટમાં ખોસી દીધી અને શહીદ થઈ ગયા. કહેવાય છે કે દૂર સુધી તેમનું ધડ લડતું રહ્યું.

આજે પણ કાંધલજીનું માથું દરબારમાં અને ધડ ગામની સીમમાં ખાંભી થઈને પૂજાય છે.

કોને શું કહેવું? કેવીકેવી સામાન્ય બાબતો માટે આપણી વીરતાની ખાંભીઓ થઈ છે તે વિચારવાનું છે.

30 કાઠિયાણીની કટાર

અનિયંત્રિત કામવાસના સૌથી વધુ અનર્થકારી થઈ જતી હોય છે. કામવાસનાનાં ત્રણ રૂપ છે: 1. અતિરેક અને અનિયંત્રિત, 2. નિષિદ્ધ અને નકારાત્મક અને 3. નિયંત્રિત અને સંયમપૂર્વકની.

1. કામવાસના જન્મજાત કુદરતી આવેગ છે. જીવમાત્રમાં તેનું અસ્તિત્વ રહેતું હોય છે. વ્યક્તિને સૌથી પ્રબળ ઇચ્છા કામેચ્છા હોય છે. કામેચ્છા પૂરી કરવા તે ગમે તે હદે જઈ શકે છે અને કરવાનાં તથા ન કરવાનાં બધાં કામો કરી શકે છે. કામવાસનાને મહા અનર્થોથી બચાવવા ઋષિમુનિઓએ લગ્નસંસ્થાની રચના કરી છે. પતિ અને પત્ની બંને એકબીજાનાં પોષક થઈને કામેચ્છાનું સમાધાન કરે. સમાધાનથી શાંતિ થાય. આ ઋષિમાર્ગ કહેવાય. પણ કામવાસનાની સાથે સત્તાનો ઉમેરો થાય અને સત્તા ધર્મવિમુખ થઈ જાય તો કામવાસના ભડકા બનીને સ્વ-પર બંને ભરખી જનારી થઈ જાય. ચૂલાના નિયંત્રણમાં અગ્નિ રહે તો બત્રીસ પ્રકારની રસોઈ બનાવે, પણ ચૂલાનું નિયંત્રણ છોડીને આખા ઘરમાં ફેલાય તો ઘરને ખાખ કરી નાખે.

2. કેટલાક કુદરતવિરોધી ધર્મપુરુષોએ બધા અનર્થોની જડ કામવાસનાને માની છે, તેથી તેમણે તેનો સદંતર નિષેધ કર્યો છે, અર્થાત્ કામવાસનાથી દૂર જ રહો, તેનું સેવન થાય જ નહીં. કદાચ કોઈ કરે તો તેનો ભવ બગડે. મોક્ષ ન મળે. કામવાસનાને ભવ બગાડનારી અને મોક્ષને અવરોધનારી માની લેવાઈ છે. આ નકારાત્મક વલણ કહેવાય.

3. ઋષિમુનિ વગેરે ધર્માત્માઓએ કામવાસનાના બંને છેડાને અનર્થકારી માન્યા છે. લગ્નામ વિનાની અતિરેકભરી કામવાસના મહા અનર્થકારી થઈ જતી હોય છે. તે કામવાસનાનો સદંતર ત્યાગ શક્ય જ નથી. જે શક્ય જ ન હોય તેની સાધના ન હોય અને કદાચ કરવામાં આવે તો તે આત્મવિનાશક થઈ જાય. ભારતની જુવાનીને આવા ઊંધા રવાડે ચઢાવવાનું મહાપાપ કરવામાં આવ્યું છે. જે જુવાની સૈનિક બનીને સીમાની રક્ષા કરે, જે જુવાની પ્રયોગો કરીને પ્રયોગશાળાના વૈજ્ઞાનિક બને, જે જુવાની ખેડૂત બનીને ખેતરોમાં ધાનના ઢગલા કરે, જે જુવાની શ્રમિક બનીને કારખાનાં ધમધમતાં રાખે, જે જુવાની સાગરખેડુ થઈને વિશ્વપ્રવાસી બને, જે જુવાની સાહસ કરીને પર્વતશિખરો સર કરે તે જુવાની નિષિદ્ધ કામમાર્ગી બનીને પારકે રોટલે મોક્ષ મેળવવાના કોણીએ ચોંટાડેલા ગોળને ખાવા લાગી જાય તે જ ઊંધું રવાડું. દેશની જુવાનીને બરબાદ કરી નાખવી એ પાપ જ કહેવાય. આપણે પાપની સજા ગુલામીમાં ભોગવીએ છીએ.

માણસ મોટો સત્તાધીશ બને અને કામવાસનાને છૂટે દોર આપી દે તો કેવો અનર્થ થાય તેની આ કથા છે.

સૌરાષ્ટ્રના ભીમડાદ ગામનો ખોખરો શેખ દરબાર રાજ કરે. શેખે કામવાસનાને છૂટે દોર આપી દીધો. હરમની બેગમોથી તેને સંતોષ ન થયો. કામવાસના અને સંતોષનો મેળ ભાગ્યે જ જામે. માનો તો જ સંતોષ, નહીં તો ભડકા. શેખના હાથમાં બેફામ સત્તા, આથી તે રોજ પ્રજામાંથી રૂપાળી સ્ત્રીઓનો શિકાર કરતો રહે. પશુઓના શિકારી કરતાં પરનારીના શિકારીઓ વધુ ખૂંખાર અને ભયંકર હોય છે.

શેખે નદીના કાંઠે જ પોતાની મેડીબંધ હવેલી બનાવેલી. આ હવેલીની બારીએ બેઠોબેઠો તે રસ્તા ઉપર દૂરદૂર સુધી નજર નાખ્યા કરે. જેમ બાજપક્ષી ચકલાંને જોયા કરે તેમ શેખ આવતીજતી સ્ત્રીઓને જોયા કરે. અને જે ગમી જાય તેને તેના માણસો કળથી કે પછી બળથી ઉપાડી લાવે. આવી સ્ત્રીને ભોગવીને જ પછી જવા દે. આજ સુધી અસંખ્ય સ્ત્રીઓ શેખનો શિકાર થઈ ચૂકી હતી. શેખની એવી ધાક બેસી ગયેલી કે આ રસ્તે કોઈ સ્ત્રી ચાલવાની હિંમત ન કરે.

સજ્જનોની ધાક નથી બેસતી, ગામના ગુંડા-લંપટોની ધાક બેસતી હોય છે. પ્રજા બાપડી હોય છે; સામે નથી થઈ શકતી; તરત જ સમર્પણ કરી દેતી હોય છે. પણ આવી ગુંડાધાકની સામે કોઈ વાર કોઈ વીરપુરુષો કે સતીનારી માથું ઊંચકતાં હોય છે અને પોતાના બલિદાનના ભોગે લંપટધાકને ધૂળ ભેગી કરી દેતાં હોય છે. તેની કથા બની જતી હોય છે.

સાંજ નમી રહી છે અને દેવાત ખાચરની દીકરી સજુબાઈ વેલડામાં બેસીને પોતાને સાસરે રાજપરા જઈ રહી છે.

રાજપરાના હાથિયા ધાધલની સાથે તેનાં લગ્ન થયેલાં છે. કાઠિયાણી પતિને મળવા ઉતાવળી થઈ છે. નદી સમુદ્ર તરફ દોડે તેમ સજુબાઈનું વેલડું રાજપરા તરફ જવા દોડી રહ્યું છે. એવામાં પાસેના ખેતરમાંથી એક ચારણ જુવાન પોતાની ભેંસોને રેઢી મૂકીને દોડતો આવ્યો. તેનો શ્વાસ માતો નથી. તેણે વેલડું રોકાવ્યું અને વળાવિયાઓને સાવધાન કર્યા: “આગળ જાશો નહીં. આગળ જવા જેવું નથી. આ નરકનો માર્ગ છે. પેલી હવેલી દેખાય છે ત્યાં ગામનો દરબાર ખોખરો શેખ આખો દિવસે બેઠોબેઠો બાઈમાણસની તાકમાં નજર ફેરવતો રહે છે. તમને એ નહીં જવા દે. કેટલીયે સ્ત્રીઓનાં શિયળ એણે લૂંટી લીધાં છે. કોઈ કહેવાવાળું નથી. તે બેફામ બન્યો છે.”

ચારણની વાત સાંભળીને વળાવિયા ચિંતાતુર બન્યા. સોના કરતાં પણ સ્ત્રીને સાચવવી અઘરું કામ કહેવાય. લૂંટાયેલું સોનું ફરી મળી રહે, પણ લૂંટાયેલી સ્ત્રી ફરી ન મળે. સોના સાથે ઇજ્જત જોડાયેલી નથી હોતી, સ્ત્રી સાથે ઇજ્જત જોડાયેલી હોય છે, જે એક વાર ગયા પછી પાછી નથી મળતી. કદાચ સ્ત્રી પાછી મળે, પણ ઇજ્જત વિનાની થઈને મળે. ઇજ્જત વિનાની સ્ત્રી ફિલામેન્ટ વિનાના બલ્બ જેવી હોય છે. તેથી સ્ત્રીને સાચવવી પડતી હોય છે. સચવાયેલી અને સુરક્ષિત રહેલી સ્ત્રી જ સુખી થતી હોય છે અને સુખી કરતી હોય છે. તેથી જ પુરુષ કરતાં તેની મર્યાદારેખાઓ વધારે હોય છે.

શિકારીના શિકારને ભગાડી મૂકવો એ પણ સાહસ જ કહેવાય. શિકારીઓ રાક્ષસી વૃત્તિના હોય છે. તેમના શિકારને સાવધાન કરી દેનારા કે ભગાડી દેનારા પ્રત્યે તેઓ ક્રુદ્ધ થઈને બદલો લેતા હોય છે, તેથી જાણવા છતાં પણ વાણિયાવૃત્તિના લોકો ચૂપ રહેતા હોય છે. એવા લોકોનો મહામંત્ર હોય છે: “એમાં આપણે શું? પારકી પંચાતમાં પડવાથી છાંટા ઊડે જ. અને આપણને છાંટા ન પોસાય.” હંમેશાં પોસાવાનું જ ગણિત ગણે તે પૌરુષવાન ન હોય. બીકણ હોય. ચારણનો દીકરો બીકણ ન હોય. તે પોસાવાનું જ ગણિત ન ગણ્યા કરે. મારું જે થવાનું હોય તે થાય, પણ કોઈના જીવતરને બચાવી લઉં તેવું ગણિત તેને ગળથૂથીમાં જ મળ્યું હોય. વાણિયો જીવતો રહીને ભદ્રા પામે અને રાજપૂત-ચારણ પાળિયા થઈને ભદ્રા પામે. બંનેમાં આટલો ફરક, એટલે વાણિયાના પાળિયા ન હોય.

ચારણની વાત સાંભળીને સજુબાઈ અને વળાવિયાને ચિંતા તો થઈ, પણ હવે પાછાં વળાય તેમ ન હતું, તેમ બીજો માર્ગ પણ નહોતો.

સજુબાઈએ ચારણને કહ્યું, “ભાઈ, કાંઈ હથિયાર રાખો છો?”

“હા, બેન!” કહીને ફટ દઈને કેડમાંથી કટાર કાઢી બતાવી.

“કટાર મને આપો.” સજુબાઈએ કહ્યું.

ચારણે તરત જ કટાર આપી દીધી. શસ્ત્ર સાથી છે. શસ્ત્ર હોય તો હિંમત આવે. કદાચ મરવું પડે તો મરે, પણ કૂતરાના મોતે ન મરે. મર્દાનગીભર્યું મૃત્યુ એ યોગીના સમાધિમૃત્યુથી પણ ઊંચું કહેવાય.

જેણે હિંદુ પ્રજાને શસ્ત્રત્યાગી બનાવી તેણે તેના માટે ગુલામીની ઘોર ખોદી. ગુલામીની ઘોર ખોદી આપનારાને જે પ્રજા ભગવાન કહીને પૂજે તેનું કલ્યાણ બ્રહ્માએ ન કરે.

વેલડું આગળ ચાલ્યું. ચિંતાતુર નજરે ચારણ જોતો રહ્યો. નદી પાર કરીને સામે કાંઠે વેલડું પહોંચ્યું અને શેખની હવેલીથી થોડું આગળ ગયું હશે ત્યાં દાઢીવાળા પાંચ ઘોડેસવારો નજીક પહોંચી ગયા. ખબરઅંતર પૂછીને તેમણે કહ્યું: “વેલડું પાછું વાળો. અત્યારે સાંજ પડી ગઈ છે. હવે આગળ જવાશે નહીં. અમારા ગામધણી શેખસાહેબની મહેમાનગતિ માણી પછી સવારે જાજો.”

ત્યાં તો સજુબાઈએ વેલડાનો પડદો ઊંચો કરી માથું બહાર કાઢીને કહ્યું: “ભલે, અમે મહેમાન થઈએ, પણ અમે પણ જાગીરદાર છીએ. શેખસાહેબ જાતે નોતરું દેવા આવે તો જ આવીએ.”

સજુબાઈની વાત સાંભળીને વળાવિયાને નવાઈ લાગી. બાઈ પોતે વગર આનાકાનીએ તૈયાર થઈ ગઈ એ તો હદ કહેવાય! પણ કોઈ કશું બોલ્યા નહીં. નારીના ચરિત્રને કોણ સમજી શક્યું છે!

એક ઘોડેસવાર પાછો હવેલીએ ગયો અને શેખને સમાચાર આપ્યા. શેખ તો રાજરાજ થઈ ગયો. તેણે કિનખાબનો ઝબ્બો ધારણ કરીને, બનીઠનીને વરરાજા જેવા થઈને કાઠિયાણીને લેવા ચાલ્યો. કામલોલુપતા અને વરણાગીને ભારે મેળ હોય છે. જેટલા શણગાર વધારે તેટલી કામુક્તા પણ વધારે. શણગારમુક્ત હોઈ વૈરાગીની કામવૃત્તિ મંદ પડી ગઈ હોય.

શેખ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતરીને વેલડા પાસે ગયો. કાઠિયાણીએ પડદો ઊંચો કરી હસતે ચહેરે શેખ સામે જોયું અને કહ્યું: “અંદર આવો ને, અહીં મારી જોડે બેસો ને!”

શેખ તો પાણીપાણી થઈ ગયો. સ્ત્રીનું હસવું અને ભીના ચહેરે જોવું એ લંપટ પુરુષ માટે માછીમારની ગલ જ છે. તેમાં ન ફસાય તેવો કોક જ માડીનો જાયો જન્મ્યો હશે.

અતિ બળવાન વ્યક્તિને પણ દુર્બળ અબળા કામિનીરૂપ ધારણ કરીને ભોંયભેગો કરી શકે છે. તેનામાં હિંમત હોવી જોઈએ.

શેખે વેલડામાં પેસવા માટે શરીર આગળ કર્યું ત્યાં તો કાઠિયાણીએ પેલી ચારણ પાસેથી લીધેલી કટારીને એવા જોરથી પેટમાં મારી કે કાળજું વીંધાઈ ગયું.

લોહીની સેરો ઊડવા લાગી. હમણાં જે મોહિનીરૂપ ધારણ કરેલી બાઈ હતી તે હવે આઈ થઈ ગઈ. પ્રચંડ વિકરાળ રૂપ ધારણ કરીને મહાયંડી થઈ ગઈ. તેણે પોતાના વળાવિયાને પડકાર્યો: “માટી થાજો! કટકેકટકા કરી નાખો!” વળાવિયા શેખના સિપાહીઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. ભારે ધીંગાણું જામ્યું. જેની ચિંતા હતી તે જ થયું. પેલો ચારણ દૂર ખેતરમાં ઊભાઊભો ધીંગાણું જોતો હતો. તે દોડતો આવ્યો, તો બીજી તરફથી હાથિઓ ધાધલ પણ વારે આવી ચઢ્યો. શેખની લાશને ત્યાં જ પડતી મૂકીને વેલડું રાજપરા પહોંચી ગયું. જોતજોતાંમાં ચારે તરફ સમાચાર ફેલાઈ ગયા. શેખવધથી લોકો રાજરાજ થઈ ગયા. લોકો કાયર થઈને શેખના અત્યાચારો સહન કરતા હતા તે પળવારમાં શૂરવીર થઈ ગયા. જેના હાથમાં જે આવ્યું તે લઈને કાળમુખી હવેલી ઉપર તૂટી પડ્યા. શેખ ઉપરનો ગુસ્સો હવેલી ઉપર ઉતાર્યો. જોતજોતાંમાં બધું ખેદાનખેદાન કરી નાખ્યું. શેખના નોકર-ચાકરો ભાગી ગયા. પ્રજા વીફરે તો મોટા ચક્રવર્તીનું પણ આસન ડોલી ઊઠે.

પેલો ચારણ કુંભારા ગામ ગયો. ત્યાં મેરામ ખાયર રહે તેમને કહ્યું: “આપા, તૈયાર થાળીમાં ભીમડાદ પડ્યું છે. ઝટ કબજો કરી લ્યો. જે કામ અનેક કાઠી યુવાનો ન કરી શક્યા તે કામ રાજપરાની જોગમાયા સજુબાઈએ કરી બતાવ્યું છે. શેખની લાશ ધૂળ ચાટતી કરી છે.”

લક્ષ્મી ચાંદલો કરવા આવે ત્યારે મોઢું ધોવા ન જવાય. મેરામ ખાયરે રાતોરાત ભીમડાદનો કબજો લઈ લીધો અને જોગમાયાની ધજા ફરકાવી દીધી. દરબારો અમથા-અમથા “જય માતાજી” નથી બોલતા, સજુબાઈ જેવી હજારો માતાજીઓ પેદા કરીને “જય માતાજી” બોલે છે.

કથા પૂરી કરતાં પહેલાં મેરામ ખાયરની પણ થોડી વાતો કરી લઈએ.

પાળિયાદના દરબાર માયા ખાયરનો મોટો કુંવર તે મેરામ ખાયર. માયા ખાયરે પાછલી જિંદગીમાં બીજાં લગ્ન કર્યાં. મેરામ ખાયરને સાવકી મા મળી. કોઈ છોકરાને જીવતું નરક મળજો, પણ સાવકી મા ન મળજો.

સાવકી માને પણ સંતાન થયું. હવે સાવકાપણું બમણું થયું. માયા ખાયર માંદા પડ્યા. જીવ ન જાય. નવી પત્ની માયા ખાયરના બેશીકે બેસીને કલ્પાંત કરવા લાગી. તેને પતિના મૃત્યુની ચિંતા ન હતી, પણ પતિના મૃત્યુ પછી પોતાના દીકરાને મેરામ ખાયર વીધો જમીને નહીં આપે તેની ચિંતા હતી, કારણ કે મેરામ ખાયર પાટવી કુંવર હતો. ખરો હક્ક તેનો હતો. મરતા માણસને વારસાના ઝઘડામાં ખેંચી લઈ જાય તે મરતાનું મોત બગડે. માયા ખાયરનું મોત બગડી રહ્યું હતું.

મેરામ ખાયરને ખબર પડી – સાવકી મા બાપુનું મોત બગાડે છે. તેઓ દોડતા આવ્યા અને પ્રતિજ્ઞા કરી: “પાળિયાદનો બધો વારસો

મને હરામ છે. મારે એક તસુ પણ જમીન ન જોઈએ. બધી તમારા કુંવરની.”

માયા ખાયરનું શરીર છૂટી ગયું. બાઈ રાજી થયાં. વારસાનો પ્રશ્ન પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઉકેલાઈ ગયો. કોઈ ત્યાગી થઈને પરિવારને સાચવે છે, તો કોઈ રાગી થઈને હક્ક ડુબાડી વારસો મેળવે છે.

મેરામ ખાયરે પાળિયાદ છોડી દીધું અને કુંભારા ગામમાં રહેવા લાગ્યા. ખટપટોથી દૂર રહેવું સારું. ફરી મેરામ ખાયરે પાળિયાદ સામે જોયું પણ નહીં.

આવા વારસાત્યાગી મેરામ ખાયરને ભીમડાદની જાગીર ટકોરા મારતી સામી આવી. પેલો ચારણ યુવાન મેરામ ખાયર પાસે પહોંચ્યો અને ભીમડાદ સંભાળી લેવા વિનંતી કરી. મેરામ ખાયરે તક ઝડપી અને રાતોરાત ભીમડાદ ઉપર કબજો કરી લીધો. જે વારસો ત્યાગ્યો હતો તેના કરતાં પણ મોટો વારસો મળી ગયો. નસીબમાં હોય તો સામે ચાલીને દોડતું આવે.

ચારણ પણ ધન્યધન્ય થઈ ગયો. એક પછી એક તેણે દુહા લલકારવા લાગ્યા. “જય માતાજી!”

રાજાની આગળ અને ગધેડાની પાછળ ચાલનાર સાવધાન થઈને ચાલે તો જ ચલાય, નહીં તો લાત ખાવી પડે એવી બહુ પ્રસિદ્ધ કહેવત છે. કહેવતો સાવ ખોટી નથી હોતી. તેમાં અનુભવનો નિયોડ હોય છે. પણ જીવનવિકાસ માટે સમર્થ વ્યક્તિના સાથની પણ એટલી જ જરૂર હોય છે. વાડ વિના વેલો ન ચડે, તેમ કોઈ ને કોઈ સમર્થ વ્યક્તિનો સાથ હોય તો જ આગળ વધી શકાય. કોઈના સાથ વિના જ માત્ર આપબળે આગળ વધનારા પણ હોય છે, પણ તે બહુ થોડા. ગધેડાની પાછળ ચાલવાનો ભાગ જતો કરવો જોઈએ. કુંભાર ગધેડાની પાછળપાછળ ચાલતો હોય છે, પણ ગધેડો લાત મારતો નથી. મોટા ભાગે ગધેડો ગધેડાને જ લાતો મારતો હોય છે, પણ તે સકારણ જ મારતો હોય છે. પણ માણસોએ ગધેડાને બધી રીતે બદનામ કરી દીધો છે. તેથી આવી કહેવત બનાવી હશે. માણસોની એક મહાકુટેવ હોય છે – ખોટી રીતે કોઈને નામી કરી દેવા અને ખોટી રીતે બદનામ કરી દેવા. લોકમાનસનો પ્રવાહ બહુ વિશ્વસનીય નથી હોતો. તે ખરોયે હોય અને ખોટોયે હોય. આંધીની માફક ઊઠે અને ચારે તરફ ફરી વળે. આપણે રાજાની વાત કરવાની છે. તે સાચી છે, ગધેડા જેવી ખોટી નથી; પણ ગધેડાની લોક-નિમ્નતાની તુલના કરવા જોડી દેવાઈ લાગે છે. “રાજા વાજાં અને વાંદરાં”માં પણ વાંદરાની નિમ્નતા રાજાને નિમ્ન બનાવવામાં જોડી દેવાઈ છે. તોપણ સત્તાધારી લોકો એટલે હિંસક પ્રાણી અથવા શસ્ત્રધારી દબંગો; તેમનો સાથ લેવામાં એક તો સાથેના સાથીદારોની ઈર્ષ્યાનો ભોગ બનવાનો ભય રહેતો હોય છે. પોતાના કરતાં કોઈ આગળ વધીને છેક રાજાની પાસે પહોંચી જાય તે પાછળ રહી જનારાને ગમતું નથી. બીજું, આગળ વધીને રાજા સુધી પહોંચી જનારી વ્યક્તિ જો ઉન્નતિને પચાવી શકે તો પાછળ રહેનારા પ્રત્યે ઘૃણા અને ખટપટ કરતી થઈ જતી હોય છે. ઉન્નતિને પચાવવી એ પણ સફળતાનો મોટો ગુણ કહેવાય.

ભાડલા ગામમાં લાખા ખાયરની ડેલી. ડેલી હોય ત્યાં ડાયરો જામે જ. ડાયરો હોય ત્યાં અલકમલકની અર્થવાળી અને વ્યર્થ વાતો થયા કરે. નવરા માણસો સમય પસાર કરવા કોઈ ને કોઈ જગ્યા શોધી કાઢતા હોય છે પછી તે ગામનો ચોરો હોય, મંદિર હોય કે તળાવની પાળ હોય. મોટા ભાગના નવરા માણસો વધુ વ્યસની હોય છે અને વ્યસન સમૂહભોગી હોય છે. ગાંજાની ચલમ હોય કે દારૂની પ્યાલીઓ હોય કે કસુંબાની અંજલિઓ હોય, સમૂહમાં જ રંગ લાવે. વ્યસની ભાગ્યે જ એકાકી હોય. ડાયરામાં રંગ જામ્યો છે. રંગ જામે એટલે અંદરની દબાયેલી વાતો આપોઆપ બહાર નીકળવા માંડે.

આપા ખાયરને ત્યાં ઉકો નામનો કાઠી આગળ વધતાં-વધતાં છેક દરબારની નજીક પહોંચી ગયેલો. તેની ઉન્નતિ પાછળ રહી ગયેલા કાઠીઓથી જોઈ જતી ન હતી. ઉકો નજરે ચઢેલો. નજરે ચઢેલાને નજર લાગવાનો ભય રહે જ.

ડાયરામાં ઉકો હાજર નહોતો. જે હાજર ન હોય તેની જ નિંદા થાય. બે કાઠીઓ ઉકાની વાતો કરવા લાગ્યા.

“અત્યા! આ ઉકલી હમણાંથી બહુ ફાટી છે!”

“તે ફાટે જ ને! આપા લાખાએ માથે ચડાવ્યો છે, તે ફાટે જ.”

“તો હવે તેનો ઘાટ ઘડી નાખવો જોઈએ.”

“ઘડો ત્યારે.”

બે કાઠીઓ ધીમા સાદે પરસ્પર ઉકાની નિંદા કરી રહ્યા હતા. રાજકારણમાં ઘાટ ઘડવાનાં ષડ્યંત્રો ચાલ્યા જ કરતાં હોય છે. મોટા ભાગે ઘાટ ઘડનારા ખંધા માણસો હોય છે. જેમને પગે કમાડ વાસતાં આવડે તેઓ ખંધા કહેવાય. આમ તો ખૂંધવાળા હોય તેમને ખંધા કહેવાય. પણ ઘાટ ઘડવાની પણ ખૂંધ હોય છે, જે આવડત બધામાં નથી હોતી.

ઘાટ એવો ઘડાયો કે આપા લાખાને ઉશ્કેરીને નજીકના દરબાર રાણા કરપડાની ભેંસો વાળી લાવવા લઈ જવો. સાથે ઉકાને પણ લઈ

જવો અને પછી ચાલાકીથી લાખાની ઘોડી ઉપર બેસાડી, તેને દરબારનો વેશ પહેરાવી, મરાવી નાખવાનો પૂરેપૂરો ઘાટ ઘડાઈ ગયો. ત્યારના મોટા ભાગના દરબારો ટૂંકી દૃષ્ટિના હોવાથી કોઈના ચઢાવ્યા ચઢી જતા અને કેટલીક વાર ન કરવાનું કરી બેસતા.

જસો ગીડો અને વીકો ગીડો ઘાટ ઘડવાના સૂત્રધાર બન્યા. બંનેએ મળીને આપા લાખાને ચઢાવ્યા અને આપા લાખા ઘોડેસવારોનું કટક લઈને રાણા દરબારની ભેંસો હરી લેવા ઊપડ્યા. ત્યારે નવરા દરબારો એકબીજાની ભેંસો-ગાયો-જમીન વગેરે હરી લેવાનાં પરાક્રમ કરવામાં પૌરુષ માનતા.

કસુંબો તો બધાને ચઢેલો હતો જ, એટલે જસાએ અને વીકાએ આપા લાખાને ચઢાવવા માંડ્યા. ક્ષત્રિયોની પ્રથમથી જ એક વિશિષ્ટ ખાસિયત રહી છે અને તે ખાસિયત કેટલીક વાર તેમની કમજોરી પણ થઈ ગઈ છે. તે છે મોટા ઊંચા હાથી કે ઘોડા ઉપર બેસવું, આગળ રહેવું, ભવ્ય દાગીના વગેરે પહેરવા, જેથી બાકીના સૌથી તેઓ અલગ જ તરી આવે.

તે દિવસે જસા અને વીકાએ આપા લાખાને ચઢાવી-ચઢાવીને પોતાનો કીમતી પોશાક, દરદાગીના અને મુગટ પણ ઉકાને પહેરાવી દીધાં. છેવટે ઊંચી જાતવંત ઘોડી પણ ઉકાની ટાયડી ઘોડી સાથે બદલી નાખી. આખું પરિવર્તન થઈ ગયું. ઉકો તો ફૂલ્યો ન સમાય. દરબારની ઘોડી અને દરબારનો પોશાક પહેરીને પોતે જાણે કે દરબાર થઈ ગયો હોય તેવું તેને લાગતું હતું. નાના માણસો મોટાઈને પચાવી શકતા નથી. ને પચાવે તો તેઓ જન્મજાત મોટા જ હોય, પણ પરિસ્થિતિથી નાના થયા હોય. બહુ નાનાને ઓચિંતો બહુ મોટો ન બનાવાય. કદાચ કોઈ બનાવે તો અનર્થ થઈ શકે છે.

જસા અને વીકાનું ષડ્યંત્ર એ હતું કે સામા પક્ષે રાણાનો દીકરો આવેક કરપડો ધીંગાણામાં સૌપ્રથમ મોટા શત્રુને જ મારતો હતો. તેથી મોટો દેખાતો ઉકો આવેકના હાથે માર્યો જાય અને કાસળ નીકળી જાય. કટક આગળ ચાલ્યું.

રાણાની ભેંસો વાળવા માટે આપા લાખાનું કટક સરલા ગામની સીમમાં પહોંચ્યું. બધાંએ મળીને ગોવાળિયાઓની લાકડીઓ લઈ લીધી અને ભેંસોનું હરણ કરીને પાછા ચાલ્યા. ધર્મની સ્થાપના ન હોય ત્યાં બળિયાના બે ભાગ થઈ જાય. ધર્મ જ પ્રજાને હક્કની કમાણી ખાતી કરે. જે પ્રજા હક્કની કમાણીમાં સંતોષ માનીને જીવતી હોય છે તે કદાચ દરિદ્ર હોય તોપણ સુખી હોય છે. હરામની કમાણી ખાનારી પ્રજા ગમે તેટલી સમૃદ્ધ હોય તોપણ સુખી ન હોય. સુખ શાંતિના આધારે જન્મતું અને ટકતું હોય છે અને શાંતિ ધર્મ વિના મળતી નથી.

લાકડીઓ વિનાના ગોવાળો ગામ તરફ દોડ્યા અને દરબારગઢમાં જઈને ધા નાખી: “દોડો! દોડો! બાપ! ભેંસો હરી જાય છે!” ધા નાખવાની પણ જગ્યા જોઈએ. જો ધા નાખવાની જગ્યા જ ન હોય તો પ્રજા લૂંટાઈ જાય.

તરત જ બુંગિયો ઢોલ વાગ્યો. જુવાનિયા પોતપોતાનાં હથિયારો લઈને ભેગા થઈ ગયા. રાણાને ચાર દીકરા. શેલાર, વાઘો અને ભોકો તો હાજર હતા તે ધીંગાણે ચઢ્યા, પણ નાનો આવેક ગામતરે ગયેલો તે ગેરહાજર હતો.

જેને મોટો વારસો હોય તેણે ઘણા દીકરા જન્માવવા જોઈએ. એકબેથી સંતોષ ન મનાય. ધીંગાણામાં ખપી જાય તો નિર્વશ નીકળી જાય.

કટક કટકની પાછળ પડ્યું, ત્યાં તો આવેક ગામતરેથી ગામની ભાગોળે પાછો ફર્યો. બુંગિયો ઢોલ સાંભળીને જિજ્ઞાસા જાગી. ખબર પૂછતાં જાણવા મળ્યું કે બધા ધીંગાણાં ખેલવા ગયા છે. ત્યાં તો બાપ રાણો સામો મળ્યો. તેણે કહ્યું, “આવેક, લાખાને મારીને જ આવજે, નહીં તો મોઢું બતાવીશ નહીં.” પિતાની પ્રેરણા પુત્રને શક્તિ જગાડવામાં પ્રેરક બનતી હોય છે.

આવેકે જોયું કે પોતાની ભગરી ભેંસોનું ઝુંડ લઈને લાખો ખાચર મોટી ઊંચી કાળુડી ઘોડી ઉપર અસવાર થઈને જઈ રહ્યો છે. આવેકે દોડતી ઘોડીએ લાખાનું માથું કાપી નાખ્યું. ચારે તરફ સન્નાટો છવાઈ ગયો. ખરેખર તો તે લાખો નહીં પણ ઉકો હતો. ઉકો મરાયો અને જસા તથા ગીડાનું કાવતરું સફળ થયું. બંને રાજી થયા. પાછળ રાણાનું કટક આવતું હતું, તેથી ભેંસોને પડતી મૂકીને બધા ભાગી ગયા.

આલેક કરપડો ભેંસો વાળીને ગામ તરફ ચાલ્યો.

* * *

ગઢવી-ચારણો નાનાંમોટાં રજવાડાંઓમાં ફરી-ફરીને એકબીજાના સમાચાર આપતા. આ સમાચારોમાં વાસ્તવિકતા રહેતી, પણ કેટલીક વાર અતિરેક પણ રહેતો. રાગ-દ્વેષ ન હોય તો જ તટસ્થતા રાખી શકાય, પણ રાગ-દ્વેષ વિનાનો ખબરપત્રી દુર્લભ કહેવાય. ભારતના અધ્યાયમાં રાગ-દ્વેષ છોડવાનો ઉપદેશ વારંવાર અપાયો છે, પણ તેને પાળી શકનારા બહુ વિરલ પુરુષો જ પેદા થયા છે. ધર્મગ્રંથોમાં શું લખ્યું છે તે જોવા કરતાં તેને પાળનારાઓનું પ્રમાણ કેટલું થયું છે તે જોવું વધુ મહત્ત્વનું કહેવાય.

મોરબી ઠાકોરને ત્યાં ગઢવી મહેમાન થઈને આવ્યો છે. ગઢવીઓ મહેમાનગતિ માણવામાં જ મોટા ભાગનું જીવન વિતાવે. મહેમાનગતિની સાથે યાચનાવૃત્તિ પણ હોય, એટલે જીભ ઉપર સહજ રીતે મીઠાશ આવી જાય. ઠાકોર અને ગઢવી ચોપાટ રમી રહ્યા છે. નવરા માણસો ચોપાટ રમે. જેને સૌથી વધુ કામ હોય તે રાજા જ નવરો રહે તો પ્રજાનું શું થાય? ચોપાટ રમતાં-રમતાં ગઢવી વારંવાર આલેકનાં વખાણ કરે. નિંદા સાંભળવી બહુ ગમે, તેમાં પણ વિરોધીની નિંદા તો અમૃત જેવી મીઠી લાગે, પણ વખાણ સાંભળવાં ન ગમે. વખાણ તો પોતાનાં જ ગમે. આ ગઢવી ઠાકોરનાં વખાણ કરતો નથી અને વારંવાર આલેકનાં વખાણ કર્યા કરે છે તેથી ઠાકોર ચિડાઈ ગયા અને પૂછ્યું: “આ આલેકડો કોણ છે?”

ગઢવીએ સરલા ગામના આલેકડા સીસાણીની વિસ્તારથી વાત કરી ઠાકોરને ઉશ્કેર્યા. શૂરવીરતા ઉશ્કેરાટભરી હોય છે. વાતવાતમાં ઉશ્કેરાઈ જવું અને ન કરવાનું કરી બેસવું એ શૂરવીરતાની નાદાની કહેવાય. નાદાનીનું નિવારણ હડાપણથી થાય, પણ બધામાં હડાપણ ન હોય. હડાપણ વિનાની શૂરવીરતા અનર્થ કરી નાખે.

ગઢવીનાં વખાણથી ઉશ્કેરાયેલા મોરબીના ઠાકોરે સરલા ઉપર ચઢાઈ કરી, આલેકનું માનમર્દન કરવાનું નક્કી કર્યું. ખોટા નિર્ણયો કાચી બુદ્ધિ અને અપરિપક્વતાની નિશાની કહેવાય.

ગઢવીએ જ સરલા જઈને આલેકને ચેતવી દીધો: “સાવધાન રહેજે! મોરબીના ઠાકોર ગમે ત્યારે કટક લઈને આવવાના છે.” આલેક પણ તેવો જ નીકળ્યો. “આવવા દો! પાણી માપી લઈશું.” રાજપૂતો પરસ્પરનું પાણી માપતાં-માપતાં પાણી વિનાના થઈ ગયા.

અને ખરેખર ઠાકોર કટક લઈને સરલા ગામની ભાગોળે આવ્યા પણ ખરા. આલેક કરપડો સામે થયો અને સૌથી ઊંચી ઘોડી ઉપર બેઠેલા જરિયાનજામા અને સોને મઢેલા ઠાકોરનું માથું કાપી નાખ્યું. ઠાકોરના કટકમાં ભંગાણ પડ્યું. કસોટી ભારે થઈ પડી. પણ ઠાકોરે એક ચાલાકી કરી હતી. આલેકની યુદ્ધકળાને જાણીને તેમણે એક ખવાસને પોતાની ઘોડી ઉપર ગોઠવી દીધો હતો, તેથી ખવાસનું માથું કપાયું હતું, ઠાકોર બચી ગયા હતા.

* * *

ધીંગાણું ઘા વિનાનું ભાગ્યે જ હોય. ઘા મારવા કરતાં પણ ઘા સહવા એ ભારે વીરતા કહેવાય. ઘા ખાધા વિના જ ધીંગાણે રમે તે વ્યૂહબાજ કહેવાય. રાજપૂતો વીર ખરા, પણ વ્યૂહબાજ ઓછા. વ્યૂહબાજ થવા માટે ધીર-ગંભીર થવું પડે. ઊછળતી વીરતામાં ધીર-ગંભીરતા ઓછી હોય. આલેકને પાંત્રીસ ઘા વાગ્યા હતા. તેને ખાટલે નાખીને સરલા-ભેગો કરવામાં આવ્યો. ઠાકોર મોરબી ગયા. ખવાસ મરાઈ ગયો. વાતનું વતેસર થઈ ગયું. જે લોકો નાની વાતનું મોટું વતેસર કરી મૂકે તેને હડાપણ ન કહેવાય. હડાપણની કથાઓ ઓછી હોય અને વતેસરની કથાઓ વધારે હોય, ત્યાં સુખશાંતિ ન હોય.

અહીં આલેકને પાંત્રીસ ઘા વાગ્યા હતા. ધીંગાણાં સોહાગરાત નથી હોતાં કે જ્યાં નવલી વહુનાં અંગેઅંગ ભેટીને પૂરા શરીરને ધન્ય કરી દે! ધીંગાણામાં તલવારો અને ભાલા ભેટે છે, અંગેઅંગના કટકા કરે છે. પણ ઘા ખાતી વખતે કે પછી ઘા પાકતી વખતે જ ચૂંકારોય

ન કરે તેને મદાનગી કહેવાય. હાલ-તોબા કરી આખું ગામ ગજવે તે મદાનગી ન કહેવાય.

અસહ્ય પીડામાં પણ કરપડો ચૂંકારો કરતો નહોતો. કસુંબાના જોરે જીવ્યે જતો હતો. રાજપૂતનું જોર કસુંબો. મહેમાન-પરોણા આવતા-જતા રહ્યા. રોજ નાનોમોટો ડાયરો ભરાતો રહે. ખાટલે સૂતો આલેક બધું જોયા કરે. જો તે પેટનો ઘા છોડી નાખે તો તરત જ મૃત્યુ થઈ જાય. બધા પ્રસંગો પૂરા કરી આલેક ઘોડી ઉપર સ્મશાન ચાલ્યો.

ચિતા ખડકાવી, પોતાની જાતે જ ચિતા ઉપર સૂઈ ગયો અને સૌને રામરામ કર્યા. મરતી વખતે તેણે ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે મારા વંશના કોઈ શૂરવીરને ધીંગાણામાં ઊલટી નહીં થાય. કહેવાય છે કે આજ સુધી તેની ઇચ્છા પૂરી થયા કરે છે. પણ ડાહ્યો વાણિયો હોય તો માગે કે ધીંગાણું જ ન થાય. પણ ધીંગાણા વિના શૂરવીરતાની કસોટી ક્યાં થાય? વાણિયો કહે કે ના-ના! કાંઈ કસોટી કરવી-કરાવવી નથી. શાંતિથી ધંધો કરી ખાઓ ને!!

અને હા, મોરબીના ઠાકોર અને ચારણ એ જ રીતે ચોપાટ રમે છે અને ચારણ કહે છે:

“આવજે, આલેકડા સીસાણા!”

આલેક કરપડાનું શૂરાતન ચારણોએ અમર કર્યું.

જેમ પ્રેમ આંધળો હોય છે તેમ શૌર્ય પણ આંધળું હોય છે. ખરેખર તો પ્રેમ અને શૌર્ય બંને એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. શૌર્ય વિના પ્રેમ હોય જ નહીં. જ્યાં શૌર્યગાથાઓ હોય ત્યાં જ પ્રેમગાથાઓ પણ હોય. પ્રેમગાથા અને વાસનાગાથાને એક જ માની લેવાની ભૂલ ન કરાય. શૌર્ય અને પ્રેમની સમાપ્તિમાં બલિદાન જ હોય. વાસનામાં બલિદાન ન હોય. બલિદાન વિનાની કથાઓ તો મડદાંકથા કહેવાય. મડદાંકથા લખનારા અને વાંચનારા અંતે તો મડદાં જ પેદા કરતા હોય છે. મડદાં લાંબું જીવે કે અમર થઈ જાય તોય શું? તેના કરતાં શૂરા પ્રેમીઓ થોડું જીવે તોપણ ધન્યધન્ય થઈ જાય. ધન્યતા જ જીવન કહેવાય.

સૌરાષ્ટ્રના ગામેગામે બે પ્રવાહો વહે છે – એક ધન્યતામય જીવનનો અને બીજો લાંબા પણ મડદાલ જીવનનો. ધન્યતામય જીવનમાં ડહાપણતત્ત્વ ઓછું હોય. તેને ડહાપણના ત્રાજવે ન તોળાય અને લાંબા મડદાલ જીવનમાં ધન્યતા ઓછી હોય.

ત્યારે સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાં મારે તેની તલવારના ન્યાયે જીવન જીવતાં હતાં. રાજ્યોના સીમાડા ચોક્કસ નિર્ધારિત ન હતા, તેથી પોતપોતાની જમીન માટે ખેંચતાણ ચાલ્યા કરતી. સૌરાષ્ટ્રની ધરતી બહારવટિયાઓથી ઊભરાતી રહેતી. ખેડૂતો અને સામાન્ય પ્રજા ચારે તરફથી ત્રાસપૂર્ણ જીવન જીવતી. અંગ્રેજોની સત્તા સ્થાપિત થઈ રહી હતી. અંગ્રેજોની વ્યવસ્થાશક્તિ અને ન્યાયશક્તિથી લોકોને રાહત મળતી હતી.

વાત સંવત 1900ની છે. સનાળી નામના ગામની ચોકી કાઠી રાઠોડ ધાધલ કરતો હતો. જો જોરાવર ચોકીદાર ન હોય તો ગામ સચવાય નહીં, તેથી જેતપુરના દરબાર રાણિંગ વાળાએ પોતાના સાળા રાઠોડને ચોકી સોંપી હતી. ત્યારે નોકરિયાતોનો પગાર ન હોય. ખેતીની જમીન આપે. દરબારે રાઠોડ ધાધલને પંદર સાંતીની જમીન અને ચાર વીઘાની વાડી આપી હતી.

ક્ષત્રિયો હોય ત્યાં ચારણો હોય જ. ક્ષત્રિયો કથાઓ પેદા કરે અને ચારણો મરચું-મીઠું નાખીને તેની કવિતા કરી ઘટનાને અમર કરે. રાઠોડ ધાધલને ખોડાભાઈ ચારણ નામનો મિત્ર હતો. બંનેની બરાબરની જોડી. ખેતીનું કામ મોટા ભાગે પટેલો કરે. પટેલ શસ્ત્ર વિનાની પ્રજા, એટલે કાયમ બધાથી દબાતી રહે. એક વાર એવું બન્યું કે એક પટેલ ધા નાખતો-નાખતો નીકળ્યો. ત્યારે ખેડૂતો ફરિયાદ કરવા સીધા જ દરબાર પાસે જતા. તે જેતપુરના રાણિંગ વાળા પાસે જઈ રહ્યો હતો. ગામમાં જ ગામતરે જતો રાઠોડ મળી ગયો. તેની ફરિયાદ સાંભળી. વાત એમ બની હતી કે અકાળા ગામની સીમનો બાજરો મતીરાળાના કાઠીઓ વાઢીને લઈ ગયા હતા. ખેડૂતો કાળી મજૂરી કરીને બાજરી વગેરે પકવે, પણ પાક તૈયાર થતાં જ દબંગો વાઢીને લઈ જાય. બિચારા ખેડૂતો રોતા રહી જાય.

ખેડૂતની રાવ સાંભળીને રાઠોડે ગામતરે જવાનું બંધ રાખ્યું. પોતાના સત્તાધીશ કાઠીઓને લઈને તે સીધો જ મતીરાળાની સીમમાં પહોંચી ગયો. અને બે ગામનાં ઢેરો ભેગાં કરીને આખો ઊભો પાક ચરાવી દીધો. ત્યારે આ ન્યાય હતો. અકાળાની સીમની બાજરી મતીરાળાના કાઠીઓ લઈ ગયા, તો રાઠોડ ધાધલે મતીરાળાની આખી સીમ જ ઢેરો પાસે ચરાવી દીધી.

મતીરાળાના દરબાર એભલ વાળાને ખબર પડી, એટલે સાઠ ઘોડેસવારો લઈને રાઠોડ ધાધલનો પીછો કર્યો. બંને વચ્ચે ધીંગાણું જામ્યું. ભારે કાપાકાપી થવા લાગી. એવામાં ખોડાભાઈ ચારણ ઘોડા ઉપરથી પડી ગયા અને ઘોડો ભાગ્યો. સામા પક્ષે ઘોડો પકડી લીધો. પછી એભલ મતીરાળા તરફ ચાલવા લાગ્યો. રાઠોડે વિચાર કર્યો કે ચારણનો ઘોડો બતાવીને એભલ મતીરાળામાં પોતાની ફજેતી કરશે તેથી ઘોડાને ગોળીએ દીધો. પોતાનો ઘોડો શત્રુના હાથમાં જવો જોઈએ નહીં તેવી માન્યતા કામ કરી ગઈ.

* * *

રાઠોડ ધાધલની શૂરવીરતાની ઘણી વાતો વહ્યા કરે. એક વાર બીલખામાં પોતાના ભાણેજ રાવત વાળાને હુદડ કાઠી બહુ સંતાપ

આપે. લગભગ પ્રત્યેક ગામમાં એક માથાભારે દબંગ રહેતો હોય. આખું ગામ તેનાથી ફફડતું હોય. હુદડ એવો જ હતો. તે આખા ગામને ડરાવે. રાઠોડ ધાધલ સામે ચાલીને તેની ડેલીએ પહોંચી ગયો. હુદડને પડકાર આપ્યો, “મદનો દીકરો હોય તો માટી થાજે!”

હુદડ તલવાર લઈને દોડ્યો, પણ રાઠોડે પોતાના ડંડાનો એવો ઘા કર્યો કે હુદડ ઢળી પડ્યો. હુદડની ધાક સમાપ્ત થઈ ગઈ. આખું ગામ નિર્ભય થઈ ગયું. સાચો ક્ષત્રિય દબાયેલાંઓને નિર્ભયતા અપાવે.

એક બીજી વાત. સનાળી અને દેરડી વચ્ચે એક તકરારી જમીન. લોકોએ બળતું ઘર કૃષ્ણાર્પણ કર્યું. જમીન ધોળા મહારાજને અર્પણ કરી દીધી. ધોળા મહારાજ બ્રાહ્મણ હોવાથી ક્ષત્રિયો તેમના ઉપર હાથ ન ઉપાડે. આ ધર્મભીરુતાનો લાભ લઈ ધોળા મહારાજ બળદ લઈને હળ ચલાવવા તકરારી જમીનમાં ગયા, તો રાઠોડે જઈને બળદનાં જોતર ખોલી નાખી હળ ચલાવવાનું બંધ કરાવ્યું. જો મહારાજની જગ્યાએ બીજો કોઈ હોત તો રાઠોડ તેને બરછીથી વીંધી નાખત. પણ બ્રાહ્મણને બરછી મરાય નહીં. પાછી નેકીટેકી પણ ખરી.

એક વાર દેરડીમાં ગોંડલના ભા કુંભાના સેનાપતિ પચાણજીનો મુકામ થયો. ધોળા મહારાજ ફરિયાદ લઈને પહોંચી ગયા: “રાઠોડ મને પજવે છે.”

પચાણજી અઢીસો આરબોની સેના લઈને રાઠોડ ધાધલ સામે ચઢ્યો; પણ ખોડાભાઈ ચારણે વચ્ચે પડીને બંને વચ્ચે મેળ કરાવી દીધો. ધીંગાણું અટકી ગયું.

આવાં તો અનેક પરાક્રમો કરીને રાઠોડ ધાધલ વૃદ્ધ થયો. આપા ધાધલને એસી વર્ષ થઈ ચૂક્યાં હતાં. તેમને ત્રણ દીકરા હતા; પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમને કરેલાં પાપોનો ભારે પસ્તાવો થવા લાગ્યો. સાચી વીરતાને પશ્ચાત્તાપનો પડછાયો હોય છે. વીરને જ પશ્ચાત્તાપ થાય; કાયરને કદી પસ્તાવો થાય જ નહીં. કાયર કદી ભૂલનો સ્વીકાર જ ન કરે. જેસલ જ પાપ પ્રકાશે. બધા બહારવટિયા પાપ ન પ્રકાશે. બધાને તોરલ સતી મળે પણ નહીં.

રાઠોડ જ્યારે વૃદ્ધ થયો અને બધાં કામો છોડી દીધાં ત્યારે તેને સતત પસ્તાવો થવા લાગ્યો. વ્યક્તિને વાત કરવાની એક જગ્યા જોઈએ, જ્યાં હૈયું હળવું કરી શકાય. જો આવી જગ્યા ન હોય તો ભારે હૈયું વધુ ને વધુ ભારે થતું જાય. બધા ભાર કરતાં હૈયાનો ભાર વ્યક્તિને વધુ દબાવી મારતો હોય છે. પણ જો વાત કરવાની જગ્યા હોય તો હૈયું હળવુંફૂલ થઈ જાય. હૈયું હળવું હોય તો જીવન લાંબું જિવાય.

રાઠોડને હૈયામિત્ર હતો ખોડાભાઈ ચારણ. ચારણે એક વાર પૂછ્યું: “કોઈ ભારે દબાણમાં જીવન જીવો છો. શું છે? જે હોય તે કહો.”

રાઠોડ ધાધલે પોતાનાથી થઈ ગયેલા એક મહાપાપની વાત કરી. યોગ્ય સમયે યોગ્ય વ્યક્તિની પાસે પાપ પોકારવું એ પણ મદાનગી જ કહેવાય. પાપને ઢાંકવાનું કામ તો આખી દુનિયા કરે છે, પણ પાપને પ્રગટ કરવાનું કામ કોઈક વીરલા જ કરતા હોય છે.

ચારણના આગ્રહથી રાઠોડ ધાધલે પાપ પ્રકાશ્યું: “એક વાર હું જોગીદાસ ખુમાણ સાથે બહારવટે ચઢ્યો હતો. ત્રણ દિવસથી અમે કશું ખાધું ન હતું તેથી અકળાયા હતા. કોઈ એકાદઢોકલ કણબીને શોધતા હતા. ત્યાં એક જુવાન કણબી કોદાળીથી કપાસની સાંઠીઓ ખોદી રહ્યો હતો. તેના કાનમાં ફૂલ અને કોકરવાં લટકે. અમારી દાનત બગડી. અમે જઈને બરછી બતાવી ધમકી આપી, ‘ઝટ કોકરવાં કાઢી આપ, નહીં તો બરછીથી વીંધી નાખીશ!’ કણબીએ કોદાળી નીચે મૂકીને કોકરવાં ફૂલ કાઢવા માંડ્યાં. બધાં કાઢ્યાં પણ એક રહી ગયું. નીકળે જ નહીં. મારી બરછી ચકર-ચકર કરતી હતી. એવામાં તેની નવવિવાહિત વહુ ભાતું લઈને આવી ગઈ. આ દશ્ય જોતાં જ તે તો હબકી ગઈ. કણબી જાત મહેનતુ ખરી, પણ ગભરુ કહેવાય. થોડી વાતમાં ગભરાઈ જાય. તેણે ચીસો પાડવા માંડી, ‘એ ભાઈ! એને મારતો મા! એ મારો વર છે. હું તમને બધા દાગીના આપી દઈશ, પણ અમારી જોડી ખંડિત કરશો મા!’ આવી ચીસો તે કરુણ સ્વરમાં પાડી રહી હતી. બરાબર એ જ સમયે મારા હાથમાંથી બરછી છટકી અને કણબીના કાળજામાં પેસી ગઈ. ગજબ થઈ ગયો. લોહીનો ફુવારો છૂટ્યો. કણબણે પોતાના કણબીને ખોળામાં લીધો. તેણે તરફડી-તરફડીને પ્રાણ આપી દીધા. પછી તો કણબણે પણ પોતાના

માથામાં કોદાળીના ઘા કરવા માંડ્યા. વાતાવરણ એકદમ કરુણ અને ગમગીન થઈ ગયું. અમે દાગીના ફેંકીને આગળ ચાલ્યા. પણ કણબણનો કરુણ સ્વર સંભળાતો હતો: ‘તારું નાખોદ જાજો! તારે દીકરીએ પણ દીવો નહીં રહે!’

ખોડાભાઈ, આ વાતને વર્ષો વીતી ગયાં છે, પણ કણબણ મારાથી ભુલાતી નથી. મારાથી મહાપાપ થઈ ગયું. પાપ તો મેં બહુ કર્યાં છે, પણ આ પાપ મારો પીછો છોડતું નથી!”

આટલું કહીને રાઠોડ ધાધલ ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડવા લાગ્યા. આટલો મોટો પરાક્રમી પુરુષ પણ પાપનો પસ્તાવો કરે ત્યારે કેવો કૂણો થઈ જાય છે તે ખોડાભાઈ જોતા જ રહી ગયા. સત્કર્મો કરવાં એ જીવનની ધન્ય ક્ષણો કહેવાય, પણ કુકર્મોને પ્રગટ કરી યોગ્ય સમયે યોગ્ય વ્યક્તિ આગળ પસ્તાવો કરવો એ તેનાથી પણ વધુ ધન્યાતિધન્ય ક્ષણો કહેવાય. આપા રાઠોડ પસ્તાવાની ગંગામાં તરબોળ થઈ રહ્યા હતા. પસ્તાવાની ગંગામાં નાહવાથી પાપી જેટલો પવિત્ર થાય તેટલો તો ત્રિવેણીમાં નાહવાથી પણ ન થાય. પસ્તાવો કરી-કરીને આપો પવિત્ર થઈ ગયા.

એક વાર એંસી વર્ષના વૃદ્ધ આપા સીમમાંથી પાછા વળ્યા. ધોમધખતો ઉનાળો લૂ વરસાવી રહ્યો હતો. ગામમાં શેઠની દુકાને પાણી માગ્યું. શેઠની કન્યા પાણીનો લોટો ભરી લાવી. હજી તો લોટો હાથમાં છે ત્યાં રાડ પડી: “દોડજો! દોડજો! બે રાજપૂતો ચોરી કરીને જાય છે!” આપાએ પાણી પીવાનું બંધ રાખ્યું. લોટો એક તરફ મૂકીને ઝટ ઘોડી પલાણી અને તીરની માફક છૂટ્યા. પોતાના ગામના પાદરે કોઈ લૂંટ કરી જાય એ આપાથી સહન ન થયું. મારપછાડ કરતી બેરી ઘોડી પેલા બંને લૂંટારાઓને પહોંચી ગઈ. પેલા બે અને આપા એકલા. ભારે ધીંગાણું જામ્યું. પણ બેરી ઘાયલ થઈ ગઈ ને જમીન ઉપર ઢળી પડી. આપા જમીન ઉપર રહીને ધીંગાણું ખેલતા રહ્યા. પણ અંતે દુશ્મને તેમના પેટમાં તલવાર હુલાવી દીધી. આપા ઢળી પડ્યા, લોહીના ખાબોચિયામાં તરફડતા રહ્યા. ઘોડી પાછી ઊભી થઈ ગઈ અને આપાના ઘાયલ દેહ ફરતે ચારે પગ રાખીને દેહનું રક્ષણ કરવા અડીખમ ઊભી રહી. જાતવાન પ્રાણીઓ મરતાં સુધી ખાનદાની બતાવતાં રહે છે.

પેલા બંને લૂંટારા તો નાસી ગયા, પણ નારદ ભુવો નજીક હતો તે નજીક આવ્યો. “નારદ, થોડું પાણી પા!” આપાએ પ્રાર્થના કરી, પણ નારદ ભુવાએ બતકમાંથી પાણી ઢોળી દીધું હતું. પાણી ક્યાંથી લાવવું? આપાએ તરસ્યા જીવે પ્રાણ છોડી દીધા. પેલી કણબણ બાઈનો શાપ આગળ આવ્યો.

પછી તો સનાળી, પીપળી, સખપર અને વીજપડીના લોકો ઊમટી પડ્યા. સૌએ મળીને સખપરની સીમમાં આપાના અગ્નિસંસ્કાર કર્યા. બીજા-ત્રીજા દિવસે બેરી ઘોડી દોરડું તોડાવીને આપાની અગ્નિભૂમિ આગળ આવી અને ભારે હણહણાટી કરીને પડતું મૂક્યું ને તેના પ્રાણ નીકળી ગયા. આજે આ જગ્યાએ બંનેની ખાંભીઓ ઊભી છે. આપાના ત્રણ-ત્રણ દીકરે તેમનો વંશ રહ્યો નથી. કણબણનો શાપ મિથ્યા ન થયો.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કેટલાંય ખરાબોટાં રીતિરિવાજો સમય-સમય પર પ્રવેશ્યાં અને સમાપ્ત થઈ ગયાં. તેમાંનો એક રિવાજ તે સતીપ્રથા હતો. સતીપ્રથાનાં બે રૂપ છે: એક તો પતિની પાછળ વિધવા થયેલી પત્નીએ સતી થવું જ જોઈએ. તેની ઈચ્છા ન હોય તો બળજબરીથી પણ તેને પતિની ચિતા ઉપર ચઢાવી દેવી અને સતી કરી નાખવી. આ પ્રથા હતી, જે ઘોર નિંદનીય અને અમાનવીય હતી, જેની સમાપ્તિ અંગ્રેજોએ કાયદા દ્વારા કરાવી દીધી, જે યોગ્ય જ કહેવાય.

બીજું રૂપ એ હતું કે પતિ-પત્ની અથવા પ્રેમી-પ્રેમિકામાંથી કોઈ પણ એક કુદરતી કે અકુદરતી રીતે મૃત્યુ પામે, પછી જીવિત રહેલી પત્ની અથવા પ્રેમિકા અથવા પ્રેમી મરનારનો વિયોગનો સહન ન જ કરી શકે. તે અસહ્ય પીડા અનુભવે. તેને સતી થવાનું સત ચઢે. સત એક ઝનૂન છે, જેમ વીર પુરુષને વીરતાનું ઝનૂન ચઢે છે. આ ઝનૂનમાં એકલો વીર અનેકને ભારે પડી જાય છે, તે પકડ્યો રહેતો નથી, તેમ સતીને પણ સતનું ઝનૂન ચઢે છે. તે પકડી રહેતી નથી. હજાર પ્રયત્નો કરીને પણ તેને વારી શકાતી નથી અને પતિના મૃત્યુને સમર્પિત થઈ જાય છે. પત્નીનું જીવન સમર્પિત જીવન હોય છે. આ સમર્પણ માત્ર જીવન પૂરતું જ સીમિત ન રહેતાં મૃત્યુ સુધી લંબાવી દેવાય તો તે મહાસમર્પણ કહેવાય. કેટલીક વાર આવું સમર્પણ પુરુષ દ્વારા પણ થતું હોય છે. પતિ કે પ્રેમીજન પણ પોતાના પ્રાણ ન્યોછાવર કરી દેતો હોય છે. આને પ્રથા ન કહેવાય, આ વિરલ ઘટના કહેવાય, જે જવલ્લે જ ઘટતી હોય છે. આવી જ એક ઘટનાનું ચિત્રણ અહીં કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

ભારતમાં બહાદુરી કોમવાર માનવામાં આવે છે. ક્ષત્રિયો, રાજપૂતો, દરબારો, કાઠીઓ વગેરે અનેક કોમો બહાદુરી માટે પ્રસિદ્ધ છે. કરુણતા એ છે કે આ કોમોમાં પરસ્પર સંપ નથી હોતો. નાનો-મોટો કલહ ચાલતો જ હોય, એટલે સરવાળાનું નહીં પણ બાદબાકીનું જીવન જીવે. આવો કલહ ખેડૂત કે મજૂરવર્ગમાં જોવા ન મળે. એમ કહો કે મોટા ભાગનાં ધીંગાણાં આવા કોઈ કલહના કારણે જ થયેલાં દેખાય છે.

ભાલપંથકમાં બોરુ ગામના ઠાકોર ભારોજી બેઠા છે અને તેમને સમાચાર મળ્યા કે ભડલી ગામની કાઠિયાણીઓ બધી સયાણીદેવીનાં દર્શન કરવા આવી છે. ભારોજી ઠાકોર વાઘેલો રાજપૂત. તેને ભડલીના કાઠીઓ સાથે વેર હતું, તેથી સામે ચાલીને શિકાર બોડમાં આવ્યાનો લાભ લેવા તૈયાર થઈ ગયો. આમ રાજપૂતી નેકી-ટેકી એવી કે પુરુષો સાથે ગમે તેવાં વેરઝેર હોય, પણ સ્ત્રીઓને હાથ ન અડાડાય; પણ માણસ જ્યારે વેરથી આંધળો થઈ જાય ત્યારે બધી નેકી-ટેકી ભૂલી જાય. વેર એટલા માટે બંધાયેલું કે કાઠીઓ રાજપૂતોનાં વેલડાં લૂંટી લેતા. રાજપૂતો માટે આ અસહ્ય હતું અને ખુદ ભોજ ખાયરનાં પત્ની જાતે આજ તો સયાણીદેવીનાં દર્શન કરવા આવ્યાં છે. આવો મોકો ફરી ક્યાં મળવાનો હતો!

ભારોજી વાઘેલો ઘોડે ચઢ્યો. કાઠિયાણીઓને બંધક બનાવી લેવાની દાનતથી તેણે સયાણીમાતા તરફ ઘોડો મારી મૂક્યો. પણ કાઠિયાણીઓને ખબર પડી ગઈ કે ભારોજી બંધક બનાવવા આવી રહ્યો છે. જોકે તેમને પહેલેથી જ ચેતવી દેવાયાં હતાં કે જશો નહીં, જોખમ છે, પણ સ્ત્રીઓ માની નહીં, હઠ કરીને આવી. હવે પસ્તાવાનું થયું. ટૂંકી દષ્ટિવાળી સ્ત્રીઓ પતિની ઉપરવટ જઈને વારંવાર પસ્તાતી રહેતી હોય છે.

પણ કાઠિયાણીઓ ગભરાઈ નહીં. હિંમત કરીને બધી વેલડામાં ચઢી બેઠી અને સામે દેખાતા ઉતેળિયા ગામ તરફ વેલડું દોડાવી દીધું. ઉતેળિયામાં ભારોજી વાઘેલાના ભાયાતો રહે; તેઓ પણ રાજપૂત, પણ કાઠિયાણીઓને વિશ્વાસ કે તે ભારોજી વાઘેલો અમારી લાજ જરૂર રાખશે. વેલડું દરબારગઢમાં પહોંચી ગયું. આઈઓએ ભારોજીને બધી વિગત કહી શરણ માગ્યું. ભારોજી તરત જ તૈયાર થઈ ગયા અને ભાલો લઈને ઘોડે ચઢી દરવાજે ઊભા રહ્યા. કોની માએ સૂંઠ ખાધી છે કે આઈઓને હાથ અડાડે! રાજપૂત તરત જ નિર્ણય કરે.

વાણિયો વિચારીને મોડોમોડો નિર્ણય કરે. મોટા ભાગે તેનો નિર્ણય ગોળગોળ હોય.

થોડી જ વારમાં ભારોજી પણ આવી ગયા. બારોજી અને ભારોજી બંને વાઘેલા, પણ અત્યારે સામસામા આવી ગયા. ભારોજી બારોજીનો મિજાજ પારખી ગયા અને તરત જ પાછા ફરી ગયા. કાઠિયાણીઓની આબરૂ બચી ગઈ.

પણ કાઠી વેર ન છોડે. કાઠિયાણીઓ તો ભડલી-ભેગી થઈ ગઈ, પણ ભોજ ખાયરનો ડંખ જાગી ઊઠ્યો. મારી પત્ની ઉપર હાથ ઉપાડનાર ભારોજીને બોધપાઠ ભણાવવા તેઓ તૈયાર થઈ ગયા. પતિ ગમે તેવો નમાલો હોય તોપણ પત્નીનું અપમાન સહન ન કરે. રામાયણ અને મહાભારત સ્ત્રીઓનાં જ હોય, પુરુષોનાં ન હોય.

ભોજ ખાયરે કાઠીઓનું કટક લઈને બોરુ ઉપર ચઢાઈ કરી દીધી. ભારોજી પણ વાઘેલા રાજપૂતોને લઈને સામા થયા. બંને વચ્ચે ભારે ધીંગાણું જામ્યું. બોરુનું પાદર લોહીથી રંગાઈ ગયું. રાજપૂતોનું લોહી જેટલું પરસ્પરનાં ધીંગાણાંમાં પાદરોએ રેડાયું છે તેટલું ખૈબર-બોલન આગળ નથી રેડાયું. જો રેડાયું હોત તો મહમદ ગઝની સોમનાથ સુધી આવ્યો જ ન હોત.

ધીંગાણામાં ભારોજી ખપી ગયા. ખપી જાય તેને ક્ષત્રિય કહેવાય. પણ જતાંજતાં ભોજ ખાયર ભારોજીનું માથું વાઢીને સાથે લઈ ગયા. તેઓ ભડલીની ભાગોળે પત્નીનું અપમાન કરનાર શત્રુનું માથું ટાંગીને ધાક જમાવવા માગતા હતા. ઝઘડાને વાળી લેતાં આવડે તેને વાણિયો કહેવાય અને ઝઘડાને ફૂંકો મારીમારીને ધગધગતો રાખે તેને ક્ષત્રિય કહેવાય.

ધીંગાણું તો પૂરું થઈ ગયું. જોતજોતાંમાં કેટલીયે લાશો પડી ગઈ. પણ ભારોજીની રાણીને સત ચઢ્યું. હજાર પ્રયત્ને પણ તે ઊતરે નહીં. આખું શરીર ધૂજવા લાગ્યું.

રોજનો મલાજો રાખનારી રાજપૂતાણી છૂટા કેશ મૂકીને બહાર નીકળી, તેના ચહેરા ઉપર અપૂર્વ તેજ ઝળકી રહ્યું હતું. પતિથી છેટું પડી રહ્યું હતું. જેની સાથે જીવન જીવી તેની સાથે જ સ્વર્ગે જવા તે ઉતાવળી થઈ. ચિતા ખડકાઈ, પણ પતિનું માથું ક્યાં? માથું તો ભોજ ખાયર લઈ ગયા છે. હવે શું કરવું? બધાં વિમાસણમાં મુકાઈ ગયાં. આવા સમયે એક ચારણનો દીકરો બહાર આવ્યો. “ચિંતા ન કરો. ભારોજીનું માથું હું લઈ આવું છું.” એમ કહીને તે સીધો ભોજ ખાયરના દરબારમાં પહોંચ્યો. અજાણ્યો થઈને તે ભોજ ખાયરનાં વખાણના દુહા લલકારવા મંડ્યો. ત્યારે ચારણોનું બહુ માન. બધા આદર આપે અને સારી એવી શીખ આપે. વીરતા યશભૂખી હોય છે. યશ ગાનારો મળી જાય તો માથું આપી દે. ભોજ ખાયર પ્રસન્ન થયા અને માગવાનું વચન આપ્યું. ચારણે ભારોજીનું માથું માગ્યું, બીજું કાંઈ નહીં. ભોજ ખાયર ચારણની ચતુરાઈ સમજી ગયા. તરત જ તેમણે ભારોજીનું માથું ચારણને આપી દીધું, શિરામણ કરવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ ચારણે અન્નજળ હરામ કરીને ગામ છોડી દીધું. મારતી ઘોડીએ તે બોરુ આવ્યો. ચિતા ઉપર રાજપૂતાણી પતિના માથાની રાહ જોઈ રહી છે. ચારણે વચન પૂરું કર્યું. માથું રાણીના ખોળામાં મૂક્યું. ગગનભેદી અવાજ થયો, “રાણી સતીની જય!” બધું શાંત થઈ ગયું. બોરુની ભાગોળે દર્શન કરવા જજો. વાઘેલી રાણી આજે પણ પૂજાય છે, જીવે છે.

વર્ણ જાતિ અને જ્ઞાતિ પ્રમાણે વાણિયા કોમને ગભરુ, બીકણ, ચતુર, ચાલાક અને અવિશ્વસનીય માનવામાં આવી છે. કોઈ એક પૂરી કોમ વિશે સામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તતી હોય છે તે શતપ્રતિશત સાચી જ હોય તેવું નથી હોતું તેમ જ શતપ્રતિશત ખોટી જ હોય તેવું પણ નથી હોતું. તેમાં અપવાદ હોય છે, પણ એકંદરે તેમાં તથ્ય હોય છે. જવલ્લે જ જોવા મળતી એવી એક વાણિયાની શૌર્યકથા અહીં આલેખવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે.

પહેલાં સૌરાષ્ટ્રના મહુવાપ્રદેશ ઉપર કોળીલોકોનું રાજ્ય ચાલતું હતું. આમ તો આ દેશની મૂળ પ્રજામાં કોળીજાતિ આવે છે, તેથી કદાચ પૂરા ઉત્તર ભારત ઉપર આદિવાસી કોળી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે જે બળવાન હોય તે જીવે અને તે જ રાજ કરે. જેમજેમ બળવાન પ્રજાઓ આવતી ગઈ તેમતેમ દુર્બળ પ્રજાઓ પાસેથી રાજસત્તા પડાવતી ગઈ અને પોતે રાજ કરતી થઈ. દુર્બળ પ્રજા ડુંગરો વગેરે ઊતરતી ભૂમિ તરફ ખસતી ગઈ. આજે પણ આ જ નિયમ છે.

ત્યારે મહુવામાં જસો ખસિયો નામનો કોળી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. કોળી ઠાકોરો પણ પોતાને રાજપૂત-ક્ષત્રિય માને છે. સૌકોઈ પોતપોતાને ઊંચા કુળના હોવાનું મનાવવામાં ગૌરવ લેતા હોય છે. જેમ નાની ચિનગારી મોટો દાવાનળ બની જતી હોય છે, તેમ કેટલીક વાર નાની ઘટના પણ મોટું રૂપ લઈ લેતી હોય છે. બન્યું એવું કે મહુવાની બાજુમાં જ આવેલા દાઠા પરગણાના ઠાકોર ગોપાળજી સરવૈયા મહુવાના દરિયામાં આવેલા તીર્થધામમાં યાત્રા કરવા આવ્યા. નિયમ પ્રમાણે જસાએ દાણ માગ્યું. ત્યારે લગભગ પ્રત્યેક તીર્થક્ષેત્રમાં દાણ લેવાતું. ગોપાળજીને તેમાં પોતાનું અપમાન દેખાયું. આપણે ત્યાં અપમાનનાં અનેક કારણો છે, તેથી વાતવાતમાં લોકો – ખાસ કરીને અભિમાની લોકો – પોતાને અપમાનિત અનુભવે છે અને તેમાંથી ઘટનાઓ બની જાય છે.

દાણ લીધા વિના જસા ખસિયાએ ગોપાળજીને મીઠી વીરડી તીર્થમાં સ્નાન કરવા ન દીધું. અપમાનિત થઈને ગોપાળજી પાછા ચાલ્યા ગયા. ખરી વાત તો એ કહેવાય કે આવાં દાણ સામે ચાલીને આપવાં જોઈએ. પોતાને વિશિષ્ટ વ્યક્તિ માનીને વિશેષ અધિકાર ભોગવવાની વૃત્તિ મોટાઈ બતાવવાની દુરિચ્છ જ કહેવાય. દાઠાના ઠાકોર ભાવનગર દરબારના મામા થાય. સત્તાધારી સગપણનો ઉપયોગ હલકા લોકો અંગત સ્વાર્થ માટે લેતા રહે ત્યાં સુધી તો ક્ષમ્ય કહેવાય, પણ કેટલાક બદલો લેવા માટે પણ સગપણનો લાભ-ગેરલાભ લેવાતો હોય છે. રીસના માર્યા ગોપાળજી ભાવનગરના દરબાર આતાભાઈ પાસે ગયા. રીસ વેરમાં બદલાઈ જાય એટલે નાની ચિનગારી મોટો ભડકો થઈ જાય. ગોપાળજી પોતે તો મહુવા ઉપર હુમલો કરી શકે તેવા શક્તિશાળી ન હતા, પણ ભાણેજ આતાભાઈ શક્તિશાળી હતા. તેમની શક્તિનો લાભ લેવા તેમણે આતાભાઈને લલચાવ્યા અને પછી ઉશ્કેર્યા, આતાભાઈને મહુવાનું મીઠું પરગણું પડાવી લેવા તૈયાર કર્યા. પણ મહુવા કુદરતરક્ષિત બંદર હતું. ચારે તરફ માઈલો સુધી કાંટાળી ઝાડી હતી. કોઈનાથી પ્રવેશી જ ન શકાય તેવી ગીચ ઝાડી હતી. સૌથી મોટું સાહસ યુદ્ધનું થતું હોય છે. યુદ્ધ માટે સાહસિકો ગમે તેવાં આયોજનો કરતા રહે છે. જે રાષ્ટ્ર યુદ્ધ કરતાં જ નથી તે સાહસિક નથી હોતાં. તે આપોઆપ પછાત થઈ જતાં હોય છે.

આતાભાઈએ ચાર હજાર મજૂરોને કુહાડા આપ્યા અને ગીચ ઝાડી વચ્ચે સેનાને જવા માટેનો રસ્તો બનાવવાના કામમાં લગાવી દીધા. જોતજોતાંમાં મજૂરોએ રસ્તો કરી આપ્યો અને ભાવનગરની સેના મહુવાના કિલ્લા સામે પહોંચી ગઈ. જસિયા ઠાકોરે કોટના દરવાજા બંધ કરાવી દીધા. આપણે પ્રાચીન કાળમાં મોટા ભાગનાં કિલ્લાયુદ્ધો કર્યા છે. કિલ્લાયુદ્ધોમાં હારવાનું થાય તો જ રણયુદ્ધ થાય. કદાચ કેસરિયાં થાય.

ભાવનગરની તોપોએ કાળો કેર વર્તાવી દીધો. કિલ્લો તૂટવા લાગ્યો. જસિયાને લાગ્યું કે હારી જવાશે અને બહુ મોટી ખાનાખરાબી થઈ જશે; તેના કરતાં સંધિ કરી લેવી સારી.

તેણે ધોળી ધજા ફરકાવી દીધી. બંને પક્ષે મંત્રણાઓ થઈ અને અંતે નક્કી થયું કે થોડા દિવસ માટે જસો ખસિયો મહુવા ખાલી કરીને પાડોશમાં ચાલ્યો જાય. ભાવનગરના દરબાર મહુવામાં રહેશે અને પછી વિદાય થઈને મહુવા પાછું આપી દેશે. જસિયાએ સંધિનો સ્વીકાર કર્યો પણ પછી આતાભાઈ મહુવા ખાલી ન કરે તો? ચાર જણા જામીન થયા:

1. શંકરગર ગોસ્વામી,
2. દયાશંકર ગોર,
3. ગોપાળજી પોતે
4. કામદાર અને વાણિયો.

આ ચારે વ્યક્તિઓ તે સમયે બહુ પ્રતિષ્ઠિત હતી અને તેમનો પ્રભાવ હતો.

સંધિ પ્રમાણે જસાએ મહુવા ખાલી કરીને સેદરડા ગામમાં વાસ કર્યો. ચાણક્યનીતિ પ્રમાણે આ મોટી ભૂલ કહેવાય. રાજાને યુદ્ધ કરતાં તો આવડવું જોઈએ, પણ તેથી વધુ મહત્ત્વનું કામ સંધિ કરતાં પણ આવડવું જોઈએ. સંધિ કરવામાં જે કુશળતા અંગ્રેજો બતાવી શકે છે તે આપણે નથી બતાવી શકતા, તેથી યુદ્ધ પછીની પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ શકતા નથી.

મહુવા ઉપર ભાવનગરના દરબારની ધજા લહેરાવા લાગી. દરબારને મહુવા ગમી ગયું. તેમનો કામદાર હીરજી વાણિયો હતો. હીરજી વાણિયાએ દરબારના કાન બરાબર ભંભેર્યા કે હવે મહુવા ખાલી ન કરાય. આતાભાઈને પહેલાં તો હીરજીની વાત ન ગમી, પણ પછી તે વચનભંગ થવા રાજી થઈ ગયા. બંને પક્ષે કામદારી વાણિયા કરતા હતા – મહુવામાં અભો શેઠ અને ભાવનગરમાં હીરજી શેઠ. વાણિયા રાજા ન થાય પણ દીવાન થાય. ત્યારે દીવાન એટલે સવાયો રાજા.

આતાભાઈનું રાજપૂતી લોહી ડંખ મારતું કે પોતે વચનભંગ કરીને દગો કરી રહ્યા છે. પણ હીરજીની ચઢવણીમાં આવીને તેમને મહુવાને પચાવી પાડવાનું ગમી ગયું. નેકી-ટેકીવાળા માણસોએ હલકા માણસોને પાસવાન ન બનાવવા જોઈએ. હલકા માણસો હલકું જ વિચારે. જે હલકું વિચારે તે હીનતા પામે.

હીરજીની સલાહ પ્રમાણે આતાભાઈએ ચારે પંચોને ફોડવાની શરૂઆત કરી દીધી. શંકરગર ગોસ્વામીને ગોપનાથનાં પાંચ ગામ જાગીરમાં આપી મનાવી લીધા.

દયાશંકર ગોરને વીજપડી ગામ આપ્યું.

ત્રીજા ચારણને ત્રણ ગામ આપી રાજી કરી લીધો.

ચારમાંથી ત્રણ ડરી ગયા, ફૂટી ગયા. એક ન ડગ્યો તે અભો કામદાર. અભો પૂરેપૂરો અડગ રહ્યો. એમ કહેવાય કે આપણે ત્રણગણા ફૂટી જનારા અને એકગણા અડગ રહેનારા માણસો પેદા કરીએ છીએ! જો એવું ન હોત તો આ દેશ ગુલામ ન થયો હોત.

રજવાડાં હારીને ગુમાવી બેસાય. હારજીત તો થયા કરે, પણ રજવાડાં દગા-ફટકાથી પડાવી લેવાય તે કેમ સહન થાય?

તો થાય પણ શું?

ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં એક છેવટનો રસ્તો બાકી હતો અને તે હતો “બહારવટું.” ત્યારે અંગ્રેજોની કોર્ટો નહોતી.

જસો બહારવટે ચઢ્યો. બસો ઘોડેસવારો લઈને જસો મહુવાપંથકને ધમરોળતો હતો. આતાભાઈને સુખેથી ઊંઘવા ન દીધા. પણ ભાવનગરની તોપો આગળ જસો ટકી ન શક્યો, તે મરાયો. બહારવટાં મારીને મરવા માટે હોય છે, જીવવા માટે નથી હોતાં. જેઓ

અન્યાય કરીને જીવવા ન દે તેમને આપણે પણ શાંતિથી જીવવા ન દેવા, ભલે ફના થઈ જવું પડે – આ મર્દાનગીના ખેલ થોડાક મર્દો જ ખેલી શકતા હોય છે.

જસાના મર્યા પછી તેની ટોળી વીંખાઈ ગઈ. માત્ર ત્રણ જણ રહી ગયાં. 1. જસાની ઠકરાણી, 2. તેનો દીકરો અને 3. અભો કામદાર. અભા કામદારે ઠકરાણાંનો સાથ ન છોડ્યો.

એક દિવસ અભો કામદાર આતાભાઈ પાસે કરગરવા ગયો, “બાપુ, જસો મરી ગયો. હવે તેની રાણી અને નાના કુંવર માટે વધુ નહીં તો લીલિયા આપો. પણ દરબાર ન માન્યા. અભો રાણી અને કુંવરને લઈને વન-વનમાં સંતાતો ફરવા લાગ્યો. દરબાર જસાનું મૂળ કાઢી નાખવા પાછળ પડ્યા હતા. અભાએ પોતાનાં જે માલ-મિલકત હતાં તે રાણી અને કુંવરની પાછળ ફના કરી નાખ્યાં.

પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. હવે અભો ઘરડો થઈ ગયો હતો. દબાણભર્યું જીવન માણસને જલદી ઘરડો બનાવી દે. અભાને એક જ આશા હતી કે કાલે કુંવર મોટો થશે અને બાપ સાથે રમાયેલા દગાનો બદલો લેશે. પણ એમ કાંઈ રાતોરાત કુંવર મોટો થઈ જાય? કુંવર તો મોટો ન થયો, પણ ખાવાના સાંસા થઈ ગયા. રાણી અને કુંવર દાડીએ મજૂરી કરવા જાય તેવું નક્કી થયું. અંગ્રેજો હરાવેલા શત્રુને પદભ્રષ્ટ કરી તેને વર્ષોસન બાંધી આપતા, જેથી તેનું જીવન ચાલતું રહે. એટલી ઉદારતા આપણે નથી બતાવી શકતા.

અભાની આંખમાંથી બોરબોર જેવડાં આંસુ ટપકે. મારા અન્નદાતાની આ દશા! ત્યારે નોકરો માલિકને અન્નદાતા માનતા અને તેની ભગવાન જેટલી પ્રતિષ્ઠા કરતા.

હવે નોકરો માલિકને શોષણખોર માને છે અને અંતરથી દ્રોહ કરે છે. યુગ બદલાયો કહેવાય. કદાચ આજ કળયુગ હશે!

એક દિવસ અભો ગુપચુપ ભાવનગર આતાભાઈની હવેલીએ પહોંચી ગયો. ખરો બપોર હતો. બધાં જંપી ગયાં હતાં. આતાભાઈના બાળ રાજકુંવર વજેસંગજી એકલા રમી રહ્યા હતા. રમવાનો આનંદ ગરીબોના છોકરા જે ઉઠાવે તે રાજકુંવરો ન ઉઠાવી શકે. ગરીબોના છોકરા ટોળે વળીને ચોકમાં રમે. ધૂળધૂળ થઈ જાય. રાજાના છોકરાનાં ટોળાં ન હોય, અને એકલદોકલની તો વળી રમતો હોય!

અભા વાણિયાએ ઝટ દઈને બાળકુંવરને કિડનેપ કરી લીધા અને ત્રાડ નાખી, “આતાભાઈ! જસાના કુંવરનો વારસો આપવો છે કે...?” વજેસંગના ગળે તલવાર હતી. બધા થથરી ગયા. હમણાં આ વાણિયો વજેસંગનું માથું કાપી નાખશે તેવા ભયથી દરબાર આતાભાઈએ હાથ જોડ્યા, “અભા, મેં નહીં, જે કર્યું તે હીરજી શેઠે કર્યું છે! વજેસંગના સોગંદ!”

દરબારે વજેસંગને માંડ છોડાવ્યો.

અભો ત્યાંથી ભાગ્યો હીરજી મહેતાની મેડીએ. હીરજી કામદારની સલાહથી જ ભાવનગરના દરબાર આતાભાઈએ મહુવા પચાવી પાડ્યું હતું. ખરો ચોર હીરજી મહેતો હતો. હીરજી હમણાં જ જમીને છત્રીપલંગ ઉપર આરામ કરતો હતો ત્યાં રૌદ્ર રૂપ ધારણ કરેલો ઉઘાડી તલવારવાળો અભો પહોંચી ગયો. હીરજી ઊભો થઈને પ્રતિકાર કરે તેના પહેલાં તો “લે લેતો જા દગાનો બદલો!” એમ બોલીને અભાએ સટસટ તલવારના ઘા કરી દીધા. હીરજી પલંગમાં જ કટકા થઈ ગયો.

ચારે તરફ દેકારો થઈ ગયો. આરબ સિપાહી અભાને મારવા દોડ્યો. અભાને ખાતરી હતી કે પોતે જીવતો પાછો નથી આવવાનો. હવે કલિયા હજૂરિયાના હાથે મરવાનું થયું. મુસલમાનના હાથે મરવું તેને પસંદ ન હતું, તેથી બાજુમાં જ ઉભેલા બ્રાહ્મણને જોઈ, ઝટ દઈને પોતાની તલવાર બ્રાહ્મણના હાથમાં આપી અને કહ્યું: “ગોરબાપા! મારી ગરદન ઉડાવી દો! મારું મોત બગડતું અટકાવો! મારે મુસલમાનના હાથે નથી મરવું!”

ગોરબાપા થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યા: “ના! ના! મારાથી આ કામ નહીં થાય!” હાથમાંથી તલવાર પડી ગઈ. શસ્ત્ર મજબૂત કાંડાની અપેક્ષા રાખે છે અને મજબૂત કાંડાં મજબૂત હૃદયની અપેક્ષા રાખે છે. હૃદય અને કાંડાં મજબૂત હોય તો જ શસ્ત્ર કામ કરે.

અભાએ જોયું કે આરબ સિપાહી નજીક આવી રહ્યો છે. ઝટ દઈને તલવાર ઉપાડી અને પોતાની જાતે જ પોતાનું ગળું કાપી નાખ્યું. ક્ષણ વારમાં બધું પતી ગયું.

સમાચાર દરબાર પાસે પહોંચ્યા.

પોતાના કુંવર ઉપરની ઘાત હીરજી મહેતા ઉપર ઊતરી અને અભાએ જાણીકરીને આત્મબલિદાન આપી દીધું.

એવું કહેવાય છે કે અભાની લાશને કૂતરાની લાશ ઢસેડે તેમ શહેરમાં ઢસડીને હરિજનોએ સ્મશાનમાં લઈ જઈ અગ્નિદાહ આપવાનું નક્કી કર્યું. ફ્રાંસીએ ચઢાવેલા મહાઅપરાધીની લાશને માનપૂર્વક અંતિમ સંસ્કાર કરાય છે. યુદ્ધમાં મરાયેલા શત્રુની લાશને પણ માનપૂર્વક અંતિમ સંસ્કાર અપાય છે. પણ દરબારનો કોપભાજન થયેલો અભો કૂતરાની લાશની માફક નગરમાં ઢસડાતો ગયો. કોણ બોલે? કોની હિંમત ચાલે? પ્રજા તો રાંક હોય છે. કોઈ જગાડે તો જ મદદ બને તે થોડા સમય પૂરતી જ; પાછી હતી તેવી ને તેવી.

પણ ના, એક હિંમતવાળો ચારણ નીકળ્યો. ચારણને માગણ ન સમજો; એ સમય ઉપર મારણ પણ બને છે.

મોડાભાઈ ચારણે આતોભાઈ સાંભળે તેમ દુહો લલકાર્યો:

માર્ચોને મુવા તણો ધોખો કાંઉ ધરે ?

મે'તાને મોર્ય કરે, હાલ્યો સોરઠિયો અભો.

(હે દરબાર! માર્યામૂઆનો આવો ધોખો કેમ કરે છે? આ અભો સોરઠિયો તો તારા કામદાર હીરજી મહેતાને આગળ કરીને જાય છે.)

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે “મરણાન્તાનિ હિ વૈરાણિ”, અર્થાત્ વૈરભાવ મરણ સુધી જ હોય. મડદાં ઉપર વેર ન હોય.

ચારણના દુહે દરબારને ભાન કરાવ્યું. તેમણે અભાનો વિધિવત્ માનપૂર્વક અગ્નિદાહ કરાવ્યો. મદદાનગીને સુખડની ચિતાઓ ન હોય; બાવળનાં લાકડાં મળે તોય બસ થઈ જાય. અને ન મળે તોય વાહવાહ!

કહેવાય છે કે જસાના મરણ પછી અભા વાણિયાએ જે આત્મબલિદાન આપ્યું તેનાથી પ્રભાવિત થઈને આતાભાઈ દરબારે જસાના પુત્ર ખીમાને મોણપર અને સેદરડાનાં બાર ગામ પાછાં આપ્યાં હતાં.⁶ (ઈ.સ. 1784.)

⁶ આ કથા ઉપરથી કોઈ ફિલ્મ બનાવે તો રંગ જામી જાય.

મૂળમાં લગ્નસંસ્કાર ધાર્મિક છે. લગભગ પ્રત્યેક ધર્મમાં લગ્નવિધિ થતી હોય છે, જેને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. પણ લગ્નજીવન સામાજિક રૂપે અનેક પ્રકારનાં હોય છે. એક જ ધર્મ હોવા છતાં અને એક જ પ્રકારની ધાર્મિક વિધિઓ થતી હોવા છતાં પણ સામાજિક રૂપ અલગ-અલગ હોય છે. સામાજિક રૂપો મુખ્યતઃ ચાર છે: 1. કંકુ ને કન્યા, 2. કન્યાવિક્રય, 3. વરવિક્રય, 4. સાટાંપેટાં.

1. કંકુ અને કન્યાનો અર્થ છે કે વરકન્યા બંને પક્ષો તરફથી એકબીજા પાસેથી કશું જ લેવાનું કે દેવાનું ન રાખીને વરકન્યાને સાદાઈથી પરણાવી દેવાં તે.
2. કન્યાવિક્રયનો અર્થ થાય છે કે કન્યાઓની અછત હોવાથી વર કન્યાના બાપને નિર્ધારિત રકમ આપે તો જ તેનાં લગ્ન થઈ શકે. વરપક્ષ તરફથી કન્યાપક્ષને નિર્ધારિત રકમ આપવી તે કન્યાનું વેચાણ કહેવાય.
3. વરવિક્રયનો અર્થ થાય છે કે જ્યારે કન્યાઓનું પ્રમાણ વધી જાય અને વર ઓછા હોય ત્યારે કન્યાપક્ષ તરફથી વરપક્ષને નિર્ધારિત રકમ અથવા દાગીના કે વસ્તુઓ આપવી તે વરવિક્રય કહેવાય. આને દહેજ અથવા પૈઠણ પણ કહેવાય છે.
4. સાટાંપેટાંનો અર્થ થાય છે કે કન્યાને બદલે કન્યા આપવી. કન્યા આપો તો જ કન્યા મળે, નહીં તો કુંવારા રહો.

આ સિવાય પણ વિશ્વમાં અનેક ધર્મો અને જાતિઓમાં પોતપોતાના અલગ-અલગ સામાજિક રિવાજો હોય છે. લગ્નજીવન જીવવા માટે અને તેને સફળ કરવા માટે સામાજિક રિવાજો પૂરા કરવા જરૂરી હોય છે. જો તેમાં ઊણપ કદાચ રહે કે અધૂરપ રહે તો તેની માઠી અસર લગ્નજીવન ઉપર પડી શકે છે.

એક રાજપૂતનાં લગ્ન એક હજાર રૂપિયામાં નક્કી થયેલાં ત્યારના હજાર એટલે આજના લાખ કહેવાય.

કન્યા મોટી થઈ ગઈ એટલે તેના બાપે વરને પત્ર લખ્યો કે હજાર રૂપિયા લઈને જેઠ સુદ બીજના દિવસે જાન લઈને આવી જાજો. જો ચૂક કરી તો કન્યા બીજે પરણાવી દઈશું.

રાજપૂત ઉપર તો આભ તૂટી પડ્યું. હજાર રૂપિયા લાવવા ક્યાંથી? ત્યારે કોઈના ઘરમાં રાણીછાપનો એક રૂપિયો હોય તોપણ તે પોતાને ધન્ય-ધન્ય માનતો. રાજપૂત ભારે ટેન્શનમાં આવી ગયો. આમાં આર્થિક અને સામાજિક બંને પ્રકારનું ટેન્શન હતું. જો નિર્ધારિત તિથિ સુધીમાં હજાર રૂપિયા ન લઈ જવાય તો કન્યા બીજે જાય. કન્યા બીજે જાય એટલે નાક કપાઈ જવા જેવી બેઠજ્જતી થાય. આપણી સામાજિક જીવનપદ્ધતિ ટેન્શન વધારનારી છે. (પશ્ચિમમાં આવું નથી.) રાજપૂત પાસે કોઈ માલમિલકત તો હતી નહીં કે ગીરો મૂકીને રૂપિયા પેદા કરાય. તે બહુ મૂંઝાયો. છેવટે તેની નજર ગામમાં ધીરધાર કરનાર વાણિયા પર પડી. શેઠ પાસેથી વ્યાજવા – ઉછીના રૂપિયા લેવા. પણ ધીરધાર કરનાર લોકો મિલકતની અવેજમાં રૂપિયા ધીરે. મિલકત તો હતી નહીં. હવે કરવું શું?

હિંમત કરીને રાજપૂત શેઠ પાસે પહોંચ્યો. પગમાં પડી ગયો, બહુ કરગર્યો, કારણ કે ગરજ એવી હતી. ગરજવાનને સ્વમાન ન હોય અને દરિદ્ર સંસારી માણસ ગરજ વિનાનો હોય જ નહીં. ડગલે ને પગલે આખો દિવસ માગમાગ કરવાની લાચારી હોય તેણે ગધેડાને પણ બાપ કહેવો પડે. ગરજવાનને પરખતાં આવડે તેને વાણિયો કહેવાય. બગલો જેમ તન્મય થઈને માછલીનો મોકો જોતો રહે અને મોકો મળતાં જ ચાંચ મારી માછલી પકડી લે, તેમ ગામનો વાણિયો પણ આખા ગામના બધા માણસોને તાકીને બેઠો હોય. વહેલી-મોડી ગરજ ઊભી થાય. ગરજ ઊભી થતાં જ મોકો મળી જાય. બસ પછી તો માછલી ચાંચમાં આવી જ જાય. ચાંચમાં આવેલી માછલી છટકી ન જાય તે કળા પણ તેને આવડે.

ઘણું કરગરીને અંતે વાણિયાએ રાજપૂતને હજાર રૂપિયા આપ્યા. પણ લખાણ કરાવી લીધું. વણિકસૂત્ર એવું કે ‘લખેલું વંચાય.’ તેથી લખાણ કરવું જ જોઈએ. વાણિયે લખાણ કર્યું:

“જ્યાં સુધી હજાર રૂપિયા પૂરેપૂરા નહીં ભરું ત્યાં સુધી રાજબાને મા-બહેન સમજાશ.”

આવી આકરી શરત મનાય નહીં, પણ ગરજ હતી, બીજો રસ્તો ન હતો, તેથી રાજપૂતે કાગળ ઉપર સહી કરી દીધી. વાણિયાને ખાતરી કે રાજપૂત ભલે ગરીબ રહ્યો, પણ વચનનો પાકો છે. તે કદી વચનભંગ નહીં થાય. વચનપાલન એ કેડિટ અને પ્રતિષ્ઠાનો મૂળાધાર કહેવાય.

હજાર રૂપિયાનો થેલો ભરીને રાજપૂત પહોંચ્યો રાજબાના બાપ પાસે. “લ્યો, સસરાજી, ગણી લ્યો રૂપિયા!” સસરો તો જોતો જ રહી ગયો. તેને આશા ન હતી: “આ કંગાળ ક્યાંથી રૂપિયા લાવશે?” કંગાળને કોણ જમાઈ કરે!

પણ જેઠ સુદ બીજના દિવસે કંગાળ અને દેવાદાર પણ એવા જમાઈની સાથે કન્યા પરણાવવી જ પડી. સમાજનું પણ દબાણ ખરું ને! ક્યાં જાય? રાજબા રાજીરાજી થઈ ગયાં. તેને પરણ્યો બહુ ગમતો હતો. રાજપૂતાણી તો તેને ક્યારનીયે મનોમન વરી ચૂકી હતી, પણ લોભી બાપ આડો આવીને રંગમાં ભંગ પાડી રહ્યો હતો. જો પોતાનો પરણ્યો હજાર ન લાવી શક્યો હોત અને બાપે બીજે પરણાવી હોત તો રાજબાને જીભ કચરીને મરવું પડ્યું હોત. પણ છેલ્લી ઘડીએ રૂપિયાનો મેળ પડ્યો અને બગડતી બાજી સુધરી ગઈ. આપણે સામાજિક રિવાજો એવાએવા બનાવ્યા છે કે ઘણાંની જીવનબાજી જ બગડી જાય.

રાજબા પિયરથી વિદાય થયાં અને સાસરામાં આવ્યાં. સાસરામાં રાજપૂત એકલો હતો. મા-બાપ મરી ચૂક્યાં હતાં અને ઘરમાં બીજું કોઈ માણસ ન હતું. વાંઢનું ઘર સ્મશાન જેવું હોય. રાજબાએ ચારે તરફ ધૂળધૂળ જોઈ. આવતાં જ બધું ઝાપટવા માંડ્યું. કાંઈ ધૂળ નીકળી કાંઈ ધૂળ નીકળી! કામગરું માણસ જ્યાં જાય ત્યાં તરત જ કામ શોધી કાઢે અને કામે વળગે. કામચોર માણસ જ્યાં જાય ત્યાં પથારી શોધી કાઢે અને આરામ કરવા લાગે. કામગરું માણસ જોતજોતાંમાં સૌનું વહાલું થઈ જાય અને કામચોર માણસ સૌનું અળખું થાય. સામૂહિક જીવનમાં સાથીદારોનાં મન જીતવાં એ બહુ મોટી સિદ્ધિ કહેવાય. કામ કરીને મન જિતાય.

રાજબાએ રાજપૂતનો ઓરડો ચોખ્ખોચણાક કરી દીધો. વહુને ગૃહલક્ષ્મી કહેવાય છે તે એટલા માટે કે તે ઘરને ચોખ્ખુંચણાક રાખે છે. સ્વચ્છતા એ જ લક્ષ્મી. ફૂવડ વહુ દરિદ્રતા લાવે.

રાજબાએ ખૂબ ભાવથી રસોઈ કરીને પરણ્યાને જમાડી. નવવધૂનું માપ તેના હાથની રસોઈથી પણ નીકળે. આંગળાં ચાટીને ખાઈ જાય તો સમજવું કે ઘરમાં અન્નપૂર્ણા આવી છે. બધાનાં ઘરમાં લક્ષ્મી અને અન્નપૂર્ણા ન આવે. આવે તો બેડો પાર થઈ જાય. તેને કદી વૈરાગ્ય ન ચઢે. તે કદી ગૃહત્યાગી ન થાય. વૈરાગી થઈને ગૃહત્યાગી થનારા મોટા ભાગના પત્નીદુખિયા જ હોય છે. શું કરે બિચારા!

રાત પડી. આજે તો પરણ્યાની પ્રથમ રાત કહેવાય. આ રાતને લોકો ‘સોહાગરાત’ કહેતા હોય છે. સોહાગરાત તેની જ હોય જેણે શિયળ સાચવ્યું હોય. શિયળની અનેક વાર લિલામી કરી ચૂકેલની સોહાગરાત ન હોય.

રાજબાએ જાતે જ ઢોલિયો શણગાર્યો છે અને પતિની રાહ જોતી ઘૂંઘટો તાણીને બેઠી છે. હૃદય ધડક-ધડક થઈ રહ્યું છે. શું થશે તેની ચિંતા છે. એવામાં રાજપૂત આવ્યો. તેણે રાજબાનો સ્પર્શ પણ ન કર્યો. પલંગ વચ્ચે નાગી તલવાર મૂકી અને સૂઈ ગયો. રાજબા પણ સૂઈ ગયાં. નવવધૂના બધા કોડ ભાંગીને ભૂકો થઈ ગયા. પત્ની ધનભૂખી તો ન હોય, પણ પ્રેમભૂખી પણ ન હોય તેવું બને નહીં. અને કદાચ બને તો દાળમાં જરૂર કાંઈક કાળું હોય.

આખી રાત બંને એક જ પલંગમાં સાથે સૂતાં, પણ વચ્ચે તલવાર રાખીને; એકબીજાનો સ્પર્શ પણ ન કર્યો. પતિત થઈ જવાના ભયથી જે બાવાઓ બાયડિયુંનાં મોઢાં પણ નથી જોતા તેમના કરતાં રાજપૂત હજારગણો સંયમી હતો. રાજબાને કુળમર્યાદા અને શરમના બંધને મર્યાદામાં બાંધી દીધી હતી. નિર્લજ્જ અને કુલટા સ્ત્રીને કદી મર્યાદા ન હોય. તે પોતે જ બધી પાળો તોડી નાખે.

સવાર થયું. સોહાગરાત પૂરી થઈ. કદી કોઈએ ન અનુભવી હોય તેવી સોહાગરાત ઊજવાઈ હતી. ખાંડાની ધાર ઉપર રાત વીતી

હતી. આથી મોટા યોગી કેવા હોય?

બીજી રાત, ત્રીજી રાત, ચોથી રાત આમ ને આમ વીતી ગઈ. રાજપૂતાણીને શંકા થઈ કે શું પુરુષ મદમાં નથી? મદાનગી આટલી બધી મર્યાદામાં ન રહે. પાંચમી સવારે રાજબાએ વચ્ચે તલવાર મૂકવાનું રહસ્ય પૂછ્યું. હવે તેને વાચા આવી હતી. પહેલાં નવવધૂ વાચા વિનાની રહેતી, પણ ધીરેધીરે તેને વાચા ફૂટતી અને બેચાર વર્ષ થતાંથતાં તો હાથ જેટલી લાંબી જીભ થઈ જતી. પછી તો ઘરનાં એમ જ ઇચ્છે કે ચૂપ રહે તો સારું! લાંબી થયેલી જીભ પછી કદી ટૂંકી ન થતી. બિચારા માણસો એ લપકારા મારતી લાંબી જીભથી બચવા ઘરમાં જ ઓછું આવતા.

રાજબાએ તલવારનું રહસ્ય પૂછ્યું તો રાજપૂતે પેલો વાણિયાનો કાગળ કાઢી બતાવ્યો, જેમાં લખ્યું હતું કે હજાર રૂપિયા પાછા ન આપે ત્યાં સુધી પત્નીને મા-બહેન સમજવી. રાજબા બધું સમજી ગઈ. રાજપૂત નેકી-ટેકીવાળો છે. નહીં તો વાણિયો ક્યાં જોવા આવવાનો હતો કે તેણે શું કર્યું? નેકી-ટેકીની કદર સ્વયં નેકી-ટેકીવાળું માણસ હોય તે જ કરી શકે. રાજબા રાજપૂતથી સવાઈ હતી. તેણે કહ્યું, “કાંઈ વાંધો નહીં. હું તમારી પ્રતિજ્ઞા નહીં તોડાવું; પૂરેપૂરો સાથ આપીશ.” પત્નીના સાથ વિના કોઈ પણ પતિ સંયમી ન થઈ શકે. પત્ની ધારે તો ક્ષણવારમાં પતિને ચલિત કરી શકે. પુરુષના સંયમનો કોડી જેટલો પણ ભરોસો ન કરાય. સ્ત્રીનો સાથ હોય તો જ પુરુષ સંયમી થઈ શકે.

દિવસો વીતવા લાગ્યા. હજાર રૂપિયા લાવવા ક્યાંથી? વાણિયો પણ ખરો માથાનો નીકળ્યો. તે જાણતો હતો કે આ નિયમ એવો છે કે રાજપૂતને ઉતાવળ કરવી જ પડશે; નહીં તો આવતા જન્મે રૂપિયા આપે.

અંતે રાજબાએ રસ્તો શોધી કાઢ્યો. બંને જણાંએ પુરુષનો પોશાક પહેરીને, શસ્ત્ર સજીને કોઈ દૂરના દેશમાં ચાલ્યા જવું અને નોકરી-ચાકરી કરીને હજાર રૂપિયા ભેગા કર્યા પછી ગામમાં આવવું.

એક રાતે બંને નીકળી પડ્યાં. રાજબા હવે પુરુષના વેશમાં હતી. મદની મદાનગી કરતાં સ્ત્રીની મદાનગી વધુ દીપી ઊઠતી હોય છે. મદાનગી માટે કોઈ સ્ત્રીમૂલક શબ્દ નથી. ચાલતાં-ચાલતાં બંને એક રાજાના નગરમાં આવ્યાં. રાજાના અંગરક્ષક તરીકે બંનેને નોકરી મળી ગઈ. રોજી મળવી એટલે ભગવાન મળવા જેવું થાય. ઈશ્વરની શોધમાં નીકળેલા ભક્તો કરતાં રોજીની શોધમાં દરદર ભટકતા ભૂખ્યા જનોની તાલાવેલી ઘણી વધારે હોય છે.

એક વાર શિકારમાં સિંહે રાજા ઉપર તરાપ મારી. હમણાં રાજા કાળનો કોળિયો થઈ જશે તેવું લાગતાં સૌના જીવ અધ્ધર થઈ ગયા. ત્યાં તો રાજાના ભાલાએ સિંહનું કામ તમામ કરી નાખ્યું. રાજાના પ્રાણ બચી ગયા. રાજા ખુશખુશ થઈ ગયા. તેમણે તરત જ કદર કરીને બંનેની પદોન્નતિ કરી દીધી. હવે બંને રાજારાણીના શયનખંડની ચોકીના કામમાં લાગ્યાં હતાં. તક મળતાં જ પરાક્રમ બતાવનારા પુરુષોની કદરદાનો કદર કરતા જ હોય છે.

એક વાર શ્રાવણ મહિનાની મેઘલી રાતે બારે મેઘ ગાંડાતૂર થયા છે. રાજારાણી પોઢી રહ્યાં છે અને બંને રાજપૂતો ચોકી કરી રહ્યા છે. રાતનું એકાંત અને વરસાદી વાતાવરણ. બંનેએ મળીને સ્ત્રીને સ્ત્રી અને પુરુષને પુરુષ બનાવી દીધો. ઉપરનો વેશ ગમે તેવો હોય, પણ અંદરનો આત્મા જ્યારે-ત્યારે વાતાવરણ મળતાં જ જાગી ઊઠે છે. અંદરના આત્માને લાંબો સમય દબાવી નથી શકાતો. સ્ત્રીનો આત્મા જાગી ઊઠ્યો. તે પુરુષની નજીક ગઈ. સ્ત્રીનું હૃદયી વધારે પુરુષની નજીક જવું એ પુરુષ માટે સંદેશ બને છે, જેની અવગણના ઋષિમુનિ પણ નથી કરી શકતા. રાજપૂત પણ રાજબાની નજીકતાને બાથમાં સ્વીકારવા તૈયાર થઈ ગયો. વચ્ચે તલવાર ન હતી. અને તલવાર પણ રોજરોજ કામ ન કરે. પણ છેલ્લી ઘડીએ આકાશમાં એવા જોરથી વીજળી થઈ અને કડાકો થયો કે આખો રાજમહેલ હાલી ગયો. રાણી જાગી ગઈ. તેણે બંને રાજપૂતોને વાતો કરતા સાંભળ્યા. જોકે વીજળીના કડાકાએ છેક છેલ્લી ઘડીએ બંનેને તનથી બચાવી લીધાં, પણ બંનેનાં મન પીગળી ગયાં હતાં. પીગળેલાં મન પીગળેલી વાર્તા કરે. મનની કડકાઈ કે કઠોરતા ચાલી જાય તો મન ઢીલું થઈ જાય. ઢીલું મન ભાર ન ઝીલી શકે, કારણ કે તે ઓળંબે ન રહે. વાંકું વળી જાય. ક્યારે કોનું મન ઢીલું થઈને વાંકું વળી જાય તેની કોઈ ખાતરી નહીં. કઠોર તપસ્વી વિશ્વામિત્રને મેનકામય થઈ જતાં વાર ન લાગે. સંયમ માત્ર સ્વપુરુષાર્થનો વિષય નથી હોતો. તે ઈશ્વરકૃપાનો પણ વિષય છે.

કડાકો થવો એ ઈશ્વરકૃપા જ હતી, જેણે છેક છેલ્લા પગથિયે પહોંચેલાંને ભાન કરાવ્યું.

શ્રાવણના વરસાદની હેલી સાથે રાજબાની આંખોમાંથી પણ બારે મેઘની હેલી વહેવા લાગી. સ્ત્રીની લાગણી આંસુ થઈને વહી નીકળે છે. પુરુષ જલદી રોતો નથી. તેનાં આંસુ અંદર જ સુકાઈ જાય છે.

રાણીને વહેમ પડ્યો – આ બેમાંથી એક સ્ત્રી છે. સ્ત્રી સ્ત્રીને તરત જ ઓળખી જાય. રાણી સ્ત્રીને ઓળખી ગઈ.

સવાર થયું. રાણીને ભેદ ઉકેલવાની તાલાવેલી જાગી છે. સ્ત્રી એટલે જ તાલાવેલી. તેને આખા ગામની તાલાવેલી હોય. કોક જ સ્ત્રી અંતર્મુખ હોય. આપણે ભલા ને આપણું ઘર ભલું – એવી સ્ત્રી તો કોક જ હોય. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ તો આપણે ભલા ને આખું ગામ ભલું – આખા ગામની ખબર જાણવા તે કૂવાથી માંડીને મંદિરોના આંટા મારતી હોય છે. સઘવા સ્ત્રી પતિ આગળ વાત કર્યા વિના રહી શકતી નથી. પત્ની દ્વારા પતિ આખા ગામની ઊડતી વાતો સાંભળતો રહે છે. જો તે છીછરો હોય તો તે વાતોમાં ઊડી જાય. જે ઊડી જાય તે લડી મરે, પણ જે છીછરો ન હોય તે પત્નીની ગમે તેવી વાતો સાંભળીને પણ અડગ રહે, ઊડે નહીં, તે બચી જાય. તેમાં પણ અતિ પ્રેમાળ સ્ત્રી આખા દિવસનું ભરેલું બધું પતિ આગળ ઠાલવી દે, તેમાં આખા ગામનો કચરો પણ હોય અને સોનું પણ હોય. કચરા અને સોનામાં ભેદ ન કરી શકે તે પતિ પોતે કચરો થઈ જાય. ભેદ જાણે અને પચાવે તે સોનું થાય.

રાજારાણીએ બંને રાજપૂતો પાછળ ગુપ્તચરો લગાડી દીધા. થોડા જ દિવસોમાં ખરો ભેદ સમજાઈ ગયો. હવા વિના કદાચ પ્રાણીઓ તો જીવે, પણ ગુપ્તચરો વિના રાજા ન જીવે.

બંનેને રાજારાણી પાસે હાજર કર્યા અને પુરુષવેશમાં પત્નીને સાથે ફેરવવાનું કારણ પૂછ્યું, તો રાજપૂતે વાણિયાનો પેલો દસ્તાવેજ બતાવ્યો. “અમે અમારું યૌવન ગીરો મૂક્યું છે. જ્યાં સુધી હજાર રૂપિયા ચૂકવી ન દેવાય ત્યાં સુધી યૌવન હરામ કર્યું છે.”

તરત જ રાજારાણીએ હજાર રૂપિયાની થેલી તૈયાર કરી બંનેને વિદાય કર્યા. પોતાને ગામ પહોંચીને રાજપૂતે વાણિયાને હજાર રૂપિયા ચૂકવી દીધા. હાશ! હવે વ્રત પૂરું થયું. બધી જમીન પાછી આવી. ફરી પાછું એ જ ઘર અને એ જ પલંગ, પણ હવે વચ્ચે તલવાર ન હતી. તલવાર ભીંતે લટકતી હતી અને રાજપૂત-રાજપૂતાણીની ખરી સોહાગરાતની ચોકી કરી રહી હતી - ક્યાંક ડખલ કરવા કોઈ વાણિયો ન આવી જાય.

આમ તો પૂરી પ્રજાને ઉપભોક્તા કરી શકાય. જે વસ્તુઓને ભોગવે તે ઉપભોક્તા કહેવાય. બધા જ લોકો વસ્તુઓને ભોગવતા હોય છે. ઉપભોક્તા પાંચ પ્રકારના હોય: 1. કિંમત આપીને, 2. મફતનું, 3. ભીખથી, 4. શ્રદ્ધાથી અને 5. દબંગાઈથી.

1. જે લોકો વસ્તુઓની પૂરેપૂરી કિંમત આપીને વસ્તુઓને ભોગવે છે તે શ્રેષ્ઠ ઉપભોક્તા કહેવાય.
2. જે લોકો કિંમત આપ્યા વિના વસ્તુઓને મફતમાં ભોગવતા હોય છે તે મધ્યમ ઉપભોક્તા કહેવાય.
3. જે લોકો ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવન જીવતા હોય છે તે નિકૃષ્ટ ઉપભોક્તા કહેવાય.
4. જે લોકો ધર્મશ્રદ્ધાથી વસ્તુઓ ભોગવતા હોય છે તે પૂજ્ય ઉપભોક્તા કહેવાય.
5. જે લોકો ધાકધમકી-ગુંડાગીરી-દબંગાઈથી વસ્તુઓ પડાવીને ભોગવતા હોય છે તે અધમ ઉપભોક્તા કહેવાય.

પ્રજામાં કયો પ્રકાર વધારે છે તેના આધારે પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિનું માપ કાઢી શકાય. આમ જુઓ તો ભારતમાં પ્રથમ વર્ગ કરતાં બાકીના વર્ગો વધારે છે. પૂરેપૂરી કિંમત ચૂકવીને જ વસ્તુ ભોગવનારા કરતાં બીજી રીતે વસ્તુ ભોગવનારાની સંખ્યાનું અનુમાન ચિંતાજનક કહેવાય. તેમાં પણ દબંગાઈથી વસ્તુઓ ભોગવનારા બહુ જ ચિંતાજનક કહેવાય. તેઓ રાષ્ટ્રનું માત્ર અર્થતંત્ર જ નથી બગાડતા પણ કાયદાની સ્થિતિ પણ બગાડે છે. તે અરાજક તત્ત્વો છે.

જે લોકો વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉત્પાદક વર્ગ કહેવાય.

જેમ કે અન્ન-વસ્ત્ર-આવાસ-વાહન-રાયરચીલું, વગેરે. ભારતમાં ઉત્પાદક વર્ગ ઓછો છે. ગરીબીનું મૂળ કારણ આ છે. જો પૂરી પ્રજા ઉત્પાદક બને તો જ ગરીબાઈ ન રહે.

આપણે દબંગ ઉપભોક્તાઓની વાત કરવાની છે. આ લોકો વસ્તુઓને ધાકધમકી કે જોર-જુલમથી મેળવે છે અને પછી ગૌરવથી ભોગવે છે. શાકભાજી અને દૂધથી માંડીને વાહનો અને આવાસો, વસ્ત્રો અને આભૂષણો – બધું જ દબંગાઈથી મેળવીને તેઓ સૌથી ઊંચું જીવન જીવતા હોય છે. તેમને કદી પોતાના હરામી જીવન ઉપર પશ્ચાત્તાપ નથી થતો; થાય તો તરત જ છોડી દે.

વીરમગામ પાસે સાણંદ નામનું એક નાનું રજવાડું. વાઘેલા દરબારોનું રાજ્ય ચાલે. વાઘેલા ભીમસંગજીના મરણ પછી ગાદીએ તેમનો કુંવર કરણસંગ બેઠેલો, પણ ભીમસંગનો સગો ભાઈ સંઘજી જીવનભર કારભારું કરીને આખા રાજ્યનો વહીવટ સંભાળતો હતો તે વૃદ્ધ ડોસાને કરણની જવાબદારી સોંપતો ગયેલો. સંઘજીને એક દીકરો તે મેવોજી. કરણસંગ અને મેવોજી કાકા-કાકાના દીકરા થાય. બંને વચ્ચે વારસાની ખટપટ ચાલ્યા કરે. દરબારીઓ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયેલા. થોડા કરણસંગ તરફ અને થોડા મેવોજી તરફ, તેથી બે ડાયરા જામે. એક કરણસંગનો અને બીજો મેવોજીનો. વિખવાદ વિનાનો વારસો ભાગ્યે જ હોય અને વિખવાદ હોય ત્યાં પક્ષો પડી જ જાય. વૃદ્ધ સંઘજીનું કારભારું હજી પણ ચાલુ હતું. તેને કેમ દૂર કરવું તેની ખટપટ કરણસંગવાળા દરબારીઓ કરતા રહેતા, કારણ કે રાજ્યની ખરી સત્તા કારભારી પાસે રહેતી.

એક દિવસ કરણસંગનો ડાયરો જામ્યો છે ત્યાં ખેડૂત પટેલોએ શેરડીના ત્રણ ભારા નીચે મૂક્યા અને વાંકા વળીને ત્રણ સલામો કરી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી કરી કે અમારા ખેતરમાં શેરડી પાકી છે, એટલે દરબારોને ચૂસવા માટે મારા બાપુએ મોકલી છે. પટેલ ખેડૂતો ઉત્પાદક વર્ગ કહેવાય અને રાજા અને સરકારી નોકરો દબંગ ઉપભોક્તા કહેવાય.

જે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય તે સામે ચાલીને મફત આપવું પડે. આ એક પ્રકારનો હક્ક જ થઈ ગયો કહેવાય. લગભગ બધું જ મફત આવે.

પટેલના છોકરાઓએ ચિઠ્ઠી આપી, કરણસંગે વાંચી, પણ તેમાં તો પાંચ ભારા શેરડીના લખ્યા હતા, આ તો ત્રણ જ આવ્યા છે. બાકીના બેનું શું થયું?

સરકારી તંત્ર મોટા ભાગે ભાગીદારીમાં ચાલતું હોય છે. અધિકાર પ્રમાણે ભાગ વહેંચાઈ જાય. બધા રાજી રહે. પટાવાળોયે રાજી અને સાહેબે રાજી.

બન્યું એવું કે પટેલો પાંચ ભારા શેરડી લઈને આવતા હતા ત્યાં પહેલો ડાયરો સંઘજી ઠાકોરનો આવ્યો. તેમણે બે ભારા પોતાના માટે મુકાવી દીધા અને બાકીના ત્રણ આગળ જવા દીધા, તેથી ત્રણ ભારા આવેલા. કરણસંગેને વાત ન ગમી. વચ્ચેથી વસ્તુ પડાવી લેવી તે યોગ્ય ન કહેવાય. દરબારીઓએ તેને ચઢાવ્યો. ખટપટિયા દરબારીઓ અગ્નિમાં તેલ છાંટવાની રાહ જોઈને બેઠા હોય. ભડકો કરવામાં મજા આવે. અને વાત-વાતમાં ચઢી જાય તેને મુત્સદ્દી ન કહેવાય. તે તુંડમિજાજી હોય. તુંડમિજાજી કદી પણ સફળ શાસક ન થઈ શકે. કરણસંગ તુંડમિજાજી હતો. દરબારીઓએ તેના કાનમાં ઝેર ભર્યું કે કાકા સંઘજીએ પોતાના પુત્ર મેવાજી માટે ભાગ વહેંચી લીધો, હવે તો રાજને પણ અડધો અડધ વહેંચી લેશે; વગેરે.

ચઢી ગયેલા કરણસંગે તત્કાળ હુકમ કર્યો: “જાઓ, અત્યારે ને અત્યારે કાકા સંઘજીને મારી પાસે હાજર કરો.” સત્તાની ગરમી વ્યક્તિને ગરમ કરી દે.

સત્તાની ગરમ-ગરમ ખુરશી ઉપર બેસીને પણ જે ઠંડો હિમ જેવો રહે તે જનક કહેવાય. તે જ અનાસક્ત થઈ શકે. સત્તાનો હુકમ કોના ઉપર ચલાવાય અને કોના ઉપર ન ચલાવાય તેનો વિવેક રહે ત્યાં સુધી જ સત્તા કલ્યાણકારી રહી શકે. પૂજ્ય વડીલો ઉપર હુકમ ચલાવાય નહીં.

સંઘજીનો ડાયરો જામ્યો છે બરાબર એ જ વખતે કરણસંગનો દૂત પહોંચ્યો અને સમાચાર આપ્યા: “કુંવરસાહેબે અત્યારે ને અત્યારે તમને દરબારમાં બોલાવ્યા છે.”

સામાન્ય વિવેક એવો ગણાય કે કોઈની ચાલુ સભામાં વિશ્લેષ કરાય નહીં. બહુ જરૂરી કામ હોય તો વ્યક્તિને એકાંતમાં બોલાવીને પછી ખાનગીમાં વાત કરાય, પણ દૂત વિવેક ચૂક્યો. તેણે ભરીસભામાં હુકમ સંભળાવી દીધો. સંઘજીને નવાઈ લાગી.

ઝટ ઊભા થઈને તેઓ દરબારગઢ તરફ ચાલ્યા. અહીં પણ ડાયરો જામ્યો હતો. પણ અહીંના ડાયરાએ સંઘજીની વિરુદ્ધ હવા ઊભી કરી દીધી હતી. ડાયરો હવા ઊભી કરે અને આંધી પણ ઊભી કરે. ડાયરો મૂંગો ન હોય.

સંઘજીએ સૌને રામરામ કર્યા, પણ કોઈએ પ્રતિસાદ ન આપ્યો. ખાસ કરીને કરણસંગે મોઢું ફેરવ્યું. મિલનનું પહેલું માપ રામરામ – આવકારથી થાય. જો ઉચિત અનુભવ ન થાય તો શાણી વ્યક્તિ પરિસ્થિતિ સમજી જાય. સંઘજીને પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી ગયો.

કરણસંગે શેરડીના ભારાને નિમિત્ત બનાવીને વયોવૃદ્ધ કાકા સંઘજી સાથે તોછડાઈભર્યો વ્યવહાર કરવા માંડ્યો. ડાયરાના ખુશામતિયાઓમાંથી કોઈએ તેને રોક્યો નહીં. રાજાને અકુશળ કામોથી રોકનાર પણ કોઈ હોવું જોઈએ. સત્તાના મદમાં ક્યારે કેવું અકુશળ કર્મ થઈ જાય તે કહેવાય નહીં.

કાકાભત્રીજા વચ્ચે તડફડ થઈ ગઈ, તે એટલી હદે કે કરણસંગે કાકાને દેશવટો આપી દીધો. અંગ્રેજીનું એક કાળું વાક્ય છે “ગેટ આઉટ.” બને ત્યાં સુધી આવું વાક્ય કદી કોઈની સાથે ન બોલવું જોઈએ, પણ ભાનભૂલી સત્તા બોલાવી દેતાં વાર પણ ન કરે.

સભા વચ્ચે દેશવટાના દંડથી અપમાનિત થઈને સંઘજી ચાલી નીકળ્યા.

સંઘજીનો ડાયરો ચિંતાતુર થઈને સંઘજીની રાહ જોતો હતો. ભાંગી પડેલા સંઘજી આવ્યા અને પોતાના ચાર દીકરાઓને સંભળાવી દીધું: “કુંવર કરણસંગે આપણને દેશવટો આપ્યો છે. હવે પહેરેલાં લૂગડે આપણે તરત જ સાણંદ છોડી દેવાનું છે.”

સંઘજીની વાત સાંભળીને ડાયરો હતપ્રભ થઈ ગયો. પણ રાજઆજ્ઞા આગળ શું થાય?

સાંજ પડતાં પહેલાં પૂરો પરિવાર સાણંદમાંથી નીકળી ગયો. બધાં ઠકરાણાં વેલડાંઓમાં બેઠાં અને બધા પુરુષો પોતપોતાની ઘોડીએ ચઢીને રક્ષા કરતા ચાલ્યા. સાણંદમાં સોપો પડી ગયો. રાજાના અણગમતા નિર્ણયનો રાંક પ્રજા મૂંગો પડઘો પાડતી હોય છે. આ મૂંગો પડઘો જ એક દિવસ બોલકો થઈ જાય તો નવાઈ નહીં.

હવે શું કરવું?

હવે બહારવટા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય બાકી નથી રહ્યો. અન્યાય પામેલો બહાદુર રાજપૂત બહારવટે ન ચઢે તો બીજું શું કરે? વયોવૃદ્ધ સંઘજી બહારવટે ચઢ્યા. સાણંદનાં ગામોમાં હાહાકાર થઈ ગયો. સંઘજીની એવી ધાક બેસી ગઈ કે તેના નામે છોકરાં છાનાં રહેવા માંડ્યાં.

અંગ્રેજો દુશ્મનને પણ વર્ષાસન કે જાગીર આપી મિત્ર બનાવે. રાજપૂતો મિત્રને પણ દુશ્મન બનાવી બેસે. શેરડીના ભારાને નિમિત્ત બનાવીને કાકા-ભત્રીજા વચ્ચે જંગ છેડાઈ ગયો. સાણંદ પરગણાની ખેતી ઉજ્જડ થઈ ગઈ. ગામનાં ગામ ઉજ્જડ થઈ ગયાં. બહારવટિયા અને સરકારી સેના અવારનવાર ધીંગાણાં કરી બેસે. બંને તરફનાં માણસો કપાવા લાગ્યાં. એક ધીંગાણામાં સંઘજીનો નાનો ભાઈ ખપી ગયો. મડદું લઈને બહારવટિયા ભાગ્યા. જેમતેમ અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. પણ આ ઘટનાએ સંઘજીને વિચાર કરતો કરી દીધો. કદાચ આવી રીતે મારો મોટો કુંવર મેવોજી ખપી જાય તો સાણંદનો વારસ કોણ થશે? મેવોજીનું રક્ષણ થવું જોઈએ. વિચાર કરતાં ઈડર ઉપર નજર પડી. ઈડરમાં કુઆ-કુઈનું રાજ્ય ચાલે છે. તેઓ રક્ષણ કરશે. ઠકરાણાં સહિત સંઘજી મેવોજીને ઈડરમાં કુઆ પાસે મૂકી આવ્યા. વ્યક્તિને આપતકાળમાં સંતાવાની જગ્યા પણ જોઈએ. અને અમુક સાહસી કાર્યોમાં સ્ત્રીઓને સાથે ન રખાય. એકલા પુરુષો જ હોય તો ઘણી ઉપાધિઓથી બચી જવાય. જો શ્રીરામ સીતાજી વિના જ વનમાં ગયા હોત તો ઉપાધિથી બચી ગયા હોત.

સંઘજી મેવાજી તથા ઠકરાણાં વગેરેને લઈને ઈડર પહોંચ્યા અને રાણાને રક્ષાની જવાબદારી સોંપી પાછા સાણંદ આવી ગયા અને સાણંદને ધમરોળવા માંડ્યા. સમયની સાથે કઠોર પ્રતિજ્ઞાઓ પણ ઢીલી થઈ જતી હોય છે અને ગમે તેવાં કઠોર વ્રત પણ મંદ પડી જતાં હોય છે; પણ જેની પ્રતિજ્ઞા કે વ્રત ઢીલાં ન પડે તેને રાજપૂતી મનોબળ કહેવાય. બધામાં એ નથી હોતું.

વર્ષો વીતી ગયાં. સંઘજી બહારવટું ખેડે છે અને મેવોજી ઈડરમાં કુઆને ત્યાં આશ્રિતજીવન જીવે છે. સ્વમાની વ્યક્તિ માટે આશ્રિતજીવન મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયી થઈ જાય છે. ઈડરમાં બધું સુખ છે, પણ ઠાકોરના આશ્રિત થઈને રહેવું પડે છે તે મેવોજી માટે ત્રાસદાયી થઈ ગયું છે. અનુપયોગી આશ્રિતો લાંબા ગાળે અળખાં થઈ જતાં હોય છે. બધાંને ઉપયોગી થઈને રહેતાં નથી આવડતું હોતું. વીરતા રોજની ઉપયોગી વસ્તુ નથી. એ તો ક્યારેક જ વખત આવ્યે કામ આવે. નહીં તો વીરતાને અકર્મઠતાનો શાપ લાગ્યો હોય છે. વીરતા અને વિદ્વત્તા મોટા ભાગે આળસસેવી હોય છે. આશ્રિત મેવોજી આળસુ થઈ ગયો. બેઠાંબેઠાં ખાવાનું અને પછી ઊંઘવાનું. આને કારણે તે ઈડર ઠાકોરને અળખો થવા લાગ્યો. જે અળખો હોય તેના પ્રત્યે આપોઆપ કડવી જીભ થઈ જાય. કડવી જીભ કડવાં મહેણાં બોલે. ઈડરના ઠાકોરથી અવારનવાર મેવોજીને કડવાં મહેણાં બોલાવા લાગ્યાં. મેવોજીને ભારે સંતાપ થાય, પણ શું કરે? ક્યાં જાય? રિસાઈને ઘર છોડીને ભાગેલા માણસો જ્યારે પારકા ઘરે આશ્રિતજીવન જીવવા લાગે અને રોજનાં મહેણાં અને તિરસ્કાર અનુભવવા લાગે ત્યારે તેમને ઘર યાદ આવે: “આના કરતાં ઘર શું ખોટું હતું?” પારકાં મહેણાં કરતાં ઘરની ગાળ પણ મીઠી હોય.

મેવોજીએ કરણસંગને ક્ષમાપત્ર લખ્યો. ગમે તેમ તોય ભાઈ છે ને! ઈડર આવીને પોતાને સાણંદ લઈ જવા પ્રાર્થના કરી; અથવા માથું વાઢી નાખવા વિનંતી કરી. હવે મહેણાં સંભળાતાં નથી.

વૈરી બનેલા કરણસંગનું બ્રાતૃત્વ જાગી ઊઠ્યું. લોડીની સગાઈ સર્વોપરી છે. લડીઝઘડીને પણ અંતે તો ભેગા જ થાય. કરણસંગ બે ઘોડા લઈને ઈડર પહોંચ્યો. એક પોતાને માટે અને બીજો મેવોજી માટે. હોળીના દિવસે બંને નિર્ધારિત જગ્યાએ મળ્યા, પણ મેવોજી પાછો

આવવા તૈયાર ન થયો. બંને વચ્ચે ખૂબ રકઝક ચાલી, પણ મેવોજી મક્કમ રહ્યો. અંતે તેની ઈચ્છા પ્રમાણે કરણસંગ તેનું માથું વાઢીને લઈ ગયો. વાત પૂરી થઈ.

ના, હજી વાત બાકી છે. વૃદ્ધ સંઘજી કાળો કેર વર્તાવી રહ્યા છે. એક વાર ખૂબ તરસ લાગેલી તે કૂવા ઉપર પાણી પીવા ગયો. ઘોડા ઉપરથી ઊતરીને કોઈ કણબણ બાઈ પાસે પાણી માગ્યું. બાઈએ પેટ ભરીને પાણી પિવડાવ્યું. તરસ્યા સંઘજી તૃપ્ત થયા. તેણે આશીર્વાદ દીધા: “બહેન, તારો ચૂડો અમર રહેશે!” જેને આશીર્વાદ જોઈતા હોય તેણે ભૂખ્યાને ભોજન અને તરસ્યાને પાણી પિવડાવવાનું વ્રત લેવું જોઈએ. હિમાલય જવાની જરૂર નથી કે નકોરડા ઉપવાસ કરવાની પણ જરૂર નથી. અન્ન અને પાણીની ઉદારતા છેક પરમેશ્વર સુધી પહોંચાડે છે.

સંઘજીના આશીર્વાદ સાંભળીને કણબણ છંછેડાઈ ગઈ. તે બોલી: “શાનો અમર ચૂડલો! મૂઓ સંઘજી જીવે છે ત્યાં સુધી તો એવું થવાનું નથી! મેં સાતસાત વાર લગન કર્યા, પણ સાતે પતિઓને મૂઆ સંઘજીએ મારી નાખ્યા!” બાઈએ વલોપાત બહાર કાઢ્યો.

તેને ખબર નથી કે સાંભળનાર પોતે જ સંઘજી છે. સંઘજીએ બુકાની છોડી પોતે જ સંઘજી છે તેવો પરિચય આપ્યો. કણબણ તો થરથર કાંપવા માંડી. સાક્ષાત્ યમદૂતને જોઈને કોણ ન ધ્રૂજે? પણ સંઘજીએ અભય-વરદાન આપતાં કહ્યું: “જા, હવે તારા પતિને નહીં મારું.”

“પણ તમે ઓળખશો કેવી રીતે?” બાઈ બોલી.

સંઘજી બોલ્યા: “તારા થેપાડાનું રાતું કપડું તેના કેડિયાની બાંય ઉપર પટ્ટી લગાવીને ચોડજે, એટલે તેને મારા માણસો નહિ મારે.” બાઈએ મેવોજીના માથાના સમાચાર આપ્યા. મેવોજી કરણસંગના હાથે મરાયો તે જાણીને સંઘજીને આઘાત લાગ્યો. સંઘજી વિદાય થયો. પછી તો ખેતરે-ખેતરે બહારવટિયાની રંજાડ થાય, પણ રાત્રી થીગડાવાળા કણબી ઉપર કોઈ હાથ ન ઉપાડે. ખેડૂતોને ખબર પડી ગઈ, એટલે બધાએ રાત્રી થીગડાં લગાવવા માંડ્યાં. બધા બચી ગયા.

સંઘજીનો ત્રાસ એટલો બધો વધી ગયો કે કરણસંગને સાણંદ છોડીને મૂળીમાં પોતાના સાસરામાં જતા રહેવું પડ્યું. ત્યાં કરણસંગ ઠકરાણાં સાથે નિર્ભય થઈને રહે છે. સંઘજીને ખબર પડી કે કરણસંગ મૂળીમાં સાસરાના દરબારગઢમાં રહે છે. પોતાના પુત્રનું વેર વાળવા સંઘજી ત્યાં પહોંચી ગયા. મેડી ઉપર ચઢીને કરણસંગનું માથું વાઢી નાખ્યું.

“હાશ! હવે શાંતિ થઈ!” બધી તૃપ્તિ કરતાં વેરની તૃપ્તિ સૌથી મોટા ઓડકાર આપે છે. જતાંજતાં કરણસંગની પરમાર રાણીને કહેતા ગયા: “બેટા, આ કુંવરને લઈને સાણંદ જાજે અને ઈંડરથી મેવોજીના કુંવરને બોલાવજે. બંને વચ્ચે સાણંદ અડધુંઅડધું વહેંચી દેજે.”

સંઘજીની ઉંમર હવે એકસો દશ વર્ષની થઈ ગઈ હતી. બહારવટું રસાયણ છે. જો કમોતે મરવાનું ન થાય તો બહારવટિયો લાંબું જીવે. પણ હવે સંઘજીને પાપોનો બહુ પસ્તાવો થવા લાગ્યો. કાંઈ માથાં વાઢ્યાં... કાંઈ માથાં વાઢ્યાં! કેટકેટલા નિર્દોષોની હત્યાઓ કરી! ભૂતકાળની ભયંકરતા તેમને ડરાવવા લાગી. બહારવટામાં પ્રવેશ તો છે, પણ નિકાસ નથી. એક વાર એમાં પેઠો એ કદી બહાર ન નીકળી શકે. પછી તો પાપોનો ઢગલો વધારવો જ પડે. તો જ જિવાય.

સંઘજી દ્વારકાધીશનો અનન્ય ભક્ત હતા. તેમને પોતાની સફળતામાં રણછોડજીના આશીર્વાદ અનુભવાતા હતા. તેઓ વારંવાર “જય દ્વારકેશ” બોલતા. એક દિવસ તેઓ દ્વારકા પહોંચી ગયા. પોતાની તલવાર ભગવાન આગળ મૂકીને ખૂબ ચોધાર આંસુએ રડતાં-રડતાં બોલ્યા:

“દ્વારકેશ, લે તારી તલવાર! ઘણાં માથાં કાપ્યાં. હવે બસ કર! ક્ષમા કર, પ્રભુ, ક્ષમા કર!” કહીને લાંબા થઈ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.

તેઓ સૂતા એ સૂતા ફરી કદી ઊભા જ ન થયા. રણછોડજીએ તેમની શરણાગતિ સ્વીકારી લીધી હતી.

કહેવાય છે કે દ્વારકામાં સંઘજીની ખાંભી પણ છે.

6-11-14

37 નાગા બાવાનું પરાક્રમ

કામુકતા ઈશ્વરીય ઊર્જા છે. તે છે તો જીવન છે. તે છે તો મદાનગી છે. તે નથી તો કાંઈ નથી. પણ કામુકતાનાં ત્રણ રૂપ છે: 1. સંયમ, 2. વિકૃતિ અને 3. લંપટતા.

1. શક્તિ હોય તેની સંયમથી જ સફળતા હોય. કામુકતા ઈશ્વરીય છે, તો સંયમ પણ ઈશ્વરીય છે. મનુષ્ય સિવાયનાં પ્રાણીમાત્ર સંયમી હોય છે. તેમને સંયમનાં વ્રત ને ઉપદેશ આપવાં નથી પડતાં. પણ માણસ પશુ-પક્ષી નથી, કારણ કે તેની શક્તિ અમર્યાદ છે.

બ્રેક વિનાની ગાડી ન હોય અને હોય તો અકસ્માત જ કરે, તેમ ઊર્જાને પણ બ્રેક જોઈએ. આ બ્રેક એ જ સંયમ. માણસમાં તે ઉપદેશ, વ્રત, સદાચારથી આવે. સંયમ એટલે નિગ્રહ નહીં. નિગ્રહ કુદરતી નથી, પણ સંયમ કુદરતી છે. સંયમ એટલે કુદરતી આવેગોને યથાયોગ્ય ભોગવવા તે. નિગ્રહ એટલે કુદરતી આવેગોને દબાવીને તેનો ત્યાગ કરવો તે.

2. પણ શક્તિની વિકૃતિ પણ થતી હોય છે. કામુકતાની વિકૃતિ એટલે તેનો અતિરેક કરી દેવો. તેને અકુદરતી માર્ગે વાળી દેવી, વગેરે વગેરે. નિગ્રહી લોકો વહેલા-મોડા વિકૃત કામુકતાના ભોગી બની જતા હોય છે.

3. લંપટતા પણ કુદરતી નથી. પશુ-પક્ષીઓમાં કામુકતા તો હોય છે, પણ લંપટતા નથી હોતી. લંપટતા એટલે લગ્નમર્યાદાનો ભંગ કરીને રૂપ-ચૌવનની પાછળ ઘેલા થઈ જવું તે. લંપટતા સ્વભાવથી પણ ઊતરી આવે છે. જેનાં માતાપિતા લંપટ હોય, વધારેપડતાં કામુક હોય તેમની પ્રજા લંપટ થઈ શકે છે.

લંપટતા કુસંગથી, કુવાતાવરણથી પણ આવી શકે છે. આવી લંપટતાથી બચી શકાય છે, છુટકારો મેળવી શકાય છે.

ધર્મવ્યવસ્થા, સમાજવ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા મળીને જીવનપદ્ધતિ નિર્ધારિત કરતા હોય છે. આ જીવનપદ્ધતિ રક્ષકભક્ષક બંને થઈ શકે છે. પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રીઓ માટે ઘૂંઘટ તાણવાનો રિવાજ હતો તેનો મૂળ હેતુ લંપટ પુરુષોથી આત્મરક્ષાનો હતો. મોટા ભાગે સ્ત્રી સ્વરક્ષિત નથી હોતી, તે પુરુષરક્ષિત કે સમૂહરક્ષિત હોય છે. પુરુષ વિનાની કે સમૂહ વિનાની સ્ત્રી લંપટ પુરુષોનો શિકાર બની જતી હોય છે. જેણે લંપટોનો શિકાર ન થવું હોય તેણે પુરુષરક્ષણ વિના કે સમૂહ વિના એકાકી વિચરવું ન જોઈએ. બધી અવગણના કરીને સ્વતંત્ર રીતે વિચરનારી સ્ત્રી સ્વચ્છંદી થઈ જતી હોય છે અને લંપટોનો શિકાર પણ બની જતી હોય છે. કેટલીક વાર આવો શિકાર થવા માટે જ તે સ્વચ્છંદે વિચરતી હોય છે. આવી સ્ત્રી સુખી નથી થતી કે સુખી નથી કરતી. જે મર્યાદામાં રહીને પોતાનું જતન કરતી રહે છે તે જ સુખી થાય છે અને તે જ સુખી કરે છે. મર્યાદા એટલે ધર્મમર્યાદા, સમાજમર્યાદા, રાજ્યમર્યાદા.

સૌરાષ્ટ્ર કાઠી દરબારોનો દેશ છે, તેથી તો તેને કાઠિયાવાડ કહેવાય છે. અને કાઠી દરબારો વેર-ઝેર વિનાના ભાગ્યે જ હોય. વેર-ઝેર વિના ઇતિહાસ ન હોય, ન પાળિયા હોય. ઉચ્ચ લક્ષ્ય વિનાની શૂરવીરતા પરસ્પર અથડાઈને અનર્થકારી બની જતી હોય છે. સૌરાષ્ટ્રની શૂરવીરતા જેટલી પરસ્પર અથડાઈ છે તેટલી સીમાડા ઉપર નથી અથડાઈ. કોઈ કાઠી રેજીમેન્ટ નથી.

ભોકા ખાયર અને રામા ખાયર વચ્ચે વેર બંધાયું. રામા ખાયરના મીંઢળબંધા ભત્રીજાને ભોકા ખાયરે ધીંગાણામાં વાઢી નાખ્યો હતો. હવે રામો ખાયર ભોકા ખાયર સાથે ધીંગાણું કરવાની તક જોતો હતો. કાઠીઓનું કોઈ ધીંગાણું કદી છેલ્લું નથી હોતું. જ્યાં સુધી વંશ રહે ત્યાં સુધી વેર ચાલે અને વેર ચાલે એટલે ધીંગાણાં તો ચાલે જ. રામા ખાયરે ભત્રીજો તો ગુમાવ્યો, પણ એક કોડભરી કન્યા પરણાવવાની બાકી હતી. ક્ષત્રિયનો એક પગ જીવનમાં તો બીજો પગ મરણમાં ચાલતો હોય. એમ જ કાઠિયાણીનો એક પગ સધવામાં તો બીજો પગ વિધવામાં ચાલતો હોય. કઈ સ્ત્રી ક્યારે વિધવા થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. સ્ત્રી-વૈધવ્યથી ડરે તેના પાળિયા ન હોય.

રામા ખાયરે છેલ્લું ધીંગાણું ખેલી લેતાં પહેલાં ગગીને પરણાવી દેવાની જવાબદારી પૂરી કરી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. બધું તો તૈયાર થઈ ગયું, પણ હાથીદાંતનાં શેર-શેરનાં બલોયાં બાકી રહી ગયાં. કેટલાંક આભૂષણો શણગાર વધારનારાં નહીં પણ અગવડ વધારનારાં

ગોઠવાઈ ગયાં છે. જેલની બેડીઓ સારી, પણ આ બલોયાં ભૂંડાં. પણ શું થાય? હોંશેહોંશે પહેરવાં પડે. તેને ચપોચપ પહેરવા માટે એટલું જોર કરવું પડે કે કાચીપોચી સ્ત્રીને ઝાડો-પેશાબ થઈ જાય.

હળવદ શહેરમાં મણિયારાની દુકાન. ચોટીલાનો મોતીચંદ શેઠ હળવદમાં આવીને મણિયારાની દુકાન કરે. જાતે બલોયાં ઉતારે અને એવાં પહેરાવે કે દૂર-દૂરથી ક્ષત્રિયો પોતપોતાની સ્ત્રીઓને લઈને બલોયાં પહેરાવવા આવે.

રામા ખાયરે પણ પોતાની ગગીને ચાર-પાંચ વોળાવિયા સાથે હળવદ મોકલી. મોતીચંદ શેઠના ચોકમાં વેલડું છૂટ્યું અને શેઠ બલોયાં ઉતારવા લાગ્યા. કાઠી પ્રજા જન્મજાત રૂપાળી પ્રજા હોય છે. તેમાં પણ સ્ત્રીનું રૂપ તો જોતા જ રહી જાઓ. પણ રૂપ અને જોબનને સોના કરતાં પણ વધુ કાળજીથી સાચવવું પડે. ક્યારે કોઈ અભડાવી દે તે કહેવાય નહીં. અભડાવેલું રૂપ-જોબન ફાટી ગયેલા દૂધ જેવું થઈ જાય. વાડમાં જ નાખવું પડે કે પછી કૂતરાની ચાટમાં ફેંકવું પડે.

મોતીચંદ શેઠ પોતાના કામમાં મસ્ત છે અને ઉઘાડા મોઢે ગગી બેઠી છે. કન્યાને લાજ કાઢવાની ન હોય, વહુને હોય. એવામાં એ રસ્તે હળવદના દરબાર ઘોડે ચઢીને નીકળ્યા. જ્યાં સ્ત્રીઓનો મેળાવડો વધુ જામતો હોય ત્યાં બગલાની માફક તાકી-તાકીને જોનારા કે અડપલાં કરનારા હલકા માણસો પહોંચી જ જતા હોય છે. મણિયારાની બજારમાં ચૂડીઓ પહેરનારી સ્ત્રીઓની ભીડ હોય, એટલે પતંગિયાં આંટા મારતાં જ હોય. તેમાં વળી આ તો દરબાર પોતે. તેમને રોકનાર કે ટોકનાર કોઈ નહીં. જેને રોકનાર કે ટોકનાર કોઈ ન હોય તેને વંડી જતાં વાર ન લાગે. વડીલોની રોકટોક જીવનરક્ષક કવચ બનતી હોય છે. રોકટોક વિનાના દરબાર રોજ મણિયારાની બજારમાં આમ આંટા મારતા રહેતા. લોકો અને વ્યાપારીઓ તેમનાથી ફફડી ઊઠતા. કોઈ કશું બોલી ન શકે.

દરબારે ઘોડો ઊભો કરી દીધો અને ગગીને તાકી-તાકીને જોવા લાગ્યા. પોતાને કોઈ તાકી-તાકીને જોઈ રહ્યું છે તેવું ભાન થતાં જ ગગી સંકોચાઈ ગઈ, ડરી ગઈ. સ્ત્રીને ભલે કોઈ ટૂંકી દષ્ટિની કહે, પણ પુરુષની દષ્ટિને તરત જ પરખી લેવામાં તેની બહુ દીર્ઘદષ્ટિ હોય છે. પુરુષની કુદષ્ટિ કે દષ્ટિનો પ્રતિસાદ આપતાં જ રમત આગળ વધે છે. પ્રતિસાદ વિનાની નિર્મળ દષ્ટિ બહુ દુર્લભ કહેવાય. ગગી ધ્રૂજી ઊઠી. તેણે શેઠનું ધ્યાન દરબાર તરફ દોર્યું. શેઠ તો દરબારને જાણતા જ હતા. જીવન જીવવું હોય તેણે કેટલાંક અનિવાર્ય અનિષ્ટો સ્વીકારી જ લેવાં પડતાં હોય છે. તેમાં પણ વ્યાપારીએ તો અનિષ્ટો વચ્ચે વ્યાપાર કરવાનો હોય છે.

દરબારે ઘોડા ઉપર બેઠાંબેઠાં જ રુઆબથી શેઠને બોલાવ્યા. ધોતિયાનો છેડો હાથમાં લઈને દોડતા શેઠ દરબાર પાસે ગયા અને હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. દરબારે ગગી વિશે માહિતી મેળવી હુકમ કર્યો: “તેને મહેલમાં મોકલી દેજો. તે અમારી મહેમાન થશે. જવાબદારી તમારી.” કહીને દરબાર વિદાય થયા.

મોતીચંદ વાણિયો હતો પણ મર્દનો દીકરો હતો. આપત્તિને તે સમજી ગયો, પણ નમતું જોખવું નથી તે પણ નક્કી કરી લીધું. બધી જગ્યાએ ‘વાણિયા મૂછ નીચી’ ન હોય. ગગી માટે તે મરવા-મારવા તૈયાર થઈ ગયો. ઝટઝટ તેણે ચોકના દરવાજા બંધ કરાવી દીધા અને ચોકીદારોને બેસાડી દીધા. ઘર હંમેશાં બે બારણાંનું હોવું જોઈએ. એક બારણે આપત્તિ આવે તો બીજા બારણાથી ભાગી છુટાય. આવી રચનાથી તો ઉંદર જીવે છે.

ઘરની પાછલી બારીથી એક અસવારને ચોટીલા દોડાવ્યો. “રામા ખાયર! દોડજો ગગી ઉપર સંકટ આવ્યું છે!” સ્ત્રી ઉપર સૌથી મોટું સંકટ તેનું શિયળ સાચવવાનું. ચોટીલામાં સોપો પડી ગયો. હવે શું કરવું? એકસાથે એક દુશ્મન સારો, બે ખોટા. પણ આ તો બે થઈ ગયા. એક તરફ ભોકો ખાયર ધીંગાણાની રાહ જોઈને તૈયાર ઊભો છે, તો બીજી તરફ હળવદનો દરબાર ગગીને તાકીને ઊભો છે. રામા ખાયરે પહેલાં ગગીને બચાવી લેવાનું નક્કી કર્યું. કાઠીઓને તૈયાર કર્યા. બીજી તરફ નાતભાઈ ગઢવી મારતે ઘોડે ભોકા ખાયર પાસે પહોંચ્યો. ભોકો ખાયર પાંચસો કાઠીઓ સાથે રામા ખાયર સાથે ધીંગાણું કરવા તૈયાર ઊભા હતા. ગઢવીએ બધી વાત કરી. ભોકા ખાયરે તરત જ કાઠીઓને હુકમ કર્યો: “કાઠીઓ, હવે ચોટીલા નહિ, હળવદ જવાનું છે. આપણી દ્રૌપદીનાં ચીર ચૂંથાય તેના પહેલાં પહોંચી જવાનું છે.” ભોકાનું કટક હળવદ તરફ દોડવા માંડ્યું – જેમ વિષ્ણુનો ગરુડ! એકસાથે બે કટક નીકળ્યાં! ચોટીલાથી રામા

ખાચરનું અને મુંજસરથી ભોકા ખાચરનું, જેને પાછળની મોટી ઓથ હોય તે જ મોટા સામે બાથ ભીડી શકે. ઓથ વિનાનો એકલદોકલ માણસ ગમે તેટલો બહાદુર હોય તોપણ થાકી જાય.

ત્રીજી તરફ શું થયું તે જોઈએ. મોતીચંદ શેઠ પાછલી બારીથી નદીએ નાહવા નીકળ્યા તો 500 નાગા બાવાઓની જમાત જોઈ. હાથી-ઘોડા-ઊંટ અને તંબુઓ લગાવીને બધા અલમસ્ત શરીરવાળા દંડબેઠક કરતા હતા. શેઠ મોતીચંદ જમાતના મહંતને પગે લાગ્યા, બધી વાત કરી. ધર્મની રક્ષા માટે નાગા બાવા તૈયાર થઈ ગયા. ચતુર વાણિયાએ નાગા બાવાને ભેળવી દીધા. બધાને ગાંજો, ભાંગ અને કાળી રોટી ધોળી દાળથી તૃપ્ત કરી દીધા. મોતીચંદ શેઠના દરવાજે હાથી લઈને 500 બાવાઓ તૈયાર ઊભા છે.

ગગીને લેવા દરબારનું વેલડું આવ્યું, પણ જમાદારને ઠાર મારી વેલડું પાછું મોકલ્યું. દરબારના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. “વાણિયાની આટલી હિંમત!” પૂરી સેના મોકલી દીધી: “વાણિયાના કટકેકટકા કરીને ગગીને લઈ આવો.” દરબારની સેના પહોંચી, ત્યાં તો નાગા બાવા તૈયાર હતા. “જય રામજી કી!” બોલીને બધા તૂટી પડ્યા. બીજી તરફથી ચોટીલાનું કટક આવી પહોંચ્યું. આપા ભોકા પણ આવી ગયા. દરબારી સેના ઊભી પૂંછડીએ નાઠી. કાઠીઓ એક થઈ ગયા. ભોકો અને રામો જાની દુશ્મન, પણ ગગી માટે દુશ્મનાવટ ભૂલીને અત્યારે એક થઈ ગયા છે.

ત્યાં તો કેટલાક કાઠીઓની દાનત બગડી. “આપા ભોકા, આપા રામા, અત્યારે ખરો મોકો છે. દરબારગઢ સૂનો છે. કોઈ રક્ષક નથી રહ્યું. આપણી ગગીને ચૂંથવા માગનારની ગગીઓ રેઢી પડી છે...” ત્યાં તો આપા રામાએ બોલનારને ચૂપ કરીને કહ્યું: “આપણે કાઠીના દીકરા છીએ. બાઈમાણસ ઉપર હાથ નંખાય નહીં. જનેતા લાજે!” એમ બોલીને દરબારગઢમાં જવાની વાત ટાળી દીધી. નૈતિકતા નેતામાંથી પ્રગટતી હોય છે અને જામતી હોય છે. બધા પહેલાં મોતીચંદ શેઠને ત્યાં ગયા. રામા ખાચર શેઠના પગમાં પડ્યા. ધીંગાણામાં ઘવાયેલા શેઠ ખાટલે પડ્યા હતા. “શેઠ, અમે તમારા જનમોજનમના દેવાદાર છીએ! અમારી ગગી માટે તમે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવા તૈયાર થઈ ગયા! તમે કાઠીકુળને બચાવી લીધું, શેઠ!”

ખરા ઉપકારીનો ખરા સમયે આભાર માનવો જ જોઈએ. શેઠ ધન્ય-ધન્ય થઈ ગયા.

“ચાલો હવે ચોટીલા!” બધા બોલ્યા.

“ના! ના! આ નાગા બાપુને જમાડીને દાન-દક્ષિણા કર્યા વિના ન જવાય.”

નાગા બાવાએ તે દિવસે ખરો રંગ રાખ્યો. બધું પતાવીને ગગીનું વેલડું લઈને બધા કાઠીઓ નીકળ્યા.

ચોટીલાની સીમ આવી એટલે ભોકા ખાચરે રામા ખાચરને રામ-રામ કર્યા અને હવે પાછું જૂનું વેર પૂરું કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. ત્યાં તો વેલડામાંથી ગગી બહાર નીકળી અને બંને ખાચરોને કહેવા લાગી: “હું તો ડાકણ જેવી છું! બંને કુળને ભરખી જવા તૈયાર થઈ છું! એટલે પ્રથમ મારું જ બલિદાન આપી દો, જેથી બંનેને શાંતિ થાય!”

ગગીની વાતનો બંને ખાચરો ઉપર સારો પ્રભાવ પડ્યો. બંનેએ તલવારો હેઠી મૂકી દીધી. બંને ભેટી પડ્યા. “હવે આજથી વેર પૂરું. હવે આજથી દોસ્તી જ દોસ્તી.” કાઠીને વેર વાળતાં આવડે તો દોસ્તી કરતાં પણ આવડે. ગગીને પરણાવીને પછી ભોકો ખાચર મુંજાસર ગયા.

દરબારોની કથાઓ પણ દરબારો જેવી જ હોય. શૌર્યની સાથે બીજા અનેક લોકોત્તર ગુણો સંકળાયેલા હોય. એકએક ગુણમાંથી એકએક અમરકથા પ્રગટે. જેમ ગુણિયલ નારી આખું ઘર દીપાવે, તેમ ગુણકથાઓ પણ પૂરા જીવનને દીપાવે.

દુર્ગુણીની કથા ન હોય અને કદાચ હોય તો દુર્ગંધ મારતી હોય. લોકો નાક દબાવીને દૂર ભાગે.

એક દિવસ જૂનાગઢનો મોચી દરબારી મોજડી બનાવીને જેતપુરના કાઠી દરબારમાં પહોંચ્યો. ભારતમાં કલાકારીગરી કરનારા કદરદાનોને ખોળતા ફરે. કોઈને મળેય ખરો ને કોઈને ન પણ મળે. જીવનભર કદરહીનો વચ્ચે નિસાસા નાખતો રહે. કદરદાન મળવા એ પણ ભાગ્યની જ વાત કહેવાય. પશ્ચિમમાં કલાકારીગરો પેટન્ટ કરાવે અને ઘેરબેઠાં રૂપિયાના ઢગલા કરે. કદરદાનની શોધમાં ઘરેઘરે ભટકવું ન પડે.

મોચીની મોજડી જોઈને દરબાર વાલેરા વાળા બોલ્યા:

“બોલ, મોચી, શું કિંમત આપું?”

ચતુર કારીગર મોટા માણસ આગળ કિંમત ન બોલે.

“બાપુ, જે તમારી મરજી હોય તે આપો.” કારીગર જાણે છે કે બાપુ હમેશાં કિંમત કરતાં વધારે જ આપે.

“ના-ના! બોલ તારો માલ છે.” દરબાર વાલેરાએ આગ્રહ કર્યો. તેમને મોજડી ગમી ગઈ હતી.

“તો, બાપુ, છોકરાંને દૂધ પીવા એક ગાય આપો.” ત્યારે સુખી ઘરનું પહેલું લક્ષણ દુઝાણું ગણાતું. ત્યારે ડેરીઓ નહીં. જેના ઘરે દુઝાણું હોય તેનાં છોકરાં દૂધ પીએ, બાકીનાં માગ્યા ઘરની છાસ પીએ. દરબારે પોતાના પૂરા ધણમાંથી જે ગાય ગમે તે લઈ લેવા મોચીને વચન આપ્યું. ઉદારતાના કડદા ન હોય. કડદા તો વેપારના હોય. અને કડદાની કથા ન હોય.

દરબાર વાલેરાએ મનગમતી ગાય આપી તેની ખુશીમાં મોચી સાંજ સુધી ભાગોળે બેસી રહ્યો. સાંજ પડી અને ગોવાળિયા ગૌધણ લઈને પાછા ફર્યા કે બધી ગાયોમાંથી જે સારામાં સારી ગાય હતી તે ગાય મોચીએ પસંદ કરી.

દરબારમાં અને વાણિયામાં આટલો ફરક કહેવાય. દરબાર સારામાં સારી ગાય આપે. ચતુર વાણિયો વિચાર કરીને જે કાઢી નાખવા જેવી હોય તે ગાય આપે. વધુપડતી ચતુરાઈ વ્યક્તિને રક્ષિત તો બનાવે છે, પણ વધુ ઉદાર થતી અટકાવે પણ છે.

ગોવાળને જ્યારે ખબર પડી કે સારામાં સારી પોતાને વહાલી એવી ગાય મોચી લઈ જવાનો છે ત્યારે તેનો પિત્તો ગયો. તેણે નિર્ણય કર્યો કે કોઈ પણ ભોગે આ ગાય તો મોચીને નહીં જ આપું. વાત દરબાર સુધી પહોંચી. દરબારે ગોવાળને સમજાવ્યો: “મેં વચન આપ્યું છે, માટે મારું વચન રાખવા માટે ગાય આપી દે.” પણ ગોવાળિયો ન માન્યો. તે રીસમાં ને રીસમાં નોકરી છોડીને ચાલતો થયો. નોકર-ચાકરો જો આજ્ઞાંકિત ન હોય, સામું બોલનારા કે બોલ ઉથાપનારા હોય તો મોટા માલિક પણ સ્વમાન સાચવી ન શકે, અપમાનિત થયા કરે. ઘરમાં જ અપમાનિત થવું તે મહાપીડાદાયી થઈ જાય. પત્ની, પુત્રો, પરિવાર અને નોકર-ચાકરો સામાબોલા હોય તો કુબેરની સંપત્તિવાળું ઘર હોય તોપણ સુખ ન હોય. સર્વોચ્ચ સુખ માણસોનું હોય છે. જો માણસો વફાદાર, ડાહ્યાં અને આજ્ઞાંકિત મળ્યાં હોય તો દરિદ્રતામાં પણ માણસ સુખી હોય.

ગોવાળ તો ચાલતો થયો. હવે ગાયોને દોહે કોણ? દોહાયા વિનાની ગાયો ભાંભરવા માંડી. નોકર-ચાકરોને આધીન સુખ-સાહ્યબી

ભોગવનારા ક્યારેક નોકરોની ઓચિંતી હડતાળથી ભારે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જતા હોય છે. નોકરો વિનાનું સ્વાવલંબી જીવન સદા સુખદાયી થઈ શકે છે. પણ સાદ્યબી નોકરચાકર વિના શોભે નહીં. કેટલુંક શોભા વધારવાનું પણ દુઃખ હોય છે.

આખી રાત ગાયો દોહ્યા વિનાની રહી ગઈ. હવે દરબારનો પિત્તો ગયો. તેમણે બે મકરાણીઓને ધારિયાં લઈને ગોવાળને બોલાવવા મોકલ્યા. કેટલીક વાર વાંકી આંગળી કરો તો જ ઘી નીકળે. શસ્ત્રધારી મકરાણીઓને જોતાં જ ગોવાળિયો તરત જ તૈયાર થઈ ગયો. બધું અહિંસાથી કે સદ્ભાવથી નથી થતું, કેટલુંક ધમકીથી અને કેટલુંક હિંસાથી પણ કામ થાય છે.

ગોવાળિયો આવીને ટપોટપ ગાયો દોહવા મંડ્યો, પણ પેલી ગાય તો મોચીને નહીં જ આપવાની હઠ પકડી. દરબારનો ફરી પિત્તો ગયો. તેમણે ગામમાંથી બ્રાહ્મણોને બોલાવીને એક પછી એક ગાયો દાનમાં આપવા માંડી. “આવા માથાભારે ગોવાળિયા રાખવા કરતાં પૂરી ગૌશાળા જ કાઢી નાખું!”

વાલેરા વાળાએ આવો કઠોર નિર્ણય કરી દીધો. બ્રાહ્મણો એક પછી એક ગાયો લઈ-લઈને દરબારને આશીર્વાદ આપતા-આપતા ચાલવા લાગ્યા.

ગોવાળે જોયું કે બાજી બગડી ગઈ. નોકરી જશે. ભૂખે મરવાનું થશે. તે દોડ્યો અને દરબારના પગમાં પડી ગયો: “બાપુ! બાપુ! ક્ષમા કરો! હવે નહિ કરું! તમે કહેશો એમ જ કરીશ!” દરબારે બચેલી ગાયો અટકાવી દીધી. ગૌશાળા ચાલુ રહી. શિસ્ત રખાવવી હોય તેણે કોઈ-કોઈ વાર કઠોર નિર્ણયો કરવા જ પડે.

2

દરબારોનો સૌથી વધુ શોખનો વિષય શસ્ત્રો અને ઘોડો રાખવાનો હોય છે. જીવનજરૂરિયાત જુદી હોય અને મોજશોખ જુદો હોય. વિશ્વ જરૂરિયાત પાછળ જેટલું ધન ખરચે છે તેથી અનેકગણું વધારે મોજશોખ પાછળ ખર્ચે છે. શ્રીમંતોના મોજશોખ અને ગરીબોનાં વ્યસનો મોટી કમાણી ચાટી જતાં હોય છે. શ્રીમંતોના મોજશોખ તો કદાચ રોજીઓ ઊભી કરે, પણ ગરીબોનાં વ્યસનો તો બરબાદી સિવાય બીજું કાંઈ પેદા ન કરે.

સાદ્યબી ભોગવવાની ત્રણ રીતો છે: 1. ગુપચુપ, કોઈને ખબર ન પડે તેવી રીતે. 2. પોતાનાં માપ-મર્યાદા પ્રમાણેની નમ્રતાથી ભોગવવી અને 3. પોતાની મર્યાદા બહાર જઈને લોકોની નજરે ચઢે અને પોતે અહંકારી થઈને ભોગવવી.

આ ત્રીજી રીત બહુ ખોટાં પરિણામ લાવે. લોકોની નજરે ચઢવું અને તે પણ શક્તિશાળી લોકોની નજરે ચઢવું અને અહંકારપૂર્વક રહેવું એ સાદ્યબી ભોગવવાની નાદાનીભરી રીત કહેવાય.

વાલેરા દરબારને ઘોડેસવારીનો બહુ શોખ. તેમણે ‘મારુયો’ નામનો એક અદ્ભુત ઘોડો પાળ્યો. જોતાં જ મન મોહી જાય તેવો અત્યંત રૂપાળો પંચકલ્યાણી ઘોડો.

વાલેરા સવાર-સાંજ અસવાર થઈને નીકળે અને લોકોને ઘોડાનાં કરતબ બતાવે. ઘોડો જાત-જાતનાં કરતબ બતાવે. લોકો ખુશખુશ થઈ જાય. મારુયાની કીર્તિ જોતજોતાંમાં વડોદરાના મહારાજા પાસે પહોંચી. કીર્તિ કદી ઈર્ષ્યા વિનાની નથી હોતી. તેથી સંતપુરુષો કદી આપકીર્તિ ફેલાવતા નથી હોતા, સામે ચાલીને આપનિંદા ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય છે. આપનિંદાથી શત્રુઓ ઓછા થઈ જાય છે. આપકીર્તિથી શત્રુઓ વધી જતા હોય છે.

વડોદરાના મહારાજાએ રાજકોટના ગોરા સાહેબ લાંગસાહેબ ઉપર પત્ર લખ્યો: “ગમે તેમ કરીને, ગમે તેટલા પૈસા આપીને પણ વાલેરા દરબાર પાસેથી મારુયો ઘોડો ખરીદીને મને મોકલી આપો.”

ત્યારે અંગ્રેજોની ધાક વાગે. લાંગસાહેબ જમીનમાપણી માટે આખા કાઠિયાવાડમાં પ્રસિદ્ધ. તેમણે વાલેરા દરબારને ઘોડા સહિત

બોલાવ્યા અને વડોદરાના મહારાજાની ઇચ્છા બતાવી, ઘોડો આપી દેવા આગ્રહ કર્યો. ત્યારે પાંચ હજારની કિંમતના ઘોડાના લોંગસાહેબે પાંત્રીસ હજાર કહ્યા. પણ વાલેરો માન્યો નહીં. બંને પક્ષો હઠે ભરાયા. વાલેરાએ કહ્યું: “ગમે તે થાય, પણ મારુયા ઉપર તો ગાયકવાડ નહીં જ બેસે.”

“તો કોણ બેસશે?” લોંગે તાડૂકીને કહ્યું.

એવી જ મક્કમતાથી વાલેરો બોલ્યો:

“કાં હું બેસીશ કાં મારો બાડિયો ચારણ બેસશે.” ડાયરામાં ખોડાભાઈ ગઢવી બેઠા હતા. તેમની તરફ જોઈને વાલેરા દરબાર બોલ્યા: “ગઢવી, આજ હું તમને આ ઘોડો બક્ષિસમાં આપું છું.” ડાયરો દિંગમૂઠ રહી ગયો. પાંત્રીસ હજારને લાત મારીને વાલેરાએ ઘોડો દાનમાં આપી દીધો.

ગઢવીની સરસ્વતી તરત જ ખીલી ઊઠી. તેણે તરત જ વાલેરા અને મારુયા માટે લાંબું કવિત રચી કાઢ્યું. લોંગસાહેબ અને આખો ડાયરો જોતા રહી ગયા અને ગઢવી ઘોડા ઉપર ચઢીને ચાલી નીકળ્યો. આવા હતા વાલેરા દરબાર.

જીવન માગ્યા પ્રમાણે નથી મળતું. જો માગ્યા પ્રમાણે જીવન મળતું હોત તો કોઈ દુઃખી ન હોત. કેટલાંય અણગમતાં જીવન લોકોને જીવવાં પડતાં હોય છે. કોઈને વેશ્યા થવાના કોડ નથી હોતા, પણ એવું જીવન પણ જીવવું પડતું હોય છે. કોડ તો હતા આદર્શ સન્નારી થવાના, પણ થઈ જવાયું વેશ્યા. કોઈને ચોર-લુચ્ચો થવાની ઇચ્છા નહીં હોય, પણ થઈ જવાયું ચોર-લુચ્ચો. જીવનમાં કોઈ ધક્કો મારી રહ્યું છે. તમે જ્યાં છો ત્યાં તમે પોતે તમારા આયોજનથી પહોંચ્યા છો કે પછી કોઈએ ધક્કા મારી-મારીને પહોંચાડ્યા છે તેની ગણતરી કોઈ દિવસ કરશો તો જણાશે કે તમારા આયોજન કરતાં કોઈના ધક્કાએ વધુ ભાગ ભજવ્યો છે.

આ ધક્કાને કેટલાક લોકો પૂર્વનાં કર્મ માને છે, કેટલાક પરિસ્થિતિને કારણ માને છે, તો કેટલાક ઈશ્વરની ઇચ્છાને કારણ માને છે.

પૂર્વજન્મનાં કર્મોને જ જીવનનો મૂલાધાર માનનારા એવું માને છે કે બધું પૂર્વનાં કર્મના આધારે થયું છે અને થાય છે.

કેટલાક પૂર્વજન્મ કે કર્મવાદને ન માનનારા એવું માને છે કે જે થાય છે તે પરિસ્થિતિવશ થાય છે. આપણે એક ખાસ પરિસ્થિતિમાં જીવીએ છીએ. આ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ ધર્મ, સમાજ, રાજા વગેરે કરતા હોય છે. વ્યક્તિ પરિસ્થિતિનો દાસ થઈ જતી હોય છે. સમુદ્રનાં મોજાંની માફક પરિસ્થિતિનાં મોજાં જેમ ધકેલે તેમ વ્યક્તિ ધકેલાતી રહે છે. પરિસ્થિતિના પ્રભાવથી પર માત્ર પરમેશ્વર જ હોય છે, કાં પછી કોઈ પરમેશ્વરનો બંદો હોય છે. જે પરિસ્થિતિથી પર હોય છે, તે ચાલુ પરિસ્થિતિમાં તણાતો તો નથી, ઉપરથી નવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ પણ કરે છે. જે નવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે તે મહાપુરુષ કહેવાય. જે પરિસ્થિતિમાં તણાય તે પામર કહેવાય. સામાન્ય રીતે બધા માણસો પામર હોય છે, કારણ કે બધા તણાતા હોય છે.

કેટલાક લોકો ગ્રહદશાને કારણ માને છે. જુદાજુદા સમયે જુદીજુદી ગ્રહદશા ચાલતી હોય છે. જેવી દશા ચાલતી હોય તેવું જીવન થઈ જાય. પણ આ ગ્રહદશા કેમ ચાલે છે? કોણ ચલાવે છે? સમાધાન જલદી ગળે ઊતરે તેવું નથી દેખાતું. વ્યક્તિનો જન્મ થયો ત્યારે કયો ગ્રહ ક્યાં હતો તેના આધારે કુંડળી બને. કુંડળીના આધારે જીવન નિર્ધારિત થાય, વ્યક્તિ સુખીદુઃખી થાય. જોકે વાત ભલે ગળે ન ઊતરે, પણ જીવનમાં ચઢતી-પડતીના સમય આવતા જ હોય છે. તમે પુરુષાર્થ કરીને પણ આવા સમયને રોકી નથી શકતા. એટલે દશાવાદીઓની સંખ્યા નાની નથી.

જીવન ઈશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે મળે છે અને ચાલે છે તેવો મત પણ પ્રબળ છે. શું ઈશ્વરની ઇચ્છા કોઈ બાળકીને વેશ્યા બનાવવાની હોય? ચોર-લૂંટારા-ડાકુ-બદમાશ-લુચ્ચા બધા ઈશ્વરની ઇચ્છાથી થયા છે? આવી વાત પણ ગળે ન ઊતરે.

ત્યારે જીવનનું નિર્ધારણ કોણે કર્યું છે? પ્રશ્ન ઊભો જ રહી ગયો છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણા બહારવટિયા થયા, હવે નથી થતા. પહેલાં તો હાહાકાર કરીને પ્રજાને બહુ રંજાડતા. અંગ્રેજોના આવ્યા પછી કોર્ટકચેરીની વ્યવસ્થા થતાં અને રાજકીય-સામાજિક-આર્થિક વાતાવરણ સુધરી જતાં હવે પહેલાં જેવા બહારવટિયા નથી થતા, તોપણ બીજા પ્રકારના અપરાધો તો થયા જ કરે છે.

જૂનાગઢના નવાબે જેસાજી અને વેજાજી સાથે અન્યાય કર્યો. અન્યાયનો બદલો લેવા બંને ભાઈઓ બહારવટે ચઢ્યા. તેઓ સીધા નવાબને તો હાનિ ન પહોંચાડી શકે, કારણ કે ત્યાં સુધી પહોંચાય જ નહીં, પણ નવાબની પ્રજાને ભારે હાનિ પહોંચાડે – ખાસ કરીને કણબી ખેડૂતો અને વ્યાપારી વાણિયાઓ વગેરેને. તેમાં વાણિયા તો ગામમાં રહે, ગામ પોતે જ રક્ષા કરે, એટલે વાણિયા ઓછા લૂંટાય, પણ ખેડૂતોની ખેતી સીમમાં થાય. ત્યાં કોઈનું રક્ષણ ન હોય, તેથી ખેડૂતોને બહુ સહન કરવું પડે. રાજ્યની ખેતી નષ્ટ થઈ જાય તો રાજ્યનું રેવન્યૂ ન આવે. રાજ્ય લૂંટાયું કહેવાય. રાજ્ય દુર્બળ થાય. તેથી નવાબને ભારે ચિંતા રહે. નવાબ અમલદારો દ્વારા બહારવટિયા

સામે પગલાં ભરે, પણ બહુ સફળતા ન મળે. બહારવટિયાના રંજાડથી પ્રજા ત્રાહિત્રાહિ થઈ જાય.

જેસાજી અને વેજાજીનો ભારે ત્રાસ ફેલાયેલો. લોકો સીમમાં જઈ ન શકે. બહારવટિયા ગામ ઉપર ચઢી આવે અને ગામ ભાંગે. હાહાકાર મચી જાય. વાણિયા-બ્રાહ્મણ-પટેલોનું ગામ હોય તો સામું ન થાય, જે હોય તે આપી દે, પણ રાજપૂતોનું ગામ હોય તો જુવાનિયાઓ ધીંગાણું મચાવે; કેટલાય ખપી જાય અને પાળિયા થઈ જાય.

બહારવટિયાઓ સતત પૈસાની તાણમાં જીવન જીવે. ઘણી વાર તો ખાવાનાંય ફાંફાં થઈ જાય. ન સમયસર રોટલા મળે, ન સમયસર ઊંઘવા મળે. ન બાળબચ્ચાંના કે ન ઘરબારના. સતત ભયમાં અને શંકામાં ભાગતા જ રહેવાનું. ક્યાંય ઠરીને ઠામ થવાનું નહીં. બહુ દુઃખી જીવન. વળી નાહવાધોવાનું પણ નહીં. પાણી જ ક્યાં મળે? અને કપડાં તો જે પહેર્યાં તે પહેર્યાં, બદલવાનાં હોય જ નહીં. પરસેવાથી તેમાં જૂઓ અને બીજી જીવાત પડી જાય. જીવાત ઊંઘવા ન દે. આખો દિવસ વલૂરતા રહે.

જેસાજીએ એક નવી યુક્તિ શોધી કાઢી. જૂનાગઢના શ્રીમંત શેઠ વણારસીને બંધક કરીને શેઠાણી પાસેથી પૈસા પડાવી શકાય. આજકાલ ભારતભરમાં શ્રીમંતોનાં બાળકોને બંધક બનાવીને ધાર્યા પૈસા પડાવવાનો ધંધો ખૂબ ચાલી રહ્યો છે.

શ્રીમંતાઈ સુરક્ષિત નથી હોતી. અને જે સુરક્ષિત ન હોય તે નિશ્ચિંત પણ ન હોય. એટલે શ્રીમંતાઈની સાથે ભય અને ચિંતા જોડાયેલાં જ રહેતાં હોય છે. લાગ જોઈને એક દિવસ જેસાજીએ વણારસી શેઠનું અપહરણ કરી લીધું. તેમને પકડીને ગીરની ગુફાઓમાં લઈ ગયા. જેમણે ખૂબ સુંવાળું જીવન જીવ્યું હોય તે ઓચિંતાનું કઠોર જીવન જીવી શકતા નથી. શેઠને જંગલનું જીવન ભારે દુઃખદાયી થઈ ગયું. પથ્થર ઉપર સૂવાનું. ખાવાનું મળે કે નયે મળે. કડકડતી ઠંડીના દિવસો. નાહવાધોવાની વાત નહીં. અધૂરામાં પૂરું પોલીસ પાછળ પડી હોવાથી જ્યારે જુઓ ત્યારે ભાગભાગ કરવું પડે. શેઠ તો જીવતા નરકમાં આવી ગયા. નરકમાં રહેનારા બીજા માટે સ્વર્ગ પેદા નથી કરતા હોતા. તે લોકોને નરકમાં ખેંચી લાવવાનું કામ તો કરતા રહે છે, પણ નરકમાંથી બહાર નીકળવાનું કામ તેમને સૂઝતું નથી.

એક દિવસ સવારના પહોરમાં કડકડતી ઠંડીમાં સંતાઈને જેસાજી-વેજાજી બેઠા છે અને શેઠ પણ પાસે જ બેઠા છે. ઠંડીમાં તેમનું શરીર ધૂજી રહ્યું છે. જેના ઘરમાં અનેક ધાબળા-રજાઈઓ, કોટ-સ્વેટર વગેરે પડ્યાં છે તે આજે પહેરણભેર થરથર ધૂજી રહ્યો છે. શ્રીમંતાઈ ભોગવાવાની જ ચીજ નથી, ભોગવાવાની પણ ચીજ છે. જે પોતાની શ્રીમંતાઈ બીજાને ભોગવાવે છે તેની શ્રીમંતાઈ ધન્યધન્ય થઈ જાય છે. પણ શેઠ તો નવાં વસ્ત્રો તો શું જૂનાં ઊતરેલાં વસ્ત્રો પણ કોઈને આપતા નથી. તેઓ માત્ર સ્વભોગી જ છે, સર્વભોગી નથી.

તેમને થરથર ધૂજતા જોઈને જેસાજીને દયા આવી. તેણે પોતાનો જાડો ડગલો ઉતારીને શેઠને પહેરાવી દીધો. હાશ! ઠંડી ઓછી થઈ ગઈ. આત્માને ઠંડી-ગરમી લાગતી નથી તેવો બકવાદ કરનારાઓને પણ તાપણાં તાપતા ને ભારે શાલો ઓઢતા જોયા છે. આત્મા તો વાતો પૂરતો જ સારો. વાસ્તવિકતા તો શરીરની જ કહેવાય.

ડગલો પહેરવાથી શેઠને રાહત તો થઈ, પણ થોડી જ વારમાં અંદરની જીવાતે ચટકા ભરવા માંડ્યા. ડગલામાં ઘણી જૂઓ, ચાંચડ અને માંકડ હતાં, જે શેઠનું લોહી પીવા લાગ્યા. આના કરતાં તો ઠંડી સહન કરવી સારી એમ સમજીને શેઠ ડગલો ઉતારવા લાગ્યા, પણ જેસાજીએ તેમને રોક્યા.

“ઊભા રહો, જરા સહન કરો. અમારું જીવન પણ અનુભવો તો ખબર પડે કે બહારવટાં કેમ થાય છે! અમે પણ તમારા મુનિ જેવા જ છીએ. નથી નાહતા કે નથી ધોતા કે નથી જૂઓ મારતા. બધું સહન કરીએ છીએ. અને ભૂખ-તરસ તો તમારા મુનિઓ કરતાં પણ વધારે સહન કરીએ છીએ.”

શેઠથી હવે તો રહેવાતું નથી. ગમે તેમ કરીને પણ હવે આ ડગલાથી છુટકારો મળે તો સારું. શેઠ કરગરવા લાગ્યા.

જેસાજીએ કહ્યું: “હવે તો તમારા ઘરેથી જ્યારે માગેલી કોરીઓ આવશે ત્યારે જ ડગલો ઊતરશે.” ત્રાસ આપીને રિબાવીને પણ કામ

કઢાવી શકાય છે. આવા કૂર લોકો સામે અહિંસાનું શસ્ત્ર બુદ્ધિ થઈ જાય છે. અહિંસાનું શસ્ત્ર તો કરુણાભર્યા સજ્જનો સામે કદાચ કામ આવે.

શેઠે તરત જ શેઠાણીને પત્ર લખ્યો: “તાબડતોબ એક લાખ કોરીઓની વ્યવસ્થા કરીને અહીં પહોંચતી કરજે. ત્યાં સુધી હું ઘોર નરકની યાતના ભોગવી રહ્યો છું.”

ચિઠ્ઠી વાંચતાં જ પ્રેમાળ શેઠાણી રૂપિયાની થેલીઓ તૈયાર કરાવીને જાતે નીકળી પડ્યાં. શેઠાણીને જેસાજી અને વેજાજી ઉપર પૂરેપૂરો ભરોસો છે કે તેઓ મારા શરીરને હાથ નહીં અડાડે. બહારવટિયાની પણ નૈતિકતા હોય છે. તેમનાં પણ જીવનમૂલ્યો હોય છે. તે મૂલ્યના આધારે તો તેઓ પૂજાય છે.

પાંચ મજૂરોને એક લાખ કોરીની કોથળીઓ ઉપડાવીને શેઠાણી ગીરના ગીચ જંગલમાં પહોંચી ગયાં. સાથે તાજું બનાવેલું ભાથું પણ લાવ્યાં હતાં. ઘણા દિવસે શેઠ અને બહારવટિયાએ સ્વાદિષ્ટ ભોજન ખાધું. સ્વાદિષ્ટ ભોજન સૌને ગમે. ભગવાનના થાળમાં તો અન્નકૂટની વાનગીઓ જોઈને એવું જ લાગે કે સૌથી વધુ સ્વાદિષ્ટ ભોજન ભગવાન જ જમે છે. ધન્ય છે પૂજારીઓને, જેમણે ભગવાનને જમતા કર્યા. કામ થઈ ગયું.

જેસાજી-વેજાજીએ કોરીઓની કોથળીઓ સંભાળી લીધી. હવે શેઠે ડગલો ઉતાર્યો. હાશ! જીવતા દોઝખમાંથી છૂટ્યા!

જતાં-જતાં શેઠ વણારસી વચન આપતા ગયા કે જૂનાગઢના નવાબને મળીને તમારા બહારવટાનું સમાધાન કરાવીશ.

ભારતમાં પ્રાચીનકાળમાં લગ્ન થવાની અનેક રીતો હતી. મનુ મહારાજે આઠ પ્રકારનાં લગ્નો માન્ય કર્યા છે. તેમાં કન્યાહરણ પણ એક પ્રકાર છે. ત્યારે મોટા ભાગે માતાપિતા જ વરકન્યાનો નિર્ધાર કરતાં. વરકન્યાની પોતાની કોઈ પસંદગી કે સ્વીકૃતિ ન હતી. મોટા ભાગનાં બાળલગ્નો થતાં. આમ તો આપણા લગ્નમાં કન્યાદાન અપાય છે. વ્યક્તિ જેમ પોતાની સંપત્તિ, ધન વગેરેનું દાન કરે, તેમ કન્યાનું પણ દાન કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ માતા-પિતા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાની કન્યાનું પસંદ કરેલા વરને દાન આપતાં રહ્યાં છે. બધાં દાનોમાં કન્યાદાન શ્રેષ્ઠ દાન મનાયું છે.

પણ લગ્નસંસ્કારના બે ભાગ થતા. પ્રથમ સગાઈ અને પછી લગ્ન. આમ તો ત્રીજો ભાગ ‘આણું’ થતો, અર્થાત્ પહેલાં બંને પક્ષો મળીને સગાઈ કરે. તેમાં રૂપિયાની લેવડ-દેવડ થાય, ગોળધાણા ખાય અને વાત પાકી થઈ જાય. પછી બે-પાંચ-દશ વર્ષ પછી લગ્ન થાય. લગ્ન થયા પછી કન્યા મોટી થાય ત્યારે આણું થાય. ત્યાં સુધી કન્યા પિતાને ત્યાં જ રહે અને વરકન્યાને મળવા ઉપર સખત પ્રતિબંધ હોય. પરણ્યા પછીની પ્રથમ સોહાગરાતના સમયે જ વરને કન્યાનું મોઢું જોવાનું મળતું, ત્યાં સુધી નહીં.

વાત એમ બની કે એક સુથારના છોકરાની સગાઈ એક સુથારની કન્યા સાથે થઈ હતી, પણ છોકરાનાં મા-બાપ મરી જવાથી અને ઘરની સ્થિતિ દરિદ્ર હોવાથી કન્યાના બાપે કન્યાને બીજા મુરતિયા સાથે પરણાવી દેવાનું નક્કી કરી દીધું. બીજો મુરતિયો ધનવાન હતો અને તેનું ઘર સુખી હતું, તેથી પૈસાના લોભમાં પ્રથમ સગાઈ તોડીને બીજે લગ્ન કરવાનું ગોઠવાયું હતું. પણ કન્યાનું મન પ્રથમ સુથાર છોકરા સાથે જ હતું. ભલે ગરીબ તો ગરીબ, પણ તે તેને ગમી ગયો હતો. ત્યારે વર-કન્યાના ગમા-અણગમાનો પ્રશ્ન જ ન હતો. માતા-પિતા કરે તે જ ખરું!

પ્રથમ સુથાર છોકરે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ કન્યાનો બાપ માન્યો નહીં. છોકરાએ નાત ભેગી કરી, પણ નાત પણ ધનવાન સુથારના પક્ષમાં થઈ ગઈ. કાંઈ વળ્યું નહીં. છોકરો નિરાશ થઈ ગયો. પણ તેનો પ્રેમ સાચો હતો. પ્રેમ નિરાશાવાદી નથી હોતો. હોય તો આત્મહત્યા જ કરે. છોકરો મૂળુભા બહારવટિયા પાસે ગયો. આમ તો બહારવટિયા પાસે જતાં સૌને બીક લાગે, પણ સુથાર હિંમત કરીને ગયો, અને વિનંતી કરી: “મારી સાથે નક્કી કરેલી કન્યાને તેનો બાપ પૈસાના લોભમાં બીજાની સાથે પરણાવી દે છે. કન્યાને મારા ઉપર પ્રેમ છે. તે બીજે પરણવા નથી માગતી, પણ મા-બાપ જબરજસ્તી પરણાવી દે છે. બાપુ, મને મારી કન્યા અપાવો!”

મૂળુભા વિચારમાં પડી ગયા. બહારવટાં કરતાં-કરતાં લોકોને પરણાવવાનો ધંધો પણ કરવો! પણ કાંઈ વાંધો નહીં. કેટલાક લોકોનો સ્વભાવ હોય છે કે જે કોઈ કામ લઈને આવે તેનું કામ કરવું. કોઈને નિરાશ ન કરવો. આવા સ્વભાવના લોકો પરગજુ હોય છે. જે પરગજુ હોય છે તે જ સાચા ધાર્મિક પણ હોય છે.

મૂળુભાએ જાણ્યું કે આવતી કાલે જ પેલા શ્રીમંત સુથારની જાન કન્યાને પરણવા જવાની છે. તરત જ બધી યોજના ઘડાઈ ગઈ. મૂળુભાના માણસોએ રસ્તામાં જાનને આંતરીને વરરાજાનો પોશાક, દાગીના, મોડિયો – બધું જ ઉતરાવીને પેલા ગરીબ સુથારને પહેરાવી દીધું. તેને વરરાજા બનાવીને ગાડામાં બેસાડી દીધો. પેલા શ્રીમંત વરરાજાને ગામમાં બંધક બનાવી દીધો. વાજતે-ગાજતે જાન સાસરે ત્યાં પહોંચી. જૂના વરરાજાને જોઈને સસરો ચમક્યો, પણ મૂળુભાના ભાલાએ તેની શાન ઠેકાણે લાવી દીધી. વરરાજાને પોંખવાથી માંડીને બધી વિધિઓ પૂરી થઈ. કન્યા વળાવી અને વાજતેગાજતે લગ્ન પૂરું કરીને બધા ચાલ્યા.

તે દિવસે વર અને કન્યાના ઢગલાબંધ આશીર્વાદ મૂળુભાને મળ્યા. બહારવટિયા જીવન જોડવાનાં પણ કામ કરતા હોય છે.

પહેલાં કન્યા પરણીને જ્યારે સાસરે જતી ત્યારે ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડતી. માતાના ખભા ઉપર માથું મૂકીને તે ડૂસકાં ભરતી એ દૃશ્ય હવે લગભગ રહ્યું નથી. હવે તો કન્યાઓ લગ્ન પહેલાં જ સાસરાપક્ષનો અનુભવ અનેક વાર કરી ચૂકી હોય છે. હવે તો કન્યાની જગ્યાએ વરને રડવાના દિવસો આવી ગયા લાગે છે. કન્યાનું રડવું માત્ર રિવાજ ન હતો, સકારણ હતું. અજાણ્યા ઘરમાં, અજાણ્યા માણસો વચ્ચે એક નાદાન, ગભરુ બાળાને જીવન જીવવાનું હતું. કેમ જિવાશે તે જ પ્રશ્ન હતો. લગ્ન એક લોટરી જેવું હતું. કોઈને લાગે, પણ ઘણા હાથ મસળતા રહી જાય. બધાં સુખી ન થાય. પણ સુખી ન થાય તોય ક્યાં જવું? શું કરવું? પાંજરામાં પુરાયેલા પંખીની માફક સબડી-સબડીને જીવન પૂરું કરવાનું. રોટલા ટીપવાના અને છોકરાં જણવાનાં અને હાયહાય કરતાં જીવન જીવવાનું અને મરવાનું. આજની કન્યાઓને આ જૂના જમાનાની કશી ખબર ન હોય તો તે સારું જ કહેવાય.

ઇતિહાસ નિશ્ચિત જાતિઓમાં જ વધુ રચાયો છે, બધી જાતિઓમાં નહીં. જે સમાધાનવાદી ડાહી જાતિઓ હોય છે તે ઇતિહાસ નથી રચતી, સમાધાન કરીને જીવી લેતી હોય છે. અપેક્ષાકૃત બીજી જાતિઓ કરતાં સુખી પણ હોય છે. ફક્ત તેમની ખાંભીઓ નથી હોતી.

જામનગર રાજ્યમાં ચારણોનાં ચોવીસ ગામ આવેલાં છે. ઘણાં ગામોમાં એક જ જ્ઞાતિ વસે, તેથી તે જ્ઞાતિના નામે તે ગામ ઓળખાય. ચારણોમાં બે જ્ઞાતિઓના ગુણો ભેગા થયેલા જોવા મળે. બ્રાહ્મણોની સરસ્વતી અને ક્ષત્રિયોનું શૂરાતન. ચારણો બ્રાહ્મણો કરતાં પણ વધારે પૂજ્ય ગણાય. તેમાં પણ ચારણી આઈ તો સાક્ષાત્ જોગમાયાનો અવતાર જ કહેવાય. પૂજ્યતા પવિત્રતાથી આવે. અને પવિત્રતા નાહવાધોવાથી નહીં, પણ ઉજ્જવળ કર્મોથી આવે. પવિત્ર બ્રાહ્મણ, પવિત્ર ચારણ એમ તો બોલાય, પણ કોઈ પવિત્ર વાણિયો કે પવિત્ર કોળી એવું ન બોલે. જોકે વાણિયામાં અને કોળી વગેરેમાં પણ ઘણાં જીવન પવિત્ર હોય જ છે.

સાની નદીના કિનારે માડી નામનું ચારણોનું ગામ. ગામમાં ચારણોની પ્રધાન વસ્તી, પણ તેમાં બે વંશો રહે. એક બૂચડ અને બીજા ગામણા. આપણે ત્યાં જ્ઞાતિઓમાં પણ પેટાજ્ઞાતિઓ અને તેની પણ પાછી પેટાજ્ઞાતિઓ હોય છે. આપણે ત્યાં સગોત્ર વિવાહનો નિષેધ હોવાથી અંદરોઅંદર લગ્નો નથી થતાં તેથી બૂચડ ગામણામાં અને ગામણા બૂચડમાં કન્યાની લેવડદેવડ કરે.

જેસા બૂચડની દીકરી ગામણામાં પરણાવેલી. એક દિવસ તે કન્યા પોતાના ભાઈ ભાયાને મળી ગઈ. તેણે રોઈ-કકળીને થઈને ભાઈને ફરિયાદ કરી કે સાસરાવાળાં મને બહુ દુઃખ દે છે. મારાથી રહેવાતું નથી. ત્યારે કન્યાને ફરિયાદ કરવાની જગ્યા પિયર હતી. અને પિયરમાં ભીમ જેવા ભાઈ હોય તો બહેનને પીઠબળ રહે. કોઈ નામ ન લે. પ્રેમલગ્નવાળી કન્યાને પિયર નથી હોતું, તેથી પીઠબળ વિનાની થઈ જાય છે. તેમાં પણ જો વિધર્મી સાથે પ્રેમલગ્ન કર્યા હોય તો-તો તેને પતિબળ વિનાનું કોઈ બળ હોતું નથી. અને પતિ જો શેતાન બને તો પત્નીનું જીવન કતલખાના જેવું થઈ જાય. સ્ત્રીને પીઠબળ જોઈએ જ. તે એકલા સ્વબળથી નથી જીવી શકતી.

જેને પતિબળ, પરિવારબળ, પિયરબળ – એમ ઘણાં બળ હોય છે તે સ્ત્રી ખુમારીથી જીવન જીવતી હોય છે.

ભાઈ ભાયા આગળ બહેને રોદણાં રોયાં. ભાઈ તમતમી ગયો. પણ કરે શું? ગમ ખાઈને ઘરે આવી ગયો. કન્યાપક્ષે હંમેશાં ગમ ખાવી જ પડતી હોય છે. ડાહી કન્યા સાસરામાં ગમે તેટલું દુઃખ પડે તોપણ તે કદી પિયરપક્ષમાં ફરિયાદ નથી કરતી; પણ જ્યારે સહન કરવાની સીમા પૂરી થઈ જાય ત્યારે જ મોઢું ખોલતી હોય છે. સ્ત્રીઓ જ્યારે દબાયેલું મોઢું ખોલતી હોય છે ત્યારે પ્રલય મચી જાય છે.

ભાયાએ આવીને બાપને બધી વાત કરી. પોતાની દીકરીને ગામણાવાળા દુઃખ દે છે તે બાપથી સહન ન થયું. તે તેને તેડી લાવવા ગામણા પાસે ગયો. અને દીકરીને થોડા દિવસ પિયર મોકલવા વિનંતી કરી, પણ ગામણા માન્યા નહીં. બાપનું અપમાન કરીને પાછો કાઢી મૂક્યો. નિરાશ અને વ્યથિત થઈને બાપ પાછો આવ્યો. ત્યારે વહુને માલિકીની વસ્તુ માનવામાં આવતી. સાસરાવાળાં ગમે તે કરે તોપણ

કોઈનાથી કશું બોલાતું નહીં.

બાપ પાછો આવીને કકળાટ કરવા લાગ્યો. દીકરી વહાલનો દરિયો મનાય છે. તેના ઉપર દુઃખનાં ઝાડ ઉગાડવામાં આવે તો મા-બાપથી કેમ સહન થાય? અસહ્ય વેદના ધીરગંભીર પુરુષને પણ કકળાટ કરતો કરી મૂકે છે.

બાપ જ્યારે કકળાટ કરતો હતો ત્યારે પુત્ર ભાવો ભેંસ દોહતો હતો. બાપનો કકળાટ તેનાથી સહન ન થયો. તેને કાળ ચઢ્યો. વ્યક્તિને કામ, ક્રોધ, વગેરે આવેગો આંધીની માફક ચઢતા હોય છે. જ્યારે કામ-ક્રોધનો વંટોળિયો ચઢે ત્યારે વ્યક્તિ ભાન ભૂલી જાય, ન કરવાનું કરી બેસે.

ભાયાએ તલવાર હાથમાં લીધી અને ગામણાના મહોલ્લામાં પહોંચી ગયો. તેણે પડકાર કર્યો: “જેની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી હોય તે રોકવા આવે, હું મારી બહેનને લઈને જાઉં છું!” એમ કહીને બહેનને આગળ કરીને ભાવો ચાલવા મંડ્યો, ત્યાં તો છ ગામણાઓ તલવાર લઈને પહોંચી ગયા. બંને વચ્ચે ધીંગાણું જામ્યું. જોતજોતાંમાં ભાયાએ બે ગામણાઓને કાપી નાખ્યા. બાકીના ભાગી ગયા. બહેનને લઈને તે પોતાને ઘેર આવી ગયો. ત્યારથી બૂચડ અને ગામણાઓમાં વેર બંધાઈ ગયું. નાદાન શૂરવીરતા અનર્થ કરે. તેમાંથી વેર બંધાય. જ્યાં વેર બંધાયું હોય ત્યાં રહેવાય નહીં. ભાયાએ ગામ છોડી દીધું. પૂરો પરિવાર બીજા ગામમાં જઈને રહેવા લાગ્યો. પણ સમય જતાં બધું ઠંડું પડી ગયું. ભાયાનો બાપ મરી ગયો, પછી ભાયાએ માફી માગી સુલેહ કરી લીધી. કન્યાપક્ષ હંમેશાં હારતો હોય છે. બંને પક્ષ વચ્ચે કસુંબા થયા અને હવે પછી દગો નહીં કરવાનું વચન આપીને ભાવો પાછો માડી ગામમાં રહેવા ગયો. બધું હતું એવું જ થઈ ગયું. કથા પૂરી થઈ. પણ ના-ના, હજી ખરી કથા તો બાકી છે. ગામણા લોકોએ દગો કરીને ભાયાની હત્યા કરાવી નાખી. કસુંબાનું વચન પાળ્યું નહીં. અનર્થોની કડીઓ લગાવી દીધી. અનાડીઓ કદી અનર્થો ઉપર પૂર્ણવિરામ મૂકતા જ નથી. ભાયાની હત્યા થઈ જવાથી તેની પત્ની રાજબાઈ કચ્છની ચારણી હતી તે સતી થવા તૈયાર થઈ ગઈ. તે આઈ હતી અને તેના કોઠે કામળમાતાનો વાસ હતો તેવી માન્યતા હતી. પણ બે દીકરીઓ અને એક દીકરો નાનાં બાળ હોવાથી લોકોએ તેને રોકી.

જવાબદારીઓ છોડીને ગૃહત્યાગ કરીને સંન્યાસ ન લેવાય તેમ જ સગર્ભાવસ્થા કે નાનાં બાળ હોય તેવી સ્ત્રીથી સતી ન થવાય. જવાબદારી અદા કરવી એ સૌથી વધુ મહત્ત્વની વાત કહેવાય.

રાજબાઈ નાનાં બાળકોના આધારે જીવન જીવવા લાગી. બંને દીકરીઓને તો પરણાવી દીધી, પણ નાનો છોકરો રાયદે ભારે તોફાની પાક્યો. કામ કરે નહીં અને રોજની ફરિયાદો લાવે. રાંડીરાંડનાં છોકરાં જલદી વંઠી જાય. બાપના દાબ વિના બાળકનો ઉછેર થાય નહીં. બાપ વિનાનો છોકરો માના વહાલમાં ઊછરે, પણ એ વહાલ જ એનું દુશ્મન થઈ જાય. રાયદે વંઠી ગયો.

એકલા વહાલથી બાળક ન ઊછરે. વહાલની સાથે તાપ પણ જોઈએ. બાપ તાપ બતાવે. મા વહાલ બતાવે, મા તાપ ન બતાવી શકે. તાપ વિનાનું વહાલ બાળકને વંઠાડી નાખે.

રાયદેએ એક તોફાની ટોળી ઊભી કરી. ગુંડાગીરીમાં સહજ રીતે નેતૃત્વ ખીલતું હોય છે. નેતા વિના ટોળી જામે નહીં અને ટોળી વિના પરાક્રમ થાય નહીં.

રાયદેએ પહેલું પરાક્રમ કર્યું પીપરડી ગામને ભાંગવાનું. એક રાત્રે ટોળી ત્રાટકી અને આખું ગામ લૂંટી લીધું. રાયદેએ માતા આગળ કોથળો ભરીને કોરીઓનો ઢગલો કરી દીધો. પણ જામનગરની પોલીસ પાછળ પાછળ આવીને આ નવા નિશાળિયાને પકડી લઈ ગઈ. કેસ ચાલ્યો અને જેલ થઈ ગઈ.

બગડેલા માણસને વધુ બગાડવાની કોઈ જગ્યા હોય તો તે જેલ છે. અહીંથી સુધરીને નીકળનારા કોક જ હોય છે, બાકી વધુ બગડીને નીકળનારા ખૂંખાર બદમાશો વધુ હોય છે. ચાર વર્ષની જેલ ભોગવીને રાયદે જ્યારે પાછો ઘરે આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે તેની પત્ની બુધીબાઈને તેના બાપદેવાએ ખજૂરિયાના ચારણ ગાંગાની સાથે પરણાવી દીધી છે. પોતાની હયાતીમાં જ પોતાની પત્નીને કોઈ બીજો

માણસ ભોગવે એ અસહ્ય કહેવાય. રાયદે માટે અસહ્ય સ્થિતિ થઈ ગઈ. તેનું મન બદલો લેવા થનગનતું રહ્યું, પણ આઈ રાજબાઈ તેને વારંવાર પોતાના સોગંદ આપીને વારતી રહી.

એક વાર અડધી હજામતે તેને ઉઠાડી મૂક્યો અને લોકોએ મહેણાં માર્યાં. હવે સહનશક્તિ ન રહી. પરાક્રમ જેવી જ સહનશક્તિ પણ એક શક્તિ છે. જેમ બધામાં પરાક્રમ નથી હોતું, તેમ બધામાં સહનશક્તિ પણ નથી હોતી. સહનશક્તિ વિનાનો માણસ કદી મહાપુરુષ ન થઈ શકે. સહનશક્તિ વિનાનું પરાક્રમ હલકું કહેવાય, છીછરું કહેવાય; પણ સહનશક્તિ જો કદી પણ વીફરે જ નહીં તો તે નમાલી કહેવાય.

રાયદે હવે વીફર્યો હતો. માતા રાજબાઈ સમજી ગઈ. તેણે આશીર્વાદ આપી બહારવટે ચઢવાની રજા આપી, પણ રાયદે પાસે બહારવટાની પાકી નૈતિક શરતો કરાવી અને આઈ રાજબાઈએ પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી.

મહાપ્રવૃત્તિનું સૌથી મોટું પ્રેરક બળ વેરઝેર બનતું હોય છે. જેમનામાં મહત્ત્વકાંક્ષા નથી હોતી અથવા પ્રબળ વેરઝેર નથી હોતું તેઓ ભાગ્યે જ મહાપ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે.

બહારવટે ચઢવું હોય તેને બે વસ્તુઓ પ્રથમ અનિવાર્ય રીતે જોઈએ: ઘોડો અને હથિયાર. આ બંને વસ્તુઓ લાવવી ક્યાંથી? એક દિવસ એવું બન્યું કે એક મકરાણી પોતાના પાણીદાર ઘોડા ઉપર બેસીને ખંભાળિયા તાબૂત જોવા જતો હતો. તે ધઈનદીના પુલ પાસે નીચે ઊતર્યો. તેને કુદરતી હાજત લાગી હતી. તેણે ઘોડો રાયદેને પકડવા દીધો અને બંદૂક ઝાડના થડે ઊભી કરીને કુદરતી હાજતે થોડે દૂર ગયો. રાયદેને થયું કે માતાજીએ સામે ચાલીને ઘોડો-બંદૂક આપ્યાં છે. હવે વાર શાની?

તે ફટ દઈને બંદૂક લઈને ઘોડેસવાર થયો અને જમાદારને રામરામ કરીને ઘોડો મારી મૂક્યો. હવે વેર વાળું પછી બધી વાત!

સંવત 1944માં આસો સુદ પૂનમની સાંજે માડીગામમાં તે પહોંચ્યો. પોતાના પિતા ભાયાને દગાબાજીથી ઠાર કરનાર દેવાને શોધ્યો, પણ તે ન મળ્યો, તેનો ભાઈ મળી ગયો. તેને ઠાર કરી દીધો. પહેલું વેર વળ્યું. હવે પોતાની સ્ત્રીને પરણનાર ગાંગા ચારણનો વારો આવ્યો. “મારી હયાતીમાં જ છડેચોક મારી પત્નીને ભોગવનાર જીવતો ફરે તો હું ચારણ નહીં, પાણો જન્મ્યો કહેવાઉં.” એવું માનીને તેણે ગાંગા ચારણને ભડાકે દીધો. ત્યાંથી બેહ ગામ ગયો. ત્યાં સામત જામ મળી ગયો. પણ તે ચેતી ગયો અને સંતાઈ ગયો તેથી બચી ગયો. એક પછી એક હત્યાઓ કરીને હાહાકાર મચાવી દીધો. હવે તેની પાછળ જામનગરની પોલીસ પડી ગઈ.

બંને બહેનોને મળીને દશ માણસોની ટોળી બાંધીને રાયદે ખુલ્લુંખુલ્લા બહારવટે નીકળી ગયો.

તેની નૈતિકતા એવી હતી કે ખેડૂતો તેને રોટલા પહોંચાડતા. સરકારે ખેતરોમાં ભાથું લઈ જવાની મનાઈ કરી. ખેડૂતો ઘરે જ રોટલા ખાઈને ખેતરે જવા લાગ્યા. એક દિવસ રાયદેએ ત્રણ ગધેડાં ભરીને લાડવા રાણ ગામે મોકલ્યા. સરકારી માણસોને જમવા માટે મોકલ્યા હતા. પછીથી ખેડૂતોને ભાથું લઈ જવાની છૂટ અપાઈ.

પાનેલી ગામમાં ગોંડળ રાજ્યનો પઠાણ ફોજદાર પચાસ પઠાણો લઈને રાયદેને પકડવા ઊભો છે. તેણે ડિંગ મારી હતી કે રાયદેની પૂંઠમાં ગોળી મારીશ. રાયદેએ પઠાણ ફોજદારની હાજરીમાં જ પાનેલી ગામ ભાંગવાનું નક્કી કર્યું. રાયદે પાનેલી ઉપર ત્રાટક્યો. ફોજદાર અને પઠાણોને બંદી બનાવી તેમની બંદૂકો લૂંટી લીધી, એટલું જ નહીં, ફોજદારની પીઠમાં મોરનાં પીંછાં બાંધીને વાંકો વાળીને તેને કૂકડો કરીને નચાવ્યો. પૂંઠમાં ગોળી મારવા નીકળેલા ફોજદારની પૂંઠ સાબૂત રહેવા દીધી નહીં.

જ્યારે ગોંડળથી બીજી પોલીસ મદદમાં આવી ત્યારે બધા બહારવટિયા ભાગી ગયા.

રાયદેની ધાક અને હાક ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ. તેણે ઘણાં ગામો ભાંગ્યાં. છેવટે જામનગરની સરકારે તેની બહેન માણસીબાઈને ફોડવાના પ્રયત્નો કર્યા. માણસી તો ન ફૂટી પણ બનેલી ફૂટી ગયા. રાયદેને પકડાવી દીધો. સરકારે રાયદેને અભયવચન આપીને ભારે

બંદોબસ્ત વચ્ચે જામનગર લઈ જવાનું ગોઠવ્યું. કેસ ચાલ્યો અને કાળા પાણીની જનમટીપની સજા થઈ.

રાયદે અને સામતને નાવડામાં બેસાડીને આંદામાન પહોંચાડી દીધા. ત્યારે ખૂંખાર કેદીઓને કાળા પાણીની સજામાં આંદામાન મોકલી દેવામાં આવતા જ્યાં રિબાઈરિબાઈને તે મરી જતો.

થોડા જ સમયમાં રાયદેને વોર્ડન બનાવી દેવાયો. હવે તે કેદીઓનો જમાદાર બનીને સૌ ઉપર રુઆબ બતાવતો રહ્યો. એક વાર રાયદે અને સામત બંને મળ્યા અને ગુપ્ત વાતચીત ચાલી. ગમે તેમ કરીને અહીંથી ભાગી જવું છે, પણ ભગાય કેવી રીતે? અંદર જંગલમાં જારવા લોકો માણસને જીવતો જ મારી ખાય. તો બીજી તરફ સમુદ્રમાં તરીને કાંઈ બેત્રણ હજાર કિલોમીટર દૂર ભારત પહોંચાય નહીં. તેથી તો આ જેલને કાળા પાણીની જેલ કહેવાતી હતી. પણ સામત ભાગી જવાના પક્ષમાં ન હતો. આજ સુધી અહીંથી કોઈ ભાગી શક્યું નથી. ભાગી શકાય તેવું છે જ નહીં. પણ રાયદે હિંમત ન હાર્યો. તેણે જંગલમાંથી મોટાંમોટાં લાકડાં ભેગાં કરી તેનો તરાપો બનાવ્યો. એક દિવસ તરાપા ઉપર બેસીને સમુદ્રમાં મારી મૂક્યું. ઘણે દૂર જઈને જોયું તો સલાયા જતું એક જહાજ મળી ગયું. જહાજના કેપ્ટન આદમે, રાયદેને જહાજમાં લઈ લીધો. માણસ હિંમત કરે તો કુદરત પણ સહાય કરતી હોય છે.

જહાજ સલાયા પહોંચે તેની પહેલાં જ તાર પહોંચી ગયા. પોલીસ તૈયાર હતી, પણ રાયદે રાતના સમયે સલાયાથી પહેલાં જ ઊતરી ગયો. સીધો બંને બહેનોને મળવા ગયો. જે બનેલીએ તેને પકડાવી દીધેલો તેને જાનથી તો ન માર્યો, કારણ કે બહેન વિધવા થાય, પણ અધમૂઓ કરીને જંગલના રસ્તે દ્વારકા પહોંચ્યો. પાછી તેણે મંડળી બનાવી દીધી અને ફરી બહારવટે ચઢ્યો. આ સિવાય તેના માટે બીજો કોઈ રસ્તો જ નહોતો. કાઈમની દુનિયા વન-વે હોય છે.

ફરી પાછાં ગામ ભાંગવા માંડ્યાં, બજાણા નજીકના ગામે હેમરાજ શેઠને લૂંટવા બધા ગયા. બધી બહેનોને એક ઓરડામાં પૂરી દીધી અને પછી આખું ઘર લૂંટીને ચાલતા થયા. થોડું ચાલ્યા પછી બે મુસલમાન સાથીઓએ કહ્યું કે “એક ગોખલામાં હાર ભૂલી ગયા છીએ, તે લઈ આવીએ” એમ બહાનું કરીને પાછા આવ્યા અને બહેનોની આબરૂ લૂંટીને પાછા ગયા. રાયદે તેમના કામને સમજી ગયો. તેને બહુ આઘાત લાગ્યો. બંનેને ઠાર માર્યા. નક્કી કર્યું કે હવે આ લોકો મારા ભેગા નહીં નભે. કોઈ પણ આદર્શ મંડળીને છોક સુધી નિભાવવી એ બહુ અઘરું કામ કહેવાય. હલકા માણસો મંડળીને ડાઘ લગાવીને તોડી નાખતા હોય છે.

એક વાર ભાગવા જતાં વહાણના ખૂણાથી ઘાયલ થઈ ગયો. હવે તેને ઉપાડીઉપાડીને ફરવાનું થયું. એવામાં એક દિવસ કાળો મહારાજ મળી ગયો. તે બધાને પોતાની વાડીએ લઈ ગયો. કાળા મહારાજની દાનત બગડી. રાયદે માથે ઇનામ હતું તે લેવા તે સલાયા પહોંચી ગયો, મહમદખાં ફોજદારને મળ્યો અને ચૂપચાપ પોલીસ પાર્ટી લઈ આવ્યો. રાયદેને એક ઓરડામાં સુવાડી બહારથી સાંકળ બંધ કરી દીધી હતી. રાયદેએ બહાર નીકળવા ઘણાં ફાંફાં માર્યાં, પણ નીકળી ન શક્યો. જ્યારે તેને નક્કી થઈ ગયું કે હવે ભાગવું શક્ય નથી જ, કાળા મહારાજે ઇનામની લાલચમાં દગો કર્યો છે, ત્યારે તેણે પોતાની બંદૂકથી જ પોતાની આત્મહત્યા કરી નાખી.

તેનું મડદું ઓળખવા બહેનોને બોલાવી. તેમણે મડદાનાં ભામણાં લીધાં: આ જ અમારો વીર!

પછી તો કાળા મહારાજની ભારે દુર્ગતિ થઈ. તેની નોકરી ચાલી ગઈ. છોકરો મરી ગયો. કાળો પોતે ગાંડો થઈ ગયો. મર્યો તો કોઈએ સારી રીતે અગ્નિદાહ પણ ન આપ્યો. ધિક્કાર છે દગાબાજને! લોકો ફિટકાર આપતા રહ્યા.

ચારણ રાયદે નેકી-ટેકીવાળો બહારવટિયો હતો. તેની માતા આઈ રાજબાઈના ચારણી સંસ્કારથી તે બહારવટું ખેડવામાં પણ ઉચ્ચ આદર્શોનું પાલન કરતો રહ્યો.

સંસારની એક ખાસ વિચિત્રતા જોવા મળે છે. સાચા ઉપર ખોટું અને ખોટા ઉપર સાચું. કહેવાનો ભાવ એવો છે કે સત્યના આસન ઉપર ખોટું બેસી જાય છે અને અસત્ય – ખોટા ઉપર સત્ય બેસી જાય છે. થોડાંક ઉદાહરણો લઈએ.

1. ધર્મની ગાદી સૌથી ઊંચી છે. ત્યાં સત્ય જ હોવું જોઈએ. પણ કેટલીક ધર્મની ગાદીઓ ઉપર હડહડતું જુઠ્ઠાણું - પાખંડ - અસત્ય બેસી ગયું હોય છે જેમાંથી ચમત્કારોની કથાઓ અને અસંભવિત વાતો પ્રચલિત થઈને સ્વીકૃત થઈ જાય છે.
2. સૌથી પવિત્ર ન્યાયની ગાદી કહેવાય, પણ આ ગાદી ઉપર બેઠેલા કેટલાક લોકો લાંચ-રુશવત કે વહાલાં-દવલાં કરીને ખોટો ન્યાય આપતા હોય છે. આ સત્ય ઉપર અસત્યનું સ્થાપન કહેવાય.
3. આવું જ સરકારી સત્તાનું પણ કહેવાય. પ્રત્યેક સરકારી કર્મચારી રાજાનો પ્રતિનિધિ કહેવાય, અર્થાત્ રાજા જ કહેવાય. રાજાને વિશ્વનું અવતાર કે અંશ માનવામાં આવે છે. પણ જેટલો અનર્થ અને જેટલું ખોટું સરકારી કાર્યાલયોમાં થતું હશે તેટલું બીજે ક્યાંય નહીં થતું હોય. આ સત્ય ઉપર અસત્યની સ્થાપના કહેવાય.
4. ત્રાજવું ન્યાય અને સત્યનું પ્રતીક ગણાય છે. પણ ત્રાજવાધારી વ્યાપારીઓમાંથી કેટલાક ધડાવાળાં ત્રાજવાં રાખતા હોય છે તે વધારે લઈને ઓછું આપતા હોય છે. આ સત્ય ઉપર અસત્યનું સ્થાપન કહેવાય.
5. આવી જ રીતે ડોક્ટરો, શિક્ષકો, કારીગરો, મજૂરો વગેરે આપણે બધા જ કોઈ ને કોઈ રીતે સત્ય ઉપર અસત્યને બેસાડીને વ્યવહાર ચલાવીએ છીએ. ચારે તરફ સોએ સો ટકા સત્ય ઉપર સત્યને બેઠેલું જોવાનું ભાગ્યે જ મળશે – નહીં જ મળે. હવે બીજો પક્ષ જોઈએ. અસત્ય ઉપર સત્યને બેઠેલું જોવા મળશે.

1. બહારવટિયા અસત્ય કહેવાય. કોઈને લૂંટવા કે કાંઈ પડાવી લેવું તે અસત્ય જ કહેવાય. તોપણ કેટલાક બહારવટિયા ભારે નેકી-ટેકીવાળા જોવા મળે છે. તેને અસત્ય ઉપર સત્યનું આસન કહેવાય.
2. કેટલીક વેશ્યાઓ પૂરેપૂરી વફાદારીથી પોતાનો ધંધો કરતી હોય છે. તે જેવી અંદર છે તેવી જ બહાર દેખાય છે. તેનો ધંધો અસત્ય કહેવાય, તોપણ કેટલીક વાર તેના ઉપર સત્ય બેઠું હોય છે. તે મહાસતીનું લેબલ નથી લગાવતી. ઉપર મહાસતી અને અંદર મહાભ્રષ્ટ નથી હોતી. આ અસત્ય ઉપર સત્યની સ્થાપના કહેવાય. કાળા ઉપર ઊજળું બેઠું હોય છે.
3. આવી જ રીતે હિંસક આજીવિકાથી જીવનારા કસાઈઓ, માછીમારો, શિકારીઓ વગેરે અસત્ય કહી શકાય, પણ તેમાં પણ કેટલાક અત્યંત પ્રામાણિક, સાચા અને ધાર્મિક હોય છે. આ અસત્ય ઉપર સત્યની સ્થાપના કહેવાય.

આપણે બહારવટિયાની વાત કરવાની છે. કોઈનો લોકપ્રસિદ્ધ અસત્ય પક્ષ જોઈને તેને સર્વથા અસત્ય માની લેવો તે પૂર્ણદર્શન ન કહેવાય. કદાચ તેના ઉપર પણ કાંઈક સત્ય બેઠું હોય, જે જોવાનાં ધીરજ અને વિવેક આપણામાં હોવાં જોઈએ.

વાલો નામોરી નામનો મિયાણો બહારવટે ચઢ્યો. મોટા ભાગે પોતાને અન્યાય થવાથી ન્યાય મેળવવા બહાદુર પુરુષો બહારવટે ચઢતા હોય છે. પણ વાલો જુદા નિમિત્તે બહારવટિયો થયેલો. તેના મિત્રની પત્નીને એક સંધી ભગાડી ગયો હતો. કદાચ બંને વચ્ચે પ્રેમ થઈ ગયો હશે, પણ આપણે ત્યાં પરણેલાં માણસો પરપુરુષ કે પરસ્ત્રી સાથે પ્રેમ ન કરી શકે. તેને વ્યભિચાર કહેવાય. અને વ્યભિચારને મહાપાપ માનવામાં આવતું. વળી સ્ત્રી એ ઇજ્જતનું પણ પ્રતીક ગણાતી. પોતાની ઇજ્જત કરતાં પણ પત્નીની ઇજ્જતને વધુ મહત્ત્વ અપાતું. પોતાને કોઈ ગાળ આપે તો કદાચ સાંભળી લે, પણ પત્નીને કોઈ ગાળ આપે તો તે અસહ્ય થઈ જાય.

મિત્રની પત્નીને ઉપાડીને કચ્છના દેપલા ગામે પેલો સંધી લઈ ગયો. વાલાએ તરત જ પોતાની મંડળીને ભેગી કરી. મિત્રની આબરૂ એ પોતાની આબરૂ. મિત્રની પત્ની ઉપર હાથ નાખનારને ખબર પાડી જ દેવી જોઈએ.

ઊંટોની વાર લઈને વાલો દેપલા પહોંચ્યો અને ચારે તરફથી ગામને ઘેરી લીધું. ન કોઈ નીકળી શકે, ન કોઈ જઈ શકે. ત્યારે આજના જેવી કોર્ટકચેરીઓ ન હતી. કેસ ચાલે, મુદતો પડે, વર્ષો વીતી જાય, પછી જજમેન્ટ આવે – તેવું ન હતું. બળવાન હોય તે તરત જ ન્યાય મેળવે અને દુર્બળ હોય તે સહન કરીને બેસી રહે તેવો જમાનો હતો.

દેપલા ગામ મૂંઝાયું. ગામના આગેવાનો મળવા આવ્યા. પેલો સંધી શરણે આવે નહીં તો આખું ગામ ફૂંકી દઈશું તેવી ધમકી મળી.

અંતે આગેવાનોની સમજાવટથી સંધી શરણે આવ્યો. સંધીને જોતાં જ વાલાએ બંદૂકનો ઘોડો ચઢાવ્યો, પણ સંધી વાલાના પગમાં પડી ગયો અને “તારી ગાય છું” એમ કહીને કરગરવા લાગ્યો. વાલાએ તરત જ બંદૂકનો ઘોડો ઉતારી લીધો. પેલી સ્ત્રીના પતિથી જોયું ન ગયું. તેથી તે તલવાર લઈને સંધીનું ગળું કાપવા દોડ્યો. “મારી પત્નીને તું ઉપાડી ગયો અને ભોગવે છે? લે, લેતો જા!” એમ કહીને પેલા સંધીને ઝટકો મારવા જાય છે ત્યાં વાલો આડો આવ્યો. પેલી સ્ત્રીના પતિને રોક્યો:

“બસ, હવે સંધી ગાય થઈ ગયો છે. ગાયને મરાય નહીં.”

ગમે તેમ સમજાવીને સંધીની ગરદન કપાતી રોકી, પત્ની પાછી લીધી. પરપુરુષની ભોગવેલી પત્ની ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ કહેવાય, પણ આન-બાન રાખવા માટે કેટલીક વાર તેવી પત્નીનો પણ સ્વીકાર કરી લેવાતો હોય છે.

વાલાના સાથીદારોએ આખું ગામ લૂંટ્યું, પણ ખાસ કાંઈ મળ્યું નહીં. કારણ જાણવા મળ્યું કે તે દિવસે તહેવાર હોવાથી આખા ગામની સ્ત્રીઓ બધા દાગીના પહેરીને ભાગોળે ગરબે રમવા ગઈ હતી.

ગામ બહાર નીકળ્યા તો વડ નીચે બધી સ્ત્રીઓ બનીઠનીને ગરબે રમતી હતી. લૂંટી લેવાનો સારો મોકો હતો.

ભારતમાં પુરુષો દાગીના પહેરતા નથી, સ્ત્રીઓને પહેરાવે છે. પુરુષોના પહેરાવેલા દાગીનાથી સ્ત્રીઓ ધન્યધન્ય થઈ જતી હોય છે. દાગીના એ પતિપ્રેમનું અને ઘરગૌરવનું પ્રતીક ગણાય છે, તેથી વારેતહેવારે સ્ત્રીઓ તેનું પ્રદર્શન કરતી રહે છે. તેમાં પણ પોતાના જેવો દાગીનો બીજી સ્ત્રીઓ પાસે નથી તેનું વિશેષ અભિમાન પણ રાખે અને બતાવે છે. સ્ત્રીઓની દુનિયા વસ્ત્રો અને આભૂષણો સુધી સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. બાકીની દુનિયા સાથે બહુ લેવાદેવા નહીં.

બધા બહારવટિયાએ સ્ત્રીઓને લૂંટી લેવાનો વિચાર કર્યો, પણ નેકી-ટેકીવાળા વાલાએ બધાને રોક્યા અને કહ્યું: “આપણાથી પરસ્ત્રીને અડાય પણ નહીં. આપણું બહારવટું કલંકિત થઈ જાય.” બધા અટકી ગયા અને સ્ત્રીઓ બચી ગઈ. આ અસત્ય ઉપર સત્યની સ્થાપના હતી.

બધા બહારવટિયા કચ્છના રણમાં બળબળતી લૂમાં ચાલવા લાગ્યા. તેમની પાસે રણમાં પ્રાણી ઊંટ વાહન તરીકે હતાં. તેવામાં સામેથી જામનગરની ફોજ આવી ચઢી. રણમાં ઓથ લેવાનું કાંઈ જ ન હતું. ઓથ વિના યુદ્ધ ન થાય. વાલાએ તરત જ બધાં ઊંટ નીચે બેસાડી દીધાં. ઊંટનો કિલ્લો બનાવી દીધો. ઊંટ પ્રાણી માત્ર વાહન જ નથી, જરૂર પડ્યે તે રણમાં પાણીની ટાંકી પણ છે અને જરૂર પડ્યે કિલ્લો પણ છે. સાંજ સુધી બંને તરફથી ગોળીઓની રમઝટ ચાલી. વાલાએ જામફોજના કેટલાય માણસો રણમાં સુવાડી દીધાં અને પછી સૂર્યાસ્ત થતાં જ બધા બહારવટિયા ઊંટોને રણમાં મૂકીને ભાગી છૂટ્યા.

એક વાર એવું બન્યું કે બધા બહારવટિયા સીમમાં બેઠાબેઠા ડાયરો કરતા હતા ત્યાં સામેથી એક ઘોડેસવાર આવતો જણાયો. સૌએ સવારને ઓળખી કાઢ્યો. આ બીજો કોઈ નહીં પણ ડુંગર મોવર. ડુંગર વાલાનો દુશ્મન. તેણે વાલાના બનેલી કેસર જામની ઘરવાળીને પોતાના ઘરમાં ઘાલી હતી. આ મહા અપરાધ હતો. તલાક થયા વિનાની કોઈની પત્નીને ઉપાડી જવી અને ઘરમાં રાખવી તે મહાઅપરાધ મનાતો હતો. ટપોટપ બધાએ બંદૂકો ઉપાડી અને ઘોડા દાબ્યા. સાત ભડાકા થયા, પણ એકે ગોળી સવારને વાગી નહીં. વાલાએ બંદૂકો નીચે મુકાવી દીધી: “હજી ખુદા તેને જિવાડવા માગે છે. ખુદાની ઉપરવટ ન જવાય.”

પોતાના દુશ્મનને જીવતદાન દઈ દીધું.

પણ ભડાકાનો અવાજ માળિયામાં સંભળાયો. તરત જ થાણદાર ફોજ લઈને ઊપડ્યો. બહારવટિયા અને ફોજ આમનેસામને આવી ગયાં. વાલાએ જમાદાર ઉપર બંદૂકનું નિશાન લીધું, પણ જમાદારે હાથ જોડીને વાલાને બડાપીરના સોગંદ આપીને ગોળી નહીં ચલાવવા વિનંતી કરી. વાલાએ પીરની આણ પાળીને બંદૂક નીચે કરી દીધી. વાર પાછી વળી ગઈ.

એક વાર ઓકીનરસાહેબનું દફતર ત્રણ ગાડાંઓમાં ભરાઈને જતું હતું તે આંતરીને વાલાએ સળગાવી દીધું. ઓકીનર તેને પકડવાનો ફાંકો મારતો હતો. તેને ધમકી મોકલી. સાથેના શિરસ્તેદારેનું નાક કાપવા વાલાએ હુકમ કર્યો, પણ શિરસ્તેદારે પોતે બ્રાહ્મણ છે તેવું કહીને દયાની ભીખ માગી એટલે વાલાએ જતો કર્યો. વાલો મિયાણો હોવા છતાં બ્રાહ્મણ-સાધુ-ફકીરની મર્યાદા રાખતો હતો. જોકે શિરસ્તેદાર જૂઠું બોલીને છૂટી ગયો હતો. તે બ્રાહ્મણ ન હતો.

પૈસો હશે ત્યાં સુધી પૈસાનો ઝઘડો રહેવાનો અને સ્ત્રીઓ હશે ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓનો ઝઘડો રહેવાનો. પશુ-પક્ષીઓને પૈસો નથી હોતો, પણ સ્ત્રીઓ હોય છે. તે બધાં સ્ત્રીઓ માટે લડી મરે છે. પુરુષો પણ પૈસા કરતાં સ્ત્રીઓ માટે વધુ લડતા રહે છે. તેથી કેટલાક ત્યાગીઓ સ્ત્રીને ઝઘડાનું મૂળ માનતા રહ્યા છે.

બન્યું એવું કે મામદ જામ મિયાણાની સ્ત્રીને ગોરા સાહેબ સાથે પ્રેમ થઈ ગયો. આવું બને નહીં, પણ બન્યું. મામદને ખબર પડી ગઈ. વ્યભિચાર સ્વયંપ્રકાશ હોય છે. તેને લાંબો સમય છુપાવી શકાતો નથી. તે પોતે જ પ્રગટ થઈ જાય છે.

મામદે ઝેર પિવડાવીને પત્નીને મારી નાખી. અપરાધી કોમો કોર્ટકચેરીએ નથી ચઢતી, તરત જ પોતે જ ન્યાય આપી દેતી હોય છે. મારી પત્ની મને મૂકીને કોઈ બીજાની સાથે રંગરેલિયાં મનાવે તે અસહ્ય વાત કહેવાય.

પત્નીને મારીને મામદ ઘરબહાર અલાણા મિયાણા પાસે બેઠો હતો ત્યાં તેની સાવકી માતા સોઢી મિયાણીને જતી જોઈ. સોઢીએ મામદને બહુ ત્રાસ આપ્યો હતો અને બધો વારસો પડાવી ભૂખે મરતો કરી દીધો હતો. અલાણાએ મામદની બંદૂક ઉપાડીને સોઢીને ઠાર કરી.

બંને ઉપર કેસ ચાલ્યો. મામદે અલાણાનો ગુનો કબૂલી લીધો. અલાણાને સાત વર્ષની અને મામદને કાળા પાણીની સજા થઈ.

બંને કેદીઓને લઈને પોલીસવાળા ટ્રેનમાં રવાના થયા. મહીસાગર નદીનો પુલ આવતાં પોલીસવાળા ઝોકે ચઢેલા તે તકનો લાભ લઈને બહારવટિયા નદીમાં કૂદી પડ્યા. સાહસિક જુવાનોને સાહસ કરવાનો વારંવાર મોકો મળતો હોય છે. જુવાનો તેને છોડતા નથી, તેથી તેમનો ઇતિહાસ રચાય છે. જેઓ કદી સાહસ કરતા જ નથી અને મોકો મળે તોપણ રૂંવાડું ફરકવા દેતા નથી. તેમનો ઇતિહાસ ન હોય. બહારવટિયા મહીસાગરના જળમાં ભાગી ગયા. બધાની બેડીઓ કપાઈ ગઈ, પણ મામદની બેડી ન કપાઈ. તેના પગ સૂજી ગયા હતા. અંતે બધાને વિદાય કરીને પોતે એકલો રહી ગયો. જેમતેમ કરીને બેડી તોડીને તે ભાગીને છેક મારવાડની હદમાં પહોંચી ગયો.

મારવાડમાં ઢોર ચારતા જાટ લોકોએ કેદીના વેશમાં મામદ જામને જોયો. મુખીને દયા આવી. કેટલીક વાર કેદીઓ પણ દયાને પાત્ર બની જતા હોય છે. અપરાધીઓ દંડને પાત્ર હોય છે, પણ પરિસ્થિતિવિશેષમાં દયાને પાત્ર પણ થઈ જતા હોય છે. જાટ મુખીએ તેને આર્થિક મદદ કરી, ખરચીના પૈસા આપ્યા. બેકારીમાં ખરચીના પાંચ રૂપિયા પણ મહત્ત્વના બની જતા હોય છે.

મામદ પાછો ગુજરાત આવ્યો. ચોર-બહારવટિયા પોલીસના ડરથી ભલે આખી દુનિયામાં ભાગતા ફરે, પણ વહેલામોડા તેઓ વતનમાં આવ્યા વિના રહી શકતા નથી. વતનનું આકર્ષણ સૌના માટે પ્રબળ હોય છે. વડોદરાની બાજુમાં નવું પરું ગામ છે, ત્યાં ઉમરખાં નામના ભાઈબંધને ત્યાં તે પહોંચ્યો. ઉમરખાંની દોસ્તી અમદાવાદ જેલમાં થયેલી. જીવનની લાચાર ક્ષણો સ્વમાની વ્યક્તિને પણ દોસ્તના શરણ માટે મજબૂર કરે છે. ઘરમાં ઉમરખાં તો ન હતો પણ તેની બહેન હતી. તેણે મામદને રોટલો ખાવા બેસાડ્યો. ખાનદાન ગરીબો વિપત્તિમાં

પણ સંબંધ ભૂલતા નથી. મામદ હજી રોટલો ખાય છે ત્યાં ઉમરખાંનો બનેવી આવી પહોંચ્યો. તે મામદને ઓળખી ગયો. ઇનામની લાલચથી તેણે મામદને બાંધ્યો અને વડોદરા પોલીસને સોંપવા ચાલ્યો. આશરો આપનાર ઘરનાં બધાં એકસરખાં નથી હોતાં. તેમાં કોક લોભી-લાલચી પણ હોય છે. રસ્તામાં સારા નસીબે ઉમરખાં સામે મળી ગયો. પોતાના બનેવીને ઇનામની લાલચમાં મામદને બાંધીને જતા જોઈને તેને આઘાત લાગ્યો. બનેવીને છોડી દેવા સમજાવ્યો, પણ તે ન માન્યો. બંને વચ્ચે ઝઘડો થયો. ઉમરખાંએ બનેવીને ઠાર માર્યો, બહેનને વિધવા કરી દીધી. ઉમરખાંએ પોતાનો ઘોડો, તમંચો અને પાંચ રૂપિયા મામદને આપ્યા અને કહ્યું કે “ભાગી જા! ખુદા હજી તને જીવતો રાખવા માગે છે.”

પોતાને ખાતર સગી બહેનના ચૂડાને તોડનાર ઉમરખાંનો આભાર માની, ગદગદ થઈ ગયેલો મામદ ભાગ્યો. વડોદરાની ગુજરીમાં ઘોડો વેચી દીધો અને ટ્રેનમાં બેસીને વઢવાણ પહોંચ્યો.

પણ હવે તેણે સાંઈનો વેશ ધારણ કરી લીધો હતો. હિન્દુ માટે બાવા સાધુ અને મુસલમાન માટે સાંઈ-ફકીર થઈ જવું જીવનનો બહુ મોટો આશ્રય બની જાય છે. બધેથી જાકારો મળ્યો હોય તોપણ આ બે જગ્યાઓ કોઈને જાકારો આપતી નથી. તેનાં દ્વાર ચોર અને શાહુકાર બધાને માટે હમેશાં ખુલ્લાં જ રહે છે.

મામદ સમરસંગ દરબારને ત્યાં વાવડી પહોંચ્યો. દરબાર તો ઘરમાં હાજર ન હતા પણ સિપાહી હતો. તે મામદને ફકીરવેશમાં પણ ઓળખી ગયો. તેની દાનત બગડી. મોટું ઇનામ ભલભલાની દાનત બગાડે. તેની રખાત ગોલી હતી. તેના કાનમાં બધી વાત કરી રોટલા ખાવા બેસાડી રાખવા સમજાવી. ત્યાં સુધી પોતે પોલીસ લઈ આવે તેમ કહીને વઢવાણ પોલીસથાણે ચાલ્યો. ગોલી રખાત હતી પણ ખાનદાન હતી. બધી રખાતો કમજાત નથી હોતી, કેટલીક ખાનદાન પણ હોય છે. ગોલીએ મામદને ચેતવી દીધો: “ભાગ અહીંથી! મારા ચારની દાનત બગડી છે! હમણાં તને પકડાવી દેશે!” એવું કહીને મામદને ભગાડી મૂક્યો. ચારગીરી અને માનવતાગીરીમાં માનવતાગીરી જીતી ગઈ.

મામદે ગોલીનો આભાર માની વિદાય લીધી. અત્યારે ગોલી એ ગોલી નહીં પણ રક્ષણ કરનારી જગદંબા હતી.

મામદ વધારવા ગામે પહોંચ્યો. અહીં વાલા નામોરીને મળ્યો. બંને પાછા ભેગા થઈ ગયા. બંને ગીરમાં ઊતરી ગયા. ગીર બહારવટિયાઓનું પિયર કહેવાય. અહીં આશરો મળે જ. આશરો આપે તે પિયર કહેવાય.

ફરીથી બહારવટું ચાલુ કર્યું. બીજો ધંધો જ ક્યાં હતો? કેટલાક ધંધા પકડ્યા પછી છોડાતા નથી, ભલે પરિણામમાં વિનાશ જ કેમ ન આવે!

એક વાર પોલીસનો ગોરો સાહેબ ફીટ્ઝરોલ્ડ ચઢી આવ્યો. તેની સાથે બીજો ગોરો મેકે પણ ખરો. બે હજારની ફોજ લઈને વાલા અને મામદને પકડવા વાર માંડવના ડુંગર ઉપર પહોંચી. અહીં બહારવટિયા પીરને લોબાનનો ધૂપ કરી રહ્યા હતા.

બંને તરફથી ભડાકા થવા લાગ્યા. બહારવટિયાની ગોળીઓથી દશ પોલીસો ઠાર થઈ ગયા. ભારે ધીંગામું જામ્યું. ગોરા સાહેબને સમજાઈ ગયું કે પહોંચી શકાશે નહીં. તેણે ફોજને પાછા ફરવા હુકમ કર્યો. અંગ્રેજો સામી છાતીએ જ લડવું જોઈએ તેવા સિદ્ધાંતમાં માનતા નથી, જરૂર પડ્યે પાછા ફરી જવામાં અને જરૂર પડ્યે શરણાગત થઈ જવામાં પણ માને છે.

પાછી ફરતી ગોરી ફોજને જોઈને એક મિયાણાએ ગાળો દીધી. વાલાએ તેને રોક્યો અને બોલ્યો: “વાણી અને નાડીને કાબૂમાં રાખવી જોઈએ. તો જ બહારવટું દીપે.” નાડી એટલે પાયજામાનું નાડું, અર્થાત્ જનનેન્દ્રિય. આ બંનેને વશ રાખે તેનું જ બહારવટું દીપી ઊઠે.

નેકી-ટેકીનો વાલો પાકો હતો. તે આખો દિવસ તસબી ફેરવતો અને મૌન સેવતો. તેના ચારિત્રથી તેનો પ્રભાવ સાથીદારો ઉપર ખૂબ રહેતો હતો. ઉચ્ચ ચારિત્ર વિના સાવ નજીકના માણસો ઉપર પ્રભાવ રાખવો શક્ય નથી હોતો.

વાલાની પત્ની મરી ગઈ. વાલો ભરજુવાનીમાં વિધુર થયો. પત્ની વિનાનો વિધુર પતિ અડધો મરી જતો હોય છે. કામના આવેગોને રોકવા કે ખાળવા એ સરળ વાત નથી હોતી. પત્ની વિનાના વિધુરો થોડા જ સમયમાં ડગમગવા લાગતા હોય છે. તેમાં તેમનો દોષ નથી. પ્રકૃતિ જ તેમને ડગમગાવે છે. તેથી પુનર્લગ્નો કરી લેવાં હિતાવહ કહેવાય. પણ વાલો ન ડગ્યો. સાથીદારોએ ફરીથી નિકાહ કરી લેવા બહુ સમજાવ્યો, પણ તે ન માન્યો.

બહારવટિયાની પત્ની સુખી ન હોય. કોઈની જિંદગી બરબાદ કરી નાખવા લગ્ન ન થાય. જે લોકો પત્ની-પરિવારને પૂરો સમય આપી શકતા ન હોય તેમણે લગ્ન ન કરવાં જોઈએ; પણ લગ્ન ન કરીને સેઢાતોડ જીવન પણ ન જીવવું જોઈએ. વાલાએ કદી ઊંચી આંખ કરીને કોઈ સ્ત્રીને જોઈ નહીં. તે જોગી બહારવટિયો હતો, જે જવલ્લે જ જોવા મળે છે. સાથીદારોના આગ્રહ છતાં તે જીવનભર સ્ત્રીઓથી દૂર રહ્યો. તે ખુદાથી ડરતો અને તસ્બી ફેરવતો રહેતો.

બળધોઈ નામના ગામમાં હાથિયા વાલા કાઠી દરબાર રહે. એ ગામની રામબાઈ નામની રાજપૂતાણી મામદ સાથે આડા સંબંધે જોડાઈ ગઈ હતી. જીવનમાં સીધા અને આડા એમ બે યૌન સંબંધ ચાલતા હોય છે. જે લોકોના કદી કોઈની સાથે આડા સંબંધ થયા જ નથી તેવાં નર-નારીઓ પગ પૂજવા લાયક છે, પણ જેમના જાણતાં-અજાણતાં પણ આડા સંબંધ થઈ ગયા હોય તેઓ દયાને પાત્ર છે. જેમના સીધા સંબંધ હોવા છતાં આડા સંબંધ થયા હોય તેઓ દંડને પાત્ર કહેવાય. સીધા અને આડા બંને સંબંધોથી જીવન જીવતા લોકો દયાના અધિકારી ન કહેવાય.

વાલાને મામદના આડા સંબંધની ખબર પડી ગઈ. તેણે તેને કહેવડાવ્યું કે આ કામ રહેવા દે, પણ મામદ માન્યો નહીં. સીધા સંબંધ છોડવા જેટલા સરળ હોય છે તેટલા આડા સંબંધ છોડવા સરળ હોતા નથી.

વાલાને મામદનું દૂષણ ચલાવી લેવું પડ્યું. શક્તિશાળી સાથીને પડતો મૂકવો કે શત્રુ બનાવવો એ ડહાપણ ન કહેવાય. કેટલાંય કામો આંખ આડા કાન કરીને નિભાવવાં પડતાં હોય છે. તરત જ તડફડ કરી નાખનારા સાથીદારો ખોઈ બેસતા હોય છે. સૌથી વધુ કરુણતા તો એ હતી કે મામદના આડા સંબંધ રામબાઈના પતિની સંમતિથી ચાલતા હતા. જ્યાં પતિ પોતે જ પત્નીને વેશ્યા બનાવે ત્યાં ધર્મ રસાતળ જ જાય. ધનલાલચુ રામબાઈનો પતિ મામદનો ઉપયોગ કરતો હતો. કોઈનો ખોટો ઉપયોગ કરવા ગમે તેની ભેટ ધરી દેનારા પણ પુરુષો હોય છે.

આ રાજપૂતે એક વાર મામદને ધાડ પાડવા બળદોઈ બોલાવ્યો. ધાડ પડે તો ભાગ મળે તેવી તેની ધારણા હતી. પત્નીને વેશ્યા બનાવનાર પતિ ગામનો પણ ગદ્દાર થઈ શકે છે.

વાલાએ બળધોઈ જવાની ના પાડી, પણ મામદ માન્યો નહીં. તેના આગ્રહથી બધી મંડળી બળધોઈ દરબારગઢ ઉપર ત્રાટકી. દરબાર કાયર હતો. તે સંતાઈ ગયો. બિંદાસ્ત થઈને બહારવટિયા આખું ગામ લૂંટવા મંડ્યા. તેમાં કરણપુરી નામનો બાવાજી મળી ગયો. તે ઝોળી ફેરવીને લોટ માગીને ઘર ચલાવતો હતો. તેને અચાનક જ શૂરાતન ચઢ્યું. “જય ગિરનારી!” કહીને જોરથી લોટની તાંબડીનો છૂટો ઘા કર્યો. તાંબડી બરાબર મામદના મોઢા ઉપર વાગી. મામદની આંખ ફૂટી ગઈ અને ચક્કર ખાઈને નીચે પડ્યો. નીચે પડતાં-પડતાં તેણે બાવાજી ઉપર બંદૂકનો ભડાકો કર્યો. બાવાજીના શરીરમાં ઓગણીશ છરા પેસી ગયા. કોણ જાણે શું થયું કે તે દોડ્યો અને મામદની તલવાર કાઢીને તેની જ તલવારથી તેને વેતરી નાખ્યો. પછી પોતે ઢગલો થઈને પડ્યો. લોટમાગુ બાવાજીએ જે શૂરાતન બતાવ્યું તે અદ્ભુત હતું. એવું લાગે છે કે કોઈ-કોઈ વાર કોઈના શરીરમાં વીરતાની દેવી મહાકાળીનો પ્રવેશ થઈ જતો હશે!

મામદે બાવાજીને ધન્યવાદ દીધા: “તારા જેવા બહાદુરના હાથે મારે મરવાનું થયું! મારું મોત સુધરી ગયું!” જીવન સુધારવા કરતાં પણ મોત સુધારવું બહુ દુર્લભ કહેવાય. તેમાં પણ તલવારની ધારે જીવનારા લોકો મર્દના હાથે મરીને ધન્યતા અનુભવતા હોય છે.

મામદ જામનાં આંતરડાં બહાર નીકળી ગયેલાં તે ફરીથી પેટમાં ગોઠવી તેના ઉપર પાઘડીનો સજ્જડ પાટો બાંધીને બધા બહારવટિયા

ચાલ્યા. મામદ જામને ઘોડા ઉપર જેમતેમ બેસાડ્યો હતો. વીંછિયાનો વોંકળો આવતાં જ મામદે ઘોડો ઊભો રખાવ્યો. સાથીદારો પાસે કબર ખોદાવી. બરાબર કબર તૈયાર થતાં જ પોતે જાતે તેમાં ઊતરી ગયો. સૌને ‘અલ્લાબેલી’ કહીને પેટનો પાટો છોડી નાખ્યો. પાછાં આંતરડાં બહાર આવી ગયાં અને પ્રાણ નીકળી ગયા. બધાએ ભૂમિદાન કરીને કબર પૂરી નાખી. આને બહારવટિયો કહેવો કે યોગી કહેવો? શરીર ઉપર જરાય આસક્તિ ન રાખીને તેણે શરીર છોડી દીધું.

* * *

તમે માનો કે ન માનો, સદાય તમારી બુદ્ધિ તમારા કદ્દામાં નથી રહેતી. કોઈ વાર એવો ખોટો નિર્ણય લઈ બેસાય છે કે આખું જીવન બરબાદ કરી નાખે. પછી પસ્તાય, પણ ત્યારે નિર્ણય લીધો કોણે? અને પસ્તાય છે કોણે?

વાલાના સાથીદારોમાં એક કકલ બોદલા મિયાણા હતો. તેને શું સૂઝયું કે વાલાની લક્ષ્મણરેખા તોડીને એક પટેલની દીકરી સાથે બળાત્કાર કર્યો. બિચારીને પીંખી નાખી. વાલાને જ્યારે ખબર પડી તો તેણે બંદૂક તાકી પણ ઘોડો દબાવે તેના પહેલાં બીજા સાથીદારે હાથ ઊંચો કરી નાખ્યો. કકલ બચી ગયો. વાલાએ ફરી બંદૂક ન ઉપાડી, પણ સૌને કહ્યું: “હવે આપણો સૂરજ આથમી જશે. અઢી દિવસમાં આપણને હડકવા હાલશે અને આપણે બધા રોળાઈ જશું.”

બધા બહારવટિયા વાધરાની સીમમાં પહોંચ્યા. ત્યાં પેથો પગી બધાને માટે લાડવા બનાવી લાવ્યો છે. પગી સરકારી માણસ કહેવાય. પગ જુએ અને ચોરને પકડે. પણ કેટલાક સરકારી માણસો બહારવટિયા સાથે ફૂટી જાય. પેથો પગી વાલા સાથે ભળી ગયેલો. વાલો અવારનવાર તેનો મહેમાન થતો. આ વખતે બહુ મીઠા લાડવા બનાવીને તેણે બહારવટિયાને ખવડાવ્યા. પણ થોડી જ વારમાં સૌને ઝેર ચઢવા માંડ્યું. બધા સમજી ગયા કે પેથાએ ઝેરના લાડુ ખવડાવ્યા છે. પેથાને ફિટકાર આપીને બધા ચાલી નીકળ્યા. વાત એમ બનેલી કે ગાર્ડનસાહેબે ઝેરના લાડુ બનાવડાવીને પેથાને આપેલા. પેથાએ દગાબાજી કરીને ખવડાવી દીધા.

અડધી બેભાન હાલતમાં બધા ભાગતા હતા ત્યાં ગાર્ડનસાહેબ સેના લઈને સામે જ મળી ગયો. બંને વચ્ચે ભારે ધીંગાણું જામ્યું. તેમાં ગાર્ડન, હાજી સાજણ અને મામદ ઈસાક – આ ત્રણ જણા વાલાની ગોળીનો શિકાર થઈ ગયા. વાલો પણ ગોળીઓથી ચાળણી થઈ ગયો છે. ત્રણે રાજ્યની પોલીસ ભેગી થઈ ગઈ. વાલાને ઘેરી વળી. વાલાએ ધીરેધીરે પ્રાણ છોડી દીધા. તેની ભવિષ્યવાણી સાચી પડી. અઢી દિવસમાં તો બધા આથમી ચૂક્યા હતા. બહારવટિયાઓને પણ ઇમાન હોય છે, જીવનનાં મૂલ્યો હોય છે અને આસુરી શક્તિની સાથે દૈવી શક્તિ પણ હોય છે.

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાંક ગામો અને નગરો કોઈ ને કોઈ વ્યક્તિના નામ સાથે જોડાયેલાં મળે છે. આ બધાં ગામોનો તે વ્યક્તિ સાથે કોઈ ખાસ પ્રકારનો સંબંધ હોય છે. કેટલાંકની ખબર હોય છે અને કેટલાંકની નથી હોતી. ખરેખર તો જિજ્ઞાસુ જનોએ તેનો ઇતિહાસ શોધી કાઢવો જોઈએ. નામ જોડાવાની કોઈ કથા હોય છે, જે પ્રેરણાદાયી પણ હોય છે. આવું જ એક ગામ બરવાળા છે, જેને લોકો “ઘેલાશાનું બરવાળા” એવા નામથી ઓળખાવે છે. ઘેલાશા નામના એક પ્રતાપી પુરુષ થયા હતા. તેમની કથાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ આ પ્રમાણે છે.

મૂળ મૂળી ગામના માધાશા વાણિયા પત્ની લીલબાઈની સાથે આવીને લીંબડીમાં વસી ગયા. નોકરિયાત અને વ્યાપારી કોમો મોટા ભાગે ફરતી રહે છે, માત્ર ખેડૂતો જ મૂળ વતનમાં સ્થિર થઈને રહેતા હોય છે, કારણ કે જમીન ઉપાડીને લઈ જવાય નહીં. જેઓ ફરતા નથી તેમનું ભાગ્ય પણ ફરતું નથી. તેથી વર્ષો પછી પણ ખેડૂતો હતા ત્યાં ને ત્યાં જ જોવા મળતા હોય છે. વિશિષ્ટ પ્રતિભાશાળી ફરતો રહે તે જ સારું. પ્રતિભાઓ સ્થિર થઈ જાય તો કદાચ તેમનામાં જડતા આવી જાય. કેટલીક વાર સ્થિરતામાં કદર નથી હોતી. સોનું અને હીરા જો ખાણમાં જ સ્થિર થઈ જાય તો તેમની કદર ન થાય. અનેક મજલો કરીને તે ઝવેરીને ત્યાં પહોંચે તો જ તેમની કદર થાય. ઝવેરી જ તેમને રાજદરબાર સુધી પહોંચતાં કરે.

વિશિષ્ટ પ્રતિભાશાળી માધાશા લીંબડી આવ્યા કે થોડા જ દિવસોમાં લીંબડી દરબારની નજર તેમના ઉપર પડી. તેઓ હીરાને ઓળખી ગયા. રાજ્ય ભલે દરબારો કે નવાબો કરે, પણ વહીવટ તો કોઈ ને કોઈ વાણિયો કે નાગર જ કરે. નાગર તો વફાદાર હોય જ, પણ કોઈ વાણિયો વફાદાર મળી જાય તો બેડો પાર કરી દે. લીંબડી દરબારે માધાશાને લીંબડીના કારભારી બનાવ્યા અને માધાશાએ વહીવટ દીપાવી દીધો. પોતાની યોગ્યતાથી જ પ્રમોશન મેળવે તે ધન્યધન્ય થઈ જાય, ધન્યતા કાર્યકુશળતાથી આવતી હોય છે. કાર્યકુશળતા વિના જ કોઈ પ્રમોશન મેળવે તો તે ઊંચામાં ઊંચા પદને પણ નાનું બનાવી દે.

માધાશાની કાર્યકુશળતાથી પ્રસન્ન થઈને લીંબડી દરબારે બરવાળા પંથકનાં બાર ગામના વહીવટની જવાબદારી તેમને સોંપી.

ત્યારે બરવાળા નાનુંસરખું ગામ હતું અને માલધારી ચારણો જ રહેતા હતા. એક વાર ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો, એટલે બધા ચારણો પોતપોતાનો માલ લઈને દુષ્કાળ ગાળવા માળવા તરફ ચાલ્યા ગયા. ભારતમાં ખેતી વિનાનું પશુપાલન થાય છે, તેથી માલધારીઓ મોટા ભાગે ફરતા-રખડતા રહે છે. ઢોરાંચે દુઃખી અને માલધારીઓ પણ દુઃખી, એટલું જ નહીં, તેઓ જ્યાં જાય ત્યાંના ખેડૂતોને પણ ભેલાણ કરીને દુઃખી કરતા રહે. આ કારણે ખેતી અને પશુપાલન પરસ્પરના વિરોધી ધંધા થઈ ગયા છે. ખરેખર તો પશુપાલન એ ખેતીનો પૂરક ધંધો જ કહેવાય. પશ્ચિમમાં ખેડૂત હોય તે જ પશુપાલન કરી શકે. ખેતી વિના પશુપાલન નહીં જ. આથી ભેલાણ વગેરેનો ત્રાસ થતો નથી. દુષ્કાળ પૂરો થયો એટલે માલધારીઓ માલ લઈને પાછા ફર્યા. પણ ત્યાં સુધી તો આજુબાજુના કાઠી લોકોએ બરવાળા ઉપર કબજો જમાવી દીધો હતો. માથાભારે લોકો સૂની સંપત્તિ ઉપર તરત જ કબજો જમાવી લેતા હોય છે. આવા દબંગો પારકી મિલકત પચાવી પાડવામાં જ આજીવિકા ચલાવતા રહે છે. વગર હક્કનું - હરામનું ખાનારા સંતતિથી સુખી નથી હોતા. સંતતિના સુખ વિના પાછલી જિંદગી દુઃખીદુઃખી થઈ જતી હોય છે.

દબંગ કાઠીઓએ ચારણોને ગામમાં પેસવા જ ન દીધા. ચારણોએ ઘણા કાલાવાલા કર્યા પણ કોઈ કાંઈ માન્યું નહીં. ચારણોની એક શક્તિ ‘ત્રાગું’ કહેવાય. ત્રાગું એટલે પોતાની વાત મનાવવા પ્રાણનું બલિદાન આપી દેવું તે. આજે કટ્ટરવાદી ઇસ્લામી સંસ્થાઓ કેટલાક આત્મઘાતી બલિદાનીઓ પેદા કરે છે, જેઓ પોતાના વિનાશ દ્વારા હાહાકાર મચાવી દેતા હોય છે. આવા આત્મઘાતી બલિદાનીઓથી આખું વિશ્વ થરથર કાંપી રહ્યું છે. ત્યારે ચારણો પણ ત્રાગું કરીને - આત્મબલિદાન આપીને મોટામોટા રાજા-મહારાજાઓને પણ થથરાવી દેતા. પવિત્રતાપૂર્વકનું આત્મબલિદાન ખરેખર અદ્ભુત શક્તિ પેદા કરે છે.

એક ચારણ બાઈ, તેની દીકરી અને દીકરાની વહુ એમ ત્રણ આઈઓ ત્રાગું કરવા બેઠી. ચારણ બાઈ જ્યારે ત્રાગું કરવા બેસે ત્યારે જોગમાયા થઈ જાય. તેના અંગેઅંગે દૈવી તત્ત્વો પ્રગટવા લાગે. ત્રણેયે ગામના માથે પોતાનું લોહી છાંટ્યું અને પ્રાણ આપી દીધા. હાહાકાર થઈ ગયો. પ્રાણ લેનારા કરતાં હક્ક માટે પવિત્રતાપૂર્વક પ્રાણ આપનારા વધુ બહાદુર હોય છે. આ ત્રણે બાઈઓની ખાંભી આજે પણ બરવાળાના દરબારગઢમાં સ્થાપિત થયેલી છે. આઈઓના શાપથી કાઠીઓ ઘસાઈને ખલાસ થઈ ગયા. તેઓ બરવાળામાં ટકી શક્યા નહીં, બોટાદ જતા રહેવું પડ્યું હતું.

આવા અસ્થિર અને સળગતા બરવાળાનો વહીવટ લીંબડી દરબારે માધાશાને આપ્યો. શાંત સમુદ્રમાં શાંતિથી તરતા જહાજને ચલાવવું તો સરળ કામ કહેવાય, પણ જ્યારે દરિયો તોફાને ચઢ્યો હોય અને ભયંકર મોજાં ઊછળતાં હોય ત્યારે નાવને ચલાવી કિનારે લઈ જવું એ ખરેખર કપરી કસોટી કહેવાય. રાજવહીવટમાં પણ ભયંકર તોફાનો આવતાં હોય છે. આવા સમયે જે સુકાન સંભાળે અને રાજ્યને હેમખેમ કિનારે પહોંચાડે તે જ સફળ શાસક કહેવાય. માધાશાની પણ આવી જ કસોટી હતી. માધાશાએ બળતું બરવાળું સંભાળ્યું અને થોડા જ સમયમાં તેને શાંત કર્યું (સંવત 1835). કુશળ શાસકની સફળતા રાજ્યની સુરક્ષા અને શાંતિ દ્વારા માપી શકાય. થોડા જ સમયમાં માધાશાની પત્ની લીલબાઈએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ જ આપણો ઘેલાશા. ત્યારે લોકો ટૂંકા નામથી બોલાવતા. ‘શાહ’ની અટક ‘શા’ થઈ જતી. માધાભાઈ માધા થઈ જતો. ટૂંકાં નામ મીઠાં લાગે. લાંબાં અને આડંબરી નામ બનાવટી લાગે, બનાવટી ફૂલોમાં સૌંદર્ય તો હોય પણ સુગંધ ન હોય. તેમ લાંબાંલાંબાં અને જોડાક્ષરોથી કઠોર ઉચ્ચારણોવાળાં નામોમાં આડંબર તો હોય પણ મીઠાશ ન હોય, મીઠાશ તો લઘુતામાં જ હોય.

માધાશાએ પુત્ર ઘેલાશાનું ઘડતર અને ઉછેર ક્ષત્રિય સંસ્કારોથી કરવા માંડ્યું. ઘેલાશાને ઘોડેસવારી, તલવાર, ભાલો વગેરે હથિયાર ચલાવતાં શિખવાડ્યું. જુવાનીમાં પહોંચતાં-પહોંચતાં ઘેલાશાએ ચારે તરફના કાઠીઓ ઉપર ધાક બેસાડી દીધી. શત્રુઓ વચ્ચે ધાક બેસાડીને જિવાય. ધાક પરાક્રમ વિના બેસે નહીં. જોતજોતાંમાં ઘેલાશાએ બરવાળાને વ્યાપાર-ઉદ્યોગનું મથક બનાવી દીધું અને તેની સાથે આજુબાજુનાં બાવીસ ગામો જોડી દીધાં. ચારે તરફ ઘેલાશાનો ડંકો વાગવા માંડ્યો. ચઢતી કદી પણ શત્રુ વિનાની નથી હોતી. તેમાં પણ શત્રુઓને દબાવીને જે ચઢતી થાય તે તો વિરોધીઓથી ખદબદતા કાંટાથી થાય. નવું ખેતર કાંટા વિનાનું ન હોય. કાંટા કાઢ્યા પછી જ તે ખેતીને લાયક બને. કાંટા કાઢતાં આવડે તે ખેડૂત બને અને તે જ રાજવી પણ બને. ઘેલાશાએ બધા કાંટા કાઢી નાખ્યા પણ એક કોર મોટો કાંટો રહી ગયો. તેનું નામ વોળદાન રેફડિયો. જેમ પહેલો ઘા રાણાનો હોય છે, તેમ છેલ્લો ઘા પણ રાણાનો જ હોય. વોળદાન છેલ્લો ઘા થવાનો હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાક ભડકા ચારણોના દુહાથી પણ થયા છે. ચારણો વિરોધી શત્રુઓના એવાએવા દુહા રચતા કે વગર જોઈતો ભડકો થઈ જાય. ચારણોએ ઘેલાશા પ્રત્યે ઈર્ષ્યા-વૈર જાગે એવા દુહા રચવા માંડ્યા અને તે ગામેગામ ગવાવા લાગ્યા. એમાંનો એક નમૂનો લઈએ:

તારા જે ચાચરિયા તણો (કેથી) ભાગજ ભરાય ના,
સીમાડે ઘેલોશા વાઢે ખડ વોળદાનિયા.

હે વોળદાન, તારા ચાચરિયા ગામનો મહેસૂલનો ભાગ ભરવા ઘેલોશા કદી આવે નહીં. તેને ખડ વાઢતો કરે તો જ તું ખરો વોળદાન કહેવાય.

કવિનું કામ લોકોને ઉશ્કેરવાનું અને શાંત પાડવાનું હોય છે. ઉશ્કેરાઈને તે પ્રવૃત્તિ કરે અને શાંત થઈને નિવૃત્તિ કરે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંને જીવનમાં જરૂરી છે. પ્રેરક બળ વિના પ્રવૃત્તિ નહીં અને વૈરાગ્યબળ વિના નિવૃત્તિ નહીં. આ બંને બળો કવિ સર્જતા હોય છે. ચારણ કવિના દુહાઓએ વોળદાનમાં ઈર્ષ્યાનો ભડકો કરી દીધો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ઘેલાશા પાસે ચાચરિયાનું ખડ વઢાવું તો જ હું ખરો કાઠી કહેવાઉં. ત્યારે ખરા ક્ષત્રિય કે ખરા કાઠી થવા માટે કાંઈનું કાંઈ કરી બતાવવું પડતું. કશું કરી બતાવ્યા વિના પણ પોતે ખરો છે તેવું સાબિત ન થઈ શકે. વોળદાન મોકો શોધતો રહ્યો. પ્રબળ શત્રુ સાથે વેર વાળવા માટે મોકાની રાહ જોવી જોઈએ. ઘેલાશાને ખબર પડી કે વોળદાન મારી પાસે ખડ વઢાવવા માગે છે. તેણે સામે ચાલીને મોકો આપ્યો. ઉતાવળિયા પરાક્રમી પુરુષો ધીરજ રાખી શકતા નથી. તેઓ

વગર મોકાનો મોકો કરી આપતા હોય છે.

એક દિવસ ઘેલાશા સામે ચાલીને ચાચરિયાની ભાગોળેથી નીકળ્યો અને વોળદાનને સંદેશો મોકલ્યો કે આવતી કાલે હું પાછો ફરવાનો છું, તું તૈયાર રહેજે.

બીજા દિવસે ઘેલાશા અને એક અંગરક્ષક અસવાર ધોળકાથી પાછા ફર્યા. વોળદાન તેમની રાહ જોઈને જ ભાગોળે ઊભો હતો. બંને વચ્ચે ઓળખાણ-પરિચય થયાં. જેને ઝઘડો જ કરવો હોય તેને નિમિત્તની જરૂર પડે નહીં. ચડસા-ચડસીની બોલાચાલી થઈ અને ધીંગાણું શરૂ થઈ ગયું. બંને ઘોડેસવારો પરસ્પર શસ્ત્રપ્રહારો કરવા લાગ્યા. વોળદાને ભરપૂર દારૂ પીધો હતો અને તે બરાબર ચડ્યો હતો. માપનો પીએ તો જોમ-જુસ્સો આપે, પણ જો માપ બહાર પીએ તો ભાન ભુલાવે તેવું વ્યસન કહેવાય. ભાન ભૂલેલો માણસ બરાબર કામ ન કરી શકે, તો યુદ્ધ તો કેમ કરી શકે? અતિ દારૂ પીનારો લવારો કરવા લાગે. તે પોતાનું સંતુલન રાખી શકે નહીં. સંતુલન વિના યુદ્ધ ન થાય. ઘેલાશા વાણિયો હતો તોપણ યોદ્ધો હતો, તેથી તે વ્યસનમુક્ત હતો. જે વ્યસનમુક્ત હોય તે વગર જોઈતાં વ્યસનો (વિઘ્નો) ન વહોરી લે. ઘેલાશાએ એવો જોર કરીને ભાલો માર્યો કે વોળદાનની ઘોડી ઘાયલ થઈને નીચે પડી ગઈ. વોળદાન ઘોડી વિનાનો થઈ ગયો. ઘેલાશા ઘોડી ઉપરથી નીચે ઊતરી ગયો અને વોળદાનની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો. તે બોલ્યો, “વોળદાન, મારે તને મારવો નથી. નહીં તો આટલી જ વાર થાય. મારે તો તારો ઘમંડ ઉતારવો છે. તારે મારી પાસે ખડ વઢાવવું છે ને? લે આ તલવાર અને મારા દેખતાં તલવારથી આ ખડ વાઢી બતાવ.” લાચાર વોળદાન તલવારથી ખડ વાઢવા લાગ્યો. બહુ ફુલણશી સાચા પરાક્રમી નથી હોતા. ખરા સમયે તેમનો પરપોટો ફૂટી જતો હોય છે.

એવામાં ઘેલાશાએ જોયું તો પોતાની સેનાનો જમાદાર ભાખરજી કટક લઈને ઘેલાશાની મદદે પુરપાટ ઘોડાં દોડાવતો આવી રહ્યો હતો. જો ભાખરજીનું કટક આવી જાય તો વોળદાનના કટકા કરી નાખે. ઘેલાશા આવું ઇચ્છતો ન હતો. વેરથી વેર વધે, ક્ષમાથી વેર શમે. ઘેલાશાએ કહ્યું, “વોળદાન, ભાગી છૂટ. મારું કટક આવી રહ્યું છે. તારા કટકા કરી નાખશે.”

“પણ કેવી રીતે ભાગું? મારી ઘોડી તો મરી ગઈ છે!” ઘેલાશાએ તરત જ પોતાની ઘોડી વોળદાનને આપીને કહ્યું: “ભાગ-ભાગ! કટક પહોંચી રહ્યું છે.”

વોળદાન ભાગ્યો. બચી ગયો. બચાવી લીધો. જેને મારતાં આવડે તેને બચાવતાં પણ આવડે. મારનારની કીર્તિ કરતાં બચાવનારની કીર્તિ ઘણી વધારે હોય.

ઘેલાશાએ જમાદાર ભાખરજીનું સમાધાન કરીને બધા બરવાળા જવા પાછા ફર્યા. ચારણોએ દુહો લલકાર્યો:

બોલછ ઈ પાળછ બધું, તું મધરાજ તણા,
પાછા પેસે ના ગજ દંતૂશળ ગેલિયા.

અર્થાત્ હે માધાશાના દીકરા ઘેલાશા, તું જે બોલે છે તે બધું પાળી બતાવે છે. જેમ હાથીના દાંત પાછા પેસે નહીં તેમ તારું બોલેલું પાછું પડે નહીં.

અર્થાત્ વોળદાન તારી પાસે ખડ વઢાવવા માગતો હતો, પણ તે જ તેની પાસે ખડ વઢાવ્યું અને તેનો ગર્વ ઉતાર્યો.

* * *

સ્વરક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી એ શૂરવીરતા સાથે બુદ્ધિમત્તાનો યોગ કહેવાય. રક્ષણ વિનાની શૂરવીરતા નાદાની કહેવાય. નાદાનીનો કરુણ અંત આવતો હોય છે. બુદ્ધિપૂર્વકની ઓછી શૂરવીરતા પણ વિજય મેળવતી હોય છે.

ઘેલાશાના દુશ્મનો ઘણા વધી ગયા. વેરી વિનાની વીરતા ભાગ્યે જ હોય. ઘણા શત્રુઓ વચ્ચે જીવવું બહુ કઠિન, પણ ભારે મર્દાનગીનું

કામ કહેવાય. ઘેલાશાએ બાવીસમાંથી બત્રીસ ગામ કરી દીધાં. વળી આ પાછું બધું પોતાના માલિક લીંબડીના દરબાર માટે. રાજ્યના સીમાડા વધારવા તે પરાક્રમનું કામ કહેવાય અને સીમાડા સંકોચાવવા એ બેદરકારી અને નમાલાપણાની નિશાની કહેવાય.

આવનારાં વિકટ વર્ષોનો ખ્યાલ ઘેલાશાને પ્રથમથી જ આવી ગયો હતો, તેથી તેમણે બરવાળામાં સુરક્ષા માટે કિલ્લો બંધાવ્યો. અલવરના કિલ્લાને ટક્કર મારે તેવો મજબૂત કિલ્લો તૈયાર થઈ ગયો. કિલ્લો જોવા લોકો દૂરદૂરથી આવવા લાગ્યા. ભારતનાં મોટા ભાગનાં ભવ્ય સ્થાપત્યો દેવમંદિરો, રાજમહેલો અને કિલ્લાઓમાં સમેટાઈ જાય છે. કિલ્લો શાંતિકાળમાં બંધાતો હોય છે અને તેનો ખરો ઉપયોગ યુદ્ધકાળમાં થતો હોય છે. શાંતિકાળમાં જે રાજા યુદ્ધની તૈયારી કરતો હોય છે તે જ યુદ્ધકાળમાં સફળતાપૂર્વક યુદ્ધ લડી શકતો હોય છે. ખરેખર તો રાજા માટે શાંતિકાળ હોતો જ નથી. ખરેખર તો તે તૈયારીકાળ જ કહેવાય. તૈયારીકાળ અને યુદ્ધકાળ વિનાનો રાજા વિષય અને વ્યસનકાળમાં ડૂબી જતો હોય છે. ડૂબેલો રાજા રાષ્ટ્રને પણ ડુબાડતો હોય છે.

એક વાર એવું બન્યું કે ભાવનગરના દરબાર વજેસંગજી આગળ એક ગઢવીએ આંખ ઉઘાડનારા સમાચાર આપ્યા. આંખ ઉઘાડે તેને જ ચારણ-ગઢવી-બારોટ કહેવાય. આંખ મીંચાવે અને ઝોકાં ખવડાવે તેને વારાંગના કહેવાય. ગઢવીએ કહ્યું: “મહારાજ, આપણા રાજ્યની જમીન બરવાળાનો ઘેલાશા ખાઈ જાય છે, સીમાડા વધારતો જ જાય છે.”

બસ, પછી શું કહેવું? મોટું સૈન્ય લઈને દરબાર યુદ્ધ કરવા બરવાળા પહોંચી ગયા. ચારે તરફથી બરવાળાને ઘેરી લીધું. પણ ચતુર વાણિયાએ કિલ્લો બંધ કરી દીધો અને કિલ્લા ઉપર તોપો ચઢાવી દીધી. ધનાધન તોપોના ગોળા છૂટવા લાગ્યા. ભાવનગરની સેના થાકી ગઈ, નજીક ન આવી શકી. અંતે સંધિ કરીને ભાવનગરની સેના વિદાય થઈ ગઈ.

ત્યારે અંગ્રેજોનો ચંચુપાત શરૂ થઈ ગયો હતો. ઘેલાશાની ગેરહાજરીમાં લીંબડીના ઠાકોર હરસિંહજીએ વોકરસાહેબ સાથે દસ્તાવેજમાં સહી કરી બાવીસ હજારની ફરતી પેશકશ માંડી દીધી. સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાં પહેલાં પેશ્વાઓને ખંડણી ભરતા, હવે અંગ્રેજોને પેશકશ ભરવી પડતી હતી.

ઘેલાશાએ સંધિનો દસ્તાવેજ હરિસિંહ પાસેથી લીધો અને વાંચ્યો તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. આ તો ફરતી પેશકશ કહેવાય. આથી તો અંગ્રેજોને અવારનવાર પેશકશ વધારવાનો અધિકાર મળી જતો હતો. ગજબ થઈ ગયો. કુટિલ અંગ્રેજો દરબારોને દારૂ પિવડાવી તેમની પાસેથી ગમે તેવી સહી કરાવી લેતા. દરબારોના સ્વભાવનો ગેરલાભ લેવાતો. ડાહ્યા દરબારો પોતાના ચતુર કારભારીને સાથે રાખતા, જેથી સામા પક્ષની લુચ્ચાઈથી બચી જવાય, પણ ઉતાવળિયા હરિસિંહે ઘેલાશાને સાથે રાખ્યા વિના જ વોકર સાથે સંધિ કરી લીધી અને ફસાઈ ગયા; પણ વાંધો નહીં. દરબારને આશ્વાસન આપીને ઘેલાશા વોકરસાહેબની છાવણીમાં ગયો અને સહી કરવાનું બહાનું બતાવીને સંધિનો દસ્તાવેજ માગ્યો. વોકરે આપ્યો. ઘેલાશા દસ્તાવેજનો ડૂચો કરીને મોઢામાં નાખી પેટમાં ઉતારી ગયો. સાહેબ તો જોતા જ રહી ગયા. ઘોડીએ ચઢીને ઘેલાશા બરવાળાનગરમાં ભાગી આવ્યા અને કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરાવી દીધા. તેઓ જાણતા હતા કે વોકર યુદ્ધ કરશે અને ખરેખર વોકરે સેના મોકલી, પણ દરવાજા બંધ હોવાથી સેના અંદર પ્રવેશી શકી નહીં. અંતે વોકરે ઘેલાશાને બહુ લલચાવ્યા, પણ ઘેલાશા જરાય લલચાયા નહીં. પોતાના માલિકને પૂરેપૂરા વફાદાર રહીને તેમણે નવી સંધિ કરાવી, જેમાં બાવીસ હજારની કાયમી પેશકશ નક્કી કરાવી.

વોકરે ઘેલાશાને દશ ગામ ઇનામમાં આપવાની લાલચ આપીને લલચાવ્યા, પણ પૂર્ણ વફાદાર ઘેલાશા લલચાયા નહીં. તેઓ અડગ રહ્યા. દશ ગામની જાગીરને લાત મારી દીધી.

રાજકારણ ખટપટો વિનાનું હોય જ નહીં. જ્યારે ઘેલાશાનો સિતારો બુલંદી ઉપર હતો ત્યારે અંદર ને અંદર કેટલાય લોકો તેમના સિતારાને નીચે પાડવા માટે ષડ્યંત્રો કરી રહ્યા હતા. કેટલાકે મળીને સુરતના કલેક્ટરને ફરિયાદ કરી ઘેલાશાની પકડનું વોરંટ કઢાવ્યું. ઘેલાશાને સુરત જવું પડ્યું. પરાક્રમી અને મુત્સદ્દી ઘેલાશાને જોવા માટે ગોરા લોકો ઉત્સુક બન્યા. એવામાં એવું બન્યું કે સરકારી તિજોરી લૂંટવા મિયાણાની ગૅંગ આવી ગઈ. મિયાણાની એવી ધાક કે ટપોટપ સુરત બંધ થઈ ગયું. લોકો ઘરમાં પેસી ગયા. ઘેલાશાને ખબર પડી

તો એકલા ઘોડીએ ચઢ્યા અને સરકારી પલટન આવે તે પહેલાં તો મિયાણાને આંબી ગયા અને એકલા હાથે ધીંગાણું જમાવી, લૂંટનો બધો માલ પાછો મેળવી, મિયાણાને ભગાડી મૂકી પાછા ફર્યા. સરકારી પલટન સામી મળી. કોઈ શૂરો-પૂરો રાજપૂત જ કરે તેવું મહાપરાક્રમ ઘેલાશાએ કરી બતાવ્યું. તેમના પરાક્રમથી ખુશ થઈને કલેક્ટરે તેમની કદર કરી છોડી મૂક્યા. વિરોધીઓ ઝાંખા પડી ગયા. તેમનું ષડ્યંત્ર ધૂળ થઈ ગયું.

કહેવાય છે કે ઘેલાશાની માતા લીલબાઈ ભીમનાથ મહાદેવની અનન્ય ભક્ત હતી. દીકરો સુરત ગયો ત્યારથી તે ભીમનાથદાદાની માળા ફેરવતી હતી. દાદાએ બાજી પલટી નાખી અને ઘેલાશા સાજાતાજા હેમખેમ બરવાળા પાછા આવ્યા. લીલબાઈ જ્યારે આંખ મીંચીને તન્મય થઈ માળા ફેરવતી હતી ત્યારે જ તેને આભાસ થયો કે ઘેલાશા આવી રહ્યા છે. આંખ ઉઘાડીને જોયું તો ઘેલાશા સામે ઊભા હતા. લીલબાઈની ભક્તિ ધન્યધન્ય થઈ ગઈ. ઘેલાશાએ ભીમનાથદાદાને ચારસો વીઘા જમીન ભેટ કરી મંદિરને તરતું કરી દીધું. કોઈ વિશિષ્ટ પરાક્રમી પુરુષની સફળતા પાછળ કોઈ દૈવી શક્તિ પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે.

બપોરના ધોમધોમ તપતા સૂર્યને પણ આથમવું પડતું હોય છે. ઘેલાશાના પણ આથમવાના દિવસો શરૂ થઈ ગયા. બન્યું એવું કે લીંબડીમાં શેઠ કુટુંબ બહુ સુખી-સમૃદ્ધ હતું. તેની સમૃદ્ધિ એટલી બધી હતી કે તે લીંબડીના દરબાર હરિસિંહને તે રૂપિયા ધીરતું, ત્યારે રાજા કરતાં પણ શેઠિયા વધુ સમૃદ્ધ ગણાતા.

શેઠપરિવારનો દીકરો ધાંધલપુર પરણાવેલો. પણ ભરયુવાન વયે દીકરો મૃત્યુ પામ્યો. ધાંધલપુરની કન્યા વિધવા થઈ. ખરખરાની વિધિ નિમિત્તે બંને પક્ષના પરિવારો ભેગા થયા. તેમાં શેઠપરિવારના વડીલે કન્યાના બાપને ચીમકી આપી કે “તમારી વિધવા કન્યા ગમે તેને આપજો, પણ લીંબડીમાં ન આપજો; નહીં તો જોવા જેવી થશે.” વેવાઈની ધમકીભરી વાતથી કન્યાનો બાપ ખિજાયો. સ્વમાની વ્યક્તિને પ્રાર્થના કરાય, ધમકી ન અપાય. નમ્ર પ્રાર્થનાથી સ્વમાની વ્યક્તિ નમ્ર થતી હોય છે, પણ ધમકી આપવાથી તે વધુ અક્કડ થઈ જતી હોય છે. કન્યાના બાપે પણ સામો જવાબ આપ્યો: “હવે તો પરણાવીશ તો કન્યાને લીંબડી જ પરણાવીશ.” સ્વમાનભંગ કરીને સ્વમાની વ્યક્તિને છંછેડવા ન જોઈએ. તેમાંથી ઇતિહાસ સર્જાય, ભડકો થાય.

કન્યાનો બાપ વિચારવા લાગ્યો કે આ માથાભારે શેઠકુટુંબના માથે સવાશેર થઈને રહે તેવો માણસ કોણ? તેમની નજર ઘેલાશા ઉપર પડી. ઘેલાશાને મોરભાઈ નામનો યુવાન દીકરો. વઢવાણ ઠાકોરની લાગવગ લગાડીને કન્યાના બાપે ઘેલાશાને વેવાઈ બનાવ્યા. મોરભાઈની જાન આવી અને વાજતેગાજતે ધામધૂમથી કન્યાનાં લગ્ન થયાં. શેઠપરિવાર ઝાંખો પડી ગયો. ઘેલાશાએ શેઠપરિવારની હવેલી સામે જ હવેલી બનાવી, સામે જ ગોખ મૂક્યો, જ્યાં બેસીને મોરભાઈની વહુ મોતી પરોવતી રહેતી. સંસારીઓના રાગદ્વેષ બહુ પ્રબળ હોય છે. તેઓ અન્ન-પાણી માટે નથી જીવતા હોતા, રાગ-દ્વેષ પૂરા કરવા જીવતા હોય છે.

શેઠકુટુંબના વડીલે લીંબડીના દરબારને લલચાવ્યા કે જો ઘેલાશાને જેલમાં નાખો તો અમારા માગણા બે લાખ રૂપિયા માંડી વાળીએ. દરબાર લલચાઈ ગયા. ઘેલાશાને પકડવા આરબોને બરવાળા મોકલ્યા. વૃદ્ધ લીલબાઈને શંકા પડી. તેમણે દીકરાને લીંબડી ન જવા ઘણું સમજાવ્યા. પણ ઘેલાશા માન્યો નહીં.

લીંબડીમાં ઘેલાશાને દગો કરીને કેદ કર્યા. જે દરબાર માટે ઘેલાશાએ જીવનભર વફાદારીથી રાજસેવા કરી રાજ્યની સીમા વધારી હતી તે જ દરબારે તેમને દગાથી કેદ કરી દીધા. શેઠકુટુંબ રાજી થયું. પણ બરાબર આ જ સમયે કશિયાભાઈ ચારણ મારવાડથી આવેલા. તેમણે આ હકીકત જાણી અને તેઓ ઊકળી ઊઠ્યા. ચારણ એટલે માત્ર વખાણ કરીને, વખાણભોજી થઈને પેટ ભરનારા જ નહીં, જરૂર પડે ત્યારે ખરીખરી વાત સંભળાવીને રાજાને અનર્થથી બચાવી લેનારા વાગ્વીર પણ ખરા. કશિયાભાઈએ દુહા લલકાર્યા. રાજાને ભાન થયું. પોતાની ભૂલ સમજાણી. તેમણે તરત જ ત્રણ લાખ રૂપિયાનો દંડ કરીને ઘેલાશાને છોડી મૂક્યા. ચારણ જમ્યા વિના જ ભરબપોરે રાજદરબાર છોડીને ચાલતા થયા. અણગમો બતાવવાનું અને ઉતારવાનું પ્રબળ નિમિત્ત અન્નત્યાગ હોય છે.

દંડના ત્રણ લાખ રૂપિયા ઘેલાશાના ઘરમાં ન હતા. તેમણે ઉછીના-પાછીના કરીને જેમતેમ બે લાખનો દંડ ચૂકવ્યો. બાકીની રકમ

ઉધાર લેવા ભાવનગર દરબાર પાસે ગયા, પણ લીંબડી દરબારને તેમાં પોતાની ફજેતી જણાઈ, તેથી માનપૂર્વક પાછા બોલાવી દંડ માફ કરી દીધો.

એક વાર ઘેલાશા લીંબડીથી બરવાળા આવતા હતા. વચ્ચે ધર્મની બહેન માનેલી ધીરુબાને ત્યાં વેંજારમાં રોટલા ખાવા રોકાયા. ધીરુબાની બુદ્ધિ બગડી, તો તેણે જમણમાં ઝેર ભેળવીને ધર્મના ભાઈને જમાડી દીધું. દાની ઢળી પડ્યા. ધરમની બહેન જ દગાબાજ નીકળી. બરવાળા લાવીને અગ્નિસંસ્કાર કર્યા. એક મહાન પરાક્રમી વાણિયા કારભારીનો આવો કરુણ અંત આવી ગયો. પણ લોકોએ કદર કરી “ઘેલાશાનું બરવાળું” નામ આપી એમને અમર કરી દીધા. ઘેલાશાના બરવાળામાં આ મહાન વાણિયાની સમાધિ ન હોય તો જરૂર કરવી જોઈએ. ઘેલાશાની સાથે બરવાળું પણ અમર થઈ ગયું.

બૌદ્ધિક રીતે માણસોને ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય: 1. ભોટ, 2. ભોળો, 3. ચતુર અને 4. લુચ્ચો

1. ભોટ તેને કહેવાય, જે વારંવાર છેતરાયા કરે. એક વારના અનુભવથી કશો બોધપાઠ ન લે અને એની એ જ ભૂલ વારંવાર કરતો રહે તેને ભોટ કહેવાય.

2. ભોળો તેને કહેવાય, જે પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉપર તરત જ વિશ્વાસ મૂકી દે. વિશ્વાસ વિના જીવન ચાલે નહીં. પણ જે માણસ ન મૂકવા જેવી જગ્યાએ પણ વિશ્વાસ મૂકી દે, બધાને સજ્જન સમજે અને પછી છેતરાય તેને ભોળો કહેવાય.

3. ચતુર તેને કહેવાય, જે સામેની વ્યક્તિની દાનતને સમજી જાય અને તે પ્રમાણે સંબંધ બાંધે અને વ્યવહાર કરે. ચતુર વ્યક્તિ કોઈને છેતરે નહીં. પણ તેને પણ કોઈ છેતરી શકે નહીં. સજ્જનતાપૂર્વકની પારદર્શી બુદ્ધિ તે ચતુરાઈ કહેવાય.

4. લુચ્ચો તેને કહેવાય, જે બીજાને છેતરતો રહે. તેનામાં સજ્જનતા નથી હોતી, માત્ર સ્વાર્થ, સ્વાર્થ અને સ્વાર્થ જ હોય છે. આવો માણસ જીવનભર અવિશ્વાસુ અને દુર્જન થઈને જીવન જીવતો હોય છે.

આ ચારે તત્ત્વો પ્રકૃતિજન્ય હોય છે, અર્થાત્ સ્વભાવથી જ હોય છે. સ્વભાવની ખબર લાંબો સમય સહવાસ કરવાથી પડતી હોય છે.

આપણે ભોળા માણસની વાત કરવાની છે. ભોળા માણસો ભાગ્યે જ ધનાઢ્ય થતા હોય છે. મોટા ભાગે તેઓ સામાન્ય આજીવિકા જીવનારા અથવા દરિદ્ર જ હોય છે. ધન કમાવા અને ધનનું જતન કરવા જે ચતુરાઈ હોવી જોઈએ તે તેમનામાં નથી હોતી. પહેલાં તો તેમને ધન કમાતાં આવડતું નથી અને કદાચ ધન મળી જાય તો તેનું જતન કરતાં નથી આવડતું. ધન, જોબન અને નારીનું જતન કરે તેને જ સુખ આવે. જો જતન કરતાં ન આવડે તો આ ત્રણે બેફામ થઈ જાય. બેફામપણું બરબાદીનું પ્રથમ પગથિયું કહેવાય.

સૌરાષ્ટ્રમાં સનાળી ગામ અને ત્યાં ભોળો કાત્યાળ નામનો કાઠી રહે. કાઠી શૂરવીર કોમ. જે લોકો જન્મજાત શૂરવીર હોય છે તેઓ દીર્ઘદ્રષ્ટા ઓછા હોય છે. દીર્ઘદ્રષ્ટા વાણિયા હોય, જેઓ ભવિષ્યનો વિચાર કરે. ભવિષ્યનો વિચાર નહીં કરનારાઓનું ઘડપણ દુઃખમાં પસાર થતું હોય છે. કાત્યાળને ઘડપણ આવ્યું, પણ ઘરમાં દાણોય ખાવાનો ન રહ્યો, તેથી ભૂખે મરવાનો સમય આવ્યો. પેન્શનયોજના પશ્ચિમની કહેવાય. આપણે ત્યાં આવી યોજના હતી જ નહીં, તેથી ઘણાની વૃદ્ધાવસ્થા બહુ દુઃખમાં વીતતી. ગામમાં રહીને ભીખ માગવી અથવા લાચાર જીવન જીવવું તેના કરતાં દૂર – આઘે જતા રહેવું સારું એમ વિચારીને કાત્યાળ બગલમાં તલવાર દબાવીને એક દિવસ ચાલતો થયો. કાઠીનું ઘરેણું તલવાર. ભપકાદાર કપડાં ન હોય તો ચાલે, પણ તલવાર વિના ન ચાલે. ખરેખર તો આ શસ્ત્રજીવી કોમ કહેવાય. જે શસ્ત્રજીવી હોય તેને બીજી આજીવિકા ન ફાવે. બુદ્ધે નિર્વાણ માટે ગૃહત્યાગ કર્યો હતો. પણ ભારતમાં લાખો લોકો પેટ માટે ગૃહત્યાગ કરીને જ્યાં પેટ ભરાય ત્યાં ઠલવાતા રહે છે. આજીવિકાની શોધમાં જેઓ ગૃહત્યાગી થઈને દર-દર ભટકતા રહે છે તેમનું પ્રારંભિક જીવન સુખી નથી હોતું. નિર્વાણની શોધ કરનારા કરતાં આજીવિકાની શોધ કરી આપનારા ઘણા મોટા કહેવાય. કેટલીક વાર તો આજીવિકાની શોધમાં સફળ ન થનારા પછી હારીથાકીને નિર્વાણની શોધમાં લાગી જતા હોય છે. નિર્વાણમાર્ગીઓને નિર્વાણ મળે કે ન મળે, પણ અહીં તેઓ ભૂખે નથી મરતા. તેમના માટે ઉત્તમ આહારના ઢગલા અહીંથી જ શરૂ થઈ જતા હોય છે.

આજીવિકાની શોધમાં કાત્યાળ ગીરના જંગલમાં ચાચઈગામ પહોંચી ગયો. ચાચઈમાં માણશિયા વાળાનું રાજ્ય તપે. સૌરાષ્ટ્રની જીવનપદ્ધતિ પ્રમાણે ઘરના પુરુષો ડેલીએ બેસે, પછી મોટો ચોક આવે, પછી ઓરડા આવે. મહિલાઓ ઓરડાઓમાં રહે. ઊંચાં ઘરોમાં ભારે મર્યાદા રહે. આપો ડેલીએ બેઠેલા અને કાત્યાળ નીકળ્યો. રામરામ-જુહાર કર્યા, પૂછતાછ થઈ તો કાત્યાળે જણાવ્યું કે “શેર બાજરી માટે ગામેગામ રખડી રહ્યો છું. કાઠીનો દીકરો છું તેથી ભીખ તો માગું નહીં.”

આપાએ જોયું કે માણસ પાણીદાર છે. પાણીદાર તલવાર, પાણીદાર ઘોડી અને પાણીદાર માણસ મળવાં દુર્લભ કહેવાય. પણ

પાણીદારને પાણીદાર જ ઓળખી શકે અને પચાવી પણ શકે.

આપાએ કાત્યાળને ભેંસો ચારવા રાખી લીધો. ત્યારે ગામડામાં બે જ રોજીઓ હતી: ખેતમજૂરી અને પશુપાલન. ત્રીજી કોઈ રોજી જ ન હતી. કાત્યાળ ભેંસો ચારે અને મોજ કરે. ભરપેટ ભોજન મળે અને ઘસઘસાટ ઊંઘવાનું મળે. જેને માથે કોઈ ટેન્શન ન હોય તેને જો આ બે વસ્તુઓ મળે તો જીવન ધન્યધન્ય થઈ જાય.

ત્યારે મહિલાઓ ઓરડામાં સૂએ, મહેમાનો અને વૃદ્ધો ડેલીએ સૂએ અને નોકરચાકરો ઢોરોના ઢાળિયામાં સૂએ. કાત્યાળ ઢાળિયામાં ઘોડીઓના તબેલામાં સૂતો છે, ત્યાં તેના કાને કાંઈક અવાજ આવવા લાગ્યો. એ જમાનો નિશ્ચિંત સૂવાનો ન હતો. ચોર-લૂંટારા ઘણા, તેથી આર્થિક રીતે સુખી માણસો સુખે ઊંઘી શકતા નહીં. ક્યારે ધાડ પડે કે ક્યારે કોઈ ચોર આવીને ચોરી કરી જાય તે કહેવાય નહીં.

કાત્યાળે જોયું તો દીવાલમાં કાણું પાડીને એક ચોર ઘોડી ચોરવા અંદર પેસી રહ્યો છે. તલવારના એક જ ઝટકે કાત્યાળે તેનું માથું કાપી નાખ્યું. બહાર ઊભેલા બીજા ચાર ચોરો પણ ભાગવા જતા હતા, પણ કાત્યાળે ચારેનાં ઢીમ ઢાળી દીધાં. એકસાથે ચચ્યાર મડદાં ભેગાં કરીને ઘોડારના ખૂણે ખડકી દીધાં અને જાણે કશું જ નથી થયું તેમ માનીને કાત્યાળ પાછો ઘસઘસાટ સૂઈ ગયો.

કૂર કામો કરીને પણ જેને ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી જાય અને પુણ્યકાર્યો કરીને પણ જેની ઊંઘ હરામ થઈ જાય તે ભિન્નભિન્ન માનસિકતાનો જ પ્રભાવ કહેવાય.

સંસારમાં ઘણા પ્રકારની ચોરીઓ હોય છે, પણ તેમાં એક યશચોરી પણ હોય છે. શાહુકાર જેવા દેખાતા માણસો પણ કેટલીક વાર કોઈનો યશ ચોરી લેતા હોય છે. યશસ્વી કામ કરે કોઈ, પણ બીજા કેટલાક ચાલાક-લુચ્ચા લોકો તે યશને પોતાને નામે ચઢાવી દે તે યશચોરી કહેવાય. કાવ્ય-કલા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આવી ચોરીઓ બહુ થતી હોય છે.

કાત્યાળે ચાર ચોરોને મારી નાખ્યા, પણ તેનો યશ બીજા નોકરોએ પોતાને માથે લઈ લીધો. કોઈ કોઈનું આળ ન લે, પણ યશ તો લઈ લે. બીજાનું આળ પોતે ઓઢે અને પોતાનો યશ બીજાને ઓઢાડી દે તેનાથી મોટો બીજો કોઈ સંત ન કહેવાય.

કાત્યાળના ભોળપણનો લાભ લઈને બીજા સામાન્ય નોકરો દરબાર પાસે ઇનામ લેવા હાજર થઈ ગયા. કાત્યાળ તો ભેંસો ચારવા ગીરમાં ગયો હતો. તેને તો ઇનામની કાંઈ પડી ન હતી. ઇનામલાલચુ માણસો ઇનામ મેળવવા ગમે તેવું જૂઠ આચરી શકે છે. પણ સાંજે જ્યારે કાત્યાળ ભેંસો લઈને પાછો ફર્યો અને તેને ઘાયલ થયેલો જોયો ત્યારે તેની પૂછપરછ કરતાં જણાયું કે ચોરોને મારનારો તો તે જ હતો. સચ્ચાઈ ખૂલી જતી હોય છે, પણ કદાચ વિલંબ લાગે. દરબારે કાત્યાળની કદર કરી તેને નોકરીમાં પ્રમોશન આપી પોતાના અંગરક્ષક તરીકે રાખી લીધો. કાર્યકુશળતાની કદર-રૂપે મળેલું પ્રમોશન જ ખરું પ્રમોશન કહેવાય. જોર કરીને, ધક્કો મારીને ઉપર ચડાવી દીધેલા લોકો સાચાં મોતી નથી હોતા. ખરા સમયે તેઓ ફૂટી જતા હોય છે. સાચાં મોતી જ ઘણાના ઘા સહી શકે, ફટકાં નહીં.

* * *

દામ્પત્યજીવનમાં અનેક અનિષ્ટો આવતાં હોય છે, તેમાં સૌથી મોટું અનિષ્ટ વ્યભિચાર છે. પતિ કે પત્ની એકબીજાની હયાતીમાં પરપુરુષ કે પરસ્ત્રી સાથેનો યૌનસંબંધ બાંધે તેને વ્યભિચાર કહેવાય. તેનાં ઘણાં ભયંકર પરિણામ આવે, તેથી બધા ધર્મોમાં તેને મહાપાપ માનવામાં આવ્યું છે. બધા ધર્મો સખત સજા આપતા હોવા છતાં આ અનિષ્ટ નાબૂદ થતું નથી.

ચાચઈગામમાં કોળીની વસ્તી વધારે. આમ જુઓ તો કોળી સૌથી જૂના નિવાસી કહેવાય. એક કોળી રોજી માટે પરગામ ગયેલો. ઘરમાં પત્ની એકલી રહી ગયેલી. સોનું રેઢું મુકાય, પણ પત્ની રેઢી ન મુકાય. રેઢું ખેતર ભેળાઈ જતાં વાર ન લાગે, તેમ રેઢી પત્ની પણ ક્યારે ભેળાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. દામ્પત્યજીવનની સફળતાનો મૂલાધાર વિશ્વાસ છે. પણ વિશ્વાસને પણ વાડની જરૂર હોય છે. વાડ વિનાનો વિશ્વાસ બહુ ભરોસાપાત્ર ન કહેવાય.

કોળીની ગેરહાજરીમાં એકલી રેઢી બાઈ ઉપર કોઈ બીજા કોળીની નજર ઠરી. પ્રત્યેક ગામમાં આવા નજરલુચ્ચા થોડાક લોકો તો રહેતા જ હોય છે. બાઈને નજર ગમી, કારણ કે તે કામભૂખી હતી. કામ ભોગવી ચૂકેલી સ્ત્રી લાંબો સમય કામભૂખ સહન ન કરી શકે. તે પોતે જ કામશિકારીને શોધતી રહે છે. બંને એક થઈ ગયાં, ગળાબૂડ ડૂબ્યાં. પતિ-પત્નીના પ્રેમ કરતાં વ્યભિચારનો પ્રેમ વધુ તીવ્ર હોય છે. પતિ-પત્નીને સમાજની બીક ન હોય તો જુદાં કરી શકાય, પણ વ્યભિચાર-પ્રેમીઓને સમાજ મથે તોપણ જુદાં ન કરી શકાય. કદાચ તનથી કરાય, પણ મનથી તો ક્યારેય નહીં.

પેલો ખરો પતિ પાછો ફરે તેના પહેલાં બંને ભાગી ગયાં. પણ પ્રશ્ન હતો રાજમાન્યતાનો. જે લગ્નો રાજમાન્ય, સમાજમાન્ય કે ધર્મમાન્ય નથી હોતાં તેને લોકસ્વીકૃતિ નથી મળતી હોતી. લોકસ્વીકૃતિ વિના લોકોમાં રહી શકાય નહીં, તેથી લોકસ્વીકૃતિ જરૂરી છે.

કોળીએ ભલ્લી બે ભેંસો ચાચઈ દરબારને ભેટ ધરી અને દરબારનું મન જીતી લીધું. જેનું મન લોભ-લાલચથી જિતાઈ જતું હોય છે તે સાચો ન્યાય કરી શકે નહીં. દરબારે પેલા કોળીના વ્યભિચાર-સંબંધને માન્યતા આપી દીધી.

થોડા દિવસમાં પેલો મૂળ કોળી પૈસા કમાઈને પત્ની માટે કપડાં અને દાગીનાનું પોટકું લઈને પાછો ફર્યો, પણ પત્નીના વિશ્વાસઘાતના સમાચાર જાણીને બહુ આઘાત પામ્યો. બધા આઘાતોમાં સ્ત્રીનો આઘાત સૌથી ભારે હોય છે. સ્ત્રીના આઘાતમાં લોકો ખુનામરકી કરી દેતા હોય છે. જે સ્ત્રી વાસનાકેન્દ્રિત જીવન જીવતી હોય છે તે વિશ્વાસપાત્ર નથી હોતી. તે ચંચળ હોય છે અને ચંચળતા એકનિષ્ઠ નથી હોતી. બહુનિષ્ઠ વાસના વિનાશકારી બની જતી હોય છે. તેથી સ્ત્રીનો પતિવ્રતાધર્મ પૂજાય છે. પતિવ્રતાધર્મ તેને એકનિષ્ઠ રહેવાનું બળ પૂરું પાડે છે. બળ વિના આંધીમાં ટકી શકાય નહીં. બધી આંધીઓમાં વાસનાની આંધી સૌથી વધુ ભયંકર હોય છે. ધર્મ વિના તેમાં ટકી શકાય નહીં.

મૂળ કોળી દરબાર પાસે ફરિયાદ કરવા ગયો, પણ ભેંસોની લાંચથી ખરીદાઈ ગયેલા દરબારે કાંઈ ન્યાય આપ્યો નહીં. તોછડાઈમાં કહી દીધું: “બીજી કોળણ લાવજે ને કોળણોની ક્યાં કમી છે?” મુખ્ય કોળીને દરબારનો જવાબ હાડોહાડ લાગી ગયો. જતાંજતાં તે કહેતો ગયો: “દરબાર, હવે ભેંસોનાં દૂધ ખાટાં કરી નાખીશ.” કોળી બહારવટે ચઢ્યો. કોળી બહાદુર કોમ કહેવાય. તેણે હાહાકાર મચાવવા માંડ્યો. અન્યાયથી અત્યાચાર અને અત્યાચારથી વિદ્રોહ થતો હોય છે. કોળી બહારવટિયો થઈ ગયો. તે દરબારની પાછળ પડી ગયો. દરબાર તેનાથી એવા ડરવા લાગ્યા કે એક રાત એક જ જગ્યાએ સૂઈ ન શકે. રોજ સૂવાની જગ્યા બદલ્યા કરે. એક રાત્રે આવીને કોળી દરબારના ખાટલા ઉપર બંદૂક ફોડી ગયો. સારું થયું કે તે દિવસે દરબાર બીજે સૂતા હતા તેથી બચી ગયા.

કોળીની આટલી બધી હિંમત જોઈને દરબારનાં ઠકરાણાં કમકમી ઊઠ્યાં. તેમણે ભરી પંગતમાં જમનારા સેવકોને મહેણું માર્યું કે દૂધભાત ખાવા તો બધા પહોંચી જાઓ છો, પણ કોઈ કોળીને પકડતા નથી. કાત્યાળને આ મહેણું હાડોહાડ લાગી ગયું. પાણીદાર ઘોડીને ચાબુક સહન ન થાય, તેમ પાણીદાર માણસથી મહેણું પણ સહન ન થાય.

કાત્યાળ કોળીને પકડવાના કામમાં લાગી ગયો. એક રાત્રે જ્યારે તે દરબારનો બદલો લેવા ચૂપચાપ આવતો હતો ત્યારે કાત્યાળે તેને પકડી લીધો. કાત્યાળે તેને એવો ઘા માર્યો હતો કે જનોઈવઢ વેતરાઈ ગયો હતો. કાત્યાળે કોળીને દરબાર પાસે રજૂ કર્યો.

કોળી તરફડી-તરફડીને મરણ પામ્યો. હાશ! દરબારને શાંતિ થઈ. હવે તે એક જ જગ્યાએ ઊંઘવા લાગ્યા. દરબારે કાત્યાળને એક ગામ ઇનામમાં આપ્યું. તે ગામનું નામ ‘આંબાલાગોળ’.

આ જ કાત્યાળ દરબારની સાથે જૂનાગઢની ચઢાઈમાં પોતાનું માથું આપી પૂરેપૂરી વફાદારી બતાવી અમર થઈ ગયો. કાત્યાળ પોતાના સ્વામી માટે શહીદ થઈને અમર થઈ ગયો. પેલો કોળીની પત્નીને ભગાડી જનારો કોળી દુઃખી થઈને મર્યો. ભેંસોની લાંચમાં અન્યાય કરનાર દરબાર માણશિયા વાળાને જીવનભર પસ્તાવો રહ્યો. જો તેમણે અન્યાય ન કર્યો હોત તો પેલો કોળી બહારવટે ચઢ્યો ન હોત અને તો આ બધા અનર્થો ન થાત.

રાજપૂતી જીવનશૈલીના અનેક ગુણોમાં એક બહુ મોટો ગુણ છે શરણાગતની રક્ષા કરવી તે. શરણે આવેલા શત્રુને પણ પ્રાણના ભોગે રક્ષણ આપવું તે તેની ખાસિયત છે. વિભીષણ શ્રીરામના શરણમાં ગયો. શ્રીરામે તેને શરણ આપ્યું, એટલું જ નહીં, તરત જ તેને લંકાનો રાજા બનાવી દીધો. શરણાગત માટે મોટાંમોટાં યુદ્ધો થયાંના અને ફના થઈ ગયાના કેટલાય ઇતિહાસો સર્જાયા છે. વાણિયાબુદ્ધિથી આને ડહાપણ ન કહેવાય. ભૂચર મોરીનું યુદ્ધ એક સસલાના રક્ષણ નિમિત્તે થયેલું. રાજપૂતો વચનના પાકા એમ કહો કે વચનના પાકા હોય તેને જ રાજપૂત કહેવાય. વારંવાર પલટી ખાનાર રાજપૂત ન હોય. શરણાગત માટે પ્રાણ આપનાર ભીમોરાના કાઠી દરબાર નાજા ખાયરનો આવો જ કાંઈક ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસ ઘટનાઓમાંથી ઘડાય. ઘટનાઓ અસામાન્ય હોય તો જ તેને ઘટના કહેવાય.

ટાઢાણા કાઠી પાસે માણકી ઘોડી એવી પંચકલ્યાણી કે જોતા જ રહી જાઓ. સામાન્ય માણસે લોકોની નજરે ચઢે તેવો વૈભવ ન ભોગવવો જોઈએ. લોકોમાં થોડાક દબંગો પણ હોય છે અને દબંગો ગરીબોના વૈભવને સાંખી શકતા નથી. તેથી તેમની નજરોથી બચીને વૈભવ ભોગવવો સારો. એવું મનાય છે કે રૂપાળા માણસને બળેલા માણસની નજર લાગી જતી હોય છે. આવી નજરથી બચવા લોકો ત્રોટકાં કરતા હોય છે. કદરૂપા માણસને કદી કોઈની નજર લાગતી નથી. તે નિર્ભય થઈને જીવી શકે છે. તેને ચહેરા ઉપર કાળા ડાઘ લગાડવા નથી પડતા, આખો ચહેરો જ કાળો હોય છે. આવી જ રીતે ભિખારીના શણગાર પણ કોઈની નજરે નથી ચઢતા, કારણ કે શણગાર હોતા જ નથી. ચીંથરેહાલ ઓઘરાળો દેખાવ ચીતરી ચઢાવે તેવો હોય છે. જેને જોઈને ચીતરી ચઢે તેને કોઈની નજર ન લાગે.

ટાઢાણા કાઠીને શું સૂઝયું કે પોતાની પંચકલ્યાણી માણકીને જ્યારે-ત્યારે જ્યાં ને ત્યાં લોકો વચ્ચે નચાવવા લાગ્યો. લોકો વાહવાહ પોકારે. ભોગ, ભોજન અને વૈભવ ખાનગીમાં જ સારાં. તેનાં પ્રદર્શન ન હોય. પણ અધૂરિયા પ્રદર્શન કર્યા વિના રહી શકે નહીં. ટાઢાણા કાઠીની ઘોડીને જસદણના ચેલા ખાયરની નજર લાગી ગઈ. ચેલા ખાયર મોટા દરબાર અને ટાઢાણો નાનો કાઠી. જસદણની પ્રજા, તેની પાસે આવી ઘોડી હોય તે સહી શકાય નહીં. ચેલા ખાયરે માગણી કરી, પણ ટાઢાણાએ ચોખ્ખી ના કહી દીધી: પ્રાણ આપું પણ ઘોડી ન આપું. ટાઢાણાને ઘોડી બહુ વહાલી જે બહુ વહાલું હોય તેના પ્રત્યે આપોઆપ આસક્તિ થઈ જાય. આસક્તિ વિનાનું જીવન વ્યક્તિને વીતરાગ તો બનાવે, પણ શૂરવીર ન બનાવે. દબાણ આવતાં જ ત્યાગીને તે ચાલતો થાય. જે ભોગત્યાગી હોય તે સંયમી કહેવાય, પણ જે પ્રેમત્યાગી હોય તેને બેવફા કહેવાય. ભોગત્યાગ હોય, પણ પ્રેમત્યાગ ન હોય. માનવહત્યા કરતાં પણ પ્રેમહત્યા મહાપાપ કહેવાય.

પ્રેમ માત્ર માનવ-માનવ વચ્ચે જ નથી હોતો, પશુ-પક્ષીઓ સાથે પણ હોય છે. ટાઢાણાને પોતાની માણકી ઘોડી પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ, જેમ મહારાણા પ્રતાપને પોતાના ચેતક ઘોડા પ્રત્યે હતો, જેમ યુધિષ્ઠિરને પોતાના કૂતરા પ્રત્યે હતો. પ્રેમનું મૂળ વફાદારી છે અને વફાદારીનું પરિણામ બલિદાન છે.

જસદણના ચેલા ખાયરથી ટાઢાણાની માણકી જોઈ ન ગઈ. પારકી સંપત્તિ ગમે તેટલી આકર્ષક હોય તોપણ જેનું મન ન લલચાય તેને જ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય. શક્તિમાંથી સામર્થ્ય પેદા થાય અને સામર્થ્યમાંથી જો સ્થિતપ્રજ્ઞતા ન પ્રગટે તો સામર્થ્ય દાટ વાળતું થઈ જાય. ચેલો કાઠી સમર્થ તો હતો પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ ન હતો, તે એવો લલચાઈ ગયો કે અંતે તેણે ટાઢાણા પાસેથી માણકી ઘોડી જબરજસ્તીથી પડાવી લીધી. ટાઢાણાથી આ અન્યાય સહન ન થયો. રાજાના બધા અત્યાચારો મૂંગા મોઢે સહન કરી લે તેને રાંક પ્રજા કહેવાય. રાંક પ્રજાનો ઇતિહાસ ન હોય, હોય તો માત્ર વેઠ જ કરવાનો હોય. ટાઢાણો કાઠી-બચ્ચો. ગરીબ ખરો પણ રાંક નહીં. કાઠી વેઠ ન કરે, બહારવટું કરે. ટાઢાણો બહારવટે ચઢ્યો. ચેલા ખાયરના બાપ વાજસૂરનું હડહડતું અપમાન કરીને રાજ્ય સામે વેર બાંધ્યું. મોટા સાથે વેર બાંધીને સુખશાંતિથી જિવાય નહીં. સતત સંઘર્ષ કરનારા અંતે થાકતા હોય છે. સંઘર્ષ થાક વિનાનો હોતો નથી. થાકેલા માણસ આશરો શોધે. જ્યાં વિસામો મળે ત્યાં થાક ઊતરે. સંઘર્ષ વિનાનું જીવન ચાલુ પ્રવાહમાં તણાવા જેવું છે. મડદું તણાય છે, તરતું નથી. તરવું અને તે પણ સામા પૂરે તરવું એ સૌથી કઠિન જીવન કહેવાય. તેનો જ ઇતિહાસ હોય. પ્રવાહમાં તણાતાં મડદાંનો ઇતિહાસ ન હોય. ગુફામાં બેસીને ધ્યાન

કરનારા કદાચ શાંતિ પામતા હશે, પણ ગામની આબરૂ બચાવનારા ધીંગાણે ચઢનારા શૂરાપૂરા જેવા તેમના પાણિયા ન હોય. ધ્યાનશિબિરોમાં ભાગ લેવા કરતાં રાષ્ટ્રની આબરૂ બચાવવા સીમાડા ઉપર ગોળીઓની રમઝટ મચાવવી અઘરી છે. લોકો અઘરો યોગ પડતો મૂકીને સરળ યોગમાં લાગી જતા હોય છે, જેથી પ્રવાહમાં તણાતા કહેવાય.

લાંબો વિચાર કરીને ટાઢાણા કાઢીએ ભીમોરા ગઢના નાજા ખાયરના શરણમાં જવાનું નક્કી કર્યું. માણસને માલિક શોધતાં પણ આવડવું જોઈએ. સ્વયંવરમાં જેમ કન્યા પતિને પારખી જાય છે, તેમ કુશળ માણસ માલિકને પારખી જાય છે. માલિકને ઓળખવાનું તો ઘોડો અને કૂતરો પણ સારી રીતે જાણે છે. ઘોડો અને કૂતરો કદી દગાબાજી નથી કરતા; માણસનો ભરોસો નહીં.

ચોટીલાની નજીકનાં જંગલોમાં એક ડુંગરા ઉપર ભીમોરાનો ગઢ આવેલો છે. ગઢ સુરક્ષિત અને મજબૂત બાંધેલો. ગઢનો માલિક નાજો ખાયર ચોવીસ ગામનો ધણી. બહુ નેકી-ટેકીવાળો. થોડી આનાકાની કરીને અંતે નાજાએ ટાઢાણાને આશરો આપ્યો.

બહારવટું ખેડી-ખેડીને થાકેલો ટાઢાણો હવે સુરક્ષિત થયો. સુરક્ષિત થયા વિના શાંતિ ન મળે. જેના માથે અનેક શત્રુઓ ઝઝૂમતા હોય તેને શાંતિ ન હોય. કાં દુશ્મનોથી ભાગીને શાંતિ પમાય, કાં પછી વેર વાળીને શાંતિ પમાય. “જીવો અને જીવવા દો”નો આદર્શ પ્રવચનમાં શોભે, સિંહ અને મૃગો વચ્ચે ન શોભે.

જસદણના ચેલા ખાયરને ખબર પડી કે મારો ચોર ટાઢાણો ભીમોરાના ગઢમાં નાજા ખાયરના આશરે લીલાલહેર કરે છે. તેણે વારંવાર નાજા ખાયરને ચોર સોંપી દેવાનું કહેણ મોકલ્યું, પણ નાજાએ એક જ જવાબ આપ્યો કે શરણાગતને ત્યજાય નહીં. અંતે ચેલા ખાયરે બળજબરીથી પોતાના ચોરને પકડી લેવાની યોજના ઘડી. યુદ્ધ કરતાં પહેલાં પોતાના અને સામેના શત્રુના બળાબળનો પૂરો વિચાર કરવો જોઈએ. ચેલાને લાગ્યું કે જસદણ મોટું રાજ્ય હોવા છતાં ભીમોરાના ગઢને જીતી શકાશે નહીં, તેથી તેણે પેશ્વાના પ્રતિનિધિ બાબારાવ સાથે મંત્રણા કરી. બાબારાવ ચોથ ઉઘરાવવા દર વર્ષે કાઠિયાવાડમાં મોટી મરાઠી સેના લઈને ઊતરી આવતો અને ભારે રંજાડ કરીને હાહાકાર મચાવી દેતો. તેની પાસે તોપોવાળું મોટું લશ્કર રહેતું. કોઈ સામે થવાની હિંમત ન કરતું. પૈસા આપીને ચેલો કાઠી બાબારાવની ફોજને ભીમોરાની તળેટીમાં લઈ આવ્યો. કિલ્લો ઘેરી લેવાયો. તોપો ગોઠવાઈ ગઈ. કિલ્લાની અંદરના માણસો ગભરાયા. બધા યોદ્ધાઓ શૂરવીર નથી હોતા, જેમ બધા સાધુઓ ત્યાગી-વૈરાગી નથી હોતા. વંશ પૂજાય, પણ ખરાની ખરે ખબરું થાય.

ગભરાયેલા યોદ્ધાઓને ગુપ્ત બારીએથી ભાગી જવા નાજાએ રજા આપી. ઘણાએ નાજાને સલાહ આપી કે એક ચોર માટે શા સારુ આખો કિલ્લો અને આખો વંશ બરબાદ કરી રહ્યો છે? ચોરને આપી દે તો શાંતિ થઈ જાય. પણ એકવચની નાજો માન્યો નહીં. તેની જીભે એક જ વાત હતી: જે થવું હોય તે થાય, પણ શરણાગતનો ત્યાગ નહીં કરું. લોકોને તેની મૂર્ખામી ઉપર હસવું આવતું હતું. આદર્શો મક્કમતા વિના પળાતા નથી. ઢીલા-પોચા મનના અને સ્વાર્થી, લુચ્યાઈવાળા લોકો આદર્શો પાળી શકતા નથી.

નાજાના કહેવાથી આખો ગઢ ખાલી થઈ ગયો. ડૂબતા જહાજમાં કોણ બેસે? બધા ભાગી ગયા. માત્ર આઠ હાજર રહી ગયા. તેઓ પૂરેપૂરા મક્કમ હતા. નાજાએ આઠેને વ્યૂહ પ્રમાણે ગોઠવી દીધા. નીચેથી મરાઠી સેના તોપોના ગોળા છોડે અને ઉપરથી આઠ કાઠીઓ બંદૂકોની ગોળીઓ છોડે.

કિલ્લો બહુ મજબૂત હતો તેથી તેમના ગોળાઓની ટક્કર ઝીલતો હતો. પણ કિલ્લાની એક મોટી કમજોરી હતી. તેમાં પાણીનો કૂવો ન હતો. કૂવો તળેટીમાં હતો. તળેટીમાં મરાઠાની ફોજ પડી હતી. પાણી વિના આઠ દિવસ નાજાએ યુદ્ધ લડ્યું. પણ હવે શું થાય? પાણી વિના બધા તરફડવા લાગ્યા. ભૂખનું દુઃખ સહન થાય, પણ તરસનું દુઃખ સહન ન થાય, આઠ-આઠ દિવસથી તરસ્યા યોદ્ધાઓ ગઢમાં રહીને યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. આ ઝઘડાનું મૂળ એવો ટાઢાણો કાઠી પણ ગઢમાં છે. તેનાથી તરસનું દુઃખ સહન ન થયું. તેણે નાજા ખાયરના હોકાનું ગંધાતું પાણી પી લીધું.

ભૂખ-તરસના શારીરિક આવેગો અને કામવાસનાના માનસિક આવેગો આગળ લાંબો સમય કોઈ ટકી શકે નહીં. હોકાનું પાણી પી

જવાથી નાજા ખાયરે તેને ફટકાર લગાવ્યો. તીવ્ર આવેગોના વેગમાં કોઈ કાંઈ કરી બેસે તો તે ક્ષમાને પાત્ર ગણાવો જોઈએ. આવેગો કોઈનાય સગા થતા નથી. ભલભલા નિયમ તોડી નખાવતાં વાર નથી લગાડતા.

ટાઢાણો કાઢી ગઢ ઉપરથી કૂદકો મારીને બાબારાવની ફોજમાં દોડી ગયો. ચેલો ખાયર ઓળખી ગયો. તરસથી તરફડતા ટાઢાણાને ચેલાએ પાણી પાયું અને ગઢની અંદરનો ભેદ જાણ્યો કે ગઢમાં તો માત્ર આઠ જ માણસો રહી ગયા છે, બાકીના બધાને નાજાએ વિદાય કરી દીધા છે. ગઢની પોલ ખૂલી ગઈ. ચેલો ખાયર સમજતો હતો કે ગઢમાં સેંકડો માણસ છે અને પુષ્કળ દારૂગોળો પણ છે, તેથી ગઢ જીતવો શક્ય નથી; પણ જેના નિમિત્તે આ યુદ્ધ મંડાણું હતું તે ટાઢાણાએ જ પોલ ખોલી દીધી. પ્રત્યેક મહાન વ્યક્તિત્વમાં ખૂણેખાંચરે પણ નાની-મોટી પોલ હોય જ છે. તે ન ખૂલે ત્યાં સુધી બાંધી મુઠ્ઠી લાખની કહેવાય. પણ મોટા ભાગે કોઈ ઘરના માણસ દ્વારા જ આ ખૂણો ઉઘાડો થઈ જતો હોય છે.

મરાઠી ફોજે જબરજસ્ત હલ્લો બોલ્યો. હવે બચવાનો કોઈ આરો નથી એવું સમજીને નાજા ખાયરના બધા યોદ્ધાઓ છેલ્લી લડાઈ કરી લેવા તૈયાર થઈ ગયા.

બન્યું એવું કે થોડા જ દિવસ પહેલાં મારવાડથી બે પગપાળા યાત્રાળુઓ આવીને રોકાયા હતા. તેમને ગુપચુપ ચાલ્યા જવા નાજા ખાયરે સમજાવ્યા, પણ મારવાડી રાજપૂતો ન માન્યા: “અમે તમારો રોટલો ખાધો. હવે જવાય નહીં.” રોટલાનું માન રાખવું જોઈએ. ઉચ્ચ ખાનદાનીનું માપ રોટલો છે. જે રોટલો ખાય તે કદી નમકહરામ થાય નહીં. હલકા માણસો તો જેનું ખાય તેનું જ ખોદે. ખાતા જાય અને ખોદતા જાય. મારવાડી રાજપૂતો ન ખસ્યા તે ન જ ખસ્યા. તેમના મોઢા ઉપર વારંવાર એક જ વાક્ય આવતું: “હવે તો અઠે દ્વારકા.” ત્યારથી આ વાક્ય પ્રચલિત થઈ ગયું.

મરવાના ઘણા પ્રકાર છે. ક્યારે કોનું કેવું મૃત્યુ આવે તે કહેવાય નહીં. પણ જો તૈયારીની તક મળે તેવું મૃત્યુ આવે તો ડાહ્યો માણસ પાછળ રહી જતા માણસો માટે યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને મરે. માનો કે કોઈને આત્મહત્યા કરીને મરવાનું થયું તો તે બધાની ક્ષમા માગતી અને કોઈને દોષી ન બતાવતી ચિઠ્ઠી લખીને મરે, જેથી પાછળનાં માણસોને ઉપાધિ ન થાય.

માનો કે વૃદ્ધાવસ્થા અથવા રોગથી મરવાનું થાય તો બધી સંપત્તિ વહેંચીને, બધી વ્યવસ્થા કરીને મરે, જેથી પાછળથી કોઈને કશો ઝઘડો થાય નહીં.

નાજાને થયું કે હવે થોડી જ ક્ષણોનું જીવન બાકી રહી ગયું છે. મરતાં પહેલાં તેણે આઠેઆઠ દેવ જેવી ઘોડીઓને ઝાટકે દીધી. પોતાનાં શસ્ત્રો અને વાહનો શત્રુના હાથમાં ન જવાં જોઈએ. પ્રાણથી પણ અધિક વહાલી દીકરી જેવી ઘોડીઓને મારી નાખી. કેટલીક વાર મારી નાખવામાં પણ કલ્યાણતત્ત્વ હોય છે.

ગઢના દરવાજા તૂટ્યા. મરાઠી સેના અંદર દાખલ થઈ ગઈ. આઠે યોદ્ધાઓ ખૂબ લડ્યા. નાજા ખાયરનું માથું ડગમગતું થઈ ગયું. તેના અંગેઅંગે ઝટકા પડ્યા હતા, તોપણ મરતાં-મરતાં બાબારાવના ભાણેજને મારી તે પછી મર્યો.

ગઢ તો ચેલા ખાયરના હાથમાં ગયો, પણ નાજા ખાયરના વારસદારોએ આગળ જતાં ગઢ પાછો મેળવી લીધો. શરણાગતની રક્ષા માટે નાજો ખાયર ફના થઈ ગયો, પણ ચારણોએ અનેક ગીતો રચીને તેને અમર કરી દીધો.

ભારતના મુસ્લિમોમાં મોટા ભાગના વર્ષો પહેલાં હિન્દુ ધર્મમાંથી ઇચ્છાપૂર્વક અથવા જોરજબરજસ્તીથી ધર્મપરિવર્તન કરી-કરાવીને થયેલા છે. તેમની અટકો તેની સાક્ષી છે. કેટલાક વહોરા લોકોની અટકો શુક્લ, તરવાડી, દવે વગેરે હોય છે, જે બતાવે છે કે વર્ષો પહેલાં તેઓ બ્રાહ્મણ હતા. કેટલાક ચૌહાણ, વાઘેલા, પરમાર, મહીડા વગેરે અટકોવાળા હોય છે, જે વર્ષો પહેલાં ક્ષત્રિયો હતા તેવું જણાવે છે. કાળે કરીને પરિસ્થિતિવશ તેમણે ધર્મપરિવર્તન કર્યું હશે કે કરાવાયું હશે, પણ આજે પણ તેમનો આનુવંશિક વારસો ચાલુ રહેલો જોવા મળે છે. ધર્મ બદલવાથી અનુવંશના ગુણ-દોષો બદલાઈ જતા નથી. આમ જુઓ તો ભારતમાં બૌદ્ધ-જૈન કાળથી જ ધર્મપરિવર્તન ચાલુ થઈ ગયું હતું, પણ તે ભારતીય ધર્મો હોવાથી મૂળ ધર્મથી બહુ જુદા ન હતા, તેથી જનમાનસમાં પારસ્પરિક કોઈ મોટો વિભેદ પેદા ન થતો. રોટી-બેટી-વ્યવહાર જેમ ચાલતો હતો તેમ જ ચાલતો રહ્યો. પણ અરબસ્તાનમાં ઇસ્લામના ઉદય પછી જે ઇસ્લામની આંધી ચારે તરફ ફેલાઈ તે માત્ર ભૂમિવિજય પૂરતી જ સીમિત ન હતી. તેનો મુખ્ય હેતુ તો ઇસ્લામ ધર્મને વિશ્વભરમાં છાઈ દેવાનો હતો, તેથી રાષ્ટ્રપરિવર્તનની સાથે ધર્મપરિવર્તનની પ્રવૃત્તિ પણ જોરશોરથી ચાલવા લાગી. તેમાં ઘણી સફળતા પણ મળી. કેટલાક પૂરા દેશના દેશ બદલાઈ ગયા, પણ ભારતમાં પૂરેપૂરી સફળતા ન મળી. ભારતમાં કેટલાક પ્રમાણમાં સફળતા મળી હોવા છતાં દેશનો બહુ મોટો ભાગ હિન્દુ જ રહ્યો. જે લોકોએ ધર્મપરિવર્તન કર્યું તેમાં ક્ષત્રિયો પણ હતા. તેમણે અરબી નામો તો સ્વીકાર્યા, પણ અટક હતી એની એ જ ચાલુ રાખી, જે આજે તેમના મૂળની સાક્ષી આપે છે.

સૌરાષ્ટ્રનું રાણપુર ગામ. તેની નજીક એક ટીંબો. તેમાં હાલાજીના વંશજ સાહેબજી પરમાર રહેતા. તેઓ પ્રકૃતિથી ભલા માણસ હતા. આમ તો તેઓ દરબાર હતા, પણ દરબારી રુઆબ જ રહ્યા નહીં. તેઓ ભલા ને તેમની તસ્બી ભલી. આખો દિવસ તસ્બી ફેરવ્યા કરે. તેમને એક પિતરાઈ ભાઈ હતા. તેમનું નામ રહીમજી. રહીમજીની પ્રકૃતિ નીચ હતી. પ્રત્યેક વ્યક્તિની પ્રકૃતિ હોય છે. પ્રકૃતિ જન્મજાત હોય છે અને તે મરણપર્યંત રહેતી હોય છે. રહીમજી સાહેબજીનાં સરળતા અને ભગતપણાનો ગેરલાભ ઉઠાવતા રહે. સરળતા અને ભગત-ભોળપણ ગેરલાભ લેનારાઓનું ખેતર હોય છે. મોકો મળતાં જ તેઓ કણસલાં લણતા રહે છે. રહીમજી સાહેબજીના ખેતરમાં રંજાડ કરે, ઘોડાં ચારે, નુકસાન કરે, પણ સાહેબજી કશું બોલે નહીં. “હશે! ભાઈ છે ને!” એવું ઉદાર વલણ બતાવે. દુર્જનોની આગળ સજ્જનોની સજ્જનતાની કશી કદર નથી હોતી. ઊલટાનું સજ્જનતાને તેઓ દુર્બળતા સમજતા હોય છે. રહીમજીનો ડોળો સાહેબજીના ભાગ ઉપર ખરો. ભાઈ મરી જાય તો પૂરો ભાગ પોતાને મળે તેવાં સ્વપ્ન રહીમજીને આવ્યા કરે. દુર્જનો આવાં સ્વપ્નોમાં જીવતા હોય છે. પણ સાહેબજી મરે તો ને? સંપત્તિનો લાલચુ રહીમજી ઘણી વાર સાહેબજીનો ઘાટ ઘડી નાખવાનાં ષડ્યંત્રો પણ ગોઠવે, પણ સાહેબજીની તસ્બી આડી આવે. તસ્બી ફેરવવી કદી વ્યર્થ નથી હોતી. તસ્બીનો માલિક અલ્લા આગળ-પાછળ ગોઠવાઈ જતો હોય છે. ‘રામ રાખે તેને કોણ ચાખે?’ તેવી કહેવત ઘણા અનુભવો પછી પડી હશે. સાહેબજી વારંવાર બચી જ જાય.

પણ એક દિવસ ગોઝારો નીકળ્યો. આપણે માનીએ કે ન માનીએ, કેટલાક દિવસો ગોઝારા પણ હોય છે. બન્યું એવું કે રહીમજી ગામતરે જતા હતા. સાહેબજીને ખબર પડી. તેમનો ભ્રાતૃપ્રેમ જાગી ઊઠ્યો. તેમને થયું કે મારી ડેલી આગળથી મારો ભાઈ લુખ્યો ન જવો જોઈએ. કેટલાક લોકો સામે ચાલીને મહેમાનોને વાળી લાવતા હોય છે, કેટલાક લોકો આવી ચઢેલા મહેમાનોને મને કે કમને આવકારતા હોય છે, તો કેટલાક લોકો સામેથી આવતા મહેમાનોથી છૂટવા માટે બાજુની ગલીમાં પેસી જતા હોય છે. તેમનાં પોપટ જેવાં ઘરવાળાં મહેમાનોને ઘોડી ઉપરથી ઊતરતાં પહેલાં જ કહી દેતાં હોય છે કે “દરબાર ઘરમાં નથી, બહાર ગયા છે, કાલે આવશે.” બિચારા મહેમાન ચઢ્યે ઘોડે જ પાછા વળી જતા હોય છે.

સાહેબજીને ઉમળકો જાગ્યો. તેઓ ભાઈ રહીમજીના આડા ઊતર્યા અને ઘોડીની લગામ પકડીને કસુંબાપાણી કરવા પોતાની ડેલીએ લઈ જવા આગ્રહ કરવા લાગ્યા. આગ્રહ વિનાનું સ્વાગત લુખ્યું હોય. આગ્રહમાં જો ઉમળકો ભળે તો-તો સ્વાગત ધન્યધન્ય થઈ જાય.

આગ્રહ કે ઉમળકો એકે ન હોય તો તે લુપ્તું સ્વાગત માત્ર વ્યવહાર પૂરતું જ હોય; અને જ્યાં વ્યવહાર પૂરતું પણ સ્વાગત ન હોય છતાં ધામા નાખે તો તે નફ્ટાઈ કહેવાય. નફ્ટાઈ મહેમાનથી ભગવાન તોબા! જવાનું નામ જ ન લે. તેમને કાઢવા પડે.

સાહેબજીને જોતાં જ રહીમજીનો ગુસ્સો ભભૂકી ઊઠ્યો. થોડી બોલાચાલી થઈ અને ખભે ભેળવેલી બંદૂકનો ધડામ દઈને ધા કરી દીધો. શાસ્ત્રની મર્યાદા જાળવી જાણે તે જ સાચો શસ્ત્રધારક થઈ શકે. મર્યાદા વિનાના ચંચળ લોકો શસ્ત્રનો ગમે ત્યારે ખોટો ઉપયોગ કરીને વિનાશ નોતરી બેસે.

સાહેબજી જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા. ભડાકો સાંભળીને તેમનો કાઠી ડાયરો દોડી આવ્યો. “મારો! મારો!” બોલતા કાઠીઓએ રહીમજીને મારવા લીધા. પણ જમીન ઉપર પડ્યાપડ્યા સાહેબજીએ બધાને હાથ જોડી પોતાના ભાઈને માફ કરવા અને જવા દેવા વિનંતી કરી.

તેઓ પોતાના કાઠી સાથીઓને હાથ જોડીને કહેતા હતા, “મારું મોત ન બગાડશો. એને જવા દો!” સાહેબજીની તસ્બી મરતી વખતે પણ દીપી ઊઠી. તે વીર પુરુષે ક્ષમા આપી દીધી. વીરતાની સર્વોચ્ચ ભૂમિકા ક્ષમા છે. રહીમજી રાણપુર ભાગી ગયો. નીચતાની હદ તો ત્યારે આવી જ્યારે રહીમજીએ દરબારી કબ્રસ્તાનમાં સાહેબજીની દફનવિધિ પણ થવા ન દીધી. ઇસ્લામમાં સમાનતા ખરી, પણ બધાનાં કબ્રસ્તાનો જુદાંજુદાં. સૈયદોના કબ્રસ્તાનમાં કોઈ પીંજારાનું દફન ન થઈ શકે. આજે પણ સાહેબજીની કબર અલગ – દૂર ભેદભાવની સાક્ષી પૂરે છે.

સાહેબજીના અવસાન પછી બધી જાગીર ઉપર રહીમજીએ અધિકાર કરી લીધો.

સાહેબજીની વિધવા નિરાધાર થઈ ગઈ. તેને આલમભાઈ નામનો એક નાનો બાળ દીકરો. રહીમજી કદાચ તેને પણ મારી નાખે તેવા ભયથી વિધવા માતા આલમને ઘરની બહાર જ ન નીકળવા દે. પતિ વિનાનું વૈધવ્ય જો પિતરાઈ શત્રુઓવાળું હોય તો વિધવાને નિરાધારપણા કરતાં પણ પિતરાઈ દુશ્મનાવટ ઘણાં દુઃખો આપે.

વિધવા માતાએ આલમના રક્ષણ માટે તેને પોતાની દીકરીને ત્યાં મોકલી દેવાનું ઉચિત માન્યું.

દુર્બળ લોકોએ પ્રબળ શત્રુઓ સાથે એક જ ગામમાં રહેવું ન જોઈએ. ચાણક્યે લખ્યું છે કે -

શકટાત્ પંચહસ્તેન, દશહસ્તેન વાજિનઃ ।

હસ્તી હસ્તસહસ્રેણ દેશત્યાગેન દુર્જનાત્ ॥

અર્થાત્ ગાડાથી પાંચ હાથ દૂર રહો, ઘોડાથી દશ હાથ દૂર રહો, હાથીથી હજાર હાથ દૂર રહો, પણ દુર્જનથી તો દેશ જ ત્યાગીને દૂર થઈ જાઓ.

આલમ હજી માંડ અગિયાર વર્ષે પહોંચ્યો છે. તેના માથે જોખમ ભમી રહ્યું છે. કાકા રહીમજીએ તેનો પૂરો ગરાસ પોતાના હાથમાં કરી લીધો છે. હજી તેને સંતોષ નથી. સાહેબજીનું એકનું એક ફરજંદ આલમ જો મોટો થાય તો વારસો પાછો માગે. તે મોટો થાય તેના પહેલાં જ તેનો ઘડોલાડવો કરી નાખવો જોઈએ – આવી વેતરણમાં રહીમજી મોકો શોધ્યા કરે. કેટલાક લોકોનું જીવન જોખમમાં જ જિવાતું હોય છે. પૈસો અને વિવાદી વારસો જોખમ વિનાનો નથી હોતા.

આલમની મા પરિસ્થિતિ પામી ગઈ. તેણે આલમને વિરમગામ દીકરીને ત્યાં મોકલી દેવામાં ભલાઈ સમજી. એક અંધારી રાતે કોઈને ખબર ન પડે તેમ આલમ ચૂપચાપ વિરમગામના રસ્તે નીકળી પડ્યો. વિરમગામમાં બહેન માણેક અને બનેવી સાલેભાઈ દોમદોમ સાલ્વબીમાં રહે. તાડવૃક્ષ સૌથી ઊંચું હોય છે, પણ તે કોઈને છાંયો નથી આપતું, એમ ઘણાં ઊંચાં ઘરો હવેલીથી તો ઊંચાં હોય છે, પણ આશરો કોઈને નથી આપતાં. આવા ઘરે કૂતરાને પણ બટકું રોટલો નથી મળતો, તો માણસની તો વાત જ શી કરવી? સાલેભાઈનો

દરબારગઢ પણ એવો નીકળ્યો. દરવાજે ઊભેલા આરબોએ ચીંથરેહાલ આલમને અંદર પ્રવેશવા જ ન દીધો. આલમે તેમને ઘણુંય સમજાવ્યું કે પોતે માણેકનો ભાઈ છે, પણ આરબો માન્યા નહીં. ઠકરાણાંનો ભાઈ આવો ભિખારી ન હોય. દરિદ્રકાળમાં સ્વમાની પુરુષે કદી પણ પોતાનાં સગાંના ત્યાં મહેમાનગતિએ ન જવું જોઈએ. સગાં સગપણ નથી જોતાં, પણ આવનાર મહેમાનનાં કપડાં, વાહન-વૈભવ જુએ છે. આ બધું ભરપૂર હોય તો પોતાનું ગૌરવ માને છે, નહીં તો પોતાની ફજેતી માને છે. દાસીઓ આલમને ઓળખી ગઈ. ચીંથરેહાલ જોઈને તેમને અણગમો થયો. ઠકરાણાં માણેકબાને પણ ભાઈનું આગમન ન ગમ્યું. વહુઓ સાસરામાં પોતાના પિયરના વૈભવનાં બણગાં ફૂંકતી રહેતી હોય છે. તેમને પિયરની દરિદ્રતા શરમાવી મૂકતી હોય છે. માણેકે પણ બરાબર આવકાર ન આપ્યો. જેમતેમ રોટલો-કઢી ખાવા મોકલી દીધો. આલમ નાનો છોકરો હતો, પણ તેની સમજણ નાની ન હતી. સમજણને ઉંમર સાથે બહુ લેવાદેવા નથી હોતી. કેટલાક બાળપણમાં જ સમજુ થઈ જતા હોય છે, તો કેટલાક ઘરડા થાય તોપણ કોરા ને કોરા રહી જતા હોય છે. સમજણની સાથે જો સ્વમાની સ્વભાવ હોય તો તેવા માણસનો દરિદ્રકાળ બહુ જ દુઃખદાયી થઈ જતો હોય છે.

પોતાની દરિદ્રતાથી બહેનની ફજેતી થાય છે તેવી સમજણ તરત જ આલમને થઈ ગઈ. જ્યારે આપત્તિકાળમાં આશરો લેવાની જરૂર હોય ત્યારે જ આશરો આપનારા સમર્થ લોકો મોઢું બગાડે અને તે પણ સગી બહેન આવું કરે તે આલમથી સહ્યું ન ગયું. તેણે તરત જ પોતાની ઘોડીને પાછી વાળી લીધી. હવે આ ઘરનું પાણી પણ ન પિવાય. લોકો માણસનો સત્કાર નથી કરતા, માણસોના વૈભવનો સત્કાર કરતા હોય છે. વૈભવ હોય તો જ મહેમાનગતિએ નીકળવું, નહીં તો બજારના ચણા ફાકીને એક ટંક વિતાવી દેવો સારો.

નિરાશ-હતાશ આલમ પાછો રાણપુર આવ્યો અને વિધવા નિરાધાર માના હૈયા ઉપર માથું મૂકીને ખૂબ રડ્યો. માનું હૈયું ચીંથરેહાલ – અરે, મળમૂત્રથી લથપથ બાળકને પણ તરછોડતું નથી. તે સદાકાળ આશ્રયસ્થાન છે. મા-દીકરો બંને બહુ રડ્યાં.

* * *

વફાદારીની કસોટી વિપત્તિમાં થતી હોય છે. વફાદારી જીવનનું ફિલામેન્ટ છે. ફિલામેન્ટ છે તો બલ્બની કિંમત છે. ફિલામેન્ટ ઊડી જાય તો બલ્બ ટકાનો થઈ જાય. આવી રીતે સંબંધોમાં પણ વફાદારીનું ફિલામેન્ટ હોય ત્યાં સુધી જ તેની કિંમત હોય છે. બલ્બનું ફિલામેન્ટ ઊડી જાય તો તે નકામો થઈ જાય, પણ માણસની વફાદારીનું ફિલામેન્ટ ઊડી જાય તો તે માત્ર નકામો જ નથી થઈ જતો, તે વિશ્વાસઘાતી થઈને દુશ્મન થઈ જતો હોય છે. વફાદારી વિનાના સંબંધો વિશ્વાસઘાતી નીવડતા હોય છે. જેમ વફાદારી વિપત્તિમાં પરખાય છે, તેમ વિશ્વાસઘાત પણ વિપત્તિમાં જ પ્રગટે છે.

સાહેબજીના મરણ પછી રહીમજીએ પૂરો ગરાસ પચાવી પાડ્યો હતો, તેથી બધા નોકર-ચાકરો રહીમભાઈ-તરફી થઈ ગયા હતા. આલમભાઈ એકલા જ હતા. દુનિયા ઊગતા સૂર્યને પૂજે છે, આથમતાને નહીં. પણ આવા કપરા કાળમાં પણ અભુભાઈ કુરેશી આલમભાઈના પક્ષમાં અડીખમ ઊભો હતો. સાહેબજીના જમાનામાં દોઢસો ઘોડેસવારો સાથે અભુભાઈ તેમના સાથીદાર હતા. બધાએ સાથ છોડી દીધો, પણ અભુભાઈએ બાળારાજા આલમભાઈનો સાથ ન છોડ્યો. સંબંધની કસોટી વિપત્તિમાં અને મરણ પછી થતી હોય છે. રહીમજીએ સગા ભાઈ સાહેબજીની હત્યા કરીને ગરાસ પચાવી પાડ્યો તે અભુભાઈથી સહન થતું ન હતું, પણ શું કરે? વૃદ્ધાવસ્થાથી તેઓ લાચાર હતા. હવે તેમનું શરીર ખખડી ગયું હતું. વૃદ્ધાવસ્થા પણ એક લાચારી જ કહેવાય. સમસમીને રહી જવું પડે. અભુભાઈ આલમને લાડ કરતો, જાણે પોતાનો જ દીકરો હોય તેમ વર્તતો અને મનમાં ને મનમાં આલમને ગાદીએ બેસાડવાનાં સ્વપ્નો જોતો.

એવામાં ચોથ ઉઘરાવવા દામાજીરાવ રાણપુર આવ્યા. ત્યારે મરાઠાઓની હાક વાગે. અભુભાઈએ દામાજીરાવ પાસે જઈને બધી વાત કહી. સાહેબજી જેવા સજ્જનની હત્યા અને બધો ગરાસ પડાવી લેવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર રહીમભાઈ હજી પણ આલમભાઈને શાંતિથી રહેવા દેતો નથી તે બધી ફરિયાદ કરી. વાત સાંભળીને દામાજીરાવ રાતોઘૂમ થઈ ગયો. તેણે તરત જ રહીમભાઈને ગિરફતાર કરીને ભરબજારમાં ફેરવી હત્યાનો બદલો હત્યાથી આપવા રહીમભાઈની હત્યા કરી નાખવાનો હુકમ કર્યો. પણ આલમભાઈ વચ્ચે પડ્યો. “ગમે તેવા તોય મારા કાકા છે. મારે બદલો નથી લેવો. ક્ષમા કરો.” એમ પ્રાર્થના કરીને તેમણે દામાજીરાવને મનાવી લીધા. રહીમજીને

પકડીને વડોદરા લઈ ગયા. પત્તાંના મહેલની માફક તેનું સામ્રાજ્ય તૂટી ગયું. આલમભાઈ ગાદીએ બેઠા. ચારે તરફ જયજયકાર થઈ ગયો. વૃદ્ધ માતાની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ છલકાયાં.

બીજી તરફ વિરમગામમાં બહેન માણેક અને બનેલી સાલેભાઈની પડતી શરૂ થઈ ગઈ. તેઓ આશરો લેવા આલમભાઈ પાસે રાણપુર આવ્યાં. આલમભાઈએ જાકારો ન દીધો. જૂની વાતો ભૂલીને તેમણે તેમને આશરો દીધો. ક્યારે કોની ચઢતી થાય અને ક્યારે કોની પડતી થાય તે કહી શકાય નહીં.

* * *

પ્રકૃતિ-નીયતા કદી સુધરતી નથી. તેને ગમે તેટલો ઉપદેશ આપો કે ગમે તેટલા આઘાત લગાડો, નીચ એટલે નીચ જ રહે.

રહીમભાઈ પ્રકૃતિનીચ માણસ હતો. દામાજીરાવ ગાયકવાડની ફાંસીની સજામાંથી ભત્રીજા આલમભાઈએ તેને છોડાવ્યો હતો. ખરેખર તો છૂટ્યા પછી તેણે આલમભાઈનો ઉપકાર માનવો જોઈતો હતો, તેની જગ્યાએ ફરીથી આલમભાઈની જાગીર પડાવી લેવાની વેતરણમાં તે પડ્યો. વ્યક્તિ જ્યારે સારી કે ખોટી વેતરણમાં પડે છે ત્યારે તેને કોઈ ને કોઈ સહાયક મળી રહે છે. રહીમભાઈને વઢવાણનો ઝાલો રાજા સબળસિંહ મળી ગયો. રહીમભાઈની ચઢવણીથી સબળસિંહે રાણપુર ઉપર ચઢાઈ ગરી. આલમભાઈને સમાચાર મળ્યા કે સબળસિંહનું સૈન્ય આવી રહ્યું છે. તેમણે તરત જ રાણપુરની પ્રજાને હુકમ કર્યો કે કીમતી વસ્તુઓ લઈને કિલ્લામાં પેસી જાઓ. બધી પ્રજા ફટોફટ કિલ્લામાં પેસી ગઈ, પણ એક ડોશી રહી ગઈ. તેણે જમીનમાં રૂપિયા દાટેલા તે કાઢતાં વાર લાગી. તેને લેવા આલમભાઈ ઊભા રહ્યા. એટલામાં સેના આવી ગઈ. બધાના જીવ તાળવે ચોંટી ગયા; હમણાં આલમભાઈની હત્યા થઈ જશે! પણ આલમભાઈ ડોશીને લઈને જલદીજલદી કિલ્લામાં આવી ગયા. ડૂબતા જહાજનો કેપ્ટન છેલ્લા માણસને બચાવ્યા પછી જ જહાજમાંથી બહાર નીકળતો હોય છે, જીવ બચાવવા પહેલાં કદી નહીં.

સબળસિંહે કિલ્લો ઘેરી લીધો હતો. ઘણા દિવસ થઈ ગયા. કિલ્લો જિતાતો ન હતો. એક દિવસ આલમભાઈ નાઠાબારીએથી કિલ્લાની બહાર નીકળીને ધોળકા પહોંચ્યા. ધોળકામાં ત્યારે દામાજીરાવનો પડાવ હતો. બધી વાત કરી. દામાજીરાવે કહ્યું, “જો તે દિવસે રહીમને મારી નાખવા દીધો હોત તો તારી આ દશા ન થાત. રાજનીતિ કહે છે કે નીચ શત્રુનો પૂરેપૂરો કાંટો કાઢીને જ રાજ્ય કરી શકાય.” દામાજીરાવ મદદે ચઢ્યા. મરાઠી સેના આવી રહી છે તેવું જાણીને રહીમભાઈ ભાગીને પોતાના નાગનેશ કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો. આ કિલ્લો બહુ પ્રચંડ હતો. મરાઠા સેનાએ બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પણ કિલ્લો તૂટ્યો નહીં. મહેલની કિંમત ધરતીકંપ વખતે થાય, કિલ્લાની કિંમત યુદ્ધ વખતે થાય, અને મિત્રની કિંમત વિપત્તિમાં થાય. દામાજીરાવે પોતાની બે ભયંકર તોપો અમદાવાદથી મગાવી – મહાકાળી અને મહાલક્ષ્મી. બંને તોપો બહુ ભયંકર. તે ફૂટે ત્યારે તેના અવાજથી જ ગર્ભવતીઓના ગર્ભ છૂટી જાય. તોપોમાં દારૂગોળો ભરીને તૈયાર કરી, પણ નાગનેશના ગામની પ્રજાને સાવધાન કરી, “બધાં કાનમાં પૂમડાં ઘાલી દો. સવારે તોપ ફૂટશે તો પડદા ફાટી જશે.”

સૂર્યોદય થવાની તૈયારી છે. તોપચીઓ આજ્ઞા માગવા દામાજીરાવ પાસે આવ્યા, પણ દામાજીરાવે હજી થોડો સમય રોકાઈ જવાનું કહ્યું, “હજી પક્ષીઓ ઊઠ્યાં નથી. પક્ષીઓ જાગે પછી જ તોપો ફોડજો.” મોટાં શસ્ત્રો મોટા માણસના હાથમાં જ શોભે. હલકા અને છીછરા માણસો મોટાં શસ્ત્રોની મર્યાદા ન રાખી શકે. બ્રહ્માસ્ત્ર રામના હાથમાં જ શોભે.

અંતે પૂરેપૂરો સૂર્યોદય થઈ ગયો. પક્ષીઓ જાગ્યાં. તેમને નાનો અવાજ કરીને ભગાડ્યાં. પછી તોપોની જામગરી ચંપાઈ. ધુબાંગ-ધુબાંગ ધડાકા થયા. કિલ્લો તૂટી ગયો. આવી તોપો રોજના જીવનમાં કામ ન આવે, પણ વર્ષો પછી કોક દિવસ જ કામ આવે. પણ ત્યારે તે હજાર માણસનું કામ કરી બતાવે. શસ્ત્રોમાં રોકેલી મૂડી ત્યારે સોનાની થઈ જાય.

સબળસિંહ પકડાયો. તેને દામાજીરાવની છાવણીમાં કેદ કરીને લઈ જવામાં આવતો હતો ત્યારે તેના ખાસ બે સાથીદાર રાજપૂતોએ કાનમાં કહી દીધું કે: “અમે તમને છોડાવવા આવીશું, ચિંતા ન કરશો.”

બીજા દિવસે દામાજીરાવે સ્નાન કરતાં-કરતાં હુકમ દીધો કે સબળસિંહનો વધ કરી નાખો. આ વખતે પણ આલમભાઈ આડા પડ્યા. તેમણે દામાજીરાવને મનાવ્યા અને વધ નહીં કરવા વિનંતી કરી, જે માન્ય રહી.

એવામાં પેલા બે રાજપૂત સાથીદારો વાણિયાનો વેશ કાઢીને અંદરોઅંદર લડતાલડતા ન્યાય માટે દામાજીરાવ પાસે આવ્યા. સબળસિંહ તેમને ઓળખી ગયો. પોતાને જીવતદાન આપનાર આલમભાઈ અને દામાજીરાવને મારવા આવેલા તે આતંકવાદીઓ હતા તે તે જાણતો હતો. સબળસિંહે ભૂમ પાડીને આલમભાઈને ચેતવ્યા, પેલા બંને કટાર કાઢીને દામાજી તરફ દોડ્યા, પણ આલમભાઈએ દોડીને બંનેની ગરદન પકડીને સામસામા ટકરાવીને મારી નાખ્યા. દામાજી અને આલમભાઈ બંને બચી ગયા. દામાજીએ આલમભાઈની શૂરવીરતાની કદર કરીને આલમપુરની જમાબંધી માફ કરી દીધી. કદરદાન વ્યક્તિ તરત જ કદર કરતી હોય છે.

* * *

મોટા માણસો મોટા માણસો સાથે જ સંબંધ રાખતા હોય છે. નાના માણસો સાથે સંબંધ રાખવામાં તેઓ નાનપ અનુભવતા હોય છે, પણ જો મોટાઈના ભાર વિનાની મોટાઈ હોય તો તેવા માણસો નાનાની સાથે પણ પૂરેપૂરો આત્મીય સંબંધ રાખતા હોય છે.

આલમભાઈની હજામત કરવા એક ખોજો વાળંદ રોજ આવે. બહુ નાનો માણસ, પણ આલમભાઈનું મન જીતી લીધેલું. આલમભાઈને થયું કે મારા મૃત્યુ પછી પણ આલમપુરા નામના ગામથી મારું નામ વર્ષો સુધી રહેશે, પણ આ ખોજાનું નામ ભૂંસાઈ જશે. નાના માણસનું પણ નામ રહેવું જોઈએ. આવું વિચારીને આલમપુરાની બાજુમાં જ ‘ખોજાપરું’ વસાવ્યું. ખોજાને અમર કરી દીધો.

* * *

સત્તા રક્ષક પણ બને, ભક્ષક પણ બને. જો સજ્જનના હાથમાં સત્તા આવે તો પ્રજાનું રક્ષણ થાય, પણ જો દુર્જનના હાથમાં સત્તા આવે તો પ્રજાનું ભક્ષણ થાય. દામાજીરાવ જેવા સજ્જન સૂબાની જગ્યાએ પેશવાએ કોઈ હલકા માણસને સૂબો બનાવ્યો. તેણે પ્રજા ઉપર જુલમ કરવા માંડ્યો.

એક વાર એક વાણિયો પોતાની ઉઘરાણી કરવા સૂબા પાસે આવ્યો. નવા સૂબાએ કહ્યું, “ખજાનો ખાલી છે. પૈસા અપાય તેમ નથી.” હલકા લોકો કરજ ચૂકવવામાં લુચ્ચાઈ કરતા હોય છે. ખાનદાન લોકો ગમે તેટલા ઘસાઈ ગયા હોય તોપણ કરજ ચૂકવવામાં દાનત ન બગાડે, હા, વાર લાગે. સૂબાએ હાથ ખંખેરી નાખ્યા. પણ વાણિયો ચતુર હતો. તેણે તરત જ બોટાદના વાણિયાને બતાવીને કહ્યું: “આ વાણિયા પાસે લાખો રૂપિયા છે. પકડીને દબાણ કરો તો હમણાં ઓકી દેશે.” નવા સૂબાએ તેમ જ કર્યું. બાળબચ્ચાં સાથે વાણિયાને પકડીને પૈસા કઢાવવા તેમને રિબાવવા માંડ્યાં. તેથી ભારે રોકકળ થઈ ગઈ. વાણિયો સામો ન થાય પણ રોકકળ મચાવી દે. આ રડવાનો અવાજ આલમભાઈના કાને પડ્યો. તલવાર લઈને પોતાના બે દીકરા સાથે સૂબા પાસે ગયા. સૂબો બોટાદના વાણિયાના પરિવાર ઉપર અત્યાચાર કરી રહ્યો હતો. આલમભાઈ વાણિયાની મદદ કરવા આવ્યા છે એવું જાણીને તેમના ઉપર ગોળીઓ વરસાવવા લાગ્યો. આલમભાઈએ બંને દીકરાઓ સાથે સ્વરક્ષણમાં સંતાઈને મોરચો માંડ્યો.

એવામાં ગામમાં સાધુઓની જમાત આવેલી. તેના મહંતે પોતાના સાઠ શિષ્યો સાથે આલમભાઈની સહાયમાં મોરચો માંડ્યો. માત્ર માળા ફેરવે તેને જ સાધુ ન કહેવાય, સમય પડ્યે તલવાર પણ ફેરવી જાણે તે જ સાચો સાધુ કહેવાય. સાધુઓએ રંગ રાખ્યો. સાધુઓને ધર્મયુદ્ધ કરતા જોઈને ગામની આખી વસ્તી જેના હાથમાં જે આવ્યું તે લઈને “મારો! મારો!” કરતી નીકળી પડી, સૂબાના ત્રાસથી વસ્તી ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી. એવામાં આરબ સોદાગરો પોતાના ઊંટ લઈને બહાર પડેલા તેઓ પણ ધીંગાણામાં જોડાઈ ગયા.

ફિરસ્તા જેવા અલ્લાના બંદા આલમભાઈ દોડીને સૂબાની છાતી ઉપર ચઢી બેઠા અને બોલ્યા: “તું બ્રાહ્મણ છે એટલે જવા દઉં છું, નહીંતર હમણાં જ કટકા કરી નાખું.”

બોટાદના વાણિયાને છોડાવીને આલમભાઈ પરમાર પોતાના બંને પુત્રો સાથે પાછા ઘેર આવ્યા. આ ધીંગણામાં આલમભાઈનો મોટો દીકરો તોગુભા કાયમ માટે આંધળો થઈ ગયો. તેના પરાક્રમથી તેની આંખો બહાર નીકળી ગઈ હતી.

આવા હતા આલમભાઈ પરમાર. રાણપુરમાં તેમની સ્મૃતિ છે કે નહીં તે ભગવાન જાણે.

ગાદી કોઈ પણ હોય, પછી તે રાજગાદી હોય, ધર્મગાદી હોય કે બીજી કોઈ ગાદી હોય, મોટા ભાગે ગાદીઓ ખટપટ વિનાની નથી હોતી. ખટપટનું મૂળ સત્તા અને સંપત્તિ હોય છે. લોકો સત્તા અને સંપત્તિ માટે યુદ્ધો કરતા હોય છે. જ્યારે લોકશાહી ન હતી ત્યારે આખી દુનિયામાં રાજાશાહી હતી. રાજાશાહી રાજાના કુંવરોના વારસાથી ચાલતી હોય છે. જો કુંવરો ઘણા હોય અને રાજા દુર્બળ હોય અથવા વિરોધીઓ પ્રબળ હોય તો ખુનામરકી થયા વિના વારસદાર નક્કી ન થઈ શકે.

ત્યારે પાલિતાણામાં દરબાર નોંધણજીનું રાજ તપે. નોંધણજીને અલ્લુજી નામનો ભાઈ. અલ્લુજીની દાનત બગડી. સત્તા, સંપત્તિ અને સ્ત્રી દાનત બગાડે. આ ત્રણે વચ્ચે પણ જેની દાનત ન બગડે તેને દેવ કહેવાય અને દાનત બગડે તેને દાનવ કહેવાય. અલ્લુજી દાનવ હતો. સગા ભાઈ કરતાં સત્તા અને સંપત્તિનું આકર્ષણ પ્રબળ હતું. માણસ કોઈ ને કોઈ આકર્ષણમાં જીવતો હોય છે અને તે માટે જ પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે. આકર્ષણ વિનાનો માણસ સંત થઈ જાય. આકર્ષણ રાગથી થતું હોય છે. જેટલો રાગ પ્રબળ તેટલું જ આકર્ષણ પણ પ્રબળ. જેટલું આકર્ષણ પ્રબળ તેટલી પ્રવૃત્તિ પણ પ્રબળ. અલ્લુજીએ સત્તાના આકર્ષણમાં સગા ભાઈની હત્યા કરી નાખી અને રાજરાણીને નજરકેદ કરી દીધાં. રાણીને પંદર વર્ષનો કુંવર, જેનું નામ ઉન્નડજી. વારસાની લડાઈમાં મૂળ પુરુષને મારીને જ વાત પૂરી થઈ જતી નથી. મૂળ પુરુષના વંશજોને પણ કાંટા સમજીને દૂર કરવા પડતા હોય છે, નહીં તો મોકો મળતાં જ તેઓ માથું ઊંચકતા હોય છે અને રાજગાદીને અસ્થિર કરી મૂકતા હોય છે. તેથી અલ્લુજીની નજર ઉન્નડજી ઉપર પડી. આ છોકરો જીવતો હશે તો ગમે ત્યારે ઉપાધિ કરશે એવું સમજીને તે ઉન્નડજીને મારી નાખવા પાછળ પડી ગયો. અલ્લુજીની દાનતની ગંધ નજરકેદ રાણીને આવી ગઈ. દાનત ગંધ વિનાની નથી હોતી. લસણની ગંધ કરતાં પણ તેની ગંધ પ્રબળ હોય છે. પણ તેને મુત્સદ્દી પુરુષ જ સૂંઘી શકે. ભોળા અને ભોટ લોકો દુષ્ટ દાનતના શિકાર થઈને કમોતે મરતા હોય છે.

ઉન્નડજીને કેમ બચાવવા તેની ચિંતા રાણી કરી રહ્યાં છે. આવા સમયે કોઈ પ્રબળ બાહુવાળો જ રક્ષણ આપી શકે. અલ્લુજી જેવા દુષ્ટનો દુશ્મન કોણ થાય? દુષ્ટતાથી લોકો ડરતા હોય છે, તેથી તેનાથી દૂર રહેવામાં જ કલ્યાણ માનતા હોય છે. સજ્જનોને સજ્જનતાનું આકર્ષણ હોય છે તેવું સજ્જનોને દુષ્ટતાનું અપાકર્ષણ પણ હોય છે. હડકાયા કૂતરાથી બધા દૂર ભાગે, તેમ દુષ્ટતાથી પણ દૂર ભાગે.

રાણીની નજર આંસોદર ગામના જાગીરદાર ઓઢા ખુમાણ ઉપર ઠરી. ઓઢો જીભનો માનેલો ધર્મભાઈ હતો. જે સ્ત્રીને સગો ભાઈ નથી હોતો તે કોઈ પુરુષને ધરમનો ભાઈ માનીને મન મનાવતી હોય છે. કેટલીક વાર ધર્મનો ભાઈ અને ધર્મની બહેન અદ્ભુત સાથ આપતાં હોય છે. આપણે ત્યાં ધર્મપત્ની અને ધર્મભાઈ કે ધર્મની બહેન એમ લખાતું હોય છે. કોઈને ધર્મપતિ, ધર્મપુત્ર, ધર્મકાકા કે ધર્મમામા વગેરે લખાતું નથી.

રાણીએ મન કાઠું કરીને કુંવર ઉન્નડજીને એક વિશ્વાસુ વડારણને સોંપ્યો. નોકર-ચાકરોમાં બધા વિશ્વાસુ નથી હોતાં. મોટા ભાગનાં ખાઈને ખોદનારાં દગાબાજ હોય છે, પણ કોઈ ભાગ્યશાળીને વિશ્વાસુ-વફાદાર માણસ મળી જતું હોય છે. વફાદારીની પ્રાપ્તિ એ જીવનની સર્વોચ્ચ પ્રાપ્તિ કહેવાય, પછી તે પત્ની હોય કે નોકર-ચાકર હોય, મિત્ર હોય કે ભાઈ હોય. જેને વફાદાર માણસો મળે તે જ મહાન વ્યક્તિ થઈ શકે. જેને દગાબાજ - ગદારો મળે તે મહાન હોય તોપણ પેલા ગદારો તેને અધમ ચીતરી દે.

વડારણ અંધારી રાતમાં કુંવર ઉન્નડજીને લઈને પાલિતાણાથી નીકળી ગઈ. ઘોર અંધારી રાત બિહામણી હોય છે અને સ્ત્રી સૌથી વધુ બીકણ હોય છે, પણ જો લક્ષ્ય મોટું હોય તો બીકણ સ્ત્રી પણ ઘોર અંધારી રાતને ચીરતી એકલી સડસડાટ નીકળી પડે. મોટું લક્ષ્ય સાહસ અને શૌર્ય બંને પેદા કરતું હોય છે. મોટા લક્ષ્ય વિનાનાં માણસો સાહસી નથી હોતાં. તેઓ ટુકડો રોટલો ખાઈને જીવનના દહાડા ટૂંકા કરતાં હોય છે.

સૂર્યોદય થતાંથતાં તો દાસી આંસોદર ઓઢા ખુમાણની ડેલીએ પહોંચી ગઈ. ડેલી ખૂલી ચૂકી હતી અને દરબાર ઓઢો ઓટલે બેસીને દાતણ કરી રહ્યા હતા. પ્રાચીનકાળમાં દાતણ કર્યા પછી જ નાહવું – સ્નાન કરીને, દેવદર્શન કરીને પછી ચા-નાસ્તો કરવાનો રિવાજ હતો. મોટા ઘરના પુરુષો ઓટલે બેસીને દાતણ કરતા હોય ત્યારે ઘરની સ્ત્રીઓ ઘરકામ કરતી હોય. કામગરા લોકોનો દિવસ સૂર્યોદય પહેલાં જ ઊગી જતો. બહુ મોટા ઘરની સ્ત્રીઓ કામ ન કરે, દાસ-દાસીઓ કામ કરે તેથી મોડી ઊઠે. જે ઘરની સ્ત્રીઓ મોડી ઊઠે તે ઘર ચમકતું ન હોય.

વડારણ સીધી ઓઢાની પત્ની પાસે ગઈ. ત્યારે એવી મર્યાદા હતી કે સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓ પાસે જાય અને પુરુષો પુરુષો પાસે જાય. ખાસ મહત્ત્વના કામ વિના કોઈ સ્ત્રી પુરુષ પાસે ન જાય અથવા કોઈ પુરુષ સ્ત્રી પાસે ન જાય. સ્ત્રી-પુરુષોને અનાવશ્યક સંપર્કોથી બચાવવાં જોઈએ. સંપર્કો સંબંધો ઊભા કરે છે અને સંબંધો માયા પેદા કરે છે. માયામાંથી મતિભ્રષ્ટતા પણ પેદા થઈ શકે છે. જેને પવિત્ર રહેવું હોય તેણે અનાવશ્યક નર-નારીના સંપર્કોથી બચવું જોઈએ.

વડારણ ચોક પાર કરીને છેક ઓરડાની ઓસરીમાં ઓઢાની પત્ની પાસે પહોંચી ગઈ. પાલિતાણાના દરબાર નોંધણજીની હત્યા અને તે પછીની બધી વિપત્તિ કહી અને કહ્યું કે રાણીબાએ ઓઢાજીને જોયા પણ નથી, તોપણ તે તેમને ધરમના ભાઈ માને છે. તેમને નજરકેદ કર્યા છે. આવી વિપત્તિમાં ઉન્નડને બચાવવાની એક જ જગ્યા તેમને દેખાણી – ભાઈ ઓઢો, તેથી રાતના અંધારામાં ગુપચુપ ઉન્નડને લઈને તમારે શરણે મોકલી છે.

“જિવાડો તોય તમે અને મારો તોય તમે!” એમ કહીને વડારણે કુંવર ઉન્નડજીને રાણીબા આગળ કર્યા. એટલામાં જિજ્ઞાસાવશ ઓઢા ખુમાણ આવી ગયા. તેમણે બધી વાત જાણી. તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

ઉન્નડને શરણાગતિ આપવી એટલે ધગધગતા જ્વાળામુખીમાં કૂદકો મારવા જેવું હતું. અલ્લુજીને શત્રુ બનાવીને તેની સાથે વેર બાંધવું એ કાંઈ રમતવાત ન હતી. તોપણ ધર્મની બહેનનો વિશ્વાસ પૂરો કરવા ઓઢાએ કુંવરને શરણ આપ્યું. રાજબીકથી ડરીને જીવનારા લોકો કદી પણ રાજ સામે બળવો ન કરી શકે. જે નિર્ભય હોય તે જ બળવો કરે.

ઓઢો ખુમાણ આંગળી પકડીને ઉન્નડને ડેલીએ લઈ ગયા અને સૌની વચ્ચે તેને પોતાના ખોળામાં બેસાડતાં કહ્યું: “આજથી હવે તું પાલિતાણાનો ધણી. આ મારો ખોળો એ જ તારી ગાદી.” એમ કહીને તેને ખોળામાં બેસાડ્યો. ડાયરો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. પણ મેરામ હસ્યા અને કહ્યું: “એમ ખોળામાં બેસાડવાથી કાંઈ પાલિતાણાની ગાદી ન મળી જાય.”

મેરામની વાતથી ઓઢાને ખોટું લાગ્યું. મર્દાનગીની મશ્કરી ન થાય અને કદાચ કોઈ કરે તો જોયા જેવી થાય. ઓઢાએ તરત જ પ્રતિજ્ઞા કરી: “હવે તો જ્યાં સુધી ઉન્નડને પાલિતાણાની સાચી ગાદીએ ન બેસાડું ત્યાં સુધી આંસોદરનું પાણી હરામ!” કેટલીક વાર ઉતાવળ અને આવેગમાં લીધેલી પ્રતિજ્ઞા વ્યક્તિનો ઇતિહાસ રચી દેતી હોય છે. જો પ્રતિજ્ઞા પૂરી ન થાય તો વ્યક્તિ કોડીની થઈ જાય પણ રાજપૂત પ્રતિજ્ઞાપાલક હોય છે, તેથી તો તેના ઇતિહાસ હોય છે.

ઓઢાએ પોતાનાં બાર ગામમાંથી યોદ્ધાઓ ભેગા કર્યા. બારસો શૂરાપૂરા જોતજોતાંમાં ભેગા થઈ ગયા. તમારા એક સાદે સેંકડો લોકો ભેગા થઈ જાય તો સમજવું કે તમે જનધનના માલિક છો. બીજાં બધાં ધન કરતાં જનધનની શક્તિ સૌથી વધુ પ્રબળ છે.

બધા તૈયાર થઈને પાલિતાણા ઉપર ચઢાઈ કરવી કે નહીં તેની વિચારણા કરી રહ્યા હતા, એવામાં ચીબરી બોલી. ત્યારે રાજામહારાજાઓ શુકન-અપશુકન જોનારા તજજ્ઞને પણ સાથે રાખતા. બધા નિર્ણયો શુકન-અપશુકન પર આધારિત રહેતા. શુકનપારખુ મેર બોલ્યો: “આપા, જો અત્યારે પાલિતાણા ઉપર ચઢાઈ થાય તો વિજય આપણો છે.” ઘણા અનુભવો પછી શુકન-અપશુકનનાં નિમિત્તો સ્થિર થયાં હોય છે.

તરત જ ઓઢા ખુમાણના નેતૃત્વ નીચે બારસો ઘોડેસવારો પાલિતાણા તરફ કૂચ કરી ગયા અને સૂર્યોદય થતાંની સાથે જ જેવા

દરવાજા ખૂલ્યા કે બધા રાજધાનીમાં પેસી ગયા. આક્રમણ ઓચિંતાં થાય તો તે સફળ થતું હોય છે. પાલિતાણાના રાજદરબારીઓ, મંત્રીઓ, સૈનિકો અને પ્રજાએ પોતાના બાળરાજા ઉન્નડજીને પાછા આવેલા જોઈને હર્ષનાદ કર્યો, તેમને વધાવી લીધા. બધા અલ્લુજીથી ત્રાસી ગયા હતા. ત્રાસેલા અમીરો અને ત્રાસેલી પ્રજા લાંબો સમય વફાદાર ન રહે. મોકો મળતાં જ તેઓ વીફરે. વીફરેલી પ્રજા મોટા ચક્રવર્તી રાજાને પણ ખાઈ જાય.

દરબારગઢના દરવાજે કેસરી ભાથી નામના રાજપૂતે ધસમસતા ટોળાને રોક્યું. ભારે ધીંગાણું જામ્યું. બંને તરફના યોદ્ધાઓ મરાયા, પણ ઓઢા ખુમાણ દરબારગઢમાં પેસી જ ગયા. અલ્લુજી પરિસ્થિતિ પામી ગયો. તેણે પોતાની સાંગનો પ્રહાર ઓઢા ખુમાણ અને તેમના ખોળામાં બેઠેલા ઉન્નડજી ઉપર કર્યો. પણ ખરા સમયે ઓઢાનો ચાકર ભગો ડેર વચ્ચે આવી ગયો. ભગો ડેર ઓઢાને ત્યાં ચાકરી કરતો હતો, પણ પૂરેપૂરો વફાદાર હતો. વફાદારી જ્યારે શહીદીની વરમાળા પહેરે ત્યારે સ્વર્ગની અપ્સરાઓ ધન્યધન્ય થઈ જાય. ભગો તો શહીદ થઈ ગયો, પણ ઓઢો અને ઉન્નડજી બચી ગયા.

ઓઢાએ અલ્લુજીને ભાલેથી વીંધી નાખ્યો. તે તરફડી-તરફડીને મર્યો. અલ્લુજીના મરણના સમાચાર વીજળીવેગે પાલિતાણામાં ફેલાઈ ગયા. આખું પાલિતાણા ઊમટી પડ્યું. સજ્જનોના જન્મ કરતાં પણ દુર્જનોના મૃત્યુથી પ્રજા વધુ રાજી થતી હોય છે. કૃષ્ણજન્મ કરતાં કંસના વધથી મથુરા વધુ રાજી થયું હતું. રાક્ષસોથી મુક્તિ એ જ ખરી મુક્તિ છે. તેને પડતી મૂકીને દૂર પરલોકની મુક્તિ મેળવવા જે જીવનથી ભાગી છૂટે છે તે ભાગેડુ લોકો છે. ભાગેડુ ભગવાન ન હોય – ભલે ને અનુયાયીઓની લાંબી મંડળી પાછળ ખડતાલ વગાડતી હોય!

ઓઢાએ નજરબંદ કરેલી ઉન્નડજીની માતાને બોલાવી અને પાલિતાણાની ગાદીએ માતાના હાથે ઉન્નડજીનું તિલક કરાવ્યું. માતાનાં હર્ષાશ્રુનો પાર ન હતો. એક ધર્મના ભાઈએ પોતાની આન-બાન માટે બહેન અને ભાણેજની આશા પૂરી કરી, જેમ કૃષ્ણે દ્રોપદીનાં ચીર પૂર્યા હતાં. તેઓ પણ માનેલા ભાઈ જ હતા ને!

2-12-14

* * *

આ ગુજરાતી ઈ-બુક ઈ-શબ્દ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી યુનિકોડ ફોન્ટમાં દુનિયામાં જે ઈ-બુક માટે સર્વમાન્ય છે એવા ePub 2.01 Standardમાં ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક પ્રકાશકો, લેખકોના સૌથી વધારે પુસ્તકો ઈ-બુક ફોર્મેટમાં... www.e-shabda.com

ઈ-શબ્દ ઉપલબ્ધ કરાવે છે એક સાથે, એક સ્થળે અનેક પ્રકાશકોની, અનેક લેખકોની ગુજરાતી ઈ-બુક્સ.... ભારતની કોઈ પણ પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં પણ કદાચ નહીં હોય એટલી સંખ્યામાં...

સાથે સાથે આજનો ઈ-શબ્દ પર વાંચો રોજે રોજનું નવું ગુજરાતી વાચન ખ્યાતનામ ગુજરાતી લેખકોની કલમે... સાથે અમૂલ્ય ફોટોગ્રાફ્સ, ઓડિયો ક્લિપ્સ, વિડીયો પણ... See more at: <http://www.e-shabda.com/blog/>